

اجو کی پنجابی نثر

تمہاری ”سانجھ“ وچ چھپن والیاں لکھتاں دی چون

سودھی: سفیر رامہ، اعجاز

سانجھ رسالے دے چیف ایڈیٹر سفیر رامہ ہوریں امریکہ
رہندے نیں تے پنجابی دے جانے پہچانے کاسے نیں۔ کافی
چرتوں پنجابی دی بھرویں تے جگ وچ سب توں مشہور ویب
سائٹ اپنا آرگ (apnaorg.com) دے ناں توں چلا
رہے نیں۔ پنجابی بارے ایہناں دیاں لکھتاں امریکہ تے
پاکستان دے اخباراں رسالیاں وچ چھپدیاں رہندیاں نیں۔

امریکہ وچ پنجابی دی بگڑی تنظیم اپنا Academy of the Punjab in North America
(دے منڈ ہلے ممبر تے کوآرڈینیٹر) (Coordinator) نیں۔

اعجاز دا جنم 25 فروری 1990ء کھڑیا نوالہ، لائل پور (فیصل
آباد) دا اے۔ اوہناں دیاں چھپتاں وچ ”رڑے
دارکھ 2010ء“، ”بے برکتے دناں دی کھ 2015ء“
آتے لوہا ور 2017ء“ ناں دیاں کتاباں شامل ہن۔ اوہ نظم تے
نثر دوواں کھیتر اں وچ لکھن دی یکساں قدرت رکھدے نیں۔
اوہ اجکل بطور پنجابی لیکچرار سرور شہید (نشان حیدر) گورنمنٹ
ڈگری کالج گوجر خان، راولپنڈی وچ پڑھا رہے نیں۔ اوہ لائل پور توں پنجابی اکھراں وچ چھپ
رہے لڑی وار پرچے ”قفنس“ دے ایڈیٹر نیں۔ ایس توں اڈ اوہ اپنا اک آن لائن پنجابی پیپر ”انہد“
دے ناں توں وی چلا رہے نیں۔

سانجھ
SANJHI
PUBLICATIONS

Book Street, 46/2 Mozang Road, Lahore, Pakistan.
Phone: +92 3314686276
e-mail: sanjhpk@yahoo.com, sanjhpk@gmail.com
Web: www.sanjhpublications.com

ISBN: 978-909-593-287-2

اجوکی پنجابی نثر

اجوکی پنجابی نثر

تماہی ”سانجھ“ وچ چھین والیاں لکھتاں دی چون

سودھی:

سفیر رامہ، اعجاز

اجوکی پنجابی نثر مضامین سفیر رامہ / اعجاز

پہلی وار	:	2018ء
پائسل	:	ارشہ حسین
تعداد	:	500
قیمت	:	1000

Ajoki Punjabi Nsar

Contemporary Punjabi Prose Compiled by Safir Rammah/Ijaz)

Copyright ©. 2018 1st Edition

Except in Pakistan this book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out or circulated without the consent of the author or the publisher in any form of binding or cover other than that in which it is published.

Printed by:

Naveed Hafeez Press, Lahore.

Price:

In Pakistan: Rs. 1000.00

Published by:

سانجہ

SANJHI
PUBLICATIONS

Book Street, 46/2 Mozang Road, Lahore, Pakistan.

Phone: +92 3314686276

e-mail: sanjhpks@yahoo.com, sanjhpks@gmail.com

Web: www.sanjhpks.com

ISBN: 978-969-593-287-2

اجوکی پنجابی لہروے ناں

سرناولی

9

اعجاز

مکھ بول

پنجاب، پنجابی تے پنجابیت

- 17 قاروق ندیم پنجابی زبان تے لکھیاں واسلاٹر ہاؤس
- 30 فاخرہ ریاض / التھ: محمد افضل شاہد بولیاں دے وٹا ندرے: پنجابی بولی راہیں
- 42 جمجیا سنگھ جوبل پنجابی بولی کدے نہیں مرے گی
- 47 راجا محمد احمد قطروچ جہاں نال ملاقات
- 57 ایسا ارزو / التھ: ڈاکٹر ظفر اقبال حسن دو پنجاب: جنوبی ایشیا وچ امن دا ثقافتی راہ
- 70 درشن سنگھ آشت ورث: دوسر رہیاں نیں سانجھے پنجاب دیاں بال کھیڈاں
- 80 محمد افضل شاہد وارث شاہ تے ہیر
- 92 عامر غفار گوری سکھی دور دیاں ہیراں

تواریخ

- 121 چمن لال / التھ: وسیم رائے، ماہر از مظہر بھگت سنگھ دا انقلابی ورث
- 145 احمد سلیم کتھا بریڈ لاہال تے اوہدے وسیکاں دی
- 158 سندھی لوک کہانی / پنجابی روپکار: محمد مرسد سکندر ہاریا
- آصف رضا

کھانیاں

- 167 اعجاز / التھ: نرندر جیت کور بٹ صاحب
- 184 سعادت حسن منٹو / التھ: فالکن گر مکھ سنگھ دی وصیت
- 191 رام لال / التھ: مہیندر بیدی جیتو اک جام لاہور دے نام

سفرنامے

- 205 سید صوصا حب / التھ: ثناء اللہ گوندل پاکستان یا تیرا
- 216 چمن لال / التھ: ثناء اللہ گوندل لہور تے اوہدے آل دوال دا اک جذباتی سفر

بُھایا رہ نہ کریں نہیں تے رُل جائیں گا ہر نیک سنگھ گھڑواں 232

موئے تے وچھڑے کون میلے

245 اکھیاں اک چوری دی احمد سلیم
260 اُستاد شاعر برکت رام مہمن سُبھاش شرما
279 ایہو جیہاں لال سنگھ دل بیباک لونت
288 میتھوں میرا پر ہاؤڈا پریم گمار
300 مرن داشوقین: منیر نیازی مسعود منور
309 گیت گلزار دا شہکار: نند لال نور پوری گردیو سنگھ چندوہل
322 نور جہاں خالد حسن / اتھان پونم سنگھ

تماہی سانجہ باہ لکھیاں لکھناں

359 دُولی سانجھ امر جیت چندن
363 تماہی "سانجھ" وچ چھیاں لکھتاں دی: بلیو گرافی اعجاز

مکھ بول

پنجابی دا شمار جگت بھردیاں پندرہاں وڈیاں زبانوں وچ ہوندا اے۔ لیہدے بولن، پڑھن، سنن تے سمجھن والے دنیا بھر دے ملکاں وچ وسیا کیتی بیٹھے نیں؛ جیہناں وچ وڈی گنتی پاکستان، ہندوستان توں باہر کینیڈا، امریکا، برطانیہ، آسٹریلیا تے ہور دو جے ودیشاں وچ وس رہے اوہناں پنجابی پیاریاں دی اے، جیہڑے پردیس بیٹھے اپنی جنم بھوکیں تے ماں بولی توں کدے وانجھے نہیں نیں۔ اوہ ودیش بیٹھے ہر پل، ہر گھڑی اپنی دھرتی ماں کولوں دور رہ کے وی ایہدی سیوا کرن وچ رُجھے رہندے نیں۔ شاید ایہہ ای اوہ مڈھلا کارن ایں کہ جس پاروں مشرقی تے مغربی پنجاب توں وکھاک اوہ پنجاب دی سانوں نظر بند اے جیسے ساری دنیا نوں اپنے کلاوے وچ لٹا ہویا اے۔

تتاں پنجاباں وچ اُنج تے بہت ساریاں سانجھاں اسانجھاں ایہیاں نیں جیہناں نوں مکھ رکھ کے لکھن پیسے تاں کئی کتاباں ترتیب دتیاں جاسکدیاں نیں۔ اوہناں وچوں ای اک اجیہی سانجھ نارتھ امریکا وچ بیٹھے اوہناں پنجابیاں دی وی اے جیہناں آودی ماں بولی (پنجابی) نال اپنے موہ دا دکھالا کردیاں گجھ ورھے پہلاں اکیڈمی آف دی پنجاب ان نارتھ امریکا وچ (اپنا) ناں دی تنظیم تے ”اپنا او آر جی (apnaorg)“ ناں دی پنجابی دی پہلی وڈی ویب سائٹ لالنج کر کے کیئا۔ ایہناں پنجابی سہتراں جتھے اجو کے دور وچ پنجابی بولی نوں درپیش چنوتیاں نوں مکھ رکھیا، اوہتھے ای ایہناں چڑھدے، لہندے تے باہر لے پنجاب دے سوجھواناں، پڑھیاں تے پنجابی پیاریاں نوں اک دوئے نال جوڑی رکھن لئی گر مکھی تے شاہ مکھی پئی وچ نہ صرف کئی کتاباں چھاپیاں؛ سگوں ”سانجھ“ ناں دا اک تماہی پنجابی پرچاوی کڈھیا؛ جیہڑا اکو ویلے دوہاں لپیاں وچ لہور تے لدھیا نے توں چھپدار ہیا اے۔

پنجابی پرچا کاری وچ ”تماہی سانجھ“ اک نگھروادھا ثابت ہویا۔ ایس بارے اپنے

وچار سانجھے کردیاں ایس پر مندر جیت سنگھ لکھدے نیں:

”ہناں شک سانجھ کئی پکھاں توں نواں، نو یکلّا تے وکھری ادبی اہمیت والا پرچا ثابت ہو یا ہے۔ بھارت تے پاک وچلے دوہاں پنجاباں دی آپسی سانجھ تاں کئی پدھراں تے پیش ہندی آرہی ہے پر دوہاں پنجاباں توں وکھرے تے پردیسیں وسدے پنجاب نوں اپنے نال جوڑ کے گل کرنی ودھیرے اہم ثابت ہو رہی اے۔ پردیس وچ وسدے پنجاب دی گل ہن تک بھروس روپ وچ کتے نہیں سی ہوئی۔

..... سانجھ دا چھپنا ہناں پنجاباں نوں سانجھے منج تے کھلو کے ہاک مارن دلا سجاو بیہن ہے۔“
کسے وی زبان دی ترقی تے ودھائی اخباراں تے رسالے آکسیجن داکم دیندے نیں۔ ایہہ وجہ اے کہ کسے قوم، کسے ملک یاں کسے عہد دے معاشرتی، مذہبی، ادبی تے اقتصادی حالات نوں جانن، واچن یاں پرکھن سہ سائوں اوس ویلے دے اڈواڈر سالیان، کتاباں تے روز واراخباراں نوں مکھ رکھنا پیندا اے۔

تمہاں سانجھ دا پہلا انک: اپریل، مئی، جون 2007ء نوں چھپ کے ساہویں آیا تاں تنہاں پنجاباں دے پنجابی پیاریاں لبھدی سلاہتا لئی بھرواں ہنگارا بھریا۔ لہنوں ’جی آیاں نوں‘ آکھن لئی اوہ وکھ وکھ شہراں تے ملکاں وچ ہو رہے سانجھ دے مکھ وکھالی اکٹھاں وچ رل بیٹھے۔ ’سانجھ‘ نوں جتھے ودھیا دکھ تے سوہنی پرننگ نال شدکار کے پیش کیتا جاندا رہیا اے، اوہ جتھے ای ایس وچ شامل لکھتاں نوں وی اچھا نال نوازا جاندا رہیا اے۔ لبھدے سودھی سفیر رامہ ہوری سن، جدوں کہ اوہناں دے ہتھ وٹاندرے لئی جاوید نوٹا، ڈاکٹر منوشر ماسوہل، ڈاکٹر جگتار دھیمان تے امت کور موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھڑے رہے۔ ساڈے پاسے ایہناں پیاریاں دے بانہہ بلیاں وچ احمد سلیم، زبیر احمد، محمد آصف رضا تے ساجد ندیم دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ایس توں مگروں ایس قافلے دے رلتیاں وچ وادھاوی ہو یا تے ایس وچ اجو کے پنجابی سلیکھ دے سرکڈھویں سو جھوان تے شاعر احمد سلیم، زبیر احمد، گرچن کور کوچہ تے پریم سنگھ بجاج ہو ریں آر لے؛ ایہناں پنجابی سہتراں اک مُٹھ ہو کے پنجابی زبان تے ادب دے ودھائی اک عرصہ چوکھا کم کیتا۔

تمہاں ’سانجھ‘ دی وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہہ اکو ویلے دوہاں لپیاں وچ لہور تے لدھیا نے توں ورتایا جاندا رہیا اے، جس پاروں ساڈا واہ دُنیا بھر وچ رچے جارہے اجو کے پنجابی

ساتھ دے نویں لکھن والیں دے نال نال منے پر منے شاعراں تے لکھیاں اُتے اوہناں دیاں لکھتاں نال پیندا سی۔ 'سانجھ' وچ نظم، غزل، گیت، کہانی، مضمون، سفر نامے، کتاب تبصرے تے انٹرویوز وی چھپدے رہے۔ دو بے پنجابی پریس وائیک ایہدے چھپن چھپان دے معاملیاں وچ وی کئی اڑچناں آؤندیاں رہیاں۔ ایپر ایہناں اڑچناں نال بھٹھدے ایہدے کا مے ہر حال وچ ایہنوں معیاری لکھتاں تے سوئی دکھ نال شدکار دے رہے نیں۔ 'سانجھ' دے منڈھلے مقصد اں وچ دوہاں پنجاباں وچ دو دکھ دکھ لپیاں ہون و جہوں لفظی دے ودھ رہے و کھریوں نوں ڈکالاون توں اڈ، دوہاں پائیاں دے پنجابی سوجھوان لکھ ریاں، دانشوراں تے پڑھنہاراں دی سُر ت اُتے وچ ردھار انوں اک دوئے نال سانجھا کرن دے ای نہیں؛ سگوں پنجابی بولی، ثقافت اُتے ایہدے ورثے دی سانجھ سنبھال تے وادھ لئی نویں سُر ت جگاؤن دے وی نیں۔

تمای 'سانجھ' داپلوٹھی دا پرچہ: اپریل، مئی، جون 2007ء وچ چھپیا۔ ایس توں مگروں ایہدے بارہاں شمارے ہو چھپے، جیہناں وچ چھپواں، ستواں تے فرگیا رھواں، بارہواں شمارہ دو دو کر کے اک اک پوٹھی وچ شامل نیں۔ 'سانجھ' دا آخری اک جیہڑا 2010ء وچ چھپیا: اپریل 2009ء توں لے کے دسمبر 2010ء تک دے تاں پریس وائیک ایہدے کل مے کے پندرہاں پرچے چھپ سکے۔ 'سانجھ' نوں شدکاراں وچ جیہڑے چترکاراں اپنے فن راہیں ایکتا اُتے سانجھ دے پھل پیش کیے اوہناں وچ صابر نذر، دیو، امرتا شیرگل، جمیل سنگھ، سکھ پریت سنگھ، رافعہ ضیاء، کلونت بسرا اُتے احمد زوئے دے ناں سرکدھویں نیں۔ 'سانجھ' دے شاہ منگھی وچ چھپے ابتدائی شمارے شرکت پریس لہور دے چھپے ہوئے نیں اُتے بعد والے اعزاز الدین پریس لہور دے۔

سڈے پاسے بھارتی پنجاب دی نسبت سرکاری سرپرستی تے ہلا شیری نہ ہون کارن بہت گھٹ پنجابی اخبار-یاں رسالے چھپدے نیں۔ جے کجھ چھپدے وی نیں تاں یہتا چر اپنی ساکھ برقرار رکھن وچ کھل نہیں رہندے۔ ایس حوالیوں ویکھیا جاوے تاں پنجابی پرچہ کاری دے مسائل وی عجیب نیں۔ پنجابی زبان ہر لحاظ نال دو جیاں علاقائی زبانیں دی نسبت سبھ توں مندے حالاندا شکاراے۔ معاشی مسئلیاں توں وکھ الیکٹرک میڈیادی ودھدی یلغار نے تاں

پنجابی زبان دی بیڑی وچ وٹے پائے ای ہن: ایپر ایس دے اڈواڈ لہجیاں، املاء دے مسئلے
 آتے عام لوکاں دے رویاں ایس نوں کدے ودھن پھلن داڈھکواں موقع ای نہیں دتا۔ ایہو وجہ
 اے کہ ایہیں گجھ اڑچناں ”سانجھ“ دے پلے پیناں تے ایہدی اشاعت داسلسلہ وی رک گیا۔
 انج تئاں پنجاب وچ ادبی سانجھ دایہیز اڈر کھلیا، اوہ گجھ عرصے بعد اچن چیت! جھبے ای بند
 وی ہو گیا، جیہڑا تاحل اے تک وی بندش دا شکار اے۔ سفیر رامہ ہوری ہن سانجھ نوں انٹرنیٹ
 تے چھاپن دا ہر کر رہے نیں۔

”اجوکی پنجابی نثر“ تمہی سانجھ وچ چھپے مضموناں تے کہانیاں دی چون اے جیہڑی لہندے،
 چڑھدے تے باہر لے تئاں پنجاب دی نمائندہ پنجابی نثر اے۔ ایس کتاب نوں دکھو وکھ (۵)
 منگھسیاں وچ ونڈیا گیا اے: جیہناں دا ویروا گجھ انج اے:

۱۔ پنجاب، پنجابی تے پنجابیت

۲۔ تواریخ

۳۔ موئے تے وچھڑے کون میلے

۴۔ کہانیاں

۵۔ سفر نامے

۶۔ تمہی سانجھ بارے لکھیاں لکھتاں

جسراں کہ ایہناں وکھ وکھ حصیاں دے سرناویاں توں ای صاف سدھ ہوندا پیا اے کہ
 ایہناں وچ شامل لکھتاں کیہڑے کیہڑے موضوعات بارے نیں۔ ایپر فروی ایس اتھے اوہناں
 دا اک سرسری جائزہ پیش کردے ہاں:

ایس کتاب دے پہلے حصے ”پنجاب، پنجابی تے پنجابیت“ وچ اوہ لکھتاں شامل ہن؛
 جیہناں وچ پنجابی زبان نوں درپیش مسئلے، ایہدے اڈواڈ لہجیاں، املاء آتے پنجاب وچوں
 الوپ ہونداں جارہیاں قدریں، رسماں آتے ریتاں رواجاں بارے مختلف سوچھوان لکھ ریاں
 دیں تجویزاں، مشورے آتے کاڈھاں پیش کیتیاں گئیاں نیں۔ ایس حصے دے آخری دو لیکھ
 جگت مشہور پنجابی قصہ ”ہیر“ بارے نیں۔

”تواریخ“ ناں دے حصے وچ کل تین لکھتاں شامل نیں۔ اوہناں تیناں

لکھتاں وچوں پہلا لکھ بھگت سنگھ بارے وے۔ اپنے ایس لکھ وچ چمن لال ہوراں بڑے سچ نال بھگت سنگھ دے انقلابی ورثے نوں سانشن، اوہناں جانن، واپن اے سمجھن دی گل کیتی اے۔ ایس حصے دیاں دو جیاں لکھتاں وچ احمد سلیم ہوراں دی بریڈ لالہ اے اوہدے وسیکاں دی کتھ اے محمد آصف رضا ہوراں دی سندھی توں ترجمانی لکھت ”مڑ سکندر ہاریا“ شامل اے۔ ایس توں اگلے حصے وچ اوہناں سفری یاداشتاں نوں تھن دتی گئی اے؛ جیہناں وچ سن سنتاں دی ونڈ دا دکھانت گٹ گٹ کے بھریا ہویا اے۔

”موئے تے وچھڑے وان مئے“ ایس کتاب دا تيجاؤ ا حصہ اے۔ ایس حصے وچ دو نہہ پنجاب دیاں اوہناں سرکندہ شخصیتاں بارے لکھیاں لکھتاں شامل ہن؛ جیہناں اک عرصہ پنجابیاں دے دلاں تے راج کیتا اے۔ اوہناں عظیم شخصیتاں وچ امرتا شیر گل، میڈم نور جہاں، نند لال نور پوری، استاد برکت رام، من، منیر نیازی، شوکار بنالوی تے لال سنگھ دل دی حیاتی اے اوہناں دے فن بارے لکھیاں لکھتاں شامل نیں۔

اگلے چار حصیاں وچ تن کہانیاں، تن سفر نامے، تہاں ”سانجھ“ بارے پاکستان تے ہندوستان دیاں وڈیاں اخباراں وچ چھپن والے مضموناں تے تہاں ”سانجھ“ وچ چھپیاں لکھتاں دی بھوگرانی شامل نیں۔

تہاں ”سانجھ“ ہر لحاظ نال اک ادبی دستاویز اے۔ ایس وچ زرا دوہاں پنجاباں دے سماجی، اقتصادی، مذہبی اے ثقافتی پکھاں نوں ای نہیں درشایا گیا۔ بلکاں ایس وچ نویں پنجابی نظم، غزل، گیت اے کہانیاں نوں وی تھن دتی جاندی رہی اے۔ ایس چوں وچ ایس تہاں ”سانجھ“ وچ چھپی شاعری تے فلشن نوں شامل نہیں کیتا، بلکہ گجھ سفری یاداشتاں نمونے وجوں پیش نیں۔ ایس چوں نوں پیش کرن سمیں ایس اوہناں سمھناں دانشور لکھ ریاں دے دھنوا دی ہاں جیہناں دیاں لکھتاں ایس کتاب دی زینت بن رہیاں نیں۔

اعجاز

پنجاب، پنجابی تے پنجابیت

پنجابی زبان تے لہجیاں دا سلاٹر ہاؤس

ستوط پنجاب ۱۸۴۹ء وچ ہویا، ایس فتح دے نال گوریاں دا ہندوستان تے قبضہ مکمل ہویا۔ پنجابیاں (سکھاں) دی حکومت ویلے پنجاب دی حدود وچ لہور، پشاور، جلال آباد (موجودہ افغانستان دا علاقہ) ڈیرہ جات، ہزارہ، کشمیر، تبت، لداخ، جموں، کانگرہ، منڈی، سکیت، کلکو، بہاولپور تے کوہ سلیمان تائیں دے علاقے سن۔ بہاولپور تے کشمیر رنگیاں پنجاب دیاں ۳۶ ریاستاں سن۔ برٹش پنجاب وچ دتی، دسار تے انبالا ڈویژن وی پنجاب وچ شامل کردتے گئے۔ ۱۹۱۲ء وچ دتی نوں پنجاب توں وکھ کر کے نویں ضلع دی شکل دے دتی گئی۔ اوس توں پہلے پنجاب دے دو حصے کر کے ۱۹۰۱ء وچ اک حصے دا ناں شمال مغربی سرحدی صوبہ رکھ دتا گیا۔ ۲۰۱۰ء وچ ۱۸ ویں ترمیم راہیں صوبہ سرحد دا ناں خیبر پختونخواہ ہو گیا اے۔ ۱۹۴۷ء دی ونڈ وچ پنجاب مشرقی تے مغربی پنجاب وچ تقسیم ہو گیا۔ بھارت وچ مشرقی پنجاب نوں تین ٹوٹیاں وچ ونڈیا گیا، اک ہماچل پردیش، دو جہریانا تے تین پنجاب۔ ایس ویلے بشمول دوہاں پنجاباں پوری دنیا وچ ۲۵ کروڑ توں ودھ پنجابی زبان بولن والے نیں۔ پنجاب دے حجم تے طاقت توں خوفزدہ انگریزاں نے پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کرن دے مرحلیاں چوں گزارن دا فیصلہ کیتا۔ طویل مدتی جنگ پاروںسانی میدان چنیا گیا۔ ناسک سوکھاس، پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زبانان قرار دتا جاوے۔ ایس عمل دی بنیاد مٹھ بھر سرکاری افسراں نے رکھ دتی۔ کجھ کم باہروں سڈے سکالراں نے وکھایا تے کجھ دھکا عیسائی مبلغاں نے لادتا، کم ایسا رڑھیا کہ آج ۲۱ ویں صدی دی پہلی دہائی دے انت وچ ایسٹ انڈیا کمپنی دی ریسرچ نوں بنیاد بنا کے پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زبانان قرار دے کے آج ہر کوئی اپنے اپنے وکھرے صوبے دی منگ کر رہا اے۔

ایس منگ وچ بہتا شور ساؤتھ پنجاب دے حوالے نال پنجابی زبان دے لہجہ ہندا
 یں لہندی دا اے۔ ایہہ لہجہ ملتان، ڈیرہ جات، مظفر ٹھہر تے بہاولپور داسی۔ ایس وچ جوی اختلاف
 سی۔ ڈیرے والے اپنے لہجے نوں ڈیروی یا ڈیرے والی کہندے سن جدکہ ملتان والے ملتانئی تے
 بہاولپور والے بہاولپوری یا ریاستی۔ یاد رہوئے پئی 1962ء توں پنجابی زبان دے ایہناں لہجیاں
 نوں سرانیکی آکھیا جان لکيا اے۔

1928ء نوں فوت ہون والے سیاسی مبلغ ریورنڈ ولیم سینٹ کلیر سڈل نے سبھ توں
 پہلاں پنجابی زبان دے ایس دکھنی لہجے لئی ”لہندا“ دی اصطلاح ورتی۔ ایہہ اصطلاح او بنے اپنی
 کتاب ”اے سمپلیفائیڈ گریمر اینڈ ریڈنگ بک آف دی پنجابی لینگویج“ وچ پیش کیتی سی۔ ایہہ
 کتاب 1889ء وچ لندن توں چھپی۔ ایہدا دو جا ایڈیشن 1961ء وچ نیویارک توں چھپیا۔
 MS دے ایس عیسائی مبلغ نے اصل وچ 17 ویں صدی دے اک سکھ دے لکھے بابا گرو نانک
 دے حالات زندگی بارے لکھی اپنی کتاب وچ پنجابی زبان دے ایس لہجے لئی لہندا یاں لہندی دی
 اصطلاح ورتی۔ اصل وچ اوہدا مقصد ایس اصطلاح راہیں ملٹی جلی ادبی زبان دی وضاحت سی۔
 بعد وچ لوکاں نے ایس اصطلاح لہندا نوں صیغہ تانیث وچ لہندی لکھن شروع کردتا۔ پنجابی زبان
 دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں من دے شوقین سر جارج گریئر سن (1851-1914) ڈاکٹر
 کرسٹوفر شیکل (پیدائش 4 مارچ 1942ء) تے ڈاکٹر یو اے سرنوف (پیدائش 1923ء) دے
 بڑے حوالے دیندے نیں۔ سر جارج گریئر سن اوہ بندہ سی، جس نوں ”بمفورڈ“ نے اپنی لسانی
 ریسرچ دے ”رف نوٹس“ وکھائے۔ چھپن توں کجھ مہینے پہلے جدوں سر جارج گریئر سن نے ایہہ
 نوٹس ویکھے، اوہنوں پنجابی زبان دے ڈیروی ملتانئی، بہاولپوری یاں ریاستی لہجے نے انسپار کیتا۔
 گریئر سن نے 1895ء وچ بمفورڈ دے کم دی تشریح تے توضیح کیتے اک مضمون لکھیا، جس دا
 سرناواں سی، ”آن پروناٹینل سفکسز ان دی کشمیری لینگویج“۔ سر جارج گریئر سن دا ایہہ مضمون
 ”جرنل آف دی رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال“ وچ چھپیا۔ بمفورڈ اک کم وی پنجابی زبان دے
 لہجیاں نوں وکھریاں زباناں قرار دینا سی۔ او بنے وی اپنی سوکالڈ ریسرچ انج نبھائی کہ پنجابی زبان
 دا جیہڑا لہجہ وکھرے وکھرے فرق نال ڈیرے، ملتان تے بہاولپور چلدا سی، اوہنوں بڑے
 دھڑلے نال اکھاں تے پئی۔ نہہ کے وکھری زبان دی کلئی تے نکلن دا حیلہ کیتا۔ بمفورڈ دے ایس

ادھورے شوق نوں سر جارج گریئر سن نے پورا کیتا۔ گریئر سن نے جیہڑا کم و کھایا، اوہ ایسٹ انڈیا کمپنی دے مفادات دے عین مطابق سی کہ کسے طرح پنجاب نوں لسانی بنیاداں اُتے تقسیم در تقسیم کر کے مار مکایا جاوے۔

گریئر سن نے اک پاسے تے پنجابی زبان نوں معیاری فن توں انکار کیتا تے دوجے پاسے ایس دارشتا جنوبی پنجاب وچ رائج پنجابی زبان دے لہجے نالوں توڑیا۔ حتیٰ کہ پنجابی داتعلق سندھی تے کشمیری نال جوڑ کے کنفیوژن پیدا کرن دی کوشش کیتی۔ گریئر سن دیاں ایہناں حرکتاں پاروں اوہدا انقطاع نظر غیر جانبدار نہیں رہیا۔ بلکہ کہتے کہتے تے انتہائی متعصب دی لگدا اے جیہڑا پہلاں توں متھے نچیاں اُتے ریسرچ مڑھی جا رہیا اے۔ گریئر سن دی ریسرچ دی کچھائی تے تصدات اپنی تھن میں۔ لگدا اے تحقیق برائے تحقیق ہو رہی اے، جیوں:

”مغربی پنجابی کسے طرحاں وی معیاری پنجابی دالجا نہیں کہو
سکدی کیونکہ ایہہ بلکل الگ زبان اے جیہڑی کہ سندھی تے کشمیری نال
قریبی تعلق رکھدی اے۔ ایہناں نوں آپس وچ رلان دی کڑی داکم وی
دیندی اے۔“

(سر جارج گریئر سن)

”مسٹر بمفورڈ مین ایہہ دسدے نیں کہ ایہہ زبان اوس ویلے
اوس جگہ دی نسبت توں جتھے کہ لہنوں بولیا جاندا سی، ملتان کھلاندی رہی
اے۔ کسے طرح وی ایہہ زبان سندھی تے پنجابی دی سرحد دی زبان
نہیں۔ ایہہ تے خود پنجاب دی زبان اے جیہڑی اک اندازے دے
مطابق دریائے جہلم دے مغربی علاقے توں شروع ہو کے دریائے سندھ
اُتے پشتو بولن والے مغربی علاقے تک بولی جاندی اے۔“

سر جارج گریئر سن؛ ”جرنل آف دی رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف

بنگلہ“۔ LXIV پہلا حصہ 1895ء (ص 336-351)

انج پنجابی زبان دی اصلوں ای چھٹی ہوئی۔ ایس نوں ملتان قرار دے دتا گیا۔ ایہہ
گلاس مودھامارن داکم گریئر سن نوں واہوار اس آیا۔ ایس تحقیق دے عوضاں وچ 1898ء اندر

اویہوں ”لینگوئسٹک سروے آف انڈیا“ دا سپرینٹنڈنٹ بنا دتا گیا۔ اگلے 30 ورھے اوہ ایسے منصوبے تے ہی کم کردار رہیا۔ گریئرسن دے سٹائل نوں اگانہہ اوہدے فالوورز دی لے کے ٹرے۔ جیویں ڈیروی، ملتان، بہاولپور دی یاں ریاستی دے جی مرحوم ڈاکٹر مہر عبدالحق دا کہنا اے:

”پنجابی، پاکستان دے کسے وی حصے دی زبان نہیں اے۔

ایہہ زبان تعصب دے سببوں ودھی۔ وجہ ایہہ سی، سکھاں نے ملتان، جی حکم نواب مظفر خان نوں 1818ء وچ شکست دتی۔ ایس طرح ایہہ مسلمان مذہبی تے سیاسی رنگ اختیار کر گیا۔ کیونکہ سکھ پنجابی بولدے سن جد کہ ساوتھ پنجاب دے مسلمان ملتان، بولدے سن۔“

استھ ایہہ گل چیتے رہوے جی صرف زبان دی بنیاد اُتے کجھ برٹش رائٹرز تے سول سرونٹ نے پنجابی زبان دے ملتان، لہجے نوں ویسٹرن پنجابی یاں لہنداداناں دتا اے۔ الیٹا ڈاکٹر شیکل برصغیر دے مغربی حصے دی پنجابی نوں لہنداداناں دین اُتے تنقید کردا اے۔

30 سال تک ”لینگوئسٹک سروے آف انڈیا“ دا سپرینٹنڈنٹ رہ کے گریئرسن نے جیہڑی کتاب تیار کیتی اوہ وڈھے ساز دیاں (19) اُنی جلدیں وچ 8000 صفحیاں تے مشتمل سی۔ گریئرسن نے ایہناں (19) اُنی جلدیں چوں اٹھویں جلد وچ ”لہندالینگوئج“ تے گل بات کیتی اے۔ گریئرسن دے مطابق۔ ”لہندا تے ملتان، شمال مغربی گروہ دیاں انڈو آریئن زبانیں۔“

پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں وکھری زبان قرار دین دے شوقین اپنے آپ نوں جیسی فانی کرن لئی گل، گل اُتے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل نوں کوڈ کر دے نہیں۔ بمفورڈ تے سر جارج گریئرسن نے جس کم نوں ٹوریا سی، شیکل اوہے نوں اگانہہ دھندا اے۔ 4 مارچ 1942ء نوں جمن وار۔ ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل 1972ء وچ ڈاکٹریٹ کردا اے۔ اوہدے تھیسز دا عنوان سی

”سرائیکی تے سرائیکی ادب 1750ء تا 1900ء بھلائی سندھ تے جنوب مغربی پنجاب وچ۔“ صدر شعبہ انڈیالوجی ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل لندن یونیورسٹی دا استاد اے۔ اوہ (68-1967ء) وچ پاکستان آیا۔ اوہ پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے تے استھوں دیاں دو جیاں زبانیں بارے جاناکاری حاصل کردار رہیا۔ پچھر جلدوں اوہ 1975ء وچ پاکستان آیا تے اوس سندھ وچ ہون والی کانفرنس توں علاوہ ملتان وچ ہون والی پہلی سرائیکی ادبی کانفرنس وچ جوی اپنے وچاراں دا اظہار کیتا۔ ڈیرہ تے

ملتان دے علاقیاں لئی پنجابی زبان دے ڈیروی یاں ملتان لہجے نوں وکھری زبان قرار دینا اوس علاقے دی دیہی تے سیاسی اشرفیائی مطلق العنان حاکمیت دا خواب بن واسی۔ اوہناں نے وی ایس ”علمی کم“ دی کنڈھوکی، لکھریاں دی سرپرستی کیتی گئی۔ من مرضی دار سیرج ورک کروایا گیا۔ ڈیرہ تے ملتان وچ گنگڑیاں زمینداریاں تے جاگیرداریاں نیں۔ مغلاں، سکھاں، انگریزاں نے واہوا بھاگ لائے تے گٹھ جوڑ دے سسٹم لئی دیہی تے شہری اشرفیانوں اُچ ٹیسی رکھیا۔ اوہناں دے مطلق العنان اقتدار دے خواب وچ بہاولپور تے رحیم یار خان دی سیاسی اشرفیاد حصہ ضروری نہیں سی۔ ڈیرے تے ملتان والے سمجھدے نیں؛ ریاست بہاولپور بتاون والے عباسی نواب ٹبر مقامی یاں لوکل نہیں، بلکہ ایہہ مہاجر نیں۔ کیونکہ عباسی نواب 1723ء وچ سندھ توں کلہوڑیاں دے دربار چوں اٹھ کے ملتان اپڑیا سی۔ اوس ویلے دے ملتان حاکم نے اوہناں نوں ”علاقا چودھریاں“ وچ زمیناں دتیاں۔ بعد وچ اک رحیم نامی عباسی شہزادے دے سڑکے مرن پاروں ”علاقا چودھریاں“ داناں ”رحیم یار خان“ رکھ دتا گیا۔ ملتان دی سیاسی اشرفیائی (ہیڈ) سیمینٹی توں لے کے حاصل پور شہر تائیں، بشمول ضلع بہاول نگر (جنوبی پنجاب دے جنوب داعد ق کنٹرول توں باہر ای رہندا سی۔ مدت تک عباسی نواباں تے شہر فریہ چشتیاں دے لکھویریاں نال علاقے تے قبضے پاروں جنگاں ہوندیاں رہیاں۔ فیر کدھرے بعد وچ جا کے شہر بہاولپور تے حاصل پور آباد ہوئے تے ریاست بہاولپور بتاون دا اعلان ہویا۔ ڈیرے تے ملتان والے بہاولپور وچ بون جان والی پنجابی زبان دے بہاولپوری یاں ریاستی لہجے نوں اچے وی اپنے لہجے توں تھلے سمجھدے نیں۔

1962ء توں پنجابی زبان دے ڈیروی، ملتان، بہاولپوری یاں ریاستی لہجے نوں باقاعدہ طور اُتے سرانیکی قرار دے دتا گیا۔ ایس دے باوجود من وی بہاولپور تے رحیم یار خاں دی سرانیکی ڈیرے والے تے ملتان سرانیکی نہیں سمجھدے۔ بلکہ اپنے لہجے دی کوئی ماٹھی جیہی شاخ سمجھدے نیں۔ بہاولپوری یاں ریاستی لہجہ رحیم یار خاں تے بہاولپور تیک ای رہیا۔ اُرانہہ حاصل پور ول قائم پورتائیں رہیا۔ جد کہ من وی حاصل پور توں لے کے ضلع بہاولنگر تائیں تقریباً 50 لکھ پنجابی بولن والے نیں۔ پنجابی زبان دے سرانیکی لہجے نوں اپنان والے 01 فیصد وی نہیں۔ ڈیرہ، ملتان تے بہاولپور دی اشرفیادے اندرونی تضادات اپنی تھیں! پرایہناں تھواں دے دانشور جدوں پنجابی

زبان دے لہجیاں توں وکھریاں زبانیں قرار دیندے نیں تے بمفورڈ، گریرسن، ڈاکٹر کرستوفر شیکل تے یو اے سرنوف دے کہاں چوں ای دلیلاں گھڑن دیاں کوششاں کردے نیں، یاں پھیرا ہناں رنگے دوجے لہجہ دے نیں۔

ڈاکٹر کرستوفر شیکل چوتھی واری 30 ستمبر 1978ء وچ پاکستان آیا اتے مئی 1979ء وچ واپس پرتیا۔ ایس دوران اوہ ملتان، بہاولپور، ڈیرہ غازی خاں تے ڈیرہ اسماعیل خاں وچ رہیا۔ اوہدا آخری پھیرا 1990ء دے شروع وچ لکیا۔ ایس دوران 1980ء وچ ضیاء الحق دی سرکار پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں سرکاری طور اتے وکھری زبان قرار دے چکی سی۔ اپنے آخری پھیرے وچ ڈاکٹر کرستوفر شیکل بڑا مصروف رہیا۔ اوس ملتان، مظفر گڑھ، ڈیرہ غازی خاں تے بہاولپور وغیرہ دا تفصیلی دورہ کیتا اتے ایس دوران اوہ اڈواڈ سرائیکی ادیبان نال ملاقاتاں کردا رہیا۔ ڈاکٹر کرستوفر شیکل پنجابی زبان دے سرائیکی لہجے نوں وکھری زبان قرار دین ویلے جیہڑے لفظاں دا حوالہ دیندا اے، اوہناں چوں 80 فیصد توں زائد لفظ تے مرکزی پنجابی زبان یاں شینڈرڈ پنجابی زبان دے نیں۔ ڈاکٹر شیکل نوں گرومن والے سرائیکی گرائمر اتے مکھی اوبدی کتاب ”دی سرائیکی لینگویج آف سنٹرل پاکستان“ نوں یادگار تے حوالہ جاتی قرار دیندے نیں۔ 198 صفحے دی ایہہ کتاب 1976ء وچ سکول آف اورینٹل اینڈ افریقن سٹڈیز، یونیورسٹی آف لندن نے چھاپی۔ ایس وچ او بنے سندھی، سرائیکی توں علاوہ سرائیکی دیاں مقامی قسماں تے وی لکھیا۔ ایس لکھت وچ اسم، فعل، جملے وغیرہ تے وی اوس اپنے خیالات دا اظہار کیتا۔

سرجارج گریرسن نے پنجابی زبان دے لہجیاں نوں وکھریاں زبانیں ڈکلیئر کرن دا کم بمفورڈ دی لکھت توں شروع کیتا سی۔ دیکھن والی گل ایہہ وے کہ ایورنڈ ٹریور بمفورڈ (1849-1925ء) کون سی؟ اوہ بنیادی طور اتے مشنری سی۔ مسیحت دی اشاعت پاروں 1881ء توں لے کے 1886ء تائیں ملتان وچ رہیا تے اوس مقامی لب و لہجے دی پنجابی سکھی۔ اوبدی توجہ ملتان لہجے دے قواعد وی رہی۔ ”جرنل آف رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال“ وچ اوہدا مضمون ”رف نوٹس آن دی گرائمر آف لینگویج سپوکن ان دی ویسٹرن پنجاب“ (LXIV، حصہ پہلا، ص 290 تا 355) 1895ء وچ چھپیا۔ او بنے اپنے مضمون وچ زبان دے قواعد بارے بھروسے بحث کرن دی کوشش کیتی۔ اوہ پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زبانیں ای خیالدا

رہیا۔ گرائمر دے حساب نال ضمیری لائحیاں بارے پہلے لوکاں دے وچ وچاراں دی اصلاح دی کرن دی کوشش کردار رہیا۔ بمفورڈ نے ملتان، اُچی تے جٹکی دے تان رڈ کر چھڈے۔ ایہناں دی تھل اوس ”مغربی لہندا“ داناں دتا۔ برٹن دے مضمون، او برائن دی گلاسری تے اوس زبان (جس نوں اوہ زبان سمجھدا سی) دے قواعد تے دو جے قلمی اشاریاں بارے اوہ دے مضمون دادو حوالیاں نال ویروا ہوندا اے۔ ایس مضمون وچ او برائن دے اوہ خیالات وی موجود نیں جو اوس نوں نوٹس دی شکل وچ 1885ء اندر او برائن نے دتے۔ ایس توں علاوہ وی بمفورڈ دے ساہنے سپر امپور دے نیوٹنمانٹ تے جیوکس دی پائل دے تراجم سن۔ انگریزاں دے دور وچ عیسائی مشنریاں نے جیہڑے علاقیاں ول بہتا دھیان دتا، اوہناں وچ جنوبی پنجاب دا علاقہ وی شامل اے۔ اک مشنری ہون دے ناٹے اوہ اوڈاٹا رگٹ تے ایہو بن دا اے کہ عہد نامہ عتیق و جدید دا ترجمہ ودھ توں ودھ لوکاں تک اپڑے۔ اوہدی لسانی وٹ، پچھوٹڑ اوہدیاں مذہبی مجبوریں وی نیں۔ بمفورڈ نے 1896ء وچ ہمیش لئی ملتان نوں چھڈیا تے آخری واری پنجابی زبان دے ملتان لہجے تے 1897ء وچ بحث کیتی۔ بمفورڈ دا ایہہ مضمون ”جرنل آف دی رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگاں“ وچ ”پروٹامینل ایڈجٹنس ان دی لینگویج سپوکن ان دی ویسٹرن اینڈ ساؤدرن پارتس آف دی پنجاب“ (LXVI، حصہ پہلا، مطبوعہ 1897ء ص 146 تا 163) دے ناں توں چھپیا۔ ایس بارے ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل دا خیال اے: ”بمفورڈ نے سرائیکی دے امکانات نوں نقصان پہنچیا اے۔“

پنجابی زبان دے مختلف لہجیاں نوں وکھریاں زباناں متھن دے مشق 1923ء وچ سوویت یونین اندر جمن والے ”یو اے سرنوف“ دے لسانیات اُپر کیتے کماں چوں وی تصدیقاں، دیلاں پھر ولدے نیں۔ کالج دی پڑھائی توں ویلھا ہو کے یو اے سرنوف فوج وچ چلا گیا۔ ماسکو دے غیر ملکی زباناں دے انسٹی ٹیوٹ وچ سرنوف نے دو جی وڈی جنگ توں بعد داخلہ لیا۔ پنجابی زبان تے اوہ دے سرائیکی لہجے نال دلچسپی پیدا ہوئی۔ یو اے سرنوف نے اوہناں مہاجرناں توں سرائیکی سکھی جیہڑے کہ 1947ء دی وٹ توں بعد پاکستان توں ہجرت کر کے بھارت گئے سن۔ ”پنجابی زبان دے نظریاتی انکشافات“ دے عنوان نال جیہڑا مقالہ اوس لکھیا، اوس تے 1978ء وچ ڈاکٹریٹ دی ڈگری لئی۔ 1970ء وچ اوہ نے جیہڑی کتاب لکھی، اوہدا انگریزی ترجمہ ”ای ایچ ٹپسن“ نے کیتا۔ ایہہ ترجمہ ”دی لہندی لینگویج“ دے ناں توں 1975ء وچ ”سنٹرل

ڈپرٹمنٹ آف اورینٹل لٹریچر ماسکو تے USSR اکیڈمی آف سائنس انسٹی ٹیوٹ آف اورینٹل سٹڈیز "چھپیا۔ اپنے ڈائریٹ دے مقصد لے جوی اوہ کوئی لوہار کھے نہاں لہندا (سرائیکی) نوں پنجابی توں وکھ زبان لکھدا اے۔ اوہ صاف کہندا اے "ایہہ تھیں سرائیکی زبان بارے ہے۔"

یو اے سمرنوف ہر علاقے دی لہندی دے حوالے دیندیاں ملتان، مظفر گڑھ تے بہاولپور دے علاقے دی لہندی نوں معیاری لہجہ سمجھدا اے۔ کتاب دے تعارف وچ سمرنوف نے جو لکھیا اے، اوہ بنوں دو پکھوں سمجھنا چاہیدا اے۔ اک پاسے اکیڈمک بحث اے۔ ایس تھیں تے اوہ زبان دیاں باریکیاں، نزاکتاں، رلن دیاں وسعتاں ورگے مسئلے تے عمیق وچ جا کے لسانی جائزہ لین دی کوشش کردا اے۔ زبان دے لہجیاں بارے بریک بینی توں کم لیندا اے۔ جکے جکے فرق نوں وی مثال بنیاں بغیر نہیں رہندا۔ دو چا کچھ پوئیکل اے۔ 19 ویں صدی دی چھویں دہائی نظریاتی اتار نال بڑی متحرک سی۔ جے تے کجے پکھ دے اعلیٰ کچھو کچھ نوں نظریاتی بحثاں کردے سن۔ شالین تے کارل مارکس، اینگلز، لینن تے چیرمین ماؤدے یوشکاں، کارلاں تے لان والے بیج ملدے سن۔ کجے پکھ دے کامریڈاں وچ ادبی تے سیاسی تحریکاں تے بحثاں عام سن۔ کدی لسانی تحقیق ہوندی تے کدی قومیتاں دے حقوق بارے مکالمہ ہوندا۔ پنجاب دے حوالے نال اردو زبان وٹوں جیہڑا دھرو جاری سی، اوہ دے ویروے ہوندے۔ کدی ثقافتی انقلاب دے ممکنات نوں بحث دا موضوع بنایا جاندا۔ لسانی وٹ دے حوالے نال نظریاتی بحثاں دائیجا ایہہ نکلیا کہ فیر کامریڈ، پنجابی کامریڈ تے سرائیکی کامریڈ، ہند کو کامریڈ تے پٹھو ہاری کامریڈ وچ وٹ دے گئے۔ ساؤتھ پنجاب وچ USSR نوں کیہ انٹریسٹ سی۔ اوہ دیاں معاشی تے سیاسی جڑھاں لہجیاں جاسکدیاں نیں۔ 19 ویں صدی دی چھویں تے ستویں دہائی وچ ساؤتھ پنجاب دے کئی سٹوڈنٹ چین تے سوویت یونین وی گئے۔ ایس علاقے وچ کجے پکھ دے نظریاتی گروپ وی سن۔ ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں سندھی دانشوراں وانگ پنجاب وچ وی صوفی شاعراں دی مارکی تفسیر ہو رہی سی۔ ہذا جدوں یو اے سمرنوف "پنجابی زبان دے نظریاتی انکشافات" وچ سرائیکی نوں وکھری زبان قرار دتا۔ اپنی لکھت دے تعارف وچ ای اوں دے عزماں دا پتہ لگ جاند اے کہ ایہو جیہیاں تحقیقاں کچھ ریاستی سبب کیہ ہوندے نیں۔ اپنی کتاب دے مکہ بول وچ سمرنوف کلاسکس دے موضوع نوں چھوہندیاں ادبی تے سیاسی تحریکاں تے بحث کردا اے۔ ایس بحث وچ اوہ آبادی، زبان، لسانی نظریات، زبان

دے علقے، تاریخی تے تہذیبی پس منظر وچ کلاسکس اندر ہون والی لسانی تحقیق، پنجابی تے سندھی زبانوں نال تعلق اتے پنجابی زبان توں بنیادی فرق دی تفصیل بیان کردیاں؛ اوہناں علاقیاں دے لہجے دی وی گل کردا اے، جتھے پنجابی زبان دا لہندایاں لہندی لہجے رائج اے۔ پر معیاری لہجا اوہ ملتان، مظفر گڑھ تے بہاولپور دا تسلیم کردا اے۔

1970ء وچ روسی زبان اندر یو اے سرنوف دی کتاب ”دی لینگویج“ چھاپے چڑھی۔ اکیڈمی آف سائنسز دے مشرقی زبانوں دے ادارے وٹوں ایہہ چھاپی گئی۔ ایہہ کتاب 1966ء وچ مکمل ہوئی۔ 150 صفحے دی ایس روسی زبان وچ لکھی کتاب دا ترجمہ انگریزی وچ ای ایچ ٹسپان (E. H. Tsipan) نے کیتا۔ سوویت یونین دے ادارے ”سنٹرل ڈیپارٹمنٹ آف اورینٹل لٹریچر، ناؤکا پبلشنگ ہاؤس ماسکو“ وٹوں ایہہ ترجمہ 1975ء وچ چھپیا۔ ایس کتاب وچ صوتیات، فعل، سکرپٹ، ذخیرۃ الفاظ، زبان دی گرائمر، صرف و نحو تے سرائیکی دے لفظ، حرف تے حرفاں دی ہنت بارے سائنسی تجزیہ کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔ اتھے ایہہ وی چیتے رکھن دی لوڑ اے، سوویت یونین وٹوں ریاستی سطح اُتے جدوں ایہہ مارکسی انقلاب دا نعرہ لگ رہیا سی۔ ”دنیا بھر دے مزدور اک ہو جاؤ“ تے اوس ویلے دنیا وچ موجود انقلابی تحریکاں دی مدد دی ہو رہی سی۔ پاکستان ورگے بہت سارے ایسے ملکاں وچ، جتھے کئی کئی ثقافتی اکائیاں سن، اوہتھے لسانی بنیاداں نوں ورت کے وی نابری ٹوری جا رہی سی۔ ایہہ گل دکھری اے کہ پنجاب ورگیاں تہذیبی تے ثقافتی اکائیاں وچ لہجیاں نوں دکھریاں زبانوں قرار دین نال انقلابی عمل اگے ودھن دی بجائے پچھلے پیریں واپس مڑیا۔ محنت کشاں اندر ”میر، تیر“ دی بھٹ پے گئی تے ایس فرسٹریشن ہتھوں اوہ ونڈے گئے۔ ایس ریورس کنیر دے نتیجے ہن تک اسیں بھگت رہے آں۔

غیر ملکی دانشوراں، پروفیسراں تے صاحب علم ہستیاں نے پنجاب، پنجابی زبان تے پنجابیاں نوں نرال لسانی سطح تے نہیں کوہیا، بلکہ اوہناں ایہہ دے نال نال انگریز سرکار دی بیوروکریسی وی ایس سلاٹر ہاؤس دیاں بنیاداں اُسارن وچ پیش پیش رہی اے۔ اتھے ایہہ آکھنا بہت مناسب ہووے گا۔ سقوط پنجاب 1849ء توں جھبہ دے مگروں برٹش پنجاب دے افسر ایس ”لنگوئسٹک ایشو“ اُتے لادتے سن۔ مین ماسک پنجابی زبان دے لہجیاں نوں مارگٹ کرنا سی۔ اوہناں لہجیاں نوں دکھریاں زبانوں قرار دینا سی۔ تانجو ایس بنیاد تے پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کیتا جاسکے۔ اصل گل

خارکھان والی سی۔ پنجاب اوہ خطہ سی جیہڑا سبھ توں آخروچ فتح ہويا۔ ایس دی فتح نال ہی گوریاں دا ہندوستان تے قبضہ مکمل ہويا۔ سقوط پنجاب دی حقیقت دسدی اے کہ ”پنجابی نوں پنجابی نہ مارے تے پنجابی نہیں مردا“ برطانیہ وچ وسدے پنجابی، یاں فیر دونواں پنجاباں دیاں سرکاراں چاہن تے انڈیا آفس لائبریری چوں ”پنجابی زبان نوں لکھیاں دے اتارنال وکھریاں وکھریاں زبانان ڈکلیئر کر کے پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کرن دے معائے“ لکھے جاسدے نیں۔ کیونکہ برطانوی قانون دے مطابق تمام سرکاری راز 30 سال بعد اوپن کردتے جاندے نیں۔ برٹش پنجاب داسارا ریکارڈ انڈیا آفس لائبریری وچ محفوظ اے۔ انج تھوڑے جیسے پاؤنڈ فی صفحہ دے حساب نال ایس لسانی معائے دے سارے تال میل، رابطے، ٹاسک، ٹارگٹ اینڈ رزلٹ دے پیپر زدیاں حسب ضابطا نقل لیتیاں جاسدیاں نیں۔

ایسٹ انڈیا کمپنی دے افسراں دی تربیت، آئی سی ایس دا نصاب، کرسی سنبھالن والیں دی برین واشنگ تے اوہناں دا طریقہ کار، ڈکیشناں کٹھیاں ساہنے آسندیاں نیں۔ کیونکہ سرکاراں لئی جیسے اکیڈمک معائے سر پھریاں داکم نیں، ایہہ گھائے داسودا نیں۔ برطانیہ وسدے کروڑ پتی پنجابیاں لئی ایہہ فضول کم اے، بس پاؤنڈ کماؤ اتے جان بناؤ، باقی گلاں دے گاڑی پنے باغ اُجاڑن۔ ایس کچھوڑتوں بعد جے حال حقیقت پھولے تے اصل حقیقت ساہنے آؤندی اے۔ برٹش پنجاب دی بیوروکریسی دی لسانی ذہانت وکھالی دندی اے۔ بظاہر ایہہ سارا کچھ ایڈمنسٹریٹو سطح تے ہوندا اے۔ ظاہری طور تے لگدا اے، افسران مقامی کلچر تے زبان نوں سمجھ کے علاقے دی عوام دی سائیکسی سمجھ رہے نیں تانجو اوہناں لئی عوام دے سچے نوکر بن کے وکھائیے۔ دوجے پاسے علمی، تعلیمی، تحقیقی، حقیقی، غیر حقیقی سرکاری رپورٹاں جیہڑیاں میدان ہموار کردیاں نیں۔ اوہ 19ویں صدی دی ایس پہلی دہائی وچ پولیٹیکل ایسٹوز بن کے جاگ پھیاں نیں۔ اوہناں دا علم دی ڈھال او لکھے سیاسی استعمال ہو رہیا اے۔ تاہیوں تے آج ہر کوئی پنجاب نوں وٹمن دے روئے وچ اگے اگے وے۔ لکھیاں نوں زبانان ڈکلیئر کر کے صوبیاں دی ڈیویژن ہو رہی اے۔ کسے وی ریاست دیاں انتظامی اکائیاں دا ودھ گھٹ ہوتا روٹین میٹر اے۔ پر اتھے تے اصولوں ای وکھریاں ہون دیاں گلاں ٹریاں نیں۔ (اتھے فیر بن پنجاب کیہ کرے؟)۔

بد نصیبی تے ایہہ ہے: پنجاب وچ پنجابی کرنٹ ایسٹو، پنجابی زبان اتے کوئی اکیڈمک سطح

دامکالمہ کرن لئی تیار ہی نہیں۔ باہر لے ملکاں وچ بیٹھے پنجابی پیارے ٹوپی ڈراما بھٹا کر دے نہیں، عملی کم انگوٹھا۔ ڈالر تے پونڈ کمان توں فرصت مے تے ایس ”سو کالڈ تیجے پنجاب“ دا خمار وی اُترے اُتے متھالان فقیر درویش نال۔ اج ویلا اے کہ برٹش پنجاب وچ بیورو کریسی دیاں لسانی رپورٹاں نوں کسے نویں ڈائمنشن توں دیکھ کے زمینی حقائق، معروضی حالات کھوجے جان، سچ بتاوا کیتا جاوے۔ پنجابی زبان دے لہجیاں اُپر لکھیاں رپورٹاں نویں کچھوں پھر ولیں جاوے۔ خاص طور تے پنجابی زبان دے ڈیروی، ملتان، بہاولپوری یں ریاستی لہجیاں (1962ء توں بعد ایہناں نوں سرانیکی کہن دار و اج پیا گیا اے۔) بارے انگریزی افسراں نے انگریزی زبان وچ جو کم کیتا اے، اوہناں نویں سرے توں نویں تقاضیاں موجب پرکھیا جاوے۔

اجو کے سبیل لسانیات دے حوالے نال انگریز افسراں دیاں رپورٹاں نوں ٹولن دی لوڑ اے۔ ایس بابت ملن والیاں ڈکٹیناں، لوڑاں تھوڑاں تے دو جے محامیاں دا ڈونگھا انیسر کیتا جاوے۔ ایس کم نوں مختلف پیریڈز وچ وی ونڈیا جاسد اے تے مختلف حالتاں تے سچویشنز دے حوالے نال وی۔ جیویں انگریزی دور وچ مرتب ہون والیاں جیہڑیاں رپورٹاں اج کل وار وار کوڈ ہو رہیاں نہیں، اوہناں دا گھر اٹھیا جائے۔ ایہناں وچ ”ای او براؤن“ اسسٹنٹ کمشنر و سیٹلمنٹ آفیسر مظفر گڑھ (1873ء تا 1880ء) دی رپورٹ ”رپورٹ آف لینڈ ریونیو سیٹلمنٹ آف دی مظفر گڑھ ڈسٹرکٹ آف دی پنجاب“ دی ایہو روں چھپن والی 1882ء دی انتظامی رپورٹ توں علاوہ ”ای بی سٹیڈمین“ سیٹلمنٹ آفیسر جھنگ (1874ء تا 1880ء) دی لاہور وچ 1882ء توں چھپن والی رپورٹ وی اے۔ جیہڑی ”رپورٹ آف دی ریوانڈ سیٹلمنٹ آف دی جھنگ ڈسٹرکٹ آف دی پنجاب“ دے ناں توں چھاپے چڑھی۔ ایہہ اوہ انتظامی رپورٹاں نہیں، جیہناں وچ مقامی زبان تے لہجیاں دے حوالیاں نال وی لکھیا گیا اے۔ انج ای پنجابی زبان تے اوہدے مقامی لہجیاں بارے برٹش پنجاب دے سارے ضلعیاں دے ”گزنٹ ایئرز“ وچ وی ڈھیر مواد لبھدا اے۔ ہن تے خیر پنجاب وچ ضلعی گزنٹ ایئرز کڈھن دار و اج ای مک گیا اے۔ خبرے افسراں کیبلر دے نہیں رہے یاں فیر ”مواد“ اوس لیول دامک گیا اے۔ اجو کے پنجاب دے ضلعی افسراں نوں مقامی اسمبلی ممبراں، ناظمیاں، چیئرمیناں، سکریٹریاں، چیف سیرٹریاں، گورنراں، چیف منسٹراں دے پروٹوکول توں ای فرصت نہیں ملدی کہ اوہ کوئی سچ دا کم کر سکن۔ جدوں کہ برٹش پنجاب دے

افسر پنجاب، پنجابی زبان تے پنجابیاں داتیا پانچا پنا آپ منوا کے کردے رہے، بھائیں ایہہ سارا کم اُتلیں دے اشاریاں تے ای کیوں نہ ہوتا رہیا۔ اُتے ہن اوہناں دیاں دتیاں لیناں تے ای پنجابی اک دو بے دے گلے پھڑن ڈھے نیں۔ جیوں ”سر رابرٹ ٹنگمری“ جو ڈیشنل کمشنر نے 1862ء وچ پنجاب دے سارے کمشنراں تے ڈپٹی کمشنراں توں پچھیا کہ پنجاب وچ سرکاری دفتراں تے عدالتاں دی زبان کیہڑی ہونی چاہیدی اے تے ڈپٹی کمشنر گوگیرہ کپتان میکویل نے آکھیا ”ایہہ کوئی زبان (پنجابی) نہیں بلکہ لہجہ اے۔“ انج ای دہلی دا کمشنر مسٹر جی ایس میول دا فرمانا سی ”پنجابی اردو زبان دا لہجہ اے“ ”سرا تہی بی ایڈورڈ کمشنر این روئے سٹجیل دے مطابق وی سوئی او تھے ای ٹکی کہ کچھریاں وچ اردو ای چھن دیو۔ پنجابی، پشتو، ملتان تے دو بے لہجے شہادت دی زبان بنے تے کم ٹھپ ہو جانا اے۔

سر رابرٹ اجرٹن دا وچہ رسی۔ ”ہندی (پنجابی) پنجاب دے لوکاں دی زبان نہیں اے۔“ انج ای کمشنر ملتان کرنل ہنٹن دا خیال سی ”ملتان وچ پنجابی ملتان تے تحریری زبان نہیں سی۔“ ہندو اردو ای چھن دیو۔ یعنی گل اوہا سرچرلس اپچی سن والی ”میں پنجابی زبان نوں مڈھلی تعیم دے قابل نہیں سمجھدا۔“ الہنا کمشنر حصار مسٹر لیمشا دا جواب سی۔ ”کچھریاں دی ورینکلر او سے عام مستعمل زبان دے مطابق ہونی چاہیدی اے جیہڑی ایس صوبے دے مختلف حصیاں یعنی صوبے وچ، بخوبی رائج اے۔“

اپروکتی گل نوں سمیٹے تے پنجابی زبان نوں دو محاذ اں تے نقصان پہنچیا گیا اے۔ اک محاذ برٹش پنجاب دے سرکاری ملازماں دا اے۔ جدوں کہ دو محاذ اوہناں ماہر لسانیات نے کھولیا جیہڑے پہلاں توں متھے وچہ راں دیاں دلیلاں ای گھڑ دے رہے تے گھڑ رہے نیں۔ پر افسوس کہ اُرے، پرلے تے تیجے پنجاب دا [Q] بھنگ پی کے اُتہا اے۔ لسانی معاملیاں تے اکیڈمک مکالمہ ای کوئی نہیں۔ ایس معاملے وچ کسے پاسے کوئی ہل جھل وکھالی دیندی اے تے نہ کوئی آہر۔ زری گونگلو آں توں مٹی جھاڑاں والی گل اے۔ اگوں پنجاب وی مچلا بنی، گونگلیاں والا دیہار وکھارہیا اے یاں فیر حکم زباں بندی اے؟

جدوں ایفرو ایشین لینگویج انسٹی ٹیوٹ لندن وچ پہلی انٹرنیشنل سرائیکی کانفرنس ہوئی، غلطی نال اوہدے مقرر اں دی سٹ وچ میراناں وی سی۔ پنجابی زبان دے ڈیوی، ملتان،

یہاں پوری یوں ریاستی لہجیاں نوں زبان قرار دین دے معاملے وچ میری اختلافی کھپ اپنی تھوں سی۔ (ایہہ شور شرابا مسعود کھدر پوش ایوارڈ یافتہ، اک امریکن یونیورسٹی دے نصاب وچ شامل میری کتاب ”پہلے پیار دا پہلا بھلیکھا“ وچ شامل اے)۔

دوجی انٹرنیشنل سرائیکی کانفرنس جدوں امریکا وچ ہوئی، غلطی نال اوہناں دناں وچ وی میں او تھے ای ساں۔ پنجابی زبان دے لہجیاں نوں زبان قرار دیون دے ایس عمل اُتے وی میرا احتجاج ریکارڈ اے جیہڑا ”ویکلی پاکستان پوسٹ“ نیویارک ٹورانٹو دے کالماں راہیں ساہنے آؤندار ہیا۔ یاد رہوئے پئی میرا اے جوی ایہہ کم چالو اے۔

پنجاب، پنجابی زبان تے پنجابیاں نال لسانی حوالے نال جو کجھ ہو رہیا اے، اوہدی سطح علمی نہیں، سیاسی اے۔ مَن لوڑ ایس گل دی اے کہ مشرقی تے مغربی پنجاب اُتے باہر لے مُدکاں وچ وسدے پنجابیاں دے تیجے پنجاب وچ کوئی ایسا پلیٹ فارم ہووے جس تے لسانی حوالے نال اکیڈمک سطح تے مکالمہ ہووے۔ نہیں تے فیر پنجابیو: لاؤ گلاسی، پیونسی تے مارو خرائے۔ اکھ کھلھے گی تے دیکھی جائے گی۔

بولیاں دے وٹاندرے: پنجابی بولی راہیں

(نوٹ ایس لکھت وچ انگریزی لفظ لینگویج language اور پنجابی اُلتھ زبان دی تھں بولی کیتا گیا اے۔)

جہات: ہتھلا کھوج پرچا اسلام آباد (پاکستان) دے پنجابی وسیں کاس
دی ماں بولی دے وٹاندرے (یاں بدلن) بارے ہے۔ پرچے وچ ایہہ کھوج لاؤن
دی کوشش کیتی گئی اے پئی پنجابیاں دی ماں بولی دے وٹاندرے واسب کیتا اے۔
باقی شہراں وچ وی پاکستانی پنجابیاں وچ اوہناں دی ماں بولی پنجابی دی ورتوں
کیوں گھٹ رہی اے۔ ایس کھوج دا مواد لوکاں نال گل بات تے انٹرویو کر کے اکٹھا
کیتا گیا اے۔ ایس کھوج دا اک سٹا ایہہ ہے پئی پاکستان دے ساریاں وسیاں
تے دستیاں وچ ساریاں دیسی بولیاں اُتے عام طور تے پر پنجابی بولی اُتے خاص
کر کے کئیاں وٹناں وادب دبا، تختی تے بھارا اے جیس پاروں پنجابی لوک اپنی ماں
بولی چھڈی جان دے نیں تے ایہدی تھیں پاکستان دی قومی تے سرکاری بولی اُردو
اپنائی جا رہے نیں۔ ایس کھوج نے ایہہ وی دس پائی اے پئی پنجابی بولی دی ہوند
تے ورتوں نوں بحری تازی تے جیوندی رکھن لئی ہوو چوکی دیر کیتیوں بغیر پکے،
پیڈھے تے سیکے بند آہر کرن دی اچھی تے سخت لوڑا اے۔

۱۔ کھوج دا مقصد تے مطالعے دی گوہ

پچھلی صدی دے چھیکڑ لے اڈھ وچ کئی عالماں دادھیان بولیاں دے وٹاندرے جیسے
مضمون دل گیا تے اوہناں ایس وچ کھمھ کے دلچسپی لینا شروع کر دتی۔ ہتھے مطالعے دا مقصد

پنج بیاں وچ اوہناں دی ماں بولی پنجابی دے وٹاندرے بارے جاننا سی۔ ایس لئی ایس کھوج وچ اک سروے راہیں سٹاکڈھن دا طریقہ متھیا گیا ہے۔ مطالعے نوں من سب حد وچ رکھن ئی اسلام آباد توں ای نمونے اکٹھے کیتے گئے نیں۔ ایس آہر وچ گوہ ایس چیز تے رہوے گا پئی اوہ کیہ سبب تے گارن ہن، جیہناں پاروں اپنی جدی پشتی رہتل تے وسیب، پنجاب وچ ایہدے اصلی وسنیک اپنی ماں بولی پنجابی نوں چھڈ کے بناں سوچے سمجھے کسے دوجی تگڑی، پردھان تے سانھ بولی ول ٹرے جاندے نیں۔ اُمید کیتی جاندی اے پئی ایس مطالعے دے سٹیاں تے کیتیاں گئیاں سفارشاں پنجابی بولی وٹاندرے نوں ٹھلن تے روکن دے نال نال ایس بولی وٹاندرے دی لمبھ دے پائے نوں پچھانہ موڑن دے کم وی آؤن۔ وچار ایہہ وی اے پئی ایہو ای صلاحواں پنجابی بولی دے ودھاء تے چڑھاء وچ وی مدد کرن۔

2۔ مڈھلے سوال

ایس کھوج تے مطالعے وچ تھلے لکھے چونہ سوالاں دے پرتا لکھن دا آہر کیتا گیا ہے۔

- 1۔ حال گھڑی پاکستان وچ اردو تے انگریزی دے ساہنے پنجابی بولی دی حیثیت تے اوقات کیہ اے؟
- 2۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے نوں ودھان پچھے کیہڑے سبب تے وجہاں ہن؟
- 3۔ پنجابی بارے پاکستانی پنجابی تے دوجے وسیکاں دارو یہ کیہ اے؟
- 4۔ پنجابی بولی دے وٹاندرے دی واء دا پاسا موڑن لئی کیہ کیتا جاسکد اے؟

3۔ کھوج دا پچھو کڑ

بولی انساناں دی مڈھوں نویکی صفت تے ہڈوں اُچیچا گن اے۔ بولی ہناں کوئی وی وسیب نہیں پھل پھل سکدا۔ ساڈی ہوند ان ہوند دی عینہہ ساڈی بولی ای اے۔ دُنیا دی ہر نگر تے کونے تے کوئی نہ کوئی بولی موجود اے۔ بولی انسانی کرن، دھرن، رہتل تے وسیب دا اک لازمی حصہ اے۔ بولی داسبھتوں وڈا مقصد اک دوجے دی جانکاری تے خبر گیری ہے۔ بولی اوہ تاکی ہے جیہڑی اوس دے بولن والیاں دے وسیب تے رہتل ول کھلدی اے تے اسیں اوس وچوں

اوس وسیب تے رہتل دیاں قدراں، لاجھاں تے لیہاں نوں جھات سکدے ہاں۔ سبھ توں وڈی تے اچھ گل ایہہ ہے پئی بولی ای انساناں تے جنوراں دا فرق دسدی اے۔ فلپ لیسر مین دے آکھن موجب، ”ساڈا بولن گن ساڈی عقل، سمجھ تے بدھ لئی، الزام ای نہیں سگوں ایہہ کلا گن ای انسان ہون دے برابر ہے۔ بولن گوان والے جنور ای انسان نیں۔ کیوں جے جنوراں تے انساناں وچ فرق تے تارے دا ٹھنن بولی ای اے۔“

دُنیا دی ہر بولی اک دوجی توں وکھری تے نو۔ بولی ہون دے نال نال ات ضروری تے اپنے اپنے اچھے گن والی اے۔ بولیاں دے اچھے تے نو بکھے ہوون دے چونہ انگاں دی دس مائیکل کراؤس انج پاؤند اے: پہلا انگ، سوہن تے سکھ دا انگ ہے۔ ہر بولی دی اپنی خوبصورتی ہے۔ دُنیا وچ چھیاں گھٹ بولیاں ہوندیاں، دُنیا وئی ای گھٹ سوتی تے من موہنی ہندی۔ دوجے انگیں بولیاں دا کھلا سائنسی بُیاواں لئی وی ضروری اے۔ دُنیا دی ہر بولی وچ علم تے عرفان لکھا ہویا اے۔ ایسے لئی کوئی وی بولی نہیں گواچنی چاہیدی۔ جیویس بولیاں وچ طبی علم، کسے رُکھ دی تھل یاں کسے جڑی بوٹی دے پتے کینسریاں کوڑھنوں جڑھوں مکا دیندے نیں۔ ہر بولی گواچن پاروں اوس رُکھ دانیاں وی گواچ چندا اے۔ بولیاں دے کھلا ردا اک کچھ ایہہ وی اے پئی ہر بولی دُنیا تے دُنیا دی ہوند نوں اپنے خاص تے اچھے انگیں ویکھدی اے۔ کسے بولی دے ممکن نال دُنیا نوں وکھرے انگیں ویکھن دی ساڈی ایہہ صفت تے طاقت وی مک چاندی اے۔

تربیا انگ، اخلاقی انگ اے۔ اوہ ایس لئی پئی ہر بولی دے بُلا راں دی فردی تے قومی سمجھان تے پچھان اوہناں دی اپنی ماں بولی تال جوی ہندی اے۔ ساریاں توں وڈا اتے ات ضروری انگ ایہہ ہے پئی اسیں بُن دُنیا نوں چنگی طرحاں جانن پچھانن لگے ہاں۔ حیاتی دے جیس گول چکر وچ اسیں رہنے و سنے ہاں اوہ اصل وچ زندگی تے جیون دا ای اک پھیر اے۔ دیسی بولیاں نوں مرن توں بچاون تے زندہ رکھن لئی ساڈی گھسول تے بے دھیانی دا مطلب ایہہ ہووے گا جیویس بُن اسیں ذہانت دے باہل مندرے دی ٹیسی تے اپڑ گئے ہوئے، جیس پاروں سانوں بُن کسے ہوو بولی دی لوڑ ای نہیں رہی تے ایس طرحاں اسیں ہناں سوچے سمجھے پچا نوے توں لے کے خنویس فیصد دیسی بولیاں نوں اٹکا ای مار مکا دیئے۔

ایہناں اُتلیں گلاں تے نقطیاں توں دُنیا دی ہر بولی دے اچھے تے ات ضروری

4۔ بولی تے وسیب دا جوڑ تے رشتا

بولیوں ہار اک سوادلی تے پکی گل ایہہ وی اے پئی دوجیاں تیکر مطلب پچون لئی بولی ای نرا نرول ڈھنگ تے ہتھیا نہیں۔ بولی کسے رشتل تے وسیب دا انوٹ انگ ہون دے نال نال دوجیاں تائیں وسیب رنگ دس تے اپڑان دا اک ہتھیار اے۔ ہر میز تے بلانگ دے آکھن موجب: ”وسبیاں دے سارے معنے ایہو امی وسدے ہن پئی بولی کسے وی وسیب دا اک لازمی حصہ اے۔ ایس گل تے وی ساریاں دا ایکا اے پئی وسیب سدھی ساڈھی شے نہیں سگوں بہت وڈا گورکھ دھندا تے ات بچھل دار، ایہو جیہی چیز اے جیہڑی اک مثالی بندوبست نال ای بن سکدی ہے۔ جس وچ عم، لیہاں، قدراں یقین، بولی، آرٹ تے ریت رواج دے نال نال لوکاں دیاں عادتیاں تے وسبیاں دے میلاں جولان تے تجربیاں توں سکھے گرا تے چاچاں وی شامل نیں۔ بولی وسیب تے رشتل دے دوسرے ہور جیوں جیویں لیہاں، قدراں تے دین دھرم دے نال نال وسیب تے رشتل دا اک جی اے۔ بولی وسیب توں ای بھندی اے تے میل جول راہیں اک نسل توں دوجی نسل نوں نری اپڑدی ای نہیں سگوں وسیب تے رشتل توں گھڑدی وی اے۔ انج کہہ لو پئی وسیب دا لشکارا بولی نے ای ڈولیا تے، نجیا ہوندا اے۔ پر وسیب دے دوجیاں جیاں توں اڈ بولی تے وسیب دا جوڑ خاص ونڈیں اچھی وی اے کیوں جے بولی وسیب دی دس پاؤندی اے۔ سبھ توں وڈی گل تے ایہہ جے پئی ایہہ بولی ای ہوندی اے جیہڑی وسیب وچ رہندے ہماراں وچ اوس وسیب دیاں ریتاں، رواجیاں تے قدراں رچاؤندی اے۔ بھاویں وسیب تے بولی اک دوسرے توں اڈ نہیں رہ سکدے پر ایہہ جاننا بہت ضروری اے پئی ایہہ دویں اگو چیز نیں۔“

ہن اسیں ایہہ کہہ سکدے ہاں پئی بولی اوہ چابی اے جیہڑی اپنے وسیب دیاں روایتاں، علماں تے وسوں دے گلے تے خزانے کھولدی اے۔

5۔ بولی وٹاندرے دیاں وٹڈاں تے سبب

پچھلی صدی دے چھیکو لے اودھ توں لے کے ہُن تیکر کئی عالماں تے سوجھواناں نے بولیاں دے وٹاندرے تے ایہناں وٹاندریاں دیاں سبباں نوں چنگی طرحاں جھگیا تے کنگھالیا اے۔ ایہناں بولیاں وچ ڈچ، ٹوئگن، یونانی، پولش، اطالوی، فنی، ہندی، کنگ آئلیڈ سموان، گجراتی تے سموان آتے جاپانی بولیاں شامل نیں۔

فاسولڈ دے آکھن موجب ”بولی وٹاندرے اودھ جون اے جیس وچ کسے وسیب دے وسنیک کسے اوپری بولی دے حق وچ اپنی ماں بولی نوں اُکا ای چھڈ دین یاں پھیرا وہ اک مُٹھ ہو کے اپنی ماں بولی دی تھں کوئی دوجی بولی پُجن لون“۔ دوجے ہتے ہومین آکھدائے: ”جدوں کسے دھرتی دے وسنیک اپنی ماں بولی نوں بحری، تازی تے جیوندی نہ رکھن دے نال نال اودھ کسے دوجی بولی نوں منن تے قبولن لگ پون تے ایہہ حالت بولی دے وٹون تے وٹاندرے دی دس پائے گی۔“

اُمیوں گھاں توں صاف سدھ ہوندا اے پئی کسے اک ماڑی بولی دے کسے دوجی نگڑی بولی دے نال وٹاندرے چکھے کجھ سیاسی، سماجی تے مالی کارن تے سبب ہوندے نیں۔ عام طور تے لوک اپنی ماں بولی نوں ماڑی سمجھدیاں ہو یاں چھڈ کے کسے دوجی بولی نوں نگڑی سمجھدیاں ہو یاں اودوں قبول کر دے نیں، جدوں اوہناں نوں ایس بولی وٹاندرے نال چودھرتے شان و شوکت دے نال نال مونیوں مونیوں نوکریاں تیکر پہنچن دی رسائی تے اُمید ہووے۔ ایس حالت بارے ڈورسن دا خیال ایہہ اے پئی: ”جدوں تیکر مالی تے سماجی مطلب نکدے رہن ماں بولی نال وسنیکاں دا سچا تے پکا جوڑ جو یا رہندائے۔ پر جے کوئی دوجی بولی ایہناں کھیراں وچ ماں بولی توں ودھ فیدے وند ثابت ہوندی نظر آوے تے اوس دوجی او بھڑ بولی دے حق وچ بولی دا وٹاندرے شروع ہو جاندا اے۔“

عام خیال وچ بولی وٹاندرے دیاں دو وٹڈاں ہن تے ایہناں بارے ہومز نے کھل کے بحث کیتی اے۔ ہومز دے خیال موجب، بولی وٹاندرے دا اک کچھ ایہہ ہے جیہدے وچ دیسی نوک اپنی ماں بولی کسے دوجی نگڑی بولی دے حق وچ چھڈ دیندے نیں۔ ایس قسم دی بولی وٹاندرے دی مثال نیوزی لینڈ وچ ماؤری تے شمالی امریکا وچ ریڈ انڈین قبیلیاں دیاں بولیاں

ہن۔ دو جیاں او بھڑ بولیاں نال وٹا ندرے موجد ایہناں دیاں دیاں ایہہ دیسی بولیاں آپوں اکا ای مرکھپ گئیں ہن۔

بولی وٹا ندرے دی دوجی وٹا تے سب ایس طرحاں اے پئی کسے وسیب وچ اوس وسیب دے دیسی وسنیک کسے دوجے او بھڑ، گٹڑے تے زور اور ٹولے یاں قوم دی بولی نوں چنگی طرحاں جانن سکھن تے سمجھن تے مجبور ہو جاوے۔ ایس قسم دے بولی وٹا ندرے وچ دیسی وسنیکاں نوں اپنی ماں بولی نوں پوری طرحاں نہیں چھڑنا پیندا۔ ویکھن وچ ایہو ای آیا اے پئی ایہو جہا بولی وٹا ندرے زیادہ تر ملوٹا تے زور ازوری نال مجبور کرن پاروں ای ہوندا اے تے معشرے دیاں ساریاں لوڑاں پوریاں کرن لئی اگو دیسے دو بولیاں ورتیاں جاندیاں نیں۔ (اک ی ظ نال پاکستانی صوبیاں وچ دیسی وسنیکاں تے پنجابیاں دی ماں بولی پنجابی دے وٹا ندرے دا مسئلہ ایسے انگل وچ فٹ ہوندا اے)۔

6۔ بولی وٹا ندرے دے انجام تے نتیجے

پتھڑ بولی نوں کئی نتیجے تے انجام بھگتنے پیندے ہن۔ پتھڑ بولی نوں بھڑ توں وڈا نقصان تے ایہہ ہوندا اے پئی اوہ بولی آپوں مر مک جاندی اے۔ ایس بارے جیمز فورڈ آکھدا اے: ”اکثر اوقات جدوں اندر لے تے باہر لے دب دباتے بھڑ موجب کسے وسیب دے وسنیک کسے او بھڑ بولی نوں قبول کرن تے مجبور ہو جاوے تے ایہو جیسے بولی وٹا ندرے داسے، انت، نتیجے تے انجام اوہناں دی اپنی ماں بولی دی موت ای ہوندا اے۔ دیسی وسنیکاں دیاں ایہہ مجبوریاں زور اوراں نالوں اوہناں دیاں اپنیاں رہتلی قدر اں تے روایتاں یاں مالی تے سیاسی زندگیاں وچ وٹھ تے فرق ہے جو تجارت، ہجرت، اک دوجے نال ویاہ شادیاں تے دھرم دی تبدیلی یاں فوجی جٹاں ہو سکدیاں ہن۔“

بولیاں دے عالماں تے سوجھوٹاں ایس ست نوں اتانہہ چکھیا ہے پئی کسے بولی دا کھٹس جانا، اک اچھی تے نو۔ بکھی تاکی یاں باری دے بند ہون دے برابر ہے جیہڑی انسانی دماغ ول کھلدی ہے۔ ایس وٹا ندرے بولیاں دا کھلار چوکھا فیدے وند ہے ایس لئی پئی ایہہ کھلار

علمداری تے سمجھداری دا کھلار ای اے۔ دُنیا دی ہر بولی اپنی اپنی تھیں تے اک نو بکلاتے اُچیچ ہتھیار تے سند ہے، جیس وچ اوس بولی دے بُلا راں دے علم، عرفان تے تجربیاں دے خزانے دے ہوئے نیں۔ تاں ای ایس ہتھیار دا کھٹنا انجے ای اے جیویں اُسارن والی اوہ حقیقت ای کھٹس جاوے جیہنوں ڈولن تے سنبھالن وچ کھیاں نسلان دے ہر طرحاں دے آہر تے خزانے خرچ ہوئے ہوں۔

جون رائزر اپنے ”دُسی بولیاں نوں سہارا دین دے جواز تے لوڑاں“ سرتاویں والے پرچے وچ ایس بارے انج لکھدائے ”دُنیا وچ انسانی نفسیاتی وسیب تے قدرتی ہوند دیاں کھیاں ای چاہیاں نکلیاں دُسی بولیاں دے بُلا راں کول ہن۔ جے ایہہ بولیاں مر مٹ جاون تے ایہناں دے نال ایہہ چاہیاں وی گواچ جاندیاں نیں۔ ساڈیاں بولیاں اوہ سانجھیاں تخلیقی پیداوار ہن جیہناں وچ ہر نسل تے ہر وسیب دے وسیکاں نے اپنا اپنا سیر پایا ہو یا اے۔ ساڈیاں بولیاں وچ دُنیا بھر دے علم دا چوکھا حصہ اوہ ہے جیہڑ اُمڈھ قدیموں انساناں دی لکھ وچ سماہ ہو یا سی تے ہن وی ہے۔ جدوں اک بولی ختم ہو جاوے تے اوہ دے نال ای اوس بولی دا اپنا اُچیچا علم تے عرفان وی مٹ جاندائے۔ نالے بولیاں راہیں کسے اگوگل تے دکھنوں دسن، آکھن تے سمجھان دے طریقے تے انگ ہر وسیب دے وسیکاں دے اپنے اپنے، اُچیچے تے وکھرے وکھرے ہن۔ ایسے پاروں ایس اپنے اپنے وکھو وکھ طریقیاں تے ڈھنگاں نال رہنے ہاں، سوچدے ہاں اُتے آہر، کوششاں کردے ہاں۔“

جوشو آفیش مین بولی ونا ندرے کھیتراں اک مشہور عالم اے۔ اوہدا آکھن اے پئی، کسے بولی دی موت اک بنیادی حقیقت دی موت ہوندی اے۔ اوہ آکھدائے: ”بولی تے وسیب دارشت تے جوڑ بہت گورھا اے تے جدوں اک بولی مٹ جاوے تے اوس بولی وچ رچیا وسیب وی مٹ ویندائے۔ جے تئیں اوس بولی نوں اوس وسیب توں کڈھ دیو، تے تئیں اوس وسیب دی دعا سلام، خیر سلا، دعاواں تے بددعاواں، بے بے تے ہلاشیری، اصول تے رکھ رکھاں، ادب آداب، گیت گانے، بُجھارتاں تے پہیلیاں، اکھان تے محاورے، دواواں تے علاج معالجے، مت تے عقل اُتے عبادتاں وی مکا دیندے جے۔ باقی کجھ نہیں بچدا۔ سوچو تے دسو کجھ بچدائے؟ جدوں تئیں کسے بولی دی گل کردے او، تے حقیقت وچ تئیں اوس بولی دیاں بُلا راں تے اوہناں دے

وسیب دی گل ای کردے او۔ مطلب ایہہ ہے پئی کسے بولی دے چھٹن نال تسیں پئی طرحاں اوس
 وسیب داجیون، حیاتی، زندگی، سوچ وچار دے طریقے، قدراں قیمتاں جاچن تے نبھان دے انگاں
 دی ای نہیں اصل وچ انسانی حقیقت تے انسانی ہوند دی گل کردے او۔“

ڈیوڈ کرشل اک پاڑھو تے عالم اے۔ بولیاں دی موت دے کھیر وچ اوہ انج کہندا
 اے: ”ہر کسے نوں ایہہ چناتے فکر ہونی چاہیدی اے پئی کسے وی بولی دے مکن تے مرن وچ ہر
 اک دا نقصان اے۔ ایس نئی پئی ساڈے وچوں ہر کوئی سینکڑیاں دیسی بولیاں توں فیدابو لیندا اے
 ایس لئی ہر کوئی ایہناں ساریاں دیسی بولیاں دے ایس اٹکلے خزانے دار اکھاتے چوکیدار وی ہونا
 چاہیدا اے۔ کئی دیسی بولیاں ساڈیاں اکھاں سامنے ہولی ہولی سہک سہک کے مرئک رہیاں
 نیں۔ وسیباں تے قوماں واسطے نرا ایہہ کافی نہیں پئی اوہ اپنے وچ رہن والے دیسی لوکاں نوں
 اوہناں دی وراثتی ہوند اگے ودھان وچ ای اوہناں دا ہتھ وٹدان تے مدد کرن۔ سگوں وسیباں
 تے قوماں دا ایہہ وی ذمہ تے فرض ہے پئی اوہ اپنے ویسی ورثے دے بچاء تے سانجھ سنبھال لئی
 دیسی بولیاں دی دیکھ بھال تے رکھیاوی کرن۔ آؤندے ویلے جیسے ورثے دی گھنٹی تے چوکی قدر
 تے قیمت ہوسی۔ جیس ویسب ہاں حکومت کولوں ایسی سانجھ توں گھسول تے غفلت ہوئی آؤن والا
 ویلا اوہناں نال سختی تے گورنال جٹھسی تے کدے نہ بخشسی۔

ملک دی گل ایہہ ہے پئی کسے وی بولی دے مکن دے نقصان تے گھٹے پوری دنیا
 دے وسیبکاں نوں سہنے پیندے نیں۔

7۔ اجو کے کھونج دا ویرا

پنجابی دنیا دیاں ویہہ (20) مکھ بولیاں وچوں اک بولی گنی جاندی اے۔ ایس
 حقیقت دا ویرا ضروری اے پئی پاکستان وچ پنجابی بولن والے لوکاں دی گنتری سبھ توں چوکی
 (پاکستان دی آبادی دا کوئی 56 فیصد) اے۔ پاکستانی پنجاب دی پنجابی بولی دیاں علاقیاں
 موجب بولڑیاں وچ پوٹھوہاری، دھنی، چھ جھی، جانگی، ماجھی، سرائیکی، ملتان تے ہور بولڑیاں
 ہن۔ اٹکا ای نٹھی تے نتھ ویں گل تے ایہہ ہے پئی پاکستان وچ اردو تے انگریزی پردھان بولیاں
 نیں۔ ایہہ دوویں بولیاں سرکاری تے تعلیمی بولیاں مٹھیاں گئیاں ہن۔ پاکستانی حکومت دی

انہیں بولی پالیسی انج گھڑی گئی اے پتی سرکاری پڑھتے حکومت زار اردو تے انگریزی بولیاں ای اتانہہ کردی اے پر ہزاراں ورھے پرائیاں دیسی بولیاں نوں بند دی اے۔ ایس بے تھہوی حکومتی پالیسی پاروں پاکستان دے وسنیک اڈلے وسیبی درجیاں وچ ونڈتے ہوئے نیں۔ ایس نوں سہج دی درج بندی دے رکھ دی ٹیسی تے سبھ توں اُتے انگریزی اے، اوس توں پٹھاں اردو، پھیر تھلے دیسی بولیاں تے سبھ توں نیچ پنجابی بولی اے جیہڑی آپوں پاکستان دے سبھ توں چوکھے بلاراں دی ماں بولی اے۔ ایسے حکومتی انیا کیں لینگوئج پالیسی پاروں دیسی بولیاں ان پڑھ، جاہل، جانگلی تے گنوار دیہاتیاں دانستان نیں۔

وسبی نموشی، شرمندگی تے سستی دیسی بولیاں دا دوجاناں بن گئیاں نیں، جیہناں وچ پنجابی بولی سبھ توں ودھ بدنام اے۔ سرکاری بے دھیانی تے بے حسی پاروں کئی دیسی بولیاں مر مٹن دے کول اپڑ گئیاں نیں۔ شہراں وچ رہن والے دیسی پنجابی بلار ہولی ہولی اردو تے انگریزی بولیاں ول کھسکدے جاندے نیں تے ایہہ معاملہ اوہناں دی ماں بولی پنجابی لئی چوکھ بھیرا اتے گھمبیرا اے۔

پاکستان دیاں موٹیاں موٹیاں بولیاں تے اوہناں دے بلاراں دا حسابی ویروانج اے: پنجابی (سرائیکی رلا کے): چھ پنجاں فیصد (56%)؛ پشتو: سولھاں فیصد (16%)؛ سندھی: پندرھاں فیصد (15%)؛ اردو: چھ فیصد (6%)؛ بلوچی: چار فیصد (4%)؛ دو جیاں بولیاں رلاملا کے چار فیصد (4%)۔

ایس پرچے دی کھوج وچ اسلام آباد (پاکستان) وچ رہن والے پچونجا (55) پنجاہیاں نال گل بات تے انٹرویو کیتے گئے۔ ایہناں وچوں سولھاں (16) فوجی، پندرھاں (15) لیکچرار، بارھاں (12) انجینئر، تے بارھاں (12) سکول عمر دے باللاں دے ماپے سن۔ ایہہ کھوج پہلی اپریل توں پہلی مئی 2007ء دے عرصے وچ پوری کیتی گئی۔ انٹرویوز دا سارا گوہ تھلے دتے چونہہ سوالاں اُتے سی۔

- 1۔ اردو تے انگریزی دے مقابلو وچ پنجابی بولی دامت م، حیثیت تے اوقات کیہ اے؟
- 2۔ پنجابی دے وٹاندرے کچھے سبب تے کارن کیہ بن؟
- 3۔ پنجابی بولی بارے پاکستانیاں دا رویہ کیہ اے؟

4۔ پنجابی بولی دے وغاندرے دی لہر دا پاسا پر تن لئی کیہ کہتا جاسدا اے؟

ایس سچ دے ہوندا یاں سندا یاں پئی پاکستانی پنجاب دے گھٹو گھٹ سارے وسدیکاں دی ماں بولی پنجابی اے، فیروزی ساریاں کچھیاں دا پہلے سوال دا پرتاء تے جواب ایہہ امی سی پئی پاکستان وچ پنجابی بولی دی پاکستان دیاں دوجیاں ساریاں بولیاں ساہویں عام طور تے اردو اتے انگریزی دے مقابلے وچ خاص کر پنجابی بولی دی اوقات، حیثیت تے تھہر ہڈوں نیویں تے بیچ اے۔ پنجابی اتے ساریاں پاکستانی بولیاں توں ودھ دپ دباتے بھاراے۔

47 لوکاں دا پرتاء سی پئی پنجابی بولی دی اپنی مندھالی دی ساریاں توں وڈی وجہ پاکستانی تے پنجاب صوبے دی سرکار دا پنجابی بولی بارے مترکی ماں جیہا رو یہ ہے۔ سرکاری پدھر تے پنجابی بولی دے سرائے ہتھ رکھنا اتے اک پاسے پنجابی نوں دکھری بولی منن تے ایس بولی نوں اتانہہ چلکن توں اکائی وانجھیاں نیں۔ سرکار دے پنجابی لئی ایس مفتی ورتارے پاروں پنجابی بولی نوں سہولتاں، سہائتا تے اوہ مواد نہیں لبھدے جو کہ وی بولی دے بھرے تازے رہن توں اڈ، بولی دے ودھاء، چڑھاء تے اگاہ نہ ودھن لئی ات ضروری ہوندے نیں۔

پاکستان وچ پنجابی پڑھائی دی بولی وی نہیں اتے نہ ای کوئی پنجابی سکول نیں۔ دوجے پاسے انگریزی تے اردو دے لکھن سکول نیں تے ایہناں نوں سرکار وکوں ہر قسم دیاں سہولتاں تے سہائتا ملدیاں نیں۔ صوبہ سندھ وچ سندھی سکول وی ہزاراں دی گنتی وچ نیں پر پنجابی نال ایہہ دھرواے پئی پنجابی اک سکول وی پاکستان دے کسے تھوں وی نہیں۔

44 کچھیاں دے موجب پنجابی عالماں لئی کوئی مالی راہ نہیں کھلدے۔ سرکاری نوکریاں یاں پرائیویٹ کم کار پنجابی پڑھیاں لئی کوئی تھیں بناؤندے۔ ظاہر اے پئی جے کوئی مالی سچ نہ ہووے تے کیہڑے ماپے اپنی تے اپنے بالاں دی پنجابی پڑھائی لئی عمر، وقت تے پیسہ خرچ کرن دی ہمت کرن گے۔

55 وچوں 48 پرتاء ایہہ سن پئی ہوراں توں تے چھڈو، پاکستان وچ پنجابیاں دا اپنی ماں بولی پنجابی نال ورتارا چنگا تے سلا بن جوگ نہیں۔ خاص کر پڑھ لکھے پنجابی، پنجابی بولی نوں اپنے کرو دھ تے نفرت نال ویکھدے نیں پئی اوہ اپنی اولاد نوں وی پنجابی ول جاون توں ورجدے نیں۔ منن جے پڑھ لکھے پنجابی ای اپنی ماں بولی توں آواز اہوون گے تے پنجابی

ہوں داوٹا ندراتے ہونا ای اے۔ ایہہ معاملہ تے مسکلا پنجابیاں دے اپنی ماں بولی نال رویے تے ورتارے نال جُویا ہویا اے۔ جے پنجابی آپ اپنی ماں بولی نوں نندن تے ہو رتاں نوں پنجابی ہوں دا کیہ سیک اے۔

آخری سوال بارے ساریاں کچھیاں دا اٹھکواں پرتاء ایہہ سی پئی جتاں چر پاکستانی سرکار اپنی بے تکی تے بے بُیا دلسانی پالیسی نہیں بدلدی اودوں تیکر پاکستان دیاں دیسی صوبائی بولیاں تے خاص کر پنجابی دا اکیتر ہنیر ای ہنیر اے۔ پاکستانی تے پنجابی سرکار دا ایہہ فرض تے ڈیوٹی ہے پئی اوہ پنجابی سکول کھولن دے نال نال پنجابی پڑھیاں لئی نوکریاں دے موقعے رنھن۔ ایس کھیتر وچ سرکاری دفتر اں، عدالتاں، تے اداریاں وچ پنجابی بولی وچ سرکاری لکھتاں تے حوالے پیدا کرن دے نال نال پنجابی وچ کاروبار کرن دی لوڑ اے۔ ایہدے نال نال پنجابیاں نوں اپنی ماں بولی بارے اپنا رویہ بدلنا چاہیدا اے تے ہر پدھرا تے کھیترا تے پنجابی نوں اک سٹکے بند بولی منوان دی منگ کرنی چاہیدی اے۔ تانجو پاکستان دے ہر صوبے وچ دو بولیاں رگوں ہوں: صوبے دی ماں بولی تے سانجھے جوڑ لئی قومی بولی (اردو یاں انگریزی یاں کوئی ہو راکو ہوں، مثلاً عربی)۔ ایس دے دو فیدے ہوں۔ سرکاری مانتا پاروں صوبیاں دیاں بولیاں (پنجاب وچ پنجابی) بارے ساریاں دے رویے بدلن گے تے حال موجود نفسیاتی کچھ تانی، نفرتاں، کدورتاں تے اجور ممکن گے۔

ایہہ سارے سٹے نویں نہیں پر فیروڈی ایس گل تے اک واری فیروڈی چنن پیندا اے پئی پاکستانی پنجابی مجبورن پنجابی بولی دے وٹا ندرے دی چٹکی وچ پھسے ہوئے نیں۔ مجبوری نہ ہووے تے پاکستانی پنجابی دُنیا دیاں دوجیاں سکھیاں تے پُرانیاں قوماں ہار پنجابی نوں ای اپنی رہتل، وسیب، علم، عرفان تے حیاتی دی پہچان بتاون۔

8۔ سٹھا

ہر دیسی بولی مذہق قدیموں اپنی ہڈورتی، تجربیاں تے دکھاں دے نچوڑاں پاروں دھرتی دے سارے وسیبکاں لئی لازمی امر اے۔ ہر بولی اپنے وسیب دے ہر وسنیک دی ہوند دی

دس تے نشان اے۔ کسے وی ویسپ تے اوہدے وسنیکاں دی ہوند نہیں مگنی چا ہیدی تے ایہہ نرا
ہر دیسی بولی نوں بھری تازی تے جیوندی رکھن نال ای ہوسدا اے۔ اک ناؤ جو وڈیرے دے
آکھن ہار۔

جے ساہ نہ لیس، تے وا، کوئی نہیں
نہ پتھیں پیر، بھوئیں کوئی نہیں
جے بولیں ای نہ، تے گجھ وی نہیں

—

حوالے

- 1۔ لپ لہر مین، ایسپوک ہیوٹل لٹکوان اینڈ ہیومن ایوایوشن، نیویارک، ڈبلیو۔ ڈیونورٹن۔ 1998ء
- 2۔ مائیکل کراؤس، ٹینٹس آف نیو امریکن لٹکوان اینڈ نچرمنٹ (سٹیمپلیئر ٹک اینڈ جٹنس، گٹوا جھو سرتاویں دی کتاب دے 3
توں 19 پتراس تے) ایریزونا سٹیٹ یونیورسٹی۔ مارچ 200ء
- 3۔ جوی این ہیرینڈ نیگل بلاک، بائیسٹو مینٹی اینڈ بائیسٹو پلوم، کیمبرج یونیورسٹی پریس۔ 1989ء
- 4۔ آرٹا سوڈ ہوشیڈ لٹکوان سٹچس آف سوسائٹی، نیویارک، باسل پبلیک، ایک۔ 1985ء
- 5۔ سی ہاسٹن، این ایڈ وڈیشن ٹو بائیسٹو پلوم، ٹک مین، لندن۔ 1991ء
- 6۔ این ڈورن لٹکوان، اس اینڈ مینٹنٹس ان لٹکوان کاٹیکٹ پچا ایشز (دی اس آف لٹکوان سٹکوس سرتاویں دی کتاب
دے 44 توں 59 پتراس تے)
- 7۔ جے ہومز، این ڈکشن وڈیشن ٹو سوشیڈ لٹکوان سٹکس، لاک مین، لندن۔ 1992ء
- 8۔ جے کرافورڈ، اینڈ نچر ڈینو امریکن لٹکوان جھو وٹ از نوڈ ڈن اینڈ وہائی، بائی لٹوال ریسرچ جرنل ایڈ 19 پتر 17 توں
1995-38ء
- 9۔ جے رائٹر، ریٹھن اینڈ میڈر فار سٹیل برٹک اینڈ جٹنس لٹکوان جھو (سٹیمپلیئر ٹک اینڈ جٹنس، گٹوا جھو سرتاویں دی کتاب
وچ) ایریزونا سٹیٹ یونیورسٹی۔ مارچ 200ء
- 10۔ جے فٹس مین، وٹ ڈوؤ کوز وین نو کوز ہیر لٹکوان (سٹیمپلیئر ٹک اینڈ جٹنس، گٹوا جھو سرتاویں دی کتاب
وچ) ایریزونا سٹیٹ یونیورسٹی۔ مارچ 2007ء
- 11۔ ڈیوڈ کرشل، لٹکوان ڈی جھو۔ کیمبرج یونیورسٹی پریس۔ 2000ء

پنجابی بولی کدے نہیں مرے گی

پچھلے کچھ جہتوں ہر پنجابی ایس گلوں چتا وچ ہے کہ کتے آؤن والے ویلے وچ پنجابی بون ختم نہ ہو جاوے۔ اکثر ہی ایس گل نوں اگھاڑن لئی یونیسکو دے کسے سروے دا حوالہ دتا جاندا ہے کہ آؤن والے پنجاہ سالوں وچ پنجابی بولی ختم ہو جاوے گی، نال دی نال ایہہ وی کہیا جاندا ہے کہ سنسار دیاں 7000 بولیاں وچوں ہر روز اک بولی مر رہی ہے۔ جیکر ہر روز اک بون مر رہی ہووے تاں ایہہ ساریاں بولیاں، 7000 تقسیم 365 یعنی کہ لگ بھگ 20 سالوں دے وچ ہی ختم ہو جائیاں چاہیدیاں ہن۔ ایہناں حقیقتاں نوں سچ بنایاں 50 سال تک بولیاں دوواری مر کے پھیر جنم لے چکیاں ہون گیاں۔ دوجی حقیقت ایہہ پیش کیتی جاندی ہے کہ ایہناں 7000 بولیاں وچ پنجابی بولی دا تیرھواں نمبر ہے۔ ایہہ حقیقت تاں سگوں ایس گل نوں ہور طاقت دیندی ہے کہ پنجابی بولی دا ختم ہونا کوئی سوکھی گل نہیں۔ جیویں سارے جاندے ہن کہ بھارت وچ فٹ بال کھیڈیا جاندے، نہ ایہہ ختم ہو یا آتے نہ ہی ہووے گا پر فٹ بال وچ ساڈا (X) 2 دیاں چوں اک سو اٹھتالیواں نمبر ہے۔ میرے کہن دا مطلب ہے کہ حساب دیاں جمع بندیاں مطابق بولی وچ گیرھواں جاں تیرھواں نمبر ہونا کیہڑا چھوٹی گل ہے آتے ایہتوں تک بولیاں داسر دے آؤناوی اک قدرتی گھٹنا ہووے گی۔ جیہڑے لوک بولی دے ودھا آتے ترقی نوں نہیں سمجھدے اوہو ہی ایہو جہیاں غیر سائنسی گلاں کر سہدے ہن۔ بولی صرف اکھر ہی نہیں، جاں پھر لفظ ہی نہیں ہندے، جاں پھر حرفاں توں بنے فقرے ہی نہیں ہندے، سگوں ایہہ تاں اپنے روپ آتے بھاوناواں تاں بندیاں وچ گل بات کرن دی طاقت وی رکھدی ہے۔ بولی دا جنم کسے جغرافیائی

خطے دی دین وی ہند اے آتے ایس توں وی اگے کسے خطے وچ خاص قسم دے جنیک شکل والے لوکاں ناس جڑیا ہندا ہے۔ لیہناں عام لوکاں دی ساری طاقت ہی کسے بولی نوں اگے نور دی ہے آتے اوس دی ترقی کردی ہے۔

21 ویں صدی وچ آ کے بندیاں دیاں وکھو وکھ قسماں آپس وچ رچ رچ رہیاں ہن آتے دنیا وچ نیڑتا پیدا کر رہیاں ہن۔ نیڑتا توں میرا مطلب لوکاں دی سوچ آتے رہن سہن دے ڈھنگ جہاں جیون جاج وچ اکسار تا آ رہی ہے آتے ایہہ آو جیسے ہندے چارہ ہن۔ جتھے اک مول دے لوک دوسرے مول دے لوکاں بارے چانکاری رکھن لگ پئے ہن اوہ تھے اوہ اوہناں دیاں بولیاں، پہراوا آتے کھان پین نال سانجھ وی ودھاؤن لگ پئے ہن۔ بندے دی مڈھلی سوچ وچ ایہہ شامل ہے کہ ہر کم نوں سوکھے، سستے آتے سرل طریقے نال کر لیاں جوے۔ ایسے لئی اوہ دو جے مول دے لوکاں توں شبد، کپڑے آتے بھوجن منگ لیندا ہے جہاں ادھار لیندا ہے۔ جو اوس نوں آسانی نال ورتنے، سمجھنے آتے پچاؤنے سوکھے لگدے ہوں۔ ایہہ کارن ہے کہ دنیا دیاں 7000-8000 قوماں نوں اپنیاں اپنیاں بولیاں نوں خطرہ پیدا ہوا محسوس ہو رہیا ہے۔ ایس توں علاوہ دیہویں صدی دے اوہ توں کمپیوٹر دی ترقی کیتی کھوج نے دنیا دے ایس رلیویں وچ اپنا حصہ پایا ہے۔ چاراک دہاکے تاں لوکی کمپیوٹر دے کارنامیاں توں حیران ہی ہندے رہے۔ اوہناں نوں ایہہ پنپنچوں باہری وستو (شے) لگدی رہی۔ اوہناں نوں ایس طرح لگدا رہیا کہ بہت وڈے ودوان نال جاہل داواہ پے گیا ہووے، پر 1990 توں بعد ہور ناں وانگ پنجابی قوم دی نویں پیڑھی نے ایس نوں اپنا ونا شروع کردتا۔ دساں سالاں دے وچ وچ ہی کمپیوٹر پنجاب دے ہر نوجوان دی سوچ دا اہم حصہ بن چکاسی۔ پنجابی دے ادھی عمر لنگھا چکے ودواناں، کھوجیاں آتے لکھاریاں نوں کمپیوٹر کولوں ڈر لگن لگ پیا آتے اوہ ایس نوں بولی دے لئی خاص کر کے پنجابی بولی لئی وڈا خطرہ منن لگ پئے ہن کیونکہ اوہ کمپیوٹر داکم کرنا دا طریقہ آتے ترقی دی شرح نوں چنسی حرحاں نہیں سمجھدے سن۔ ایس لئی اوہناں نوں ایہہ کھیتری بولیاں جیہناں وچ پنجابی وی ہے، نوں وڈا آتے بے روک خطرہ سمجھدے ہوئے کھیتری بولیاں دے مرنا دا توکھلا آتے واہلا کھڑا کردتا جو کافی حد تک اچے وی موجود ہے۔

کمپیوٹر کوئی رب دی بنائی بندے ورگی چیز نہیں جو آپے سوچدی آتے کم کردی ہے،

ایہدے توں کم لیا جاسکدا ہے۔ ایہہ اپنے آپ کم نہیں کر سگدی۔ کمپیوٹر تاں اک مزدور دی کھی وانگ ہے، کسان دے ہل وانگ ہے جہاں پھر لکھاری دی قلم وانگ ہے، جس نوں سمجھ نال چروانی نہیں آؤندی، جہاں آپ سٹ کھاہندا اے جہاں کسے ہور نوں زخمی کر دیندا ہے۔ کمپیوٹر دے پروگرامراں نے رل مل کے کسے موضوع نوں سمجھ کے جہاں گھوکھ کے پروگرام تیار کیتا ہندا ہے، ایس نوں جدوں کوئی اگلا بندہ ورتدا ہے تاں اوہ پروگرامراں دی اکٹھی عقل ورت رہیا ہندا ہے۔ کمپیوٹر دی اپنی کوئی عقل نہیں ہندی۔ کمپیوٹر دے ایہہ پروگرام ویلے دے نال سدھا رے جاندے ہن جہاں اوہناں وچ لوڑ مطبق وادھا گھانا کیتا جاندے ہے۔ ایس پرکیر آدا صاف تے سدھا کارن بندے دی سوچ وچ وادھا ہوتا ہے۔ 1990 توں پہلاں ہی کمپیوٹر تے پنجابی وچ کم کرن دی لوڑ پئی شروع ہو گئی سی۔ اوس ویلے اخباراں جہاں ہور لوکاں نوں پنجابی فونٹ 90 ہزار دی ملدی رہی۔ پنجابیوں باہر دیاں کمپنیاں نے بہتے پیسے کمائے۔ 1990 وچ مینوں یاد ہے، میں وی پنجابی فونٹ 12 ہزار دی خریدی سی۔ 1990 وچ میں آپ پنجابی دافونٹ بنا کے بناں کسے سکيورنی دے لوکاں نوں وڈنی شروع کردتی سی۔

ایسے ویلے وچکار ہی کجھ ہور لوک جہاں وچ ڈائسٹریبنٹ یو ایس اے والیاں داکم سلاہن جوگ ہے۔ کیونکہ اوہناں دازیدہ رجھان ربابی پڑھن ول سی ایسے لئی اوہناں ولوں بنائیاں سندرفونٹس نوں چھاپے خانے دیاں ضرورتاں مطبق نہیں سی ورتیا جاسکدا۔ سارے اخباراں اتے میگزیناں وچ سٹیج اتے رنجیت پاس ورڈ والی فونٹ چلدی سی اتے مقبول سی۔ ایس داک کی بورڈ (key board) ساڈی پرانی رمنٹن ٹائپ مشین مطبق سی۔ جئے وی پنجابی دے ٹائپسٹ سکول چاہے اوہ پرائیویٹ سن جہاں بولی شعبے ولوں چلائے جاندے سن۔ اتھے رمنٹن کی بورڈ وچ ہی پنجابی سکھائی جاندی سی۔ ایسے طرحاں پنجاب دے ہزاراں سرکاری دفتراں وچ اتے سینکڑے پرائیویٹ دفتراں وچ رمنٹن کی بورڈ تے سکھے ہوئے لکھن لوک پنجابی ٹائپ داکم کردے سن۔ ایس لئی میرے من وچ آئی کہ کیوں نہ سٹیج ورگی فونٹ بنا کے ایس نوں بناں کسے پاس ورڈ دے جاری کر کے ایہناں لکھن لوکاں نوں ٹائپ رائیٹراں توں کمپیوٹراں اتے کم کرن جوگ بنادتا چاوے۔ کیونکہ مینوں اندازہ سی کہ آؤن والے ویلے وچ کمپیوٹر نے ایہناں ٹائپ رائیٹراں دی تھاں لے لینی ہے۔ ایہناں ادھکھڑ ٹائپسٹاں نوں نواں کی بورڈ سکھانا بڑا اوکھ

ہوویگا۔ ایس داسبھتوں وڈالا جک کیو، ڈبلیو، ای، آرتوں ملیا کہ جدوں کمپیوٹر دے کھو جکاراں نے
 ٹائپ رائیٹرنوں کمپیوٹر وچ تبدیل کیتا تاں اوہناں دے من وچ وی آیا سی کہ کیوں نہ ایس کمپیوٹر
 دے کی بورڈ نوں سدھا اے، بی، سی، ڈی بنادتا جدوے۔ پر اوہناں ٹیکنیکل اکثر تا وچ ایہہ فیصلہ لیا
 گیا کہ جیکر ایس ایہناں سکھے ہوئے ہزاراں لکھاں لوکاں نوں کمپیوٹر دے نویں آتے سدھے کی
 بورڈ تے تبدیل کردتا تاں ایہناں نے سبھا مٹا ہی ایہہ جتنی تیزی نال ٹائپ کردے ہن، اوہ سپیڈ
 بہت گھٹ جدوے گی آتے غلطیاں وی ودھ جان گیاں، ہوسکدا ہے ایہہ لوک جتنی طور تے وی
 پریشان ہو جان۔ ایس طرحاں ایس سماجی تے جتنی اُتھل پتھل توں بچن لئی ایس کمیٹی نے ایہی
 فیصلہ کیتا کہ انگریزی دے ٹائپ رائٹر والا کی بورڈ کمپیوٹر تے رکھ لیا جدوے۔ میرے خیال وچ وی
 پنجابی ہی ایہو جتنی ہی گل سی۔ ہوسکدا ہے کہ میں غلط ہوواں۔ پر ایس دے چنگے نتیجے نکلتے آتے
 پنجابی دے چھاپا خانیاں آتے ڈیزائنراں نے میری فونٹ سمیت 250 فونٹ جو ہورناں لوکاں
 ولوں وی تیار کیتیاں کنیاں سن، اوہناں نوں اپنے کتے دا حصہ بنالیا۔ ایہہ تاں سی اک لوڑ دی گل،
 سہ دے بچن نال پنجابی وچ کمپیوٹر دے کھوجیاں نے بہت ملاں ماریاں ہن۔ فونٹس دا اکھ،
 پنجابی سہیل چیک، پنجابی اوسی آر، پنجابی کرم انک پروگرام، پنجابی ڈیٹا بیس، پنجابی لپی انٹر پنجابی
 اکھر بودھ، پنجابی اکھر انٹیمیشن، پنجابی بول چال وغیرہ دے سیکٹرے پروگرام بنالے ہن۔ ایہہ
 سبھا ایسے کر کے ہو یا کہ پنجابی قوم نوں جاں پنجابیاں نے اپنی کم کرن دی لوڑ آتے بولی دی ورتوں
 ہارے چٹنا نال سوچنا آتے وسیے لبھنے شروع کردتے سن۔ کمپیوٹرنوں ہور کم لین لئی ایہہ ضروری ہے
 کہ ایس اپنی سوچ تے سمجھ نوں نکھار دے جائے۔ اج ہندوستان وچ کھوج لئی پیسہ یونیورسٹیاں
 نوں ہی ملدا ہے، چاہے اوہ پنجابی یونیورسٹی جاں کھیتی باڑی یونیورسٹی جاں پھیر گورنمنٹ ٹیکنک دیو
 یونیورسٹی ہووے۔ ہندوستان دی کسے وی سنستھا ولوں اوہ لوک جو یونیورسٹیاں توں باہر کھوجاں
 کردے ہن جاں اوہناں کول نویں نویں خیال (آئیڈیے) ہن، اوہناں نوں پیسہ نہیں دتا جاندا۔
 کسے حد تک یونیورسٹیاں وی پنجابی دی ترقی وچ کھوج کردے لوکاں لئی اڑچن بندیاں ہن۔
 جیویں پنجابی یونیورسٹی دی مثال لے لئیے کہ لوکاں کولوں ٹیکساں راہیں اگر اہ کے سرکار ولوں
 یونیورسٹی نوں پنجابی آتے کھوج کرن لئی پیسہ دتا جاندا ہے۔ ایسے پیسے نال جے زیادہ مثالاں ندوی
 دیئے تاں پنجابی یونیورسٹی نے پنجابی اُردو کنورٹر بنایا، جو اوہ قیمت رکھ کے وچ رہی ہے۔ گھٹو گھٹ

ایس پروگرام نوں یونیورسٹی لوکاں لئی فری کر دیوے تاں پنجابی تے شاہ مکھی وچ پنجابی ادب دی اتے پنجابی بولی دی ترقی بہت ودھ سکدی ہے۔ ایسے نال ہی یونیورسٹیاں ہور ناں لوکاں توں جو کمپیوٹر تے پنجابی لئی پروگرام بنارہے ہن، اوہناں نال سندھی کر کے چنگے پروگرام مفت جاری کر سکدیاں ہن، ایس وچ ردھارا اتے اگر غور کیتا جاوے تاں پنجابی بولی دی ترقی لئی بہت کارگر قدم سدھ ہووے گا۔

ایس لیکھ دی آخری گل پر اصلوں آخری نہیں کہ جس بولی کول اپنی ترقی کیتی لپی ہووے، صدیاں پرانے علم نال بھرے رنٹھ ہون، ادب دیاں رمزاں بھریاں رچناواں دے اتھاہ بھنڈار ہون، ساری دنیا وچ پنجابی قوم دے بندے اپنا ڈنکا وچا رہے ہون، مائیکروسافٹ، اڈوب، کورل ورگیاں وڈیاں کمپنیاں وچ مول پروگرامر پنجابی ہون۔ پنجابیاں دیاں ایس وقت ہزاراں کمپیوٹر دے سوفٹ ویز اتے ہارڈ ویز دیاں کمپنیاں ہن۔ سبھ توں وڈی گل جیہڑی قوم اپنیاں بولی بوڑاں بارے سچیت ہو چکی ہووے ایس نوں اجوکا کیہ، آؤن والے یگ دا کمپیوٹروی مار نہیں سکدا، سلکوں ترقی ہی کریگا۔

جیوے پنجاب، پنجابی، پنجابیت

○

قطر وچ سبناں نال ملاقات

دو جے ملک جاون دا، اوہدا ویسب ویکھن دا آتے سبھ توں ودھ کاروبارٹی نوں موقعے بھلن دا چاء ای مینوں قطر لے گیا۔ امارات دے دار الحکومت ابو ظہبی وچ اے کاروبار ”ٹھنڈا“ ہوون پاروں سبناں بیلیاں وچ قطر دا ذکر عام چلدا رہندا اے کہ جے بزنس کرنا اے تے قطر چلو کیوں جے او تھے اُساری تے ودھادی ٹورا ہوا ترکھی ہو گئی اے۔ اوہدا کارن قطری حکمراناں دی سوچ اے کہ اپنے سارے وسائل ہوندیاں سارا سیں کیوں پچھا نہ رہیے جدوں کہ آہنڈھی گواہنڈھی کہتے دے کہتے اپڑ گئے نیں۔ ایسے کارن قطر یکم دسمبر توں ایشین گیمز کروان دا سہرا اپنے سر بندھ رہیا اے۔

قطر اپڑیا تے او تھے میں دیکھیا چار چوہیرے لوکاں اپنے کماں کاراں وچ رُجھی ہوئی اے۔ نوں نوں بنگلے تے بلڈنگاں بن رہیاں نیں، پرانے گھر توڑے جا رہے نیں۔ نویں سڑکاں بن رہیاں نیں تے پرانیاں نوں سوہنا تے ہو رہیاں کیتا جا رہیا اے۔ منڈی گل ایہہ کہ معاشی دوڑ لگی پئی اے۔ بھاریں اوہ نویاں فیکٹریاں لاؤن دی ہو دے تے بھاریں قطر دی سبھ توں وڈی دولت گیس نوں برآمد کرن دی، جاں بحرین ورگی ریاست نوں سمندر وچ پل بنا کے پینڈے گھٹاؤن، جاں باقی خلیجی ریاستاں نوں ریلوے لائن راہیں اک دو جے نال جوڑن دی۔ قطر واقعی اگانہہ ودھدا جا رہیا اے۔ میرامشن وی ایہو سی جو بندہ آپ ذرا نیڑے ہو کے حالات نوں جا چے۔ ایس سلسلے وچ میرامیل کجھ بندیاں نال ہویا جیہناں وچوں اُگھڑواں ناں وقار بخاری دا اے۔ اوہناں گھٹاں گھٹاں وچ دسیا کہ اسیں کاروبار دے نال نال شعر و ادب دا ذوق وی رکھدے آں تے میرانگا بھراز دار بخاری شاعری اے۔ بس پھیر کیہی جیویں شاعر آکھدا اے ”مونہہ

آئی بات نہ رہندی اے۔“ مینوں وی اپنے بارے دسنا پیا جو میں وی پنجابی بولی داسیوک آں تے
 کھیاں کتاباں دا لکھری وی۔ بس پھیر کیہی سی پٹی بھراواں ہار ساڈی یاری چکی ہوگئی۔ اصل وچ
 یاری دوستی لئی وی کوئی نہ کوئی سانجھ ضروری ہوندی اے۔ ایہہ دوویں بھرا قطر دی سرحد تے ”شمال“
 نامی قصبے وچ رہندے نیں تے اپنے پیو دے کاروبار (برف دے کارخانے) دی سانجھ سنبھال
 کردے نیں تے پاکستان دے شہر سیالکوٹ دے وسنیک نیں۔

دو جے دن اوہ ملن لئی آئے تے اوہناں دسیا کہ مینوں تے اتھے دیاں ادبی سٹھل
 دے بہت سارے لوک جاندے نیں۔ اوہناں دی ایہہ گل سن کے میرا پنجابی ہون داماں ہور
 ودھیا تے ایس احساس نوں ہور تراوٹ تے حیاتی ملی کہ سیوا کدی بیکار نہیں جاندی۔ میں ایہہ گل
 سرا چا کر کے آکھنا کہ میں پنجابی زبان داسیوک آں۔ اوہناں ایہہ وی دسیا کہ تن ستمبر نوں قطر دی
 آزادی دادن منیا جا رہیا اے تے اتھے وسدے شاعر، ادیب اک اکھ جوڑ رہے نیں تے اوس
 اکھ دا، چچا پروہتا تسیں او۔ ایہہ گل میرے لئی کشی دا کارنامی جو ایہہ دے سبوں مینوں اپنے ہور
 جہاں نال ملن دا موقع ملے گا۔ مینوں یاد آ یا 1984 توں 1987 وچ ابو ظہبی وچ پنجابی ادبی سنگت
 تے پھیر پنجابی ادبی پرہیاناں دی سٹھ دیاں چنگیاں دھماں سن۔ ساڈے فنکشناں نوں پاکستانی
 پریس وچ اپنا کورج ملیا سی کہ مینوں پاکستان توں علاوہ سعودی عرب، کویت تے قطر توں ڈھیر خط
 آئے۔ جیہناں ساڈے کم نوں وڈیا تے ساڈی ہمت دی داودتی۔ مینوں ایہہ وی یاد آ گیا پئی قطر
 توں جہاں جہاں نے خط گھلے سن اوہناں چوں ممتاز راشد، رشید نیاز تے جمیل بابر خاص طور تے
 قابل ذکر نیں۔ میں پنجابی ادبی پرہیاناں ابو ظہبی دا جنرل سیکریٹری ساں۔

قطر دی یوم آزادی دی تقریب رشید نیاز دے گھر وچ سی جیہڑے ”دوحہ“ دے کافی چر
 دے وسنیک نیں۔ میرا ایہہ سفر قصبہ شمال توں دوحہ تیر زوار بخاری دے ساتھ تے اوہناں دی
 خوبصورت شاعری تے سونی گڈی دی مہر نال لگ بھٹ اک گھنٹے وچ سنیا۔ شمال توں دوحہ شہر سو
 کلومیٹر دی واٹ تے ہونا ایں۔ پراوس دن ایہہ پینڈا تے ویلا بہت چھیتی بیتیا۔ ایہہ وکھری گل
 اے کہ رشید نیاز دے گھر مقہے ویلے اپڑن وچ کچھ کوئل ہوگئی تے ایہہ اکارن سڑکاں دے اوہ
 ڈائیورشن (Diversion) سن جیہڑے قطر وچ ہون والے وادھے دا ثبوت سن۔

اتھے شاعراں، ادیبوں، سوجھواناں توں اڈ رشید نیاز دے پروہنے تے ہور لوکی وی

وڈی گنتی وچ آئے۔ رشید نیاز شاعر، ادیب تے پاکستان کلچرل فورم دے پردھان تے بڑے چے بندے نہیں تاں ای تے قطردی آزادی داجشن اپنے بجاں بلیاں نال اپنے گھرای منار ہے سن۔ جیہڑے دیس وچ بندہ وسدا ہووے اوہدا وہ قرض دار تے وفادار رہندا اے، کیوں جے اوہ او تھوں اپنی روزی وی کما رہیا ہوندا اے۔ پنجابی وچ ایس طرحاں دے بندے نوں ای بیبا بندہ آکھیا جاند اے۔

لوجی تقریب شروع ہوئی تے مدھلی گل بات قطرا تے اوہدی آزادی بارے رشید نیاز نے ای کیتی۔ پھیر ممتاز راشد جیہڑے اردو تے پنجابی دے مئے پر مئے شاعر کلیاں کتاباں دے لکھری تے او تھے دیاں ادبی بیٹھکاں دی روح نہیں، اوہناں نے اپنی گل بات وچ لیکھک نال اپنے پرانے تعلق دا تے اوہناں خطاں دا ذکر کیتا جیہڑے ساڈی سیوا دے کچھوں خوش ہو کے اوہناں ساتوں لکھے سن۔ اوہناں کجھ ذکر میریاں کتاباں تے اوہناں کہانیاں داوی کیتا جہاں اُتے رہور اُتے اسلام آباد دیاں ادبی بیٹھکاں وچ وچار وٹاندا رہوندا رہیا۔ اجے اوہناں دی گل بات جاری سی کہ محفل وچ موجود ادیبیاں، شاعراں نے مینوں آکھیا جے میں اپنے ادبی پینڈے دی کہانی اپنے مونہوں سناواں۔ میں نکلی موٹی اپنے ادبی پینڈے دی گل کیتی نئی میرا پہلا ناول ”کھیڈ مقدر راں دی“ جدوں چھپیا اوہوں میری عمر اٹھاراں ورھے سی۔ تہانوں پتہ اے کہ ایس عمرے بندہ کیہ لکھے گا۔ پر میرے پہلے ناول نے پاکستان رائٹرز گلڈ انعام جتیا، جیہدے کارن میرا ناں ادیبیاں وچ رل گیا۔ پھیر پنجابی کہانیاں دا پراگ ”دکھ دھرتی دے“ چھپیا۔ اوہدے وچ پاکستان دے اچے شاعراں تے ادیبیاں دیاں تقریراں تے لکھتاں کتاب دی مکھ وھالی دے اکھ وچ سُنن نوں میاں جیہدے اُتے مینوں وڈا مان اے۔ گلاں کردیاں جدوں میں اپنے آپ نوں پنجابی بولی دا سیوک تے اوہدی پرموشن (Promotion) لئی اک لہر چلاون دی لوڑ تے زور دتا تے او تھے کجھ بجاں دے متھے اُتے تریزاں پین لگ پیاں تے ایہہ گل بات اک کھٹی مٹھی بحث وچ بدل گئی۔ اک واری تاں میں سوچیا نئی کدھرے میزبان ایہہ نہ سوچن لگ پوے کہ چنگا پردھان آیا اے کہ بے سوادہی بن گئی۔ پر ایس مدے اُتے اک لکھری، اک ادبی انجمن دے جنرل سیکریٹری تے اک پنجابی ہون پاروں کئی وکھری سوچ دے پنجابییاں نال میرا واہ پے ہیا سی۔ ایس لئی مینوں کسے وی سوال تے کسے وی اعتراض دا جواب دین وچ بھوراوی اوکھیا کی نہیں

سی ہو رہی۔ بحث دی پھر ایہی کہ مینوں فنٹی فنٹی (Fifty Fifty) دی پوزیشن لگی جیہڑی پنجابی دے حق یں مخالفت وچ پاکستانی پنجابیاں وچکار پیدا ہو چکی سی۔ رشید نیاز جی ہوراں آکھیا: ”جدوں ساڈا کم چلدا پیا اے تے پھیر کیہ لوڑا اے اک ہور مسئلا کھڑا کرن دی اک نواں پنگالین دی۔ اگے ہور تھوڑے مسئلے نیں۔ گزارہ چلاؤنا چاہی دا اے۔“

میں گذارش کیتی: ”کسے زمانے وچ بندہ لگی وچ رہندا سی۔ پر آج اوہ امکان کہو جہیا اے۔ گزارہ چلاؤنا حیاتی و مقصد نہیں۔ جے اپنے گھراں نوں سنوارنا، اپنیاں رشتیاں نوں پچھانا، اپنیاں پنڈاں، شہراں، تحصیلاں، ضلعیاں تے صوبیاں نوں ترقی دوانا، اپنے لوکاں نال دل دی گل اپنی بونا راہیں کہن دا حق دوانا مسئلا اے تے پھیر ایس مسئلے توں قربان جائیے۔“

تاسیاں وجیاں تے ساڈے میزبان ڈھڈوں خش ہوئے۔ میں ایہہ گل اوہناں دے منکھ توں پڑھ لئی سی۔ میں پھیر بنیتی کیتی: ”تہاں توں پتا اے کجھ لوکاں ایہنوں تعصب داناں دتا ہو یا اے۔ جے اسیں پنجابی بولی نوں ترقی دین دی گل کراں گے تے متعصب آکھواواں گے۔ تسیں ایہہ لفظ سن کے ڈر جانداں اوجیہدے کچھ حقیقت دا کوئی وی نشان نہیں۔ ایس پر اپیگنڈے نے آج دے پاکستانی پنجابی نوں ایہیا ڈکالا دتا اے کہ کوئی کا ڈھ نہیں کڈھدا، کوئی ریسرچ نہیں کردا، بس ایسے سُنی سنائی نوں دلیل بنا کے اگے اپڑا دیندا اے، اپنی راہ وچ روکاں کھڑیاں کر لیندا اے۔ میں پہلوں گل کیتی اے کہ پیارا اپنیاں نال ای ہوندا اے تے اپنیاں نوں ای کہتا جاندا اے۔ تے اپنیاں وچوں ای لبھدا اے۔ بھادویں اوہ اپنا محلہ ہووے، گراں ہووے، اپنی بولی ہووے جاں اپنا ویسب۔ ہور تے ہور ساڈے مذہب نے زکوٰۃ دا جیہڑا تصور پیش کیتا اے اوہ دے وچ وی سبھ توں پہلاں تہاڈی زکوٰۃ دے حق دار تہاڈے غریب رشتے دار، پھیر محلے دار تے پھیر دوست آؤندے نیں۔“

”گل ٹھیک اے پر پنجابی بدتمیز بولی اے۔“ پڑ وچوں اک ہور جن بولے۔

”تمیز بولی وچ نہیں بندے وچ ہوندا اے، (میں سچ نال سمجھایا۔) بولی تے ہر جذبے دا اظہار کرن دا وسیلا اے۔ پنجابی تے تمیز داراں وچ سبھ توں وڈی تمیز دار تے بدتمیزاں وچ بدتمیزی اے۔ انسان دیاں سبھے خصلتاں بیاناں بولی دا کم ہوندا اے۔ ویکھو جی کئی پیشے، کئی کم کار تے کاروبار ایہو جیسے نیں کہ بندے نوں سردی گرمی دسی پیندی اے مثلاً اتھے ساڈے فورمین صاحب چوہدری ریاض موجود نیں، کیہ اوہ اپنی کمپنی وچ سُسٹیاں کم چورور کراں نوں کھریاں

کھریاں نہیں سناؤندے، کیہ اوہ اچھیاں لوکاں نوں آپ جناب کہہ کے کم چلاؤندے نیں؟ میں مذاق ناں کوں بیٹھے چوہدری ریاض کولوں ایہو سوال ”کچھیا:“ نہیں چل سکدا۔“ اوہناں جواب دتا۔ ”میرا کم تے صرف پنجابی نال ای چلدا اے جے میں پنجابی نہ بولداتے مینوں ایہہ فور مینی کتھوں لکھنی سی؟“

او تھے پڑوچ پستے بلی ہسن لگ پئے۔

”ایہہ عالمی بولی نہیں۔“ اک ہور صاحب بول پئے۔ ”ایہدے پڑھن لکھن والے تھوڑے نیں۔“

”جی کیوں نہیں عالمی بولی۔ کیہ کینیڈا جہاں امریکا وچ لوک پنجابی نہیں بولدے، کیہ عرب دیس جہاں یو کے وچ پنجابی نہیں سمجھی جاندی۔ کیہ بالی ووڈ دیاں فماں وچ پنجابی ڈائیلاگ تے پنجابی گانے ”تبرک“ دے طور تے نہیں پائے جاندے۔ کیہ میں اتھے قطر وچ بیٹھا قطر دی آزادی دا جشن تہاڑے نال پنجابی بول کے نہیں منڑہیا۔“

ایس گل تے تھوڑے ہور بھر اسے تے تاڑیاں وجیاں۔

”تسیں جے پڑھن دی کوشش نہیں کردے، کتاباں نہیں دیکھیاں، نہ ای خریدیاں نیں، نہ ای لکھن والیاں دا حوصلہ دھایا، تے ایہدے وچ کسے پٹھان، کسے سندھی، کسے بلوچی، جہاں کسے گورے دی غلطی تے نہیں کہ اوہ تے سارے اپنیاں بولیاں پڑھدے وی نیں تے لکھدے وی۔ ایہہ صرف ساڈی سستی اے۔ اتھے گھر دی لکھوی دال برابر اے۔ اپنے نوں لفٹ نہ کراؤن دا صدیاں پرانا پاپ اے۔ اک ہور گل اج تہاں دساں۔ ایہہ جیہڑے شاعر ادیب یاں سرجن ہار دماغ دے بندے نیں کسے وی وسیب دی وڈی پوٹھی ہوندے نیں۔ ایہو لوک رہتل تے وسیب دے آگے ہوندے نیں۔ ایہو اوس معاشرے دے دکھ درد تے خوشیاں غمیاں نوں محسوس کر سکدے نیں تے قدرت ایہناں کولوں اظہار کرواؤندی اے۔ اوہ لوکاں وچ رہندے نیں تے اوہناں دیاں بھاونواں تے لوڑاں تھوڑاں نوں بیان دے نیں۔ جے کسے قوم جہاں تہذیب دے ایہہ فطری آگے ساہمنے نہیں آؤندے، اوہناں دی پہچان سُجھان ای کوئی نہیں تے سمجھ لوو اوس رہتل نوں جہاں اوس وسیب نوں کوئی سب سنگھ گیا اے۔ اوہ پورا معاشرہ ای گونگا تھتھا ہو گیا اے۔ ایسے ماحول وچ تے لیڈروی پیدا نہیں ہوندے، ایسے لوک تے دو جیاں دے

گھر جا کے بتیاں بالہ دے نہیں تے اپنے گھراں وچ عمر اں بدھے ہنیرے۔ ایہہ لوک نہ تہاں وچ نہ تیرھاں وچ۔“

”ایہہ تے سیاسی بیان اے، کدھرے تہاڈا تعلق کسے سیاسی پارٹی نال تے نہیں اے؟“ اک جن گھر کیا۔

”نہیں جناب! میں کسے پارٹی دا ترجمان نہیں تے نہ ہونا لوڑ داں، پر ایہہ گل ضرور کرداں کہ ایہے لوک شاعر ادیب جاں سوجھوان آؤن والے زمانے نوں چن دیندے نہیں۔ ایہہ لوک معاشرے یں قوماں دیاں غینہاں رکھدے نہیں۔ اوہ انج ای اپنی ہوند اثبوت دیندے نہیں۔ زمانے وچ نفرتاں تے کدورتاں نوں معا کے اوہدی تھاں محبت، امن، بھائی چارے تے بھلائی دا سبق دیندے نہیں۔ ٹسیں باپا فرید دا کلام ویکھ لوو، ٹسیں بکھے شاہ دی سوچ نوں ویکھو اتے اندازہ لاؤ کہ اج صدیاں گزران مگروں اوہ لوک کیوں زندہ نہیں۔ ایہو زندگی اے تے ایہو سیاست اے کہ زندگی تے روشنی دا ساتھ چولی دامن وانگر اے۔ کوئی کہہ سکدا اے بکھے شاہ تے باپا فرید دے کلام وچوں جیہڑی لوہ بکھدی اے اوہ لوکاں دی بھلائی واسطے ناقص اے؟ پھیر کیوں نہ ایہناں ہستیاں داپلا پھڑ کے ای سیاست کیتی جاوے۔“

”مُن آکھ دی ٹوروپا رونا ندرے توں ہٹ کے تجھ جگوان دی حد تک اپڑ آئی سی۔ حاضرین چنگے سُنن والیاں وانگ بیٹھے من پر پھیر وی اک چمکھد اچھا سوال سُنن نوں ملیا۔“

”خیر ایہہ تے صحیح اے۔ ایہہ صدیاں پرانیاں گلاں نہیں۔ اج دادور عم، سائنس تے کمپیوٹر دادور اے۔ پچھانہہ کیوں لے چلے او۔“

”جی میں ایس مدے ولے ای آرہیاں۔“ میں عرض کیتی۔

”تہانوں پتہ اے کہ ساڈی تعلیم دی ریشو (Ratio) کیہ اے۔ کجھ ورھے پہلاں 100 بندیاں چوں ستارھاں پڑھے لکھے من۔ خیر مُن ایس حسابوں دونا کردیو تے گنتری کرو جو 34 فیصد بندے پڑھے لکھے ہو گئے نہیں۔ مُن ایہہ 34 فیصد اوہ نہیں جیہڑے اپنی ماں بولی وچ نہیں، باقی دے 66 فیصد بندیاں توں سائنس دی زبان سمجھا دین، اتے یقین کرو کجھ ورھیاں وچ تہاڈا سارا معاشرہ، تہاڈی ساری قوم سیانی، سمجھدار تے پڑھی لکھی ہو جاوے گی۔ بس شرط ایہہ اے کہ اپنیاں نال اپنیاں وانگ اکو جیہا ورتار رکھن، درجا بندی نہ ہووے اکو جیہا تعلیمی نصاب

ہووے۔ میں چھوٹی جیہی مثال پیش کرتاں: کسے لیڈی ڈاٹر دے کلینک وچ میں بیٹھاسی کہ اک وڈیری عمر دی زنانی بڑے مندے حالیں اندر آئی تے آکھن لگی: ”بچیا! میں مر چلی وے۔ میرے ڈھڈ پیراے، مینوں کولج ہو گئی وے۔“

مینوں اوہ ویلا یاد کر کے اج وی کجھ ہو جاندا اے۔ لیڈی ڈاٹر نے اوس وچاری بڈھڑی زنانی نوں آکھیا: ”بی بی یہ ڈھڈ کیا ہوتا ہے۔ یہ پیر کیا ہوتا ہے۔“ جے ساڈے سبھ توں ذمے دار شعبے میڈیکل دا ایہہ حال اے پھیر میرے پنجاب دا اُتے میری پنجابی دارب ای رکھا اے۔ سوچیا جاوے تے اوس لیڈی ڈاٹر داوی کیہ گنہ اے؟ جیہنوں دسیا ای نہیں گیا کہ ڈھڈ کیا اے تے اوہدی پیر کیا اے۔

یقین کرو ایسے پنجابی ماں پو جان بجھ کے جاں انہول ایس ٹرینڈ (Trend)، ایس رواج دا شکار ہو گئے نیں۔ اوہناں نوں آپ تے چننی اُردو آؤندی نہیں اُتوں اپنے بچیاں نال ایس طرح دی ٹٹی بھگی اُردو بول کے اوہناں نوں گونگا تھتھا کر دے پنے نیں۔ جیہدا نتیجہ ایہہ ہو یا کہ بال سکولوں وی سن لگ پنے نیں۔ تہانوں پتہ اے یونائیٹڈ نیشن (United Nation) دا اک مٹھ فیصلا اے کہ بال دی مڈھلی تعلیم اوہناں دی ماں بولی وچ ای ہونی چاہی دی اے۔ ایس مگروں اوہ بال بھادیس جت دیاں ساریاں بولیاں سکھ لوے اوہنوں کوئی اوکھت نہیں ہووے گی۔ ایس لئی اسیں بڑے مان تے آدر نال پنجابی بولے، پنجابی لکھیسے۔ ایہدے وچ پنے ہوون والی کوئی گل نہیں۔ سانوں کسے چیز دی تھوڑ نہیں۔ پنجاب نے تاں باہروں آؤن والے بھنگھے دھاڑیاں دے ڈھڈوی بھرے نیں۔ اُتے اسیں اپنے آپ نوں وساری بیٹھے آں، اپنی ذات اُتے ہوندی نفی کرن لگ پنے آں۔ گل کردیاں کردیاں میں جذباتی ہو چیاں کہ اک آواز ہو را بھری۔

”کہہ رہے تھیں اُردو دے خلاف تے نہیں؟ اُتے پاکستان دی قومی زبان تے وار کر رہے او۔“

”نہیں جناب، اُردو ساڈی رابطے دی بولی اے تے تالے اپنی مخلوق اوہنوں بوندی اے تے جیہنوں اللہ دی مخلوق بول رہی اے، سمجھ رہی اے اوہ پیاری بولی اے۔ ایہہ ساڈی لوڑ اے، پر ایہہ ایہہ مطلب نہیں کہ اسیں پنجابی دا حلیہ وگاڑ دیئے تے لہنوں گھروں باہر کڈھ دیئے

تے ایہدے خذف مجاذ کھول لئیے۔ ایہد الحق تے سبھتوں وڈا اے۔ ایہہ کروڑاں پنجابیوں دی بون اے۔ ایہہ سارے اردو بول سَندے نیں۔ ایس لئی لہہنوں بھروس ترقی مٹی چاہی دی اے۔ ایہدے وچ بہتا سارا کم ہونا چاہیدا اے۔ لکھن پڑھن ایہدے وچ ہونا چاہی دا اے۔ کسے دی ایہہ جرات نہیں ہونی چاہیدی کہ اوہ کہوے: ”تسیں تاں پنجابی بولدے او۔ ایس لئی تسیں ان پڑھ او۔“ ایس تاثر نوں ختم ہونا چاہیدا اے بلکہ جیہڑا جی و دھیا پنجابی لکھے پڑھے تے بولے اوہ بہتا پڑھیا لکھیا مٹیا جاوے اوہنوں بیتی عزت لہیے۔ میں تہانوں دساں کہ پرل کاغذ نیل لاہور وچ میریاں کتاباں دامونہہ وکھائی اکھسی۔ او تھے پنجاب اسمبلی دی ممبر تے مشہور لکھرن بشری رحمن نے آکھیا سی کہ میں پنجاب اسمبلی وچ اجازت منگی کہ جناب سپیکر صاحب سانوں پنجابی وچ تقریر کرن دی اجازت دیو، اوہناں فرمایا۔

”بیگم صاحبہ! آپ تو بہت اچھی اردو لکھتی ہیں، بولتی ہیں۔ آپ کو کیا ضرورت ہے؟“

”جناب سپیکر تہاڑی ایہہ گل سُن کے میں اینیاں کچیاں وٹنی آں کہ تہانوں کیہ دساں۔“ ایہہ بشری دا جواب سی۔ ایہہ گل اے جوی میرے کول وید یو کیسٹ وچ ریکارڈ اے۔

بشری کہہ رہی سی کہ میں تسیں آپ دسو کہ ایس جذبے نوں جہاں ایس خیال نوں جہاں ایس اکھان نوں کوئی ہو رہی کیویں ادا کر سندی اے۔ ایہہ میری پنجابی ای اے کہ جیہدے وچ میں ایس طرحاں دی گل کر سکنی آں۔ کوئی مینوں کچیاں وٹن دا ترجمہ کر کے وکھا دیو۔ اجیہی مثل اردو ادیب احمد ندیم قاسمی دے اک افسانے ”گنڈاسا“ دی دتی جاسکدی اے۔ ایس افسانے وچ اک اچھی پنجابی کریکٹر پیش کیتا گیا اے جیہڑا صرف پنجابی وچ ای پیش کیتا جاسکدا اے۔ ایس لئی ایہہ افسانہ دے دے حساب نال بڑا نویکلا، پر اظہار دے حساب نال قاسمی صاحب ورگے ادیب دے گلیاں وچ بہہ گیا، اتے دیکھو جد ایسے کہانی تے پنجابی فلم ”مولا جٹ“ بن دی اے تے اوہ کریکٹر اینا یادگار بن جاندا اے کہ فن دی ٹیمیں نوں چھوہ لیندا اے۔ کہن دا مقصد ایہہ دے کہ ایہہ ممکن نہیں کہ پنجابی کلچر دی گل نوں اوے جس نال کوئی ہو رہی پیش کر سکے۔ ایہہ اوس کلچر دا تت ست اے تے اوس بولی نال انصاف، تاں جے دوویں نال نال رہن۔“

مینوں گل کر دیاں ایہہ احساس ہو گیا سی کہ میں بحث کرن والے کجھ تسلی وچ ہو گئے نیں۔ تھوڑا جتنا ہو راضا کرنا ضروری لگا۔

”تسین کہندے او علامہ اقبال نے پنجابی وچ کیوں نہیں لکھیا۔ تہاڑی اطلاع واسطے عرض کراں کہ اک قدیم ادبی رسالے ”سارنگ“ وچ او ہناں دا انٹرویو چھپیا سی۔ علامہ اقبال نے کہیا سی کہ ایہہ میری مجبوری سی کہ میری تعظیم تے تربیت اردو وچ ہوئی۔ ایہہ وی ممکن اے جو بھلکے پنجابی بولی نوں وی کوئی گونے ورگا بندہ مل جاوے جیہنے اپنی جرمن زبان وچ کم کر کے ساری جرمن قوم دا سر اُچا کر دتا سی۔ تے نالے علامہ اقبال صاحب نے اوس ویلے دی منگ نوں ساہنے رکھیا کہ اک مقصد موجود سی۔ ایس گل توں اکھ نہیں چرائی جاسکدی کہ اوہ قبول تے مقبول وی تاں ہوئے سن کہ او ہناں دا مزاج اک پنجابی دا مزاج سی۔ فیض احمد فیض دا ناں لین دی لوڑ نہیں کیوں جے او ہناں نے کافی پنجابی نظماں لکھیاں تے ایہہ کہہ کے ہار من لئی کہ جتھے وارث شاہ تے میاں محمد ورگے موجود نیں او تھے فیض دی کیہ مجال۔“ جا پد اسی جو ساہنے بیٹھے ہوئے شاعر ادیب قائل ہو گئے نیں۔ میں ایس گل بات نوں لمکا نا نہیں سی چاہندا کہ اک ہو محترم بول پئے۔

”گلاں ساریاں صحیح نیں پر سانوں تے سرائیکی وچ کم کرنا آؤندا اے۔ ساڈی شاعری وی ساری سرائیکی وچ اے۔ ساڈے کول شاعری ہین تے ہُن قاری وی لکھدے نیں۔ سرائیکی وچ لکھی ہوئی کتاب پڑھی وی جاندی اے۔ ساڈا اصل نقصان تے مرکزی پنجاب جوں لاہوری پنجابیوں نے کیتا اے اسیں پنجابی تے نہیں پر شاید سرائیکی نوں ترقی ضرور دیاں گے۔“

”جناب تسین سرائیکی سناؤ۔ پنڈی والے پوٹھو ہاری نوں آؤن دین۔ تسین چنے مرضی ناں رکھ لوو۔ ہین تے سارے پنجابی ماں دے۔ سرائیکی ترقی کرے، پوٹھو ہاری ترقی کرے تے لازماً پنجابی دا اک مرکزی لہجائتر کے ساہنے آوے گا۔ صرف لوڑاے دیواہا لن دی۔ دیوے نال دیوے ہالو تے دیکھو چانن ہووے گا۔ ایہہ ویلا قریبانی مند اے۔ پنجابی صدیاں توں ایس دیس دی بولی اے، لیہنوں مارن والے آپوں مارے گئے۔ ایہہ صدیاں توں اے تے صدیاں تاں میں رہوے گی۔ چھڑی تاریخ اپنے رنگ دکھاؤندی رہوے گی۔ ہُن تے خیر نال سیٹھلاہٹ چیلن۔ گئے نیں تے بھدی ایہہ کوشش اے کہ ودھ توں ودھ لوکاں تیکر اپروچ (Approach) ہووے۔ تسین آپ دسو کہ اپنیاں نوں کیہ کرنا پوے گا۔ لیہناں نوں گودڑی وچ لعل لہنے پین گے تاں ای گل بنے گی۔“ میں اپنی گل جاری رکھی۔

”لو جی اسیں تے من گئے آں۔ تہاں واہو اچانن پایا اے ایس مندے اُتے۔ ہُن

کھاندے آں ڈنرتے ایس توں مگروں دوجی بیٹھک ہووے گی مشعرے دی تے اج سارے شاعر چھڑ اپنا پنجابی کلام ای سناؤن گے۔ جدوں کہ ایس تہاڈے کولوں پنجابی نثر دے پکھوں اک کہانی ضرور سُنتی اے۔“ ایہہ گل رشید نیاز صاحب نے پروہنیاں نوں ڈنرول سینت کر دیاں آکھی۔

ڈنرتوں مگروں مشعرہ ہویا، شاید ایس گل بات دا اثر سی کہ صرف پنجابی نظماں، غزلاں تے سرائیکی شاعری سُنن نوں ملی۔ پھیر مینوں کہانی سناؤن دی فرمائش کیتی گئی۔

اینا سوہنا کلام تے اپنی مثبت گل بات توں بعد ماحول اپنا چنگا ہو گیا سی کہ مینوں کہانی سناؤن وچ وی بڑا پس آیا تے ایہدے وچ شک والی گل ای کوئی نہیں پئی اپنی بولی تے مٹھری بون وچ پئی چس آؤندی اے کسے ہو وچ نہیں۔

ٹرن ویلے سبھ پنجابی اک دو جے نوں گھٹ گھٹ چھیاں پارہ سن۔ ایس رشید نیاز دے گھروں نکلے تے ساڈے سنگ شوکت ناز، محبوب قاضی، رشید نیاز، ممتاز راشد، زوار بخاری، قاضی اصغر، شفیق اختر تے طہر چوہدری دا مٹھرا کلام تے ممتاز راشد دیاں کتاباں دا تحفہ دی سی۔

رات فجر ول سفر کر رہی سی۔ روڈاں تے قطردی ترقی دیاں سپیڈاں دے جھوے عام سن۔ دوحہ توں واپس شمال ول جان دیاں ساڈے دل وچ وار وار ایہو سدھر چٹھیاں بھر رہی سی کہ کاش کدے پنجابیاں دیاں پنجاب تے اوہدی بولی دی ترقی لئی انج ای سپیڈاں لگ جاون تے اوہ کروڑاں بندے اپنی بولی وچ لکھدیاں پڑھدیاں کوئی جھجک یاں اڑچن نہیں سگوں مان، فخر تے ناز محسوس کر سکن۔

(نوٹ: قاضی صاحب دے افسانے ”گنڈاسا“ اُتے فہم ”وحشی جٹ“ بنی سی۔ ”مولا

جٹ“ نہیں۔)

دو پنجاب: جنوبی ایشیا وچ امن دا ثقافتی راہ

پچھلے ورھے، پاکستانی کرکٹ ٹیم اپنے ڈھائی مہینیاں دے بھارت دے دورے تے سی۔ ایہہ اوہدا پچھلے چھ ورھیاں مگروں پہلا دورہ سی۔ پاکستان دا پہلا میچ بھارتی پنجاب دے اک چھوٹے شہر موہالی وچ سی تے دیکھن ہاراں دا چوکھا رش سی۔ پر ایہہ پہلے دی طرحاں صرف بھارتی دیکھن ہاراں دا اکٹھ ای نہیں سی۔ ہندوستانی حکومت نے پاکستانیاں نوں وی میچ دیکھن دی اجازت دتی تے گھٹو گھٹ ترے ہزار پاکستانی میچ دیکھن لئی آئے۔ دو دناں وچ، پاکستانی پنجاب توں تماشائیاں نال بھریاں اٹھتی (38) لاریاں سرحد پار کر کے ہندوستان پہنچیاں، جدوں ہولڈاں وچ وی جگہ گھٹ پے گئی تاں پنجابیاں نے مہماناں لئی اپنے گھراں دے بوٹے کھول دتے۔ ایٹھوں تیب پئی پنجابیاں دے بھائی چارے دے جذباتی قصیاں نال اوٹھوں دے اخباراں دے ورقتے بھر گئے۔ اک پاکستانی ٹی وی، جیہڑی ہندوستانی خاندان دے نال ٹھہری ہوئی سی، اوہنے اخباری رپورٹراں نوں دیا کہ ایہہ لوک اپنے گرم جوش تے چنگے نیں کہ اوس دا جی کر دالے کہ اوہ اُکا پکا ای اٹھتے ای رہ جاوے۔

چڑھدے پنجاب دے دکانداراں نے اپنے مہماناں نوں چیزاں رعایتی قیمتاں دے نال نال سگوں گھنناں نے تاں مفت وی ورتائیاں۔ دوستی دی ایہہ لہرائی اُچی سی کہ کجھ تماشائیاں نے دوہاں ٹیماں نال اپنی بیگیتی دا اظہار کیتا۔ خورے ایہہ پہلی واری ہو رہیا سی۔ پنج دناں دے ٹیسٹ میچ دیاں جیہڑیاں تصویراں نشر کیتیاں گئیاں اوہتاں وچ کئی نوجواناں دے مونہہ دے اک پاسے بھارتی تے دوجے پاسے پاکستانی جھنڈے بنے ہوئے دکھائے گئے۔

صرف ترے ورھے پہلاں دوویں ملکہ آہنے ساہنے جنگ لئی تیار کھلوتے سن۔ پر

مُن گُوڑھے شہ فقی رنگ دا، امن تے سلامتی دا اک نواں جذبا سامنے آرہیا اے۔ پاکستانی وزیر اعلیٰ توں جد ایس جذباتی اظہار بارے ”کچھیا گیا تاں اوہناں آکھیا: ”ایہدے توں پنجابیاں دے اوس جذبے دا پتا چلدا اے، جیہڑا دوہاں پاسیاں دے پنجابیاں نوں آپس وچ جوڑدا اے۔ ایہو جیسے میل ملاپ نال دوہاں پاسیاں دیاں حکومتاں نوں وی فیصلے دی طاقت مے گی کیوں جے ایہدے نال پتا چلدا اے کہ لوک کیہڑے پا سے جانا چاہندے نیں۔“

دو پنجاب جیہناں ول وزیر اعلیٰ ہوراں اشارہ کیا، انگریز راج ویلے اکوای سن۔ 1947ء وچ اوس ویلے دا پنجاب تن کروڑ آبادی والا سبھ توں وڈا صوباسی، جیہنوں انگریزاں مذہبی بنیاداں تے دو حصیاں وچ ونڈ دتا۔ مسلماناں دی بہتی آبادی والا لہند احصا پاکستان تے ہندواں تے سکھاں دی بہتی آبادی والا چڑھدا احصا بھارت وچ شامل کیتا گیا۔ پینھ تے اکہتر دیاں جنگاں تے اسی دی دہائی وچ بھارتی پنجاب وچ سکھاں دے فسادات توں وکھ، پچھلے سٹھ ورہیاں توں دوویں پنجاب بین الاقوامی حد بندی دے آر پار اک ڈوجے توں ڈورای رہے۔ پر مَن برف پگھل رہی اے تے ایہدی گونج دوہاں پاسے سنھدی پئی اے۔

2004ء توں لے کے مَن تک دوویں ملک کئی مشکل مسئلیاں تے گل بات کر رہے نیں۔ ایہناں وچ متنازع کشمیر دی حیثیت تے ایٹمی ہتھیار شامل نیں تے دنیا دی توجہ ایس گل بات تے ایہناں کوششاں ول کافی اے۔ پرائس مرکز توں ذرا ہٹ کے، دلی تے اسلام آباد توں وکھ امرتسر تے فیصل آباد، لاہور تے لدھیانا وچ ہون والیاں تبدیلیاں دوہاں دیاں دے آپسی رشتیاں دی نوعیت ای بدل کے رکھ سدیاں نیں۔ ایہو جیہیاں تھاواں تے دوہاں بنے دے پنجابیاں دے ملن دے نال نیو کلیائی گوانڈھیاں دے درمیان پرانی دشمنی، دوستی وچ بدل سدی اے۔ ایس کوشش دا سرکاری نعرہ اے ”پنجاب، پنجابیاں تے پنجابیت دے جذبیاں نوں فیر توں زندہ کرنا۔“

پنجابیاں دے ایس نویں رشتیاں نوں کجھ لوک صرف ’جذباتیت‘ کہہ کے جھٹلا دیندے نیں۔ سچ تے ایہہ اے پئی اوہ مسئلے جیہناں نے دوہاں ملکاں وچ لے امن دیاں کوششاں نوں کامیاب نہیں ہون دتا (جیہناں وچوں دبشت گمراہاں دے حملے واضح مثال نیں۔) امن دیاں کوششاں نوں نیویاں کر سکدے نیں۔ پاکستان دی طاقتور فوج، بھارت نوں اپنا دشمن سمجھدی اے۔

بھارت اندر بسکھ فداواں والے پھٹا جے تیک بھرے نیں، ایس تحریک دے ملے
 جُلے اثرات ساہنے آ رہے نیں۔ پرائس قسم دے شک شبھے دے نال سانوں ثقافتی سفارت کاری
 دے مخفی خزانے ولوں اکھاں بند نہیں کرنیاں چاہیدیاں۔ دوویں پنجاب اپنے اپنے مُلکاں وِچ
 جیہڑا اثر رکھدے نیں اوہ بُست ڈونگھا اے، تے ایہہ دوویں مغرب وِچ پھیلن والی پنجابی وسوں
 دی کشمالتی تے ثقافتی ترقی لئی بہت کجھ کرسکدے نیں، جتھے پنجابی موسیقی تے دوجے ثقافتی
 تہواراں دی ودھدی ہوئی شہرت، ایہناں مُلکاں دے وِچ پائی جان والی پنجاب دی ونڈ تے تصور
 توں اُچی اے۔ بھتوں چنگی گل تے ایہہ وے پئی دوواں پنجاباں دے لوکاں دے درمیان شروع
 ہون والا رابطہ، ایہناں مُلکاں دے بھتوں وڈے مسئلے مطلب اک دوجے تے اعتماد نہ کرن نوں
 ختم کرن وِچ مدد دیوے گا۔

بھتوں وڈی ونڈ

پنجابیاں دے بھائی چارے دی گل شاید اوہناں لوکاں نوں عجیب لگے جیہناں دیاں
 برصغیر دے بارے وِچ معلومات دی بنیاد پرچہ ڈائٹن بروغ دی فلم ”گاندھی“ اے۔ ایس فلم دے
 اخیر لے وِش وِچ پناہ گیراں دے دو وکھو وکھ دھڑے مختلف پاسیاں نوں جان دے دکھائے گئے
 نیں، جیہڑا ونڈ دے ہون والے بہت وڈے انسانی اکھاڑ پچھاڑ نوں ظاہر کردا اے۔

پنجاب دی ایس وڈھ ٹک داوڈا اثر ایس واسطے ہویا کیوں جے بنگال وانگوں پنجاب
 دی مذہبی آبادی والا صوباسی، جیہدے وِچ مسلماناں دی تعداد بہت سی۔ 1947ء دے پنجاب وِچ
 54 فیصدی آبادی مسلماناں دی سی تے باقی ہندو تے سکھ سن، جدوں انگریز ایتھوں جان لگے تے
 اوہناں نے پنجاب تے بنگال دا بھارت تے نویں ملک پاکستان وِچ بٹوارہ کر دتا۔ ایس ونڈ دا
 مقصد دوواں قوماں دیاں تحریکاں، ہندوستان دی آزادی دی تحریک تے تحریک پاکستان دے
 وکھرے وکھرے تصور نوں ہوادین دی کوشش سی۔

مہاتما گاندھی دی انڈین نیشنل کانگریس برطانوی سامراجی نظام توں آزادی دی جنگ
 لڑ رہی سی تے ایہہ ای کم محمد علی جناح دی مسلم لیگ وی کر رہی سی۔ پر کانگریس سارے مذہباں
 والی، سیکورریاست بنان دی کوشش وِچ سی جدوں کہ لیگ دامطالبہ اک وکھرے مُلک داسی جیہڑا

کہ اوہناں دے خیال وچ برصغیر وچ مسلماناں دے سیاسی مفادات نوں بچاؤن دا اکوای رستہ سی۔ مسلم لیگ، اسلام نوں ای اپنی قومیت دی بنیاد سمجھدی سی تے اوہدے پردھاناں دا خیال سی پئی جے اوہ ہندوستان وچ اقلیت بن کے رہن گے تے اوہناں دی قومیت نوں خطرہ رہوے گا۔ ایس طرحں ہزارے تے اصل وچ قومیتاں دے مفادات دا گورھا اثر سی۔

انگریزاں دے جان توں پہلے، پنجاب نوں ضلع دی سطح اُتے ونڈتا۔ مسلماناں، ہندوواں تے سکھاں نوں گھرتوں بے گھر ہون تے مجبور کردتا گیا۔ ونڈ دی خونی کھیڈ نے پنجاب نوں ٹوٹے ٹوٹے کردتا تے گوانڈھی، گوانڈھیاں کولوں وچھڑ گئے۔ اُنج اکلے پنجاب دے اعداد و شمار دا پتہ نہیں پردس لکھتوں ودھ لوک مارے گئے تے اک کروڑ تے 20 توں 80 لکھ لوک بے گھر ہو گئے۔ کئی عورتاں نال زیادتی ہوئی، بے شمار لوک زخمی ہوئے تے کئی قتل ہوئے۔ ایہہ زخم ایس علاقے دے لوکاں دے حافنئے وچ سڑ کے راکھ ہو گئے۔ دکھ بھرے اوہناں دناں وچ امرتا پریتم نے نویں پنجابی ادب دی اپنی اک مشہور نظم وچ لکھیا:

اج آکھاں وارث شاہ نوں۔ کتوں قبریں وچوں بول ا

فیراج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورقا پھول

اک روئی سی دھی پنجاب دی توں لکھ لکھ مارے وین

اج لکھیں دھیاں روندیاں تینوں وارث شاہ نوں کہن۔

وے درد مند اں دیدر دیا اٹھ تک اپنا پنجاب

اج بیلے لاشاں وچھیاں تے لہو دی بھری چناب

کسے نے پنجاں پانیاں وچ دتی زہر لا

تے اوہناں پانیاں دھرت نوں دتا پانی لا

ایس زرخیز زمین دے لوں لوں پھل زہر

گٹھ گٹھ چڑھیاں لالیاں پھٹ پھٹ چڑھیا قہر

ویہو لسی واء پھروان وینو گی جا

اوہنے ہر اک وائس دی وچھلی دتی ناگ بنا

پہلا ڈنگ مداریاں منتر گئے گواچ

دُوجے ڈنگ دی لگ گئی جئے کھنے نوں لاگ
 لاگاں کپلے لوک مُونہ پھر ڈنگ ہی ڈنگ
 پلوکی پنجاب دے نیلے پے گئے انگ
 گلیوں نئے گیت پھر تر کلیوں نئی تند
 ترنجنوں نئیاں سہیلیاں، چر خوے گھو کر بند
 سنے تیج دے بیڑیاں لڈن دیتیاں روڑھ
 سنے ڈالیاں پینگھ اج پہلاں وِتی توڑ
 جتھے دُج دی سی پھوک پیاردی دے اوہ دُجھلی گئی گواچ
 رانجھے دے بھ ویراج بھل گئے اوہی جاج
 دھرتی تے اہو وسیا قبریں پیاں چون
 پریت دیاں شاہزادیاں اج وِج مزاراں راون
 اج سبھے کید و بن گئے حُسن عشق دے چور
 اج کتھوں سیایے لھ کے وارث شاہ اک ہور
 اج آکھاں وارث شاہ نوں کتوں قبریں وچوں بول
 تے اج کتابِ عشق دا کوئی اگلا درقا پھول

ایہناں ورھیاں وِج، ایہہ حقیقت پئی وِٹ نال پنجاب دی مذہبی تے نسلی شکل تباہ ہوئی،
 لوکاں نوں بھل گیا تے ایہہ سمجھ لیا گیا پئی دوویں قوماں قدرتی طور تے دوہاں پنجاباں وِج یعنی مسلمان
 پاکستانی پنجاب تے ہندو تے سکھ بھارتی پنجاب وِج وِس رہے نیں۔ پر پنجابی ثقافت تے سیاسی تاریخ
 دے تناظر وِج دیکھیے تاں وِٹ ٹھیک نہیں سی۔ وِٹ ویلے پنجاب وِج مذہبی تشدد بہت شدید سی کیونکہ
 مذہبی طور تے ایہہ لوک پہلوں اکٹھے رہندے سن۔ کیوں جے تریوے قوماں، مسلمان، ہندو تے سکھ
 آپس وِج اپنے کول کول سن پئی ایہناں نوں الگ وی چھری نال ای کیتا جاسکد اسی۔

وِٹ توں پہلاں دا پنجاب، خاص طور تے 1920ء توں لے کے 1947ء تک جدوں
 اتھے مذہبی فسادات بہت گھٹ سن۔ اوس ویلے دی تاریخ نوں مذہبی فرقاں دی تھاں ثقافتی
 رشتیاں دی نظر نال دیکھیا جاسکد اے۔ 1946ء تیکر پنجابیاں نے اپنیاں وقاداریاں مختلف قومیتاں

والی یونینسٹ پارٹی نال جوڑی رکھیاں۔ یونینسٹ پارٹی دی مجوزہ پاکستان وچ کوئی دلچسپی ایس واسطے نہیں سی کہ ایہد امطلب پنجاب دی ونڈی۔ پرواہ انڈین کانگریس دے تھسے ہن والے متحدہ ہندوستان دے نال وی شامل نہیں ہونا چاہندے سن۔ پنجاب دی یونینسٹ پارٹی پنجاب دی اک وکھری ریاست دے حق وچ سی، جیہدا اپنا وکھرا وزیراعظم ہووے۔ پنجاب دی تاریخ دے ایس حصے نوں پاکستان تے بھارت دیاں سرکاری تے سیاسی تاریخاں وچ بہت گھٹا کے دکھایا گیا اے۔ ویہویں صدی دے ادھ توں پہلے والے پنجاب دے لوکاں وچ مذہبی رواداری دیاں بہتیاں نشانیاں دیکھن نوں ملدیاں نیں۔ ایس علاقے وچ موجود صوفی ازم دی مضبوط ریت اک چنگی مثال اے۔ صوفی ازم انسان دا خدادے نال سدھا تعلق جوڑن تے زور دیندا اے۔ ایہدی مراقبہ دی ریت، ایس علاقے دیاں محاوریاں تے تشبیہاں تے وڈا اثر چھڈ دیاں نیں تے ثقافتی لحاظ نال اوہ بہت ڈونگھیاں نیں۔

ایس دیس دے مقامی، مذہب سکھ ازم نے اسلام دے اک خدادے تصور نال ہندوواں دے اوگون تے ایس حیاتی دے تجربات دے غیر حقیقی ہون دے فلسفیاں نوں ملا لیا۔ خورے سبھ توں اہم گل ایہہ اے جی سکھ ازم دے بانی نے اسلام تے ہندو ازم دے اکٹھے تے زور دتا تے اپنے نویں دین دی بنیاد دوہاں مذہباں نوں ملا کے رکھی۔ پنجابیت دی تحریک ایس ای تاریخی ورثے تے زور پاؤندی اے، جیہدے وچ کسے دی وکھری کوئی پہچان نہ ہووے۔ ایس تحریک دل سدن والی چیز پنجابی ادب اے جیہڑا ایکا، میل ملاپ تے اکٹھے رہن تے زور دیندا اے۔ انج ایہہ لوکاں نوں ونڈتوں اتانہہ ہو کے اپنی سانجھی ثقافت ول فیرتوں مڑ جان دی راہ دکھاؤندا اے۔

پنجابی اپنے ادب نوں بہت سنجیدگی دے نال لیندے نیں سگوں بڑا مقدس سمجھدے نیں تے ایہد خاص کر کجھ پرانیاں مذہبی روایتاں دا اثر مذہبی اختلافاں نوں ختم کردا اے۔ پنجابیت دے ایس طرحاں دے سلوک پیار دی اک ایہو جیہی مثال جیہڑی اکثر دتی جاندی اے، اوہ اُدھم سنگھ دی کہانی اے۔ اج وی بھارت وچ، اُدھم سنگھ نوں انگریز راج دے خلاف جدوجہد کرن والے آزادی دے مجاہد دے طور تے یاد کیتا جاند اے۔ اُدھم سنگھ اتے پنجاب دے برطانوی لیفٹیننٹ گورنر مائیکل اوڈویر دے قتل دا مقدمہ چل رہیا سی۔ مائیکل اوڈویر نے 1919ء وچ

ہون والے بدنام زمانا جلیانوالا باغ دے واقعے نوں نظر انداز کردتاسی، جیہدے وچ انگریز فوجیاں نے امرتسر دے وچ احتجاج کرن والے بے گناہ تے نہتے لوکاں تے گولیاں چلا دتیاں سن۔ ایہدے نتیجے وچ گھٹ توں گھٹ چار سو آدمی، عورتاں تے بچے مارے گئے سن۔ عدالت دے کٹہرے وچ اُدھم سنگھ نے اپنا اصلی ناں دس توں انکار کردتا۔ ایہدی تھان اوہنے اپنا ناں ”رام محمد سنگھ“ اکھوایا، جیہدے مقصد اکٹھے پنجاب دے تناں مذہباں دا ناں لینا سی۔

ایس توں وی اگے، اوہنے قرآن، بھگوت گیتا یاں سکھاں دی مقدس کتاب تے ہتھ رکھ کے قسم کھان توں انکار کردتا تے اٹھارویں صدی دی وارث شاہ دی عشقیہ داستان ”ہیر رانجھا“ نوں اپنے واسطے مقدس قرار دتا۔ ”ہیر رانجھا“ دو دکھو دکھ قبیلیاں دے کڑی منڈے دی دردناک عشقیہ کہانی اے۔ ایس کہانی دے مرکزی کردار ہیر تے رانجھا جیہڑیاں مذہبی عبادتاں کردے نیں، اوہ اسلامی وی نیں تے ہندو وی۔ سبھ توں وڈی گل ایہہ اے پئی ایہہ کہانی سارے مذہباں نوں من والے لوکاں وچ خاص پنجابی کہانی دے طور تے مشہور اے، جدوں پنجابی ایس کہانی نوں یاد کردے نیں تے اوہہ انیاں نفرتاں دی تھان پرانے رشتیاں نوں یاد کردے نیں۔

پنجابیت دے انوال جذبہ

ایس سانجھ دی پرانی تاریخ دے سہارے، دوہاں پاسیاں دے نہ صرف دانشور تے کرتا دھرتا نوک سگوں ودیس وسدے پنجابی وی پنجابیت دے نویں جذبے نوں اگے ودھارے نیں۔ اوہناں دیاں کوششاں وچ موسیقی، ادب، ڈرامے تے کھیڈاں دے تبادلے دے نال نال آپسی رابطیاں تے تجارت دے موقعیاں دا جائزہ لینا شامل اے۔ ایہناں وچوں کجھ کوششاں نوں دوہاں پاسیاں دیاں حکومتاں ولوں صوبائی سطح تے تعاون وی میا اے۔ اکٹھیاں مل کے اوہ ہولی ہولی ثقافتی اکٹھ دے ایہو جیسے پل بنا رہے نیں، جیہڑے چوکھے عرصے توں پکے سمجھے جان والے مذہبی تفرقیاں نوں ختم کرن گے۔ 1970ء دی دہائی دے بین الاقوامی پنگ پونگ کھیڈ دی طرحاں، پنجابیت دے ناں تے شروع ہون والے ایہہ چنگے تعلقات، آن والے ایس توں وی چنگے وقت دی نشاندہی کردے نیں۔

رلدیاں ملدیاں دلچسپیاں دا اک اہم شعبہ علاقے دی زرعی معیشت تے ترقیاتی

ضرورتاں نہیں۔ پنجاب جیہڑی پنج دریاواں دی قدرتی زرخیز دھرتی اے، بڑے عرصے توں برصغیر نوں غذا دی فراہمی لئی مشہور اے۔ ونڈ توں بعد وی دوویں پنجاب، اپنے اپنے ملکاں وچ زراعت دے مڈھ سمجھے جاندے نہیں۔

پاکستانی پنجاب دے مرکز لاہور وچ یونیورسٹی آف مینجمنٹ تے بھارتی پنجاب دے مرکز چندی گڑھ وچ سنٹر فار ریسرچ اینڈ رورل اینڈ انڈسٹریل ڈیولپمنٹ نے دوہاں پنجاباں وچالے ممکنہ تجارت تے زراعت 'صحت' صنعت تے مواصلات دی ترقی تے مشترکہ تحقیق کرن دا منصوبہ بنایا اے۔ ایہہ وی منصوبہ بنایا اے پئی ثقافتی تے ادبی سررمیاں دی مالی امداد کیتی جاوے تاں جے دوہاں پاسے زرعی تے تجارتی گل بات لئی سانجھی بنیاد بنائی جاوے۔ ایس منصوبے نوں دوہاں پاسیاں دیاں صوبائی حکومتاں دا تے فورڈ فاؤنڈیشن دا مالی تعاون حاصل اے۔

اک دوچار ادارہ "دی ورلڈ پنجابی سنٹر" دے ناں توں بھارتی شہر پٹیلہ وچ بنایا گیا اے جیہدہ مقصد پنجابی ثقافت دا ودھا اے۔ فروری وچ ایس ادارے دے افتتاح ویلے، ایس ادارے دے کامیاں نے کمپیوٹر دے اک نویں پروگرام دی نمائش دی کیتی، جیہڑا اک پنجابی رسم الخط نوں دو جیاں وچ بدلدا اے۔ (پاکستان وچ لکھی جان والی پنجابی فارسی رسم الخط وچ جدوں کہ بھارت وچ لکھی جان والی پنجابی گورنمنٹ وچ لکھی جاندی اے۔ دوویں رسم الخط لکھن وچ ایک دوسرے نالوں مختلف نہیں پر بولن وچ اکو جیسے نہیں)۔

دوہاں پنجاباں دیاں دو یونیورسٹیاں تے زرعی کالجاں دے اک جوڑے دے تقابلی تبادلے دے پروگرام شروع کرن تے گل بات وی ہو رہی اے۔ ایس طرحاں دے تبادلیاں وچ فن وی اہم کردار کر رہیا اے۔ فنکار پنجاب دے ورثے نوں محفوظ کرن تے مذہب توں اتانہہ ہو کے علاقے دیاں روایتاں تے زور دے رہے نہیں۔ پاکستانی تھیٹر گروپ "اجوکا" اٹھارویں صدی دے مشہور شاعر کلمے شاہ، جیہڑے مذہبی رواداری دے اپنے فلسفے دی وجہ نال مشہور نہیں، اوہناں دے کم نوں پیش کر چکے نہیں تے ایہو وی بھارت دے ابھردے ہوئے پاپ گلوکار رنبی شیر گل وی کر رہے نہیں۔ اجوکا تھیٹر نے پہلی واری 2003ء وچ بھارت وچ اپنے فن دا مظاہرہ کیتا تے دوجی واری ایس مال جون وچ۔ پچھلے مارچ وچ، پاکستانی تے بھارتی گروہاں نے بس کے پاکستان وچ اک جھٹے دا پنجابی ڈراماں دا میلہ منایا۔

بھارتی پاپ سٹار دلیر مہندی وی پاکستانی پنجاب وچ اپنا فن دا دکھالا کر کے پاکستانیاں دا دل جیت چکے نیں۔ پاکستان دے دانشور تے سیاستدان جناب فخر زمان ہوراں دی تنظیم ”عالمی پنجابی کانفرنس“ بھارت، پاکستان تے پوری دنیا وچ بہت سارے پنجابی دے ادبی پروگرام منعقد کرا چکی اے، جیہدے وچ لوکاں دی وڈی تعداد نے شرکت کیتی۔ 1996ء وچ ایہدی پہلی کانفرنس ہون توں بعد ”عالمی پنجابی کانفرنس“ دیاں سرگرمیاں وچ چوکھا دادھا ہو گیا اے۔ ہُن ایہہ ہر ورھے کئی پروگراماں دی مالی مدد وی کردی اے۔ پچھلے ورھے، ایہنے پاکستان وچ اک کانفرنس مکی دے مہینے، دوسری جولائی وچ وارث شاہ ہوراں دی یاد وچ تے تیسری ستمبر دے مہینے وچ بھارت وچ کیتی۔

فلم سازاں نے وی پنجابیت دے جذبے نوں ابھاریا اے۔ کجھ ای ورھے پہلے، ہالی وڈ وچ کشمیر دے موضوع تے فضاں بنائیاں جا رہیاں سن، جیہناں وچ پاکستانیاں نوں دشمن دکھایا جا رہیا سی۔ جدوں کہ مئے جیسے ہن والی فلم ”ویرزرا“ وچ اک بھارتی پنجاب دے مُنڈے دا اک پاکستانی پنجابی کڑی نال پیار دکھایا گیا اے۔ مئے جیسے پاکستان وچ ہن والی اک فلم ”خاموش پانی“ وچ پنجاب دی وڈی دردناک ہونی نوں دکھایا گیا اے تے ایہدے وچ مسلمان تے سکھ کردار اپنے سانجھے ماضی بارے سوالاں دے جواب تلاش کردے نظر آؤندے نیں۔

ایہہ نواں جذبہ کھیڈاں دے میدان تک وی جاندا اے۔ دسمبر 2004ء وچ ”نویں سطح“ دے اولمپک وانگوں ”پنجاب گیمز“ ہوئے جیہناں وچ کبڈی سمیت کل بارہاں کھیڈاں وچ دوہاں پنجاباں دے کھلاڑیاں نے حصا لیا۔ انڈین اولمپک ایسوسی ایشن نے ہُن کھیڈاں دا مستقل مرکز قائم کر دتا اے تے ایہہ ادو جا حصا مَن لاہور، پاکستان وچ آن والی فروری نوں ہووے گا۔ ایس دوران بھارت وچ پنجاب کرکٹ ایسوسی ایشن نے سابق پاکستانی باؤلر تے پکتان انتخاب عالم نوں بھارتی پنجاب دی کرکٹ ٹیم دا کوچ مقرر کیتا اے، جدوں انتخاب عالم ہوراں نوں اوہناں دے ایس تجربے بارے پچھیا گیا تے اوہناں نے آکھیا کہ اوہ اتھے اپنے آپ نوں غیر محسوس نہیں کردے کیوں جے اوہناں دا جم پل وی بھارتی شہر ہوشیار پور دا اے۔ اوہناں دا ایہہ آکھنا سی: ”مڈھوں میں اک پنجابی آں تے ساڈی بولی، ساڈا کھانا پینا تے رساں ریتاں اکو جیہیاں نیں۔“

دوہاں پنجاباں دے شہراں تک دوویں دیس بس سروس چلان تے وی راضی ہو گئے
 نہیں۔ پہلی سروس جیہڑی جنوری وچ شروع ہووے گی۔ بھارتی پنجاب دے شہر امرتسر تے پاکستانی
 پنجاب دے شہر لاہور دے درمیان ہووے گی۔ لاہور تے امرتسر جیہڑے اک دو جے توں صرف
 25 کلومیٹر دور نہیں، کدھی جڑواں شہر اکھواندے سن۔ پر پچھلے سٹھ ورھیاں توں سرحداں نے لیہناں
 نوں اک دو جے توں دور کیتا ہو یا سی۔ اک واری ہوٹل بن جان تے سڑکاں چوڑیاں ہو جاون
 تے دو جی بس سروس سکھاں دے مقدس شہر امرتسر توں بابا گرو نانک جی ہوراں دے جنم سٹھن
 ننکانہ صاحب تک چلائی جاوے گی۔

کیہ دوویں پنجاب ایویں کر سکسن؟

شکلی مزاج لوک آکھدے نیں پئی بھادویں دوہاں پنجاباں نے چنگے رشتیاں نوں شروع
 تے کیتا اے پر اوہناں دوہاں دی اپنے اپنے علاقے تے توجہ اپنی دکھری اے پئی ایہہ دوہیں
 پاکستان تے بھارت دے تعلقات تے یحیٰ ڈونگھا اثر نہیں پاسکدے۔ ادبی آٹھ تے چنگیاں لگن
 وایں کھیڈاں کنج دوہاں ملکاں دے رشتیاں نوں بہتری ول لے کے جاسد یاں نیں؟ سچی گل
 تے ایہہ اے پئی جدوی سرحدی امن امان دے مسئلے ساہمنے آؤندے نیں تے ثقافتی سفارت
 کاری ہمیشہ ای روایتی سفارت کاری توں پچھے رہ جاندی اے۔ ایس لئی ایہہ کسے اتفاق دی گل
 نہیں پئی دوہاں پنجاباں وچکار رشتے او دوں ای فیر توں ودھنے شروع ہوئے جدوں نئی دن تے
 اسلام آباد نے آپسی رشتیاں نوں شروع کیتا۔ پر ایس دے باوجود، پنجابیت دی تحریک ہارے
 آن والے چنگے وقت دی آس لان لئی ساڈے ول کافی وجوہات نیں۔ ایہہ تحریک سدھے طریقے
 نال فرقہ فرقی قوماں دے مسئلیاں نوں حل کرن دی کوشش کردی اے۔ ایہہ، پنجابی اپنے اپنے
 ملکاں وچ فیصلیاں تے اثر انداز ہوندے نیں۔ لیہناں کوششاں دے صاف نتیجے وی ساہمنے
 آ رہے نیں تے دونہہ پاسے اوہناں حلقیاں دی تعداد ودھ رہی اے جیہڑے مسئلیاں داخل امن
 راہیں چاہندے نیں۔

جیویں کہ انڈیا تا یونیورسٹی دی سمیت گنگوٹی ہوراں آکھیا اے پئی بھارت تے

پاکستان دے تنازعیاں وچوں وڈا مسئلہ فرقہ فرقی توں دا اے، جیہناں وچوں اک نان سیکٹرین تے دو جی اسدی اے۔ سچ کچھو تے مسئلے صرف سرحدیں دے سن تے جے گل بات کرن والے ماہر ہوندے تے ایہناں مسئلہاں دا حل گلیں باتیں ہی نکل سدا سی۔ پر جے پاکستان تے بھارت وچ ہمیشہ رہن والا امن چاہیدا اے تے متنازع سرحدیں تے پانی دے حق دے نال نال قومیتاں دے مسئلہاں دا وی حل کڈھنا پئے گا جیہڑا نہ ملن والی لڑائی دا منڈھا اے۔ بھاریں چھوٹے پیمانے تے ای سہی، پر دوہاں پنجاباں نے ایہو کچھ کرن دی کوشش کیتی اے۔

سنٹالی دی ونڈ نوں پا سے کرن یا مٹاون دی کوئی ضرورت نہیں، پنجابیت تے دوہاں دا اکو جیہا حق اے تے دوہاں دا ماضی اکٹھا اے جیہدے نال اکٹھے رہن دا ایسا قدرتی طریقہ اختیار کیتا جاسکدا اے پئی جیہدے ہونڈیاں دوہاں ملکاں دے پنجابیاں نوں اپنے اپنے ملکاں نال وفاداری وی بدلن دی کوئی ضرورت نہیں۔ جیہڑے لوک پنجابیت دیاں علاقائی مجبوریاں دا ذکر کردے نہیں، اصل وچ اوہ ایہہ محسوس نہیں کر سکدے کہ دوویں پنجاب اپنے اپنے ملکاں وچ کتنا زیادہ اثر رکھدے نیں۔ پنجابی، پاکستان دی گھٹو گھٹ پنجاب فیصد آبادی دا حصہ نیں تے پاکستانی فوج وچ اوہناں دی بہت وڈی تعداد اے۔ بروکنگز انسٹیٹیوٹ دے سٹیفن کوہن کہندے نیں پئی (پاکستان دی فوج دا) "بھتر فیصدی حصہ پنجاب دے ترے تے شمال مغربی سرحدی صوبے دے دو ضلعیاں وچوں ہوندا اے۔ جدوں کہ فوجی افسراں دی بہت وڈی تعداد تعلق دی پنجاب دے مختلف شہراں نال ہوندا اے۔"

ساتھی حلقیاں وچ وی پنجاب دے سیاستدان تے کاروباری لوک چھائے ہوئے نیں۔ بھاریں دو جے پاسے، پنجاب بھارت دیاں اٹھائی ریاستاں وچوں اک اے۔ پر بھارت دی ایس ویلے دی سیاسی حالت دی وجہ نال لیہد اثر چوکھا بہتا اے۔ ایس ویلے وزیراعظم آرمی چیف تے پلاننگ کمیشن دے ڈپٹی ڈائریکٹر (جیہناں نوں دو جے نمبر تے طاقتور ترین آدمی سمجھیا جاند اے) اتوں پنجاب توں تعلق رکھدے نیں۔ ایس توں علاوہ پنجابیت دی تحریک دے بہت سارے آگواں دے بھارتی سیاست دے پردھان لوکاں نال بڑے چنگے تعلقات نیں۔ لیہدی صرف اکو مثل کافی اے۔ سنٹر فار رورل اینڈ انڈسٹریل ڈویلپمنٹ دے ممبراں تے لیہدے صلاح کاراں وچ وزیراعظم، وزیر خارجہ، اک نیا پر نیا بھارتی صنعت کار تے اک نیا پر نیا بھارتی

معیشت دان شامل ہوندا اے۔

امریکا، برطانیہ تے کینیڈا وچ پنجابیاں دی باہر و سدی اک وڈی وسوں آباد اے تے اوہ ثقافتی طور تے بڑی متحرک اے۔ اکیڈمی آف دی پنجاب ان نارٹھ امریکا (اپنا) تے ایہدے نال ملدی پنجاب ہیرٹیج فاؤنڈیشن نے دوہاں پنجاباں نوں کول لین واسطے کجھ نشریاتی منصوبے شروع کیتے نیں۔ (پنجابی ادب دے اک رسم الخط نوں دو جیاں وچ ترجمہ کرنا)۔ ایہناں نے پنجابی ثقافت تے ادب نوں اُجاگر کرن واسطے تے دوہاں پنجاباں دیاں اکوجیہیاں چیزاں نوں ساہنے لین واسطے کئی کانفرنساں وی منعقد کیتیاں نیں۔ 2001ء وچ 'اپنا' نے پہلی واری پاکستان وچ سکھ دی مذہبی کتاب دا پنجابی دے فارسی رسم الخط وچ ترجمہ کر کے شائع کیتا اے۔

پنجابیت دی ایس تحریک دا پاکستان تے بھارت دے دوجے علاقیاں تے وی اثر ہو رہیا اے، جیہدے نتیجے وچ دوہاں ملکاں دے بہت سارے شہری آپسی ملاقاتاں کر رہے نیں۔ بھارتی شہر بمبئی وچ رہن والے سندھیاں دے پاکستانی صوبے سندھ نال گھوڑے ثقافتی رشتے نیں۔ پنجابیاں ہار، سندھی زبان دا وی بہت وڈا ادبی ورثا اے جیہدے تعلق اوکھوں دی صوفی روایت نال اے۔ سندھی شاعراں دی روحانی شاعری، سندھی مسلماناں تے ہندوواں لئی بڑی تاثیر رکھدی اے۔ اجیہے رشتے مغربی بنگال تے بنگالادیش دے درمیان وی تلاش کیتے جاسدے نیں۔

جے پاکستان تے بھارت نے چنگے تعلقات بنانے نیں۔ تے پھیر ایہہ یاد رہوئے پئی کہ ایہناں دوہاں ملکاں نوں سرحد دے دونہ پاسے امن نال اکٹھے رہن دی واج، چچی کرن والے حلقیاں دی چنگی وڈی تعداد ہونی چاہیدی اے۔ امن تک پاکستان تے بھارت دے امن پسند لوک مرکزی دھارے توں پریرے سن پر امن صورتحال بدل رہی اے۔ بھارت وچ، خارجہ پالیسی بنان والے کجھ لوک پہلوں پاکستان بارے چنگا خیال نہیں سی رکھدے جیویں کہ اک منے پر منے پالیسی تجزیہ کار سی۔ راجا موہن داس خن خیال ایہہ ہے پئی پنجابیت دوہاں ملکاں وچ چنگے رشتیاں دی وجہ بن سیدی اے۔ امن لئی پاکستان دے کردار دا جائزہ لوو تے فوج دے کردار دی وجہ تاں اوہدی صورتحال کافی مشکل و حالی دیندی اے، جتھے فوج نے بھارت نوں اپنے لئی مستقل خطرہ قرار دیندیاں ہویاں سیاست وچ دخل دتا ہویا اے۔ پر فوج وچ پنجابیاں دی بہتی تعداد نال ایہہ امید پیدا ہوندی اے پئی پنجابیت پاکستانی فوج تک دی اپنا اثر و دھاوے گی۔

اکٹھے پنجابی ورثے نوں بنیاد بناؤندیاں ہو یاں پنجابیت دی تحریک وچ 1990ء دے اخیر توں ہولی ہولی وادھا ہو رہیا اے۔ پنجابیت سرحد دے دوہاں پاسے دے پنجابیاں وچ پیر دے جذہیاں نوں اگے ودھان وچ کامیاب رہی اے کیوں جے ایہدے کرتا دھرتا لوکاں اُتے پاکستان تے بھارت دے تنازعیّاں داخل کدھن دا کوئی دباؤ نہیں۔ بھاویں دوہاں پنجاباں دی لوکائی وچالے نرے میل ملاپ نال پاکستان تے بھارت دے مسلیّاں دے حل دی کوئی ضمانت نہیں دتی جاسکدی۔ پرفیروی دوہاں ملکاں وچکار لمیرے جھگڑیاں داخل اوس اک صورت وچ ممکن ہووے گا جیکر زیادہ توں زیادہ عام لوک سرحد اں توں پار دشمنان دی بجائے پُرانے رشتیاں ول ویکھن گے۔

○

ورشہ

وسر رہیاں نیں ساخجے پنجاب دیاں بال کھیداں

ان ونڈے پنجاب دی رہتل اپنی مثل آپ ہے۔ ہڑپہ دی وراثت دسدی ہے کہ ایتھوں دی دھرتی صدیاں توں زرخیز رہی ہے جس نے گوروں پیراں، بودھیاں، دانشوراں اُتے مختلف کلاواں دے رچن ہاریاں نوں پیدا کیتا ہے۔ ایہناں مہن ہستیاں نال پنجابی سماج دی مضبوط اُساری ہوئی ہے۔ پنجابی رہتل دیاں جڑھاں مٹی وچ لکیاں ہوئیاں ہن۔ پنجابیاں نے اپنی رہتل دی راکھی کر کے ایس دی پچھان عالمی پدھرتے کروائی ہے۔ پنجابی لوک من داد رخت اینا وسیع ہے کہ اس دیاں لوک دھرم، لوک وشواس، گُرمیت اُتے مونی قبر، لوک کلاواں، لوک سنگیت، لوک ادب، لوک پرپرا، لوک ناچ اُتے لوک ناٹ ورگیاں ہندیاں اُتے لگے ریتاں دے پھلاں دی خشوئی دُور دُور تک کھنڈی ہوئی ہے۔ ایہناں نال زندگی وچ جوش پیدا ہوندا ہے۔

پنجابیاں دی رہتل دا خاص حصہ لوک منورنجن ہے۔ چڑھدے اُتے لہندے پنجاب دیاں لوک کھیداں ایسے منورنجن دی اک اہم کڑی نیں۔ ایہہ کھیداں بندے نوں سڈول بنا کے رکھدیاں ہن۔ ایہہ اکھاں لوک مؤنہہ تے عام چڑھیا رہیا ہے کہ کھیداں کھیداں دے رہن والے پنجابیاں دا نہ من تے نہ سریر بڑھا ہوندا ہے۔ ایس حوالے وچ پنجابی لوک دھارا دے ماہر سردار ونجار ابیدی نے پنجاب دے جواتاں اُتے بالاں دیاں لوک کھیداں دا نکھیرا کر دیاں لکھیا ہے، جے جواتاں گھرو کبڈی، گشتی تے نیز بازی وچ مزہ لیندے ہن تاں چھوٹے بچے گللی ڈنڈا، کونلا چھپ کی تے کھدو کھوڈی وغیرہ نال اپنیاں ویلھیاں گھڑیاں رسیلیاں بنا لیندے ہن۔ وڈیری عمر دے لوک ٹاہتاں جاں چو پٹ کھیداں کے اپنا سماں بتاندے ہن۔ ایسے طرحاں چھوٹیاں

گڈیاں گڈیاں پٹوہلیاں نال تے وڈیریاں گڈیاں کھدو گئیاں تے کنگلی نال جیون دے پلے
اُتے رنگ مار لیندیاں ہن۔

بالاں دیاں کھیڈاں دے حوالیوں گل کرینے تاں اسیں دیکھدے ہاں کہ اوہناں
دیاں اپنیں خاص کھیڈاں ہوندیاں ہن۔ مڈھ قدیم توں ہی بال پن دا کھیڈاں نال تعلق جُویا
ہویا آ رہیا ہے۔ جدوں بال دا جنم ہوندا ہے تاں اوہ اپنے جنم توں کچھ ہی عرصے چھوٹے نکلے
ہتھ پیر ماردا ہویا اپنے اندر لگے ہوئے کھیڈ جڈے نوں ظاہر کرن لگدا ہے۔ جدوں اوہ ہور وڈا
ہوندا جاندا ہے تاں ماں، دادی، تانی، ماسی جاں بھو آ وغیرہ رشتے لوک شاعری دے اک روپ
”لوری“ نال اوس دامنور نچن کردے ہن۔ لوری سُندا ہویا بال پلاں چھناں وچ ہی پریں دے
دیس دے خواہاں دے مزے لین لگ جاتا ہے۔

بچیاں دیاں ون سونیاں کھیڈاں اوہناں دی شخصیت دی اُساری کردیاں ہن۔ ایہہ
کھیڈاں نہ صرف جسمانی ورزش دا کارن بندیاں ہن سُنوں ایہہ بالاں نوں ذہنی اُتے جسمانی
طاقت وی دیندیاں ہن۔ ایہناں لوک کھیڈاں دا مڈھا اثر ایہہ ہے جو ایہناں نوں کھیڈ کے
آرام کرن مگروں بال اپنے اندر بھرا اُتے نرویا پن محسوس کردا ہے۔

بچپن وچ کھڈونیاں دی اپنی تھاں ہے پر نفسیاتی طور تے ایہناں کھڈونیاں دا بھتا تعلق
اوس دی سوجھ نال ودھیرے جُویا ہوندا ہے۔ مونجیو دارو اُتے ہڑپہ دی کھڈائی وچوں نکلے بالاں
دے کھڈونے ایس گل دی گواہی بھر دے ہن جو کھڈونیاں دا بالاں دی زندگی وچ اک وڈا رول
ہوندا ہے۔ خاص کر کے چڑھدے اُتے لہندے پنجاب دے عجائب گھراں وچ کھڈائی دوران
نکلے کھڈونے آج وی بیتے سمیں دیاں کہانیاں پاؤندے محسوس ہوندے ہن۔ سانجھے پنجاب دے
بہت سارے ایسے کھڈونے اُتے قدیم وقوعے آج وی لہندے پنجاب وچ لاہور دے اُتے
چڑھدے پنجاب وچ لدھیانا، چنڈی گڑھ اُتے ہنڈنگھول دے عجائب گھر وچ سنبھالے پئے
ہن۔ ون سونے رنگاں نال جے پھجے ایہہ کھڈونے چھج دا کارن بنے ہوئے ہن۔ لہندے پنجاب
دے پنجابی لکھاری سیف الرحمن ڈار نے اپنے اک مضمون لاہور عجائب گھر جو کھوج درپن (گورو
نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر دا پنجابی کھوج رسالہ) دے جنوری، 1980ء تک وچ چھپیا سی، وچ
لکھیا سی کہ ایہہ کھڈونے دراصل مٹی دے چھوٹے رنگدار ماڈل نیں جیہناں وچ ہندوستان اُتے

پاکستان دے مختلف لوکاں دی رحمتل، بریتاں رساں، مذہبی تہوار، اوہناں دے لباس، کم کاج وغیرہ دکھائے گئے نیں۔ ایہناں توں علاوہ سبزیاں، پھلاں، جانوراں تے پرندیاں دے ایسے نمونے رکھے ہوئے نیں کہ اوہناں نوں دیکھ کے ذرا وی شک نہیں ہوندا کہ ایہہ اصلی نہیں بلکہ مٹی دے بنے ہوئے نیں۔ چھوٹی عمر دے بال ایسے کھڈو نیاں نال من پرچا دے کردے ہن جیہڑے سادی بستر وائے ہوندے ہن۔ لہاراں اتے ترکھاناں ورگیاں پیشہ ور ذاتاں بالاں دے ون ون دے لوہے جاں لکڑ دے کھڈو نے بناؤندیاں ہن۔ گھمیاں ولوں بنائے جان والے مٹی دے کھڈو نیاں نوں لوک بولی وچ آ لے بھولے داناں دتا جاندا ہے۔ کلا پکھوں ایہناں کھڈو نیاں وچوں پنجابی لوک ریت نظر آؤندی ہے۔

بچیاں دیاں کھڈاں کئی طرحاں دیاں ہن جیہناں وچ دوڑ کے کھڈیاں جان والیاں اتے بہہ کے جاں گھیرا گھت کے کھڈیاں جان والیاں کھڈاں شامل ہن۔ مُنڈیاں دیاں کھڈاں وکھ اتے کڑیاں دیاں کھڈاں وکھ ہوندیاں ہن۔ کئی کھڈاں دوواں دیاں سانجھیاں ہوندیاں ہن جیہناں راہیں اوہناں دے جذبات آپ مُہارے ظاہر ہوندے رہندے ہن۔ ایہناں کھڈاں وچ گیند گیٹے، شناپو، تھال جاں کھدو، اینگن مینگن، سُمندرتے مچھی، دو منڑی، اڈ اڈ چوینے اتے تووے توڑیاں ورگیاں کھڈاں شامل ہن۔ مُنڈیاں دیاں کھڈاں نالوں کڑیاں دیاں کھڈاں دی خاصیت ایہہ ہے کہ ایہناں وچوں بھتیاں کھڈاں نال کوئی نہ کوئی گیت وی گایا جاندا ہے جس کر کے ماحول ہووے سنگیت مٹی ہو جاندا ہے۔

”ککلی“ چھوٹیاں معصوم کڑیاں دی من بھاؤندی کھڈ ہے۔ دوہم عمر کڑیاں، اک دوجے دے ہتھ وچ اپنے اُلٹ ہتھاں دیاں کلنگڑیاں پا کے، اپنا بھار پچھا نہہ نوں سُندیاں، پیاں بھار۔ ٹووانگ گھمدیاں ہونیاں گاؤندیاں ہن

ککلی کلیردی

پگ میرے ویردی

ڈپٹہ میرے بھائی دا

فٹے مونہہ جوانی دا

ایس کھڈ وچوں بالڑیاں دے جذبیاں دی ڈونگھیاں وچ جا کے ویکھیا جاوے تاں

ایہہ گل ظاہر ہوندی ہے کہ جیہڑی آزادی اُتے کھلھ ڈلھ ماییاں دے گھر وچ بالڑیاں نوں ہوندی
ہے، اوہ آزادی سوہرے گھر جا کے نہیں مل سگدی۔ سوہرے گھر تاں اوس نوں اپنا گھگھر انگن
واسطی صحیح نکاتا نہیں ملدا۔

گئی ساں میں گنگا
چڑھائی لیئی ونگاں
سمانی میرا گھگرا
میں کیہڑی کھلی ننگاں؟
نی میں ایس کھلی ننگاں
نی میں اوس کھلی ننگاں

وڈی گل ایہہ ہے کہ کھلی کھیڈ دیاں اُتے گاؤندیاں دوویں گزیاں آپس وچ سداں
بھار بنا کے رکھ دیاں ہن۔ ایہہ کھیڈ آج وی چڑھدے اُتے لہندے پنجاب دیاں گزیاں وچ
کھیڈی جاندی ہے۔ بالڑیاں دی ایہہ کھیڈ اپنی قسم دالوک تاج ہے۔
کھلی وانگ ہی تووے تو تڑیاوی چھوٹیاں گزیاں دی اک ہو رمن بھاؤندی کھیڈ
ہے۔ اس کھیڈ وچ وی دو گزیاں آہو سا بنے کھڑے آپ اپنے ہتھاں نال اکھیاں ہی اک تاڑی
مار کے سُر تال پیدا کر دیاں ہن بھر ہتھاں نوں اُتاناہہ چک کے اک دوجی نال تاڑی مار دیاں
ہوئیاں گاؤندیاں ہن

تووے تو تڑیا
تو تاشہر سکندر دا
پانی پیوے مندر دا
کم کرے دو پہراں دا
کجل پاوے لہراں دا
چٹی چادر کا کے دی
گزیاں والے کا کے دی
کاٹرا کھڈاؤنی آں

چار چھلے پاؤنی آں

اک چھلا کاہی دا

وڈا ویرویاہی دا

اک چھلا رہ گیا

سپاہی پھڑ کے لے گیا

ایس طرحں معصوم گزیاں اپنیاں پہلیاں جوڑیاں توڑ کے ہو گزیاں نال بدل بدل
کے ایس کھیڈ راہیں اپنا من پرچا کر دیاں رہندیاں ہن۔ آہر لگیاں گزیاں اپنا منورنجن کرن
دے نال نال ماحول نوں وی رنگین بنا دیندیاں ہن۔ ایہناں گیتاں نال کھیڈیاں جاندیاں
کھیڈاں دو جیاں گزیاں نوں وی کھیڈاں دامزہ لین لئی اُشکل دیندیاں ہن۔

بالڑیاں عام طور تے ماواں نال گھر دے کماں کاراں وچ ہتھ وٹاؤندیاں رہندیاں
ہن۔ جدوں وی سماں ملیا، جاں من وچ کھیڈاں دی اُلیل آؤندی اے، اوہ اکٹھیاں ہو کے
کھیڈاں لگ جاندیاں ہن۔ بس، اوہناں نوں کھیڈاں لئی تھوڑی جیہی کھلی تھیں دی لوڑ ہوندی
ہے۔ ایس طرحں گزیاں کھیڈاں ماحول بنالیندیاں ہن

آؤ بھینوں کھیڈ نیے

کھیڈاں ویلا ہویا

روٹی کون پکائے گا؟

ہیرے دی بھانجی

سبھے گلاں جاندی

اک گل بھل گئی

بروٹے وانگ بھل گئی

گڈے گڈی دی کھیڈ چڑھدے اتے لہندے پنجاب دی بڑی دلچسپ کھیڈ رہی
ہے۔ بھاویں ایہہ کھیڈ گزیاں دی ہی ہے، پر کئی وار ایس وچ مُنڈیاں نوں وی شامل کر لیا جاندی
ہے۔ ایہہ کھیڈ کھیڈاں توں پہلاں بالڑیاں آپا اپنے گھراں وچ بچیاں کھچیاں پیاں لیڑیاں دیاں
کا تراں اکٹھیاں کر دیاں ہن جیہناں نال گڈی گڈا اتے اوہناں لئی پٹو بے مطلب لیڑے تیار

کردیاں ہن۔ پھیر اوہناں دیاں دو دھراں ونڈیاں جانڈیاں ہن اک دھرمندے والیاں دی
 تے دوجی دھرمگدی والیاں دی۔ گڈی نوں اک خوبصورت مٹیارتے گڈے نوں اک خوبصورت
 نوجوان دی شکل وچ تیار کیتا چندا ہے۔ دوویں دھراں گڈے گڈی دی وکھ وکھائی توں بعد
 اوہناں دی کڑ مائی کر کے ویاہر چاؤندیاں ہن۔ ایہہ ذکر یوگ ہے کہ اس دوران کڑ مائی آتے ویاہ
 دیاں جہیاں وی اہم ریتاں جوں رسماں ہن، اوہ ساریاں نبھانیاں جانڈیاں ہن۔ ایس طرح
 گڈا گڈی میاں بیوی بن چاندے ہن۔ اصل وچ گڈے گڈی دے ویاہ دے سانگہ راہیں
 کڑیاں سانجھے پنجاب دے ویاہ دی رسم نبھاؤندیاں ہن آتے ایس کھیڈ راہیں اوہناں نوں ویاہ
 پارے مختلف کار جوں، رسماں آتے رشتیاں وغیرہ دی واقفیت ملدی رہندی ہے۔ کھوج درپن
 رسالے دے ہی اک ہور انک وچ پنجابی ادب دے کھوجی تے پارکھ عبدالغفور درشن نے اپنے
 اک مضمون گڈے گڈی دی کھیڈ وچ ایس کھیڈ دی تفصیلی صورت حال پیش کردیاں اک جگہ
 لکھیا ہے، ویاہ توں مگروں ولیمہ ہوندا اے، جیہدے وچ زردا پلا پکا کے پروہیاں نوں کھوایا چندا
 اے۔ نیاں ایہہ روٹی اپنے ہکے ہکے بھانڈیاں وچ رل مل کے پکاؤندے نیں آتے ویاہ شادی
 دے سارے خرچے وی ایہہ رل مل کے پورے کر دے نیں۔ اوہ آپا اپنے گھراں توں تھوڑیاں
 تھوڑیاں چیزاں اکھیاں کر کے لیؤندے نیں۔ بالاں دے ماپے بڑے شوق نال گڈی گڈے
 دے ویاہ ہئی اپنے نیانیاں نوں آنا، چول، گھو آتے ٹوشکر وغیرہ دیندے نیں۔ ایہہ چیزاں کھلھے
 ڈلھے دل نال بالاں نوں دین وچ اوہناں دے مایاں دی رضا مندی دی سبھ توں وڈی وجہ ایہہ
 ہوندی اے پئی اوہناں دیاں دھیاں ایسے بہانے گھر گریستی سکھ لیندیاں نیں۔ ایسے کھیڈ نال
 کجھ حد تک بلدی بھلدی اک ہور کھیڈ گڈی گڈے دی قربانی وی ہے، جیہوی سوکا پین دی
 صورت وچ دتی جاندی ہے۔ ایس کھیڈ ذریعے مینہہ دے دیو تے اندراگے مینہہ پاؤن لئی
 دُعاواں کیتیاں جانڈیاں ہن تاں جو سوکے دی مار تھیل رہیاں فصلاں نوں پانی مل سکے آتے
 چونہہ پائیں ہریاول کھنڈ سکے۔ ایس موقعے تے گنگلے جاں مٹھے چول وی ونڈے جاندے ہن۔
 ہٹاپو، جس نوں پیچوداناں وی دتا چندا ہے، بالڑیاں دی اک ہور من بھاؤندی کھیڈ
 ہے۔ ایس کھیڈ نوں وی دو گڑیاں جی کھیڈ دیاں ہن پر دو توں ودھیرے گڑیاں، جیہناں دی گلتی
 دس تک پنج سکہ دی ہے، ایس کھیڈ نوں کھیڈ دیاں ہن۔ اڈی مپہ جاں سمند رہنڑاوی ایسے کھیڈ

دے ہی دوجے ناں ہن۔ گھر دے گھلھے ویدھے، گلی۔ محلے جاں سکولاں اُتے ہو رکھیند دے
 میداناں وچ ایہہ کھینڈ کھینڈی جاسکدی ہے۔ ایہہ کھینڈ دھرتی اُتے کسے چاک، ٹھیکری، انگل،
 جاں تیلے نال اک توں تن فٹ لمے اٹھ خانے بنا کے کھینڈی جاندی ہے۔ ایس دے آخری سرے
 تے پنجویں خانے نوں اک گھر بنایا جاند اے جس وچ کار کوئی لیک نہیں کجی جاندی۔

ایس کھینڈ نوں کھینڈن لئی ساریاں کویاں پہلاں پلگیاں ہن اُتے پھر جیتو ہون دی
 صورت وچ آپ اپنی واری متھ لیندیاں ہن۔ جیتو گوی پتپو (شناپو) دے نقشے دے پہلے خانے
 وچ ٹھیکری سٹ کے اپنی کھینڈ شروع کردی ہے اُتے پھر اک لت دے بھار دوجے پاسے ولوں
 داخل ہو کے ٹھیکری والے خانے وچ آ کے اپنے پیر دے پنجے نال ٹھیکری نوں کھنڈا مار کے باہر
 کڈھدی ہے۔ اپنی وار پنگار ہی بال کھنڈارن شناپو دے نقشے دے آخر وچ بنے گھر وچ دوویں
 پیر رکھ کے آرام کرسکدی ہے۔ سارے خانیاں وچوں جدوں اوہ ٹھیکری نوں باہر کڈھن وچ
 کامیاب ہو جاندی ہے، تاں اوہدی اک بازی پوری ہو جاندی ہے۔ پھر اوہ ٹھیکری نوں شناپو
 دے نقشے یعنی گھرتوں وی باہر چلا کے سُدی ہے وارو واری اوہناں خانیاں وچوں ہوندی ہوئی
 نقشے توں باہر جاندی ہے اُتے پھر ٹھیکری نوں چُک کے خانیاں ول ہٹھ کر کے ٹھیکری نوں اپنے
 سر توں ہٹھانہہ ول سُدی ہے۔ ٹھیکری جس خانے وچ ڈگ جاندی ہے، اوہ اوس وچ کاٹا مار
 دیندی ہے مطلب ایہہ اوس دا اک ہو گھر بن جاند اے جس وچ اوہنوں دوویں پیر رکھن دی
 سہولت مل جاندی ہے۔ باقی کھنڈارناں نوں ایس خانے وچ کوئی پیر رکھن دی اجازت نہیں
 ہوندی اُتے اوہ ٹھیکری نوں وی ایس خانے وچ نہیں لیسکدیاں۔ سارے خانیاں نوں جتن والی
 کھنڈارن جیتو ہوندی ہے۔ ایس لوک کھینڈ دے اپنے نیم ہن۔ مثال دے طور تے جبکہ کھینڈ دی
 ہوئی گڑی اپنا ہتھ جاں دوجا پیر وی دھرتی نال چٹھا بیٹھے تاں اوس دی واری ختم ہو جادے گی۔
 ایسے طرحاں خانانمبر پنج یعنی گھر وچ دوویں پیر نہ رکھن والی کھنڈارن اُتے نقشے دی کسے لیک تے
 پیر رکھن دی غلطی کرن والی کھنڈارن وی اپنی واری ختم کر بہندی ہے۔ ایہہ کھینڈ ٹولیاں دے روپ
 وچ وی کھینڈی جاسکدی ہے۔ ایہہ کھینڈ لڑکی دے گھریلو جیون دی صورت حال نوں وی
 اشاریاں دی شکل وچ پیش کردی ہے۔

گھریلو نالوں منڈیاں کول کھینڈن دے موقعے اُتے گھلھے ڈالھ و دھیرے ہوندی

ہے۔ جدوں وی اوہناں دا دل کیتا، بس آٹھ گواٹھ چھوکا ہی دینا ہوندا ہے
دو لکڑیاں دوکانے۔

آ جو منڈ یو کسے بہانے

ٹولی دی شکل وچ کھیڈیاں جان والیں پچیاں دیاں عام کھیڈاں وچ کھدو کھوٹھی،
خان گھوڑی، کلی۔ جونا، پل چوٹ، کھدو، ڈنڈا ڈک، گلیل بازی، تیلھو چل وٹا، کوئد چھپ کی، شکر
بھجی، کانھن کانھن شیر جونا، کھتھی پاؤنے، پوہا گولی، کنڈل کھیڈنا، شاپو، بھنڈا بھنڈا اریا، باندر
کلا، جٹھو گرم، دایاں ڈڑے، لکڑ کاٹھ، ناگرویل، اوچ، نیچ، راجے تے نوکر، راجا نئے بکری توں
علاوہ ہل۔ پچیاں دی ماں، کیڑ۔ کڑانگا جوں جنڈ کھڑنگ آد شامل ہن۔ ایہناں ون سونیاں لوک
کھیڈاں دی خاصیت ایہہ ہے کہ ایہناں نوں کھیڈن واسطے نہ تاں کسے کھٹھے میدان دی
ضرورت ہوندی ہے اتے نہ ہی ایہناں نوں کھیڈن لئی مہنگیاں چیزاں دی۔ اوہ عام جہیاں چیزاں
نوں ہی کھیڈاں دا ذریعہ بنا کے من پرچا واکرن لگ جاندے ہن۔ مثال دے طور تے گلی ڈنڈا
کھیڈ کھیڈن واسطے پنج کواچ لمبائی اتے ڈیڑھ دو انچ موٹائی والی لکڑی یعنی گلی اتے ڈیڑھ دو کوا
ٹھ لمبائی والا اک ڈنڈا چھیدا ہے۔ ڈنڈا ڈک اتے ڈنڈا پرنبل کھیڈاں واسطے چھڑی جھوٹے جیسے
ڈنڈے دی ضرورت پیندی ہے۔ ایس طرحاں چھڑاں واسطے اک ٹھیکری، مشکنا مشکوٹیا لئی اک
چھوٹا جیہ تیل، کوکاں کانڈرے واسطے چاک، سیٹی جوں کونلے دانوٹا، باندر کلا واسطے چارک میٹر
رسی تے اک لکڑی جوں لوہے دا کلا تے جتیاں اتے انھے جھوٹے لئی کوئی چٹنی جوں نکا کپڑا آد دی
ہی لوڑ پیندی ہے۔ کئی کھیڈاں وچ تاں کسے عام وسٹو دی وی ضرورت نہیں پیندی۔ بڈھی مائی کیہ
ٹولدی، تیرا میرا میل فی، ایگن مینگن تلی تلینگن، دو منزلہ، دایاں ڈڑے، اٹھک، بیشک، ڈومن
کھیاں، ست تاڑیاں، راجا نئے بکری، اوچ نیچ اتے اٹنگی کھنٹی آد جہیاں ای کھیڈاں ہن۔ جتھے
جی کیتا، پچیاں دی ٹولی ایہناں کھیڈاں نوں کھیڈ سکدی ہے۔ ہنگ لگے نہ بھٹکوی۔

عام کھیڈاں وچ بال کھڈاریاں دی گلتی کوئی پکی نہیں ہوندی۔ ایہناں وچوں کئی
تاں جہیاں کھیڈاں ہن جو اک نیکے کمرے وچ بیٹھے بٹھایاں کھیڈیاں جاسکدیاں ہن۔

ہروک کھیڈ دا کوئی نہ کوئی نیم ضرور ہوندا ہے۔ پچیاں دی جانی پچھانی کھیڈ کوئلا چھپ کی
اصل وچ قاضی کوٹے دی مار دا ہی دو جاناں ہے جس لئی پچیاں دی گلتی کوئی ٹھوس نہیں۔ چند چانی

وچ و دھیرے چنگی لگدی ایہہ کھیڈ کھیڈن لئی بچے اک گول چکر وچ بیٹھ جاندا ہن۔ اک بچہ اپنے ہتھ وچ کوٹلا جاں کوٹڑا، جو کسے پگ جاں ہور کپڑے نوں وٹ پڑھ کے تیار کیتا جاندا ہے، ہتھ وچ لے کے، کوٹلا چھپ کی جمعے رات آئی اے گاؤندا آتے دوڑدا ہویا بیٹھے بچیاں دو آ لے چکر لگاؤندا ہے۔ اوس دلوں بولے گئے ایس بول دا جواب پٹھاں مونہہ کر کے بیٹھے بچے دیندے ہن، جیہڑا اگے چکھے دیکھے، اوہدی شامت آئی اے۔ کوٹڑے والا کھڈاری گھیرا گھست کے نیویں پائی بیٹھے کھڈاریاں وچوں کسے اک دے چکھے اپا تک ہی ہولی جیہی کوٹڑا رکھ دیندا ہے۔ مگر کوٹڑے والا کھڈاری مڑ چکر لا کے رکھیا کوٹڑا چک کے اوس دے مارن لگ جاندا ہے، جس دے چکھے اوس نے کوٹڑا رکھیا ہوندا ہے۔ کوٹڑیاں دی مارتوں پچن لئی اوہ کھڈاری دوڑدا ہے تے اوس تے کوٹڑے تہ تک برسدے رہندے ہن جد تک اوہ مڑ اپنی اوسے تھاں تے جتھوں اوہ اٹھ کے دوڑیا سی، نہیں بیٹھ جاندا۔ کئی وار جدوں چکر وچ بیٹھے کھڈاری نوں اپنے چکھے سنے کوٹڑے دا پتہ لگ جاوے تاں اوہ خود مگھرتی نال کٹھ کے کوٹڑا چھدا ہے تے سٹن والے دے چکھے دوڑدا ہویا اوس نوں ماردا ہے۔ ایس طرحاں ایہہ طریقہ جاں ڈھنگ وار وار دہرایا جاندا ہے اتے بچے ہاسا ٹھٹھا کر دے رہندے ہن۔ ایس کھیڈ دے دی اپنے نیم ہن۔ مثلاً چکر وچ بیٹھے کھڈاری چکھے نہیں دیکھ سداے۔ کوئی ہور کھڈاری اپنے ساتھی کھڈاری نوں اوس چکھے پنے کوٹڑے بارے نہیں دس سدا اتے کوٹڑے دی مار کھا رہیا کھڈاری چکر پورا کر کے ہی بیٹھ سدا ہے۔ ایوں ایہہ بچیاں دی اک دلچسپ اتے منورنجن بھرپور کھیڈ ہے جس ذریعے اوہ اپنے ویٹھے سے نوں ورت دے ہن۔

ایہناں لوک کھیڈاں وچ کئی کھیڈاں ایہیاں ہن جہاں نوں مُندے لڑکیاں دوویں بل کے کھیڈ دے ہن جویں اُوچ نیچ، پوچھ پوچھ، انتھا جھوٹا، کھوکھو، انگل بچھنی، بکڑ کاٹھ، کوٹلا چھپاکی، ٹھوگر، لنگڑا شیر، کھتی پاؤنے، ٹھیکری لکاؤنا، کوکاں کاٹڑے اتے رومال چکنا آد۔

ایہناں توں علاوہ ہور کئی طرح دیاں بلیاں وڈیاں کھیڈاں ہن جیہڑیاں سے وارگ بندیاں جا رہیاں ہن۔ اصل وچ ٹیلیویشن دے آؤن نال ایہناں کھیڈاں دی ہوند نوں خطرہ ہویا ہے۔ اجو کے بال گھنٹیاں بدھی ٹیلیویشن اگے بہہ کے اوس وچوں منورنجن لبھدے ہن جدوں کہ ایہہ حقیقت ہے کہ ٹیلیویشن پاروں بالاں دی جسمانی ودھا وچ کھڑوت آئی ہے۔ اوہیاں بھاریاں نصیبی کتاباں نے اوہناں نوں عام زندگی دی کھیڈ، حرکت نالوں توڑ کے رکھ دتا ہے کیوں

جے اوہناں داودھ توں ودھ سماں ”ہوم ورک“ کھا جاندا ہے۔ دوجا، بالائیاں کھیڈاں دے خاتمے واسطے ٹرٹ رہے ئیں دا اثر وی گھٹ قے وار نہیں۔ البتہ لوڑ ہے جوجو کے ہاں نوں پنجاب دی مان متی کھیڈ۔ ورثے نال جوڑن دی، تانجو اوس نوں جسمانی آتے دماغی خوراک برابر ملدی رہے آتے ساجھے پنجاب دے مان متی ورثے نوں جیوندیاں رکھیا جاسکے۔

ۛ

وارث شاہ تے ہیر

وارث شاہ کون سی؟ او بنے ہیر کیوں لکھی؟ وارث شاہ دی ہیر دی کلاسیکی پنجابی ادب وچ کیہ انج ہے؟ اوہدی ہیر دا اوہدے ادبی ثمریدان کیہ حال کیج اتے؟ حال گھڑی وارث شاہ دی ہیر دنی دے ادب دی کیس پدھر تے کھلی ہے؟ ایہہ تے ایہہ جیسے کتنے ہی ہور سوال وارث شاہ تے اوہدی جگت مشہور ہیر بارے کجھے ادبی کھوجکار تے عالم کچھدے رہے ہن تے اج وی کچھ رہتے نیں۔

ہیر وچ وارث شاہ نے لکھیا ہے، 'وارث شاہ وسنیک جنڈیاڑے دا' (بند 628)۔ پُرانے ویلے دے صندل بار (جاں ساندل بار) دا ایہہ پنڈ جنڈیاڑے شیر خان اج ضلع شیخوپورہ دے انتھ می حلقے دا اک مشہور قصبہ ہے۔

ہیر وچ بند 94 دا اک مصرعہ انج ہے: 'پناں غم دے نہیں نجات تیری پیامار نہیں قطب دیا بیٹیا دے' ایس مصرعے وچ 'قطب' لفظ صوفی مسلک دے اک درجے جیویں دن، غوث تے ابدال ہن، دی دس پاندا ہے۔ کجھ لوکاں ایس مصرعے توں ایہہ سمجھ لیا ہے پئی وارث شاہ دے پوداناں سید قطب شاہ سی۔ حالاں اوہناں دے خاندانی شجرے موجب وارث شاہ دا باپ سید گل شیر شاہ سی۔

وارث شاہ دے جمن دیہاڑ وانگر اوہدے مران دن بارے وی کوئی ٹھکویں جانکاری نہیں ملی۔ ہیر وچ اک مصرعہ انج ہے: 'وارث شاہ جوانی دی عمر گزری اجے طبع نہ حرص تھیں باز آئی' (بند 439)۔ وارث شاہ نے ہیر وچ حینتی، لوکاں دے وسن جوگ، ہڈورتیاں تے حیاتی دے نچوڑنوں پکے تے پیڈے ڈھنگلیں ٹھکویں تے پکے انگلیں بیان کیتے ہن اوہناں توں پہلے لگدائے پئی ہیر لکھن ویلے اوہ پنجاب پچو نجاورھیاں دا ضرور ہوئی۔ (وارث شاہ نے ہیر 67-1766 وچ نظم کیتی سی، بند 626)۔

وارث شاہ کی شخصیت بارے ڈھکویں جانکاری دی نہیں تھی۔ اوہدی حیاتی دے ٹھیک ٹھیک حال احوال تے اوہدے بارے پکی جانکاری دانہ ملنا کجھ لوکاں لئی کسے وڈی نعمت توں گھٹ نہیں جنہاں ایس وڈے سچیاں پنجابی وسیں حکیم، عالم تے شاعر اُتے کئی افسانوی رنگ چاڑھن دے آہر کیجے ہن اتے اکای بے تئکے عجیب غریب، بے تھوے تے بے بنیاد قصے گھڑے ہن۔ ایہہ سگوں اٹھیاں وچکار افسانوی ہاتھی والی گل ہے، اٹھے پورا ہاتھی ویکھن جوگے ہوندے نہیں پر ہاتھی دے جیہڑے انگ نوں اوہناں دا ہتھ لگے اوہ اپنے ولوں اوہو ای ہاتھی سمجھدے تے دسدے رہندے نیں۔

وارث شاہ دے اپنے زمانے دی ریت موجب اوہدی مذہلی تعیم یقیناً گھر جاں مدرے وچ ہوئی سی۔ ہیر توں اینا ضرور پتہ لگدائے پئی اوہ اپنی اگلی تے اعلیٰ تعیم لئی قصور گیا سی۔ قصور (پاکستان دا اک مشہور شہر) ابھر دے نو جوان پنجابیاں دی اعلیٰ تعیم لئی بیوں من پسند تے مشہور سی۔ خاص کر حفظ غلام مرتضیٰ او تھے اک دینی مدرے وچ متیا پر نیا استاد سی تے پورے پنجاب وچ مشہور سی۔ وارث شاہ توں ویہہ بچی سال پہلاں پنجابی دا مشہور تے مقبول صوفی شاعر بگھے شاہ ایسے دینی عالم کولوں فیض یاب ہون لئی قصور گیا سی۔ کئی سال مکروں وارث شاہ وی ایسے دینی عالم کولوں علم تے عرفان دا فیض لین قصور گیا تے او سے بزرگ نوں اپنا استاد مندیاں ہوياں اوہناں عم تے عرفان دے ایس وگدے کھوہ توں اپنے علم دی تریہہ رنج کے بجھائی۔ وارث شاہ اپنے استاد دا چوکھا عقیدت مند سی۔ ہیر وچ وارث شاہ نے اپنے ایسے استاد دا ذکر بڑے خصوص، پیار، چاہ تے محبت نال کیٹا ہے (بند 628)۔

وارث شاہ نے ہیر وچ کنیاں تھنواں تے قصور دا ذکر کیٹا ہے۔ مثلاً نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دیاں واہراں تے ہلکیاں توں پنجاب وچ ان کہنی تباہی مچی تے بیوں ظلم ہويا۔ قصور دے آسے آسے ہون والی تباہی توں وارث شاہ نوں بہت دکھ ہويا (بند 628)۔

اوس زمانے وچ مدرسیاں تے مسیتی سکولاں وچ پڑھایاں جاوَن والیاں تعلیمی کورساں دیاں نصابی کتاباں عربی تے فارسی زبانوں وچ ہی ہندی سن۔ ایسے پاروں تعیم دے پڑ وچ کھل ہون لئی پڑھیاں نوں عربی تے فارسی زبانوں چنی طرحاں سکھنا تے جانا پیندا سی۔ وارث شاہ نے اپنے زمانے دے سکولاں تے کالجاں وچ پڑھایاں جاوَن والیاں کتاباں،

مضموناں دی ونڈ، اُستاداں تے شاگرداں دا میل جول تے ورتارا ہیر وچ کھول کے دسیا ہے
(بند 33-36)۔

اک گجھا، ڈونگھاتے منجھیا ہو یا دین تے دُنی دا عالم ہوون دے نال نال وارث شاہ
نگھسی سوچ تے دکھر کھن والا کھوجکار تے اپنے ویلے دی نبض دا جاٹو ہوون دے نال نال ویسب
دے سماجی روگاں تے مرضاں دا حکیم وی سی۔ ایسے پاروں وارث شاہ دی حیاتی دیاں ون سونیاں
ونڈاں تے کڈھے سئے بیوں ٹھکویں من تے اج وی او سے طرحاں سجرے تے تازے من جیویں
اوہدے اپنے ویلے سن۔ او بنے اپنے ویلے دی جیندی جاگدی تصویر لفظاں وچ من کھچویں انگلیں
انجواہی ہے پئی پڑھن تے سُنن والیاں دے دلاں تے اثر ضرور ہوندا ہے۔ ہیر وچ انسانی میل
جول، ہڈورتیاں تے اوہناں توں کڈھے نچوڑ تے بستے اوس دے تجربے کار جاٹو تے سماجی
مرضاں نوں پچھنن والا تجربہ کار حکیم ہوون دی دلیل من۔ وارث شاہ اوہ نوں کلا ادبی سیانا ہے
جیس دی ہیر دی کہانی دے ہر اوکات، درجے تے رُتبے دے کردار اپنیاں گلاں باتاں تے کہناں
کاراں توں اوہدے وڈا تے مہان ادیب، سیانا، کہانی کار، شاعر تے من کھچواں بیان گوہوون
دیاں یقینی گواہیاں دیندے من۔ اوہ اپنے زمانے دی سچ منج دی ایسی تصویر داہندا ہے پئی
ہر پانٹھک تے سُنن والا بیان کیتے قصے دی برلڑی وچ اپنے آپ نوں ذاتی طور آپ خود شامل
محسوس کردا اے۔ اوس دے صاف، سدھے تے اگھڑویں بیان منن گوچرے، جائز، انسانی
پدھر نال جڑیاں بریتاں دی دس پوان توں اڈا اوہناں دے جائز ہوون دی پہچان وی کراندے
من۔ نالو نال ہیر دے کرداراں توں منجھے، غلط، دھکڑو زوری، مکر وہ تے نرے بد عملوں دی پہچان
وی ہو جاندی ہے۔

وارث شاہ اپنے ویلے دیاں چالو بریتاں، رسماں تے رواجوں دا ڈھکواں تے ڈونگھ
جانوسی۔ اوس ویلے دی ریتل تے وسوں وچ وی بہوں ساریاں اجوڑ رسماں، ریتاں، رواج، دھرم
تے اوہناں نال جڑیاں اچھیاں رسماں، اخلاقی تے حیاتی دے جیون نال جڑے طور طریقے چالو
سن۔ ہندو، بدھ، سکھ، مسلمان تے ایہو جیسے ہور کئی دھرم ماں تے مذہباں دے پیر وکارا من تے
آرام دی زندگی مان رہے سن۔ رلوں اجوڑاں دی مانسا منجھے امن امان لئی کھڑے منجھے سہن تے
برداشت کرن دی ریت نری چالو ہی نہیں سگوں اپنی، پردھان تے اچھئی منی جاندی سی۔ کھلھے دل

تے دماغ دی ایس وسوں واکوئی جی اک دھرتوں دوجی دھریں آسانی نال وٹی سکد اسی ایس لئی پئی
 سانجھی وسوں دے امن تے آشتی وچ ایہو جیسے ادل بدل دی نری گنجائش ہی نہیں سوں لوکاں تے
 رہتل دی ات ضروری لوڑوی سی۔ ایس دی مثال دھیدورا بچھا ہے جیہڑا وقت پین تے اپنی لوڑ تے
 کم کڈھن لئی جوگی داروپ وٹالیندا ہے پر پھیر وی رنگپور دے پردیسی ملک والیاں لئی قبول
 ہے۔ ایس لئی پئی اوس غلط ملط دنیا وچ امن رکھن لئی ایہو جیہڑا ادل بدل تے ہیر پھیر کوئی وڈی گل
 نہیں سی گنی جاندی۔ پر اکا ہی غیر تے ظالم ات بھرے بدیسی دوجے دماغ اکا ہی بٹھاتے
 اجوڑواں ہے جیہڑا تادہ رشاہ دُرانی تے احمد شاہ ابدالی دیاں مکروہ تے ڈراوٹیاں شکلاں وچ بدیسی
 دھڑو بن کے پنجابیاں تے پنجاب وایاں دامن امان اکا ہی تباہ کردیندا ہے۔

وارث شاہ ہیر دا قصہ لکھن والا پہلا شاعر نہیں۔ ایس توں پہلاں ہری داس ہریا،
 گنگ بھٹ، باقی کولابی، دمودر داس، سعید سعیدی، احمد گجر، مہتا چنابی، گرداس سنگھ،
 کھتری، چراغ اعوان، احمد یار خاں، یکتا فقیر اللہ لاہوری، منسارام خوشابی، میر قمر الدین، حافظ
 شجہان مقبل تے سندر داس پنجابی ہیر دے قصے لکھ گئے سن۔ ایہہ وارث شاہ دانویہ کلا تے من
 کچھواں آکھن ڈھنگ ہے جیہنے وارث شاہ دے قصے نوں امر بنایا تے دائمی شہرت دتی۔ ہیر دے
 ناں نال وارث شاہ داناں انج بھوپائی دوجے سارے شاعراں تے کہانی کاراں دے مانواں دا
 چوکھے لوکاں نوں پتہ ہی نہیں۔ لوکاں وچ ماننا، ہر دلعزیزی تے امر تا وارث شاہ دا ہی نصیب تے
 حصہ بنی۔

عمم سکھن لئی تے سچ دی کھوج تے تلاش لئی وارث شاہ نے پنجاب دے دور دُریدے
 علاقیاں دا سفر کیتا چپہ چپہ کھنگالیا تے زیارتاں کیتیاں۔ ایہو جیہڑا اک سفر ہی سی جیہڑا وارث شاہ
 نوں ملکہ ہانس دے پنڈ لے گیا تے ایسے پنڈ وچ کجھ چر رہندیاں ہویاں 1180 ہجری وچ
 وارث شاہ نے ہیر دا قصہ سوہنی جیہڑا پنجابی وچ نظم کیتا (بند 626، 627)۔ ملکہ ہانس وچ وارث
 شاہ اتھوں دی مسیت دے اک بجرے وچ رہیا تے او تھے رہندیاں او سے مسیت وچ پنڈ دا
 پیش امام وی سی۔ ایسے بجرے وچ وارث شاہ نے اپنی جگت مٹی تے دنیا بھر وچ جانی پھجانی ہیر
 مکمل کیتی۔

ہیر دے قصے دا پلاٹ سدا ہا سادہ ہے۔ راجھا قوم داما بھوپا پند تخت ہزارے دا

مانک سی۔ اوس دے اٹھ پتر تے دو دھیاں سن۔ سبھ توں چھوٹے منڈے دانال دھیدوسی۔ دھیدو
 کنوار اسی پر اوہدے وڈے ستے بھراویا ہے سن۔ پیونوں دھیدو نال ساریاں توں چوکھا پیارسی جیس
 پاروں بھراواں وچ حسد تے ساڑ رہندا سی۔ اللہ دی قضا نال موجود فوت ہو گیا۔ وڈے بھراتے
 اوہناں دیاں تیویں رڑا تے کھٹا میدان ویکھ کے دھیدو نوں منڈے بولاں تے میہیاں نال
 ایناں اکاء دیندے نیں پئی اوہ گھرتے اپنے حصے دی وراثتی بھومیں چھڈ کے جھنگ ول ٹر پیندا
 ہے۔ راہ وچ اونوں کئی کڑیاں، ازمانشاں، مصیبتاں تے امتحان سہنے تے جرنے پیندے نیں۔ پیار
 دا تھڑیا تے محبت دا ٹولن ہار دھیدو جھنگ اپڑ کے جدوں ہیر نوں ویکھدا ہے تے دونوں پہلی نظر وچ
 ہی اک دوجے نوں دل دے بہندے ہن۔ ہیر اپنے نوں پیار دی گڈی نوں ودھان لئی دھیدو
 رانجھے نوں اپنے پیو چو چھ جو قوم داسیاں ہے کول۔ سفارش کر کے دھیدو نوں ڈنگر مال چروان لئی
 مہینوال رکھوالیندی ہے۔ ہیر رانجھے لئی بھٹالیون دے بہانے رانجھے نال ملدی رہندی ہے تے
 انج اوہناں دی محبت عشق دی منزل تے پہنچ جاندی ہے۔ پنڈ دے اک کیدو ناں دے وڈیرے
 نوں ہیر تے رانجھے والگ چھپ کے ملنا چنگا نہیں لگدا۔ اوہ دی ٹھیری تے اکسان تے ہیر
 دے ماپے ہیر داویاہ رگپور دے سیدے کھیرے نال متھ دیندے نیں۔ ہیر ایس دیاہ توں اکا ہی
 انکاری ہو جاندی ہے۔ اوہ رانجھے نال بی اپنا وادہ کرن دی اڑی تے اڑی رہندی ہے۔ پر ہیر دے
 سیدے کھیرے نال دیاہ توں انکار دے باوجود تے ہیر دے ایس شادی نوں قبول کرن توں بغیر
 ہیر داویاہ جبراً تے دھکو زوری سیدے کھیرے نال کر دتا جاندی ہے۔ مجبور، محروم تے ناکام
 دھیدو رانجھے اٹے دکھ، درد، غم تے غصے دے پہاڑ ٹ پیندے نیں۔ ہیر سیدے کھیرے نال اپنے
 دیاہ نوں کدے وی نہیں مندی تے ایس طرحاں اک کنواری مغویہ ہار ہی رگپور وچ کھیریاں دے
 گھریں اپنے دن گزاردی ہے۔ ہیر دے سنیے تے رانجھا جوگی بن کے ہیر دے کانڈی پیکے
 پنڈ رگپور جاندی ہے۔ اوہ تھے اوہ اوہ ہیر دی ننان سہتی نال پیندا ہے۔ سہتی نال ایہہ پہد نا کر رانجھے لئی
 ہنوں اوکھا ثابت ہوندا ہے پر کجھ چرچکھوں سہتی تے رانجھے وچ صلح ہو جاندی ہے۔ سہتی تے ہیر
 اپنے اپنے عاشقاں نال اڈھل جاون دامت پکاندیاں نیں۔ ایس متے دے منڈھ تے ہیر نوں اک
 زہر یلا سپ لڑن دا جھوٹا ڈراما چایا جاندی ہے۔ رانجھا (جوگی) سپ دے توڑ لئی سدیا جاندی ہے۔
 ایس موقعے دا فائدہ لیندیاں ہیر رانجھے نال تے سہتی اپنے عاشق مراد بلوچ نال نکل جاندیاں

نیں۔ کھڑے دونوں دا پچھا کر دے نیں۔ ہیر تے رانجھا پھڑے جان دے نیں۔ رانجھا عدا تے دے راجے لگے ہنتی تے فریاد کر دا ہے۔ جوگی رانجھے دیاں کرامتاں ویکھ کے راجہ رانجھے نوں ہیر سوئپ دیندا ہے۔ ہیر دے ماپے رانجھے نال اک اخیر لا دا، کھیڈ دیاں اوہنوں آکھ دے نیں پئی توں جنج بنا کے لیا تے اسیں ویاہ دے سارے شلن منندیاں ہیر دا ویاہ تیرے نال کر دیاں گے۔ رانجھا تخت ہزارے جنج دی تیاری لئی جاندا ہے۔ پچھوں ہیر نوں زہر کھوا کے مار دیندے نیں۔ رانجھا ہیر دے مرن دی خبر دے صدے نال مر جاندا ہے۔ ایس طرح ہیر دے دوسرے قصبے کاراں توں ہٹ کے وارث شاہ اپنی ہیر دی داستان نوں اک منطقی تے نہ بھلن والا الیہ اخیر تکھدا ہے۔

وارث شاہ توں بہت پہلاں احمد نگر (1682) تے حافظ شاہ جہان مقبل (1741) نے فارسی شاعری دی ونک 'ہیت' جینوں پنجابی وچ 'ہیت' کہیندے نیں، وچ اپنی اپنی ہیر دی کہانی لکھی سی۔ وارث شاہ نے وی ہیر دے قصبے لئی اوہو ہی شعری وند چنی۔ پر وارث شاہ دے بیان اتے ہیر دی داستان دیاں کڑیاں نوں رواں تے من مو بنے ڈھنگ نال جوڑن دا کمال ہے جیہناں ہیر دے پائٹھکاں، گایکاں تے سنبھاراں دیاں دلاں اُتے راج کیتا ہے۔ ایس توں اڈ، وارث شاہ نے اپنے کلام نوں فیوٹی اتے روحانی رنگ وچ وی رنگیا تاں جو بدلیسی ہلڑ بازاراں تے داہڑ وال دے ظلم، جبر تے است توں دکھی پنجابیاں دے دلاں نوں تسلی دین دا جج وی بنے۔

ایس بحر یا چھند وچ لکھی ہیر اک نوکلے، اُچھے تے خاص ڈھنگ نال محفلاں وچ گائی جاندی ہے جیہنوں ہیر انگلیں ہیر گاؤں دا طریقہ (جو اصل وچ راگ بھیر ویں وچ ہے) کہیا جاندا ہے۔ ہیر پڑھن تے گاؤں دا ایہہ ڈھنگ لوکاں دا بہت من پسند، مقبول تے جانا پچھنیا ہے۔ وارث شاہ دی ہیر نوں ایسے لے وچ گاؤں، پڑھن تے سُنن دی من پسندی وارث شاہ دے کلام وچ رلے تے ملاوٹ دے راجان دی وجہ وی بنی۔ خاص کر 1865 توں مگروں تے لاہچی شاعراں تے دولت پرست چھاپے خانیاں دیاں مالکاں تے ناشران نے وارث شاہ دے ناں تے ہیر دیاں کتاباں چھاپ کے اوس دے اصل کلام وچ لکھے واہ رلانج کیتا پئی وارث شاہ دے اصل کلام توں رلواں شعری مواد چھاننا جھننا تے باہر کڈھنا ہن بہنوں اوکھا کم لگدا ہے۔

وارث شاہ نے ہیر کیوں لکھی؟ ایس سوال دا پرتا ہیر وچ کسے حد تک دوہاں

تھواں تے آکھے حوالیاں توں ملدا ہے۔ ہیر دی کہانی دے شروع وچ وارث شاہ آکھدا ہے کہ اوہدے یاراں (جمع دے صیغے نال) نے اوہنوں ہیر دے قصے نوں نویں سروس لکھن دی فرمائش کیتی (بند 6)۔ ہیر مکمل کرن تے ہیر دے اخیر لے جتے وچ وارث شاہ لکھدا ہے پئی اوہنے اپنے پیارے یار (ایس واری واحد صیغے نال) دی فرمائش پوری کردتی ہے (بند 629)۔

چوکھے دھیان تے گوہ نال ہیر پڑھیاں پتہ لگدا اے پئی ہیر لکھدیاں وارث شاہ دے ساہنے اپنی وسوں تے معاشرے وچ چالو تے پرچلت بدیاں اُتے اُنکل دھر کے اوہناں بُرائیاں دی سدھار جیہیانیک مقصدی۔ ایس نیک کم لئی اوہنے پنجاب دی اک جانی پچھانی نوک کہانی دا پلاٹ چنیا۔ اک درد مند تے سچیار ناظر ہوندیاں وارث شاہ اپنے معاشرے وچ کھلریاں تے چالو بدیاں توں کیویں وانجھارہ سکدا سی؟ انسانی قدراں، عظمت تے وقار دی نت ڈگدی چل، منڈھلے حق تے قدراں دا بندن خاص کرسوانیاں تے اینیاں گڑیاں دے حق منن تے پچھان توں انکاری عامی۔ ایک گجھا دُنیا جانو تے نگھا عالم ہوندیاں وارث شاہ جنگی طرحاں جندا تے سمجھدا سی پئی معاشرے وچ رچیاں اخلاقی تے وسیبی بدیاں سدھارن لئی سدھیاں ساہویاں نصیحتاں فائدے دی تھاں ہٹھیاں پیندیاں نہیں تے نقصان وندھت دھرمی تے کٹھ پٹے دیاں جڑھاں بندیاں نہیں۔ ایسے پاروں ہیر دے قصے دے ہر طرحاں تے ہر اوکات تے نکلے وڈے رتبے دے کرداراں نوں وارث شاہ نے اپنے معاشرے دے سدھار لئی بہوں مثالی ڈھنگ نال ورتیا ہے۔ ایہناں کرداراں وچ وڈے خاندان دے بھر پٹھ دیہی موجود چودھری، پیار تے نازاں نال وڑیا رانجھے ٹمرا چھوٹا بھرا بیکار دھیدو، چوکی محنت مشقت کرن والے تے وچوں خار تے کینہ رکھن والے دھیدو دے وڈے بھرا تے اوہناں دیاں نک چڑھیاں تے تڑتڑ ترکھیاں بیویاں، موقع پرست، بدنیت تے وک جاون والے مسیتی منلاں، اپنی دُنیا وچ مست تے مرضیاں دے مالک عام شہری، ساہوکار ورتارے والا مٹھتی پر پیسے دا پیر لڈن ملاح، سوہنی، چنچل، البیلی تے حسین جمیل ہیر تے اوہدیاں گوزھیاں تے وفادار سہیلیاں، جھنگ دا مالک مہر چوچک سیال تے اوہدی دُنیا شناس تے دُنیا دار بیوی ملکھی، ہیر دا جوشیل بھرا سُدھان، مشکوک تے سازشی ذہن دے کردار والا کیدو، مذہبی وڈیرا قاضی شمس، تانے بانے والی راز دارنی مٹھتی نائین، ڈھور ڈنگر تے جنگل یلے، بھڑیاں تے ڈنگر مال تے منگو چا رہمنوال، جہاں دیدہ

تے دُنیا شناس جوگی، سازشی پر بے صبرے چیلے، سیانے تے مین میکھ کڈھن والے ایالی، سخت، مغرور تے بد لحاظ سہتی، سہتی دا بھراتے ہیر دا کاغذی خاوند سید اکھیرا، سیدے داپو اڈو کھیرا، راجہ عدلی تے اوہدا درباری مُلاں، وِٹک وِٹک دی طبعی تے مالی دولت نال بھری بھرائی دُنیا، وہم، مصیبتاں تے اوکڑاں، فرشتہ سیرت روحانی پنج پیر، وغیرہ۔ ایہہ سارے کردار عام حیاتی دے چلدے پھر دے نمونے سن جیہناں راہیں عام بندہ اوس ویلے دی وسوں تے راتل نال اپنا جوڑ تے رشتہ آسانی نال ویکھ تے سمجھ سکد اسی۔ ایہہ سارے کردار انسانی کمزوریاں نال مدے تے بڑے تے خود غرض انسانی خامیاں نال بھرے پنے سن جیویں کہ جہالت، لالچ، کینہ، کرودھ، حسد، نفرت، دکھاوا، ڈوہر، بُدلی، وغیرہ۔ نالو نال ایہناں کرداروں وِچ سلاہن جوگ تے چنگیوں انسانی قدراں تے خوبیاں وی ہے سن جیویں پیار، محبت، ہمدردی، صبر، شکر، سُدھ بُدھ، عقل تے مت، بہادری، وغیرہ۔ ہمیشہ وانگر چنگی نیاں تے ہدیاں وِچ اجوڑ وی صاف دسد اسی۔

ایسے پاروں وارث شاہ نے اپنے سچے سچے چچا یا من گھڑت یار جاں یاراں دا 'حکیم' مندیاں ہویاں جیو وِچ بہت تدبیر کر کے نویں سرے توں ہیر دا قصہ جوڑیا (بند 7)۔ ہیر دی کہانی ودھانڈیاں ہر چنگے تے بھینڑے موقعے تے وارث شاہ اپنا وسیب سدھارتا دانیک مقصد نہیں بھلیا۔ بوڑے ویلے موجد وارث شاہ ہیر کہانی دے کھید کاراں دے مونہوں لچر، فحش تے گندیوں گالھاں وی بکواندا ہے تاں جے جیندی جاگدی تے سچے سچے دی وسوں دے ایہو جیسے لوکاں نوں وی اوہ اپنے نال رلا کے اوہناں نوں اوہناں دے طور طریقے دا شیشہ دکھانڈیاں اوہناں دی سوچ سمجھ بدلن دا موجد بن سکے۔ انجے موقعے دی لوڑ تے وند موجد ہیر کہانی دے کھید کار قرآن، حدیثاں، نیک بزرگاں دے قول وی ساندے نیں تے منے پر منے تاریخی حوالے وی دیندے نیں۔ وارث شاہ داوڈا تے وچلا مقصد ہمیشہ ایہو ہی رہیا جی ہیر نوں پڑھن تے سُنن والے اوہدی ہیر کہانی نوں کوئی اینویں گھینویں تے سستی چینی عیاشی نہ سمجھی نہ سگوں ہیر وِچ موجد گھوڑ تے لگا تار دھرایا اعلیٰ، چنگا، پٹکا، پیڈا تے نیک مقصد ہمیشہ پڑھنہاراں تے سُننہاراں دے سامنے رہوے۔ ایسے لئی ہیر دے دھکو زوری تے جبری ویہ دے واقعے نوں وارث شاہ ضائع نہیں جھون دیندا سگوں ہیر نوں قاضی دے سامنے کھلھار دوہناں دھروں بے زبان تے ماییاں دی 'لج' پاروں تقریباً تے اکا ای بے زبان تے 'گوگلیاں' ایہیاں بالہاں

تے جوان گویاں دے جماندرو انسانی تھاں اُتے بھرویاں دلیلاں نال بحث تے ڈیپٹی دی پڑھیا تے عداست سجاندا ہے (بند 205-215)۔ قبولن توں بغیر گویاں دی مرضی تے رضاؤں نہاں اوہناں دے ویاہ تے شادیاں رچاون دی نامعقول تے ظالم ریت، رسم تے رواج وارث شاہ دے زمانے وچ عام سی اتے پھول وڈی حد تیراج وی ہے۔ حالاں مذہب وچ ایسا نظم نہ تے جائز ہے نہ ہی ایہدی کوئی تھیں ہے۔ ایہودج ہے پئی ہیر وچ وارث شاہ دے آکھے درجنال مصرعے عام بول چال داحصہ بن گئے تے اچ وی ورتے جارہے ہن۔ وارث شاہ دے کلام تے اوہدے آکھن ڈھنگ دا ایہ بہت وڈا کمال ہے۔

وارث شاہ دی ہیر وچ ملاوٹ تے رلے داسلسلہ پنجاب وچ پرنٹنگ پریس آون تے اُنیس صدی دے وچلے سے شروع ہويا۔ وارث شاہ دی ہیر دے سرنا نویں پڑھیاں پہلی کتاب ہوپ پریس (Hoop Press) لاہور توں سن 1865 وچ چھپی سی۔ ایس کتاب دا کوئی نسخہ ہن کدھرے وی نہیں ملدا پر دعویٰ کیتا جاندائے پئی ایسے کتاب دی عبارت 1973 تے مُرد 1988 وچ چھاپی گئی سی۔ ایس کتاب توں پتہ لگدائے پئی وارث شاہ دے ناں تال چھپی ہیر دی ایس کتاب وچ بہت زیادہ جعلی رلویں تے ملاوٹی مصرعے ہن۔ ایس توں پچھوں تے چھاپے خانیاں دے لالچی مالکاں، ناشران تے شاعران نے وارث شاہ دے ناں پڑھیاں ہیر دے ملاوٹی کلام نال بھریاں کتاباں چھاپن دی دوڑنوں ہورتیز کردتا۔ مالی فائدے لئی کیتی چاون والی ادبی بددیانتی دیاں ایہہ کتاباں بدترین مثل ہن۔ ہیر تے وارث شاہ دے کجھے تے سنجیدہ کھوجکار، ریسرچر تے عالم ایس گل نوں چنگی طرحاں جاندے تے سمجھدے ہن پئی وارث شاہ تے اوہدے کلام دے نال کیہ کیہ نا انصافی تے ظلم ہويا ہے تے اے تیکر ہو رہیا ہے۔ وارث شاہ داناں لے کے رلے تے ملاوٹی کلام تے جعلی ہیران دے سرنا نویں تے لکھن لکھان دے آہر تے کم کارنوں میں وارث شاہ دے نال ظلم تے نا انصافی نوں ہو رو دھان دے برابر سمجھد اہاں۔

ویسویں صدی دے مڈھوں وارث شاہ دے کجھے تے سچیاں پاٹھکاں تے عالماں نوں اُچھ ہوئی پئی ہیر وارث شاہ وچ رلے دی لہر پنجابی ادب، تاریخ تے ثقافت لئی ڈھیر نقصان بن گئی ہے۔ انج پنجابی دے کلاسیکی ادب وچ ملاوٹ تے ادبی رلے دی چال تے لہرنوں موڑن تے اوس توں ہوون والے گھائے نوں گھٹاوان دی ینہہ دھرتیجی۔ ایس ہر داوڈا تے

سچا مقصد وارث شاہ دے نزول تے سچے کلام دی لایجھ سی۔ ایس ہتھوں وارث شاہ دے کتیاں عالماں نے چھپے ہوئے تے ہتھ لکھے پُرانے نسخیاں دے مقابلے تے معائنہ شروع کیتے۔ ایس کم دے سٹے وچ وارث شاہ دی ہیر دے کئی نسخے چھاپے گئے۔ ایہناں کتاباں دے ہر لکھن ہار تے ناشر نے ایہو ہی دعویٰ کیتا جی اوس دی سودھی ہیر، وارث شاہ دے نزول تے اصلی کلام ہے۔ پر ایہناں کتاباں دی گوہ نال کیتی جانج پڑتال اوہناں دے دعویاں دی راج کے تے ٹھکویں مندیا کردی ہے۔

وارث شاہ دی ہیر دے سبھی ناشر اگو مقصد لے کے نرے سن پئی وارث شاہ دے کلام دی اصلی تے نزول لکھت کڈھی جاوے۔ بد قسمتی نال وارث شاہ دے اپنے ہتھ والکھیا نسخہ اج تیر نہیں ملیا۔ ساڈی خوش قسمتی ایہہ ہے پئی چھاپا خانیاں توں چھپن توں پہلے کئی پُرانے، مکمل تے اسی ہتھ لکھے نسخے موجود ہن۔ سبھ توں پُرانا تے شروع توں اخیر تیر پورا تے مکمل قلمی نسخہ فارسی اکھری پنجابی وچ 1821 وچ لکھیا دیا جاندا ہے (ساریاں نوں پتہ ہے پئی وارث شاہ مسلمان سی تے اوہنے فارسی انگی پنجابی لکھائی وچ ہیر لکھی سی۔ اتھے ایہہ گل وی یاد رکھن جوگ ہے پئی بسکھ دربار دی سرکاری زبان وی فارسی ہی سی)۔ کئی ہتھ لکھے پُرانے قلمی نسخے گورکھ سنگھ رسم الخط وچ لکھے وی ہلدے ہن پر گورکھ سنگھ وچ لکھے قلمی نسخیاں دی خامی ایہہ ہے پئی فارسی تے عربی تے اوہناں توں نکلے جاں کڈھے لفظ گورکھ سنگھ وچ ٹھیک طرحاں نہیں لکھے جاسدے۔

انج فارسی رسم الخط وچ لکھی کلاسیکی پنجابی پڑھنا وی ہوں اوکھا ہے۔ اوس زمانے وچ پنجابی زبان دیاں خالص تے نزول پنجابی آوازاں توں لکھن لئی نشان تے حرف حے انہیں سی متھے گئے ایس واسطے شکستہ رسم الخط وچ ہتھ لکھی پنجابی عبارت پڑھنا وی ہوں اوکھا ہے۔ ایس توں اوڈ وارث شاہ دی ہیر وچ ورتی گئی کلاسیکی پنجابی دانہ جاننا وی ہتھ لکھے جاں قلمی نسخیاں نوں پڑھن وچ چوکھیاں مشکلاں پاندیاں ہن۔ وارث شاہ نال عقیدت تے سچی لگن دے ہونداں ہویاں چوکھے پانٹھک وارث شاہ دے کلام پڑھن توں وانجھے رہندے ہن۔ بد قسمتی نال ہن تیکر کیتیاں گتیاں کوٹشاں وچ ایہو ہی سبھ توں وڈی گھاٹ رہی ہے۔

میرے کول 1859 توں لے کے ہن تیکر ہتھ لکھے تے چھاپا خانیاں توں چھپے تقریباً سارے نسخے ہن۔ میں ایس نتیجے تے اپڑواں پئی ایس خوش قسمت ہاں کہ کئی اسی تے مکمل قلمی نسخے پنجابیاں کول ہن۔ ایہناں وچوں اک بہت ہی معتبر تے شروع توں لے کے اخیر تیکر ہر

پاکھوں پورا تے مکمل ہتھ لکھیا قلمی نسخہ پنجاب پبلک لائبریری لاہور وچ موجود ہے۔ بسکھ حکومت دے اک وزیر ہر دیو سنگھ دی مدد تے فرمائش اُتے ایس نسخے نوں حلف آباد دے کر پارام نے چوکھے گوہ، احتیاط تے پریم نال صاف تے سو بنے فارسی انگ پنجابی خط وچ 1859 وچ کسے بہوں پرانے ہتھ لکھے نسخے توں نقل کر کے لکھیا سی۔ ایس نسخے نوں پڑھدیاں ہر پاڑھونوں پٹکا یقین ہو جندا ہے پئی کر پارام فارسی دا ایک منجھیا ہو یا عالم سی کیوں جے اوہنے نسخے وچ عربی تے فارسی دے حوالے بالکل ٹھیک ٹھیک لکھے ہن۔

وارث شاہ دی ہیر دا اک ہور قلمی نسخہ جس اُتے 7 شعبان 1277 (1861) دی تاریخ لکھی ہے وی موجود ہے۔ ایہہ نسخہ شروع توں ٹھیک ہے پر ایس نسخے دے اخیرے 9 بند ضائع ہو چکے نیں۔ ایس نسخے دی عبارت کر پارام دے نسخے دے ہڈوں نیڑے ہے۔ ہوسکدا اے پئی ایہہ دوویں نسخے کسے اگو ہی پرانے نسخے توں نقل کہتے گئے ہوں۔ ایس گل توں ایہہ سہہ نکلا اے پئی اوس زمانے وچ ادبی لکھتاں وچ اپنے وکوں جان بچھ کے رلا کرن دار و حجان بہوں گھٹ جاں نہ ہوں دے برابری۔

میری سو دھی کتاب دی عبارت کر پارام دے قلمی نسخے نوں منڈھ بنا کے لکھی گئی ہے۔ ایس توں اڑ اُتے دسے دو جے قلمی نسخے توں وی پورا پورا فائدہ لیا گیا ہے۔ ایس کتاب وچ 61 بند ہن تے ایہناں بنداں وچ کل 4260 مصرعے ہن۔

اپنے بارے میں نرا ایہہ دسنا چہواں گا پئی میں شاہ کوٹ وچ پیدا ہویا۔ شاہ کوٹ بہت پرانا قصبہ ہے جو پہلاں ضلع شیخوپورہ دے انتظامی حلقے وچ سی تے ہن ضلع ننکانہ صاحب دی تحصیل ہے۔ میرے وڈے کنبیاں نسلاں توں ایسے دھرتی تے آباد رہے ہن۔ باراں دے آباد ہوں توں پہلاں توں اسیں ایس چانگلی دھرت نال جُوے ہوئے ہاں۔ اساں وارثی کلاسیکی پنجابی کتاباں تے ڈکشنریاں توں نہیں سیکھی سگھیں کلاسیکی پنجابی بولی ساڈی مٹی تے ساڈا خمیر ہے۔ میرے لڑکپن دے کئی سال شاہ کوٹ، ٹرلٹھی، پٹکا کھوہ (نانکا پنڈ)، جھنگڑ، بھنڈر، تھورانہ، کوٹ اللہ دتا، میر پور بھٹیاں جیسے پنجاب دے نرول چانگلی پنڈاں تے تھیں ہواں وچ کھیڈ دیاں ملدیاں لنگھے ہن۔ ایہناں پنڈاں وچ مینوں سوورھیاں دی عمر دے کئی بزرگاں نوں دیکھدیاں اوہناں کولوں اوہواں نرول تے دھٹلی چانگلی، کلاسیکی پنجابی بولی سُنن، بولن تے سکھن داماں ہے

جیہڑی وارث شاہ نے اپنی ہیر وچ لکھی تے ورتی ہے۔ ایس پکھوں مینوں گھٹو گھٹ 150 سالوں
 دا جیوندی جا گدی جیتی دے تھر بے مانن داماں ہے۔ مَن میں 63 ورھیاں داہاں۔
 وارث شاہ دی ہیر بارے سانوں کیہ کرنا چاہیدائے؟ ایہہ اک ات ضروری سوال ہے
 اتے ایس سوال اتے پنجابیاں نوں ایمانداری تے سچے دلےں سوچنا چاہیدا اے۔ وارث شاہ دی ہیر
 پنجاب تے برصغیر ہندوستان تے پاکستان دی دھرتی دے اُتر تے دکھن دی تاریخ دا مکمل انسائیکلو پیڈیا
 ہے۔ ایسے بھونیں توں انسانی تاریخ دے موہر لے پتر لکھچے تے انسانی رہتل دی نینہ
 دھرتیگی۔ میری اپنی رائے ایہہ ہے پئی سانوں وارث شاہ دے ناں پٹھان چھپیاں
 ہیر دیاں ساریاں کتاباں نوں لکھی مٹکی رد کر دینا چاہیدا اے۔ ایس لئی پئی ایہہ ساریاں کتاباں رلوں
 تے ملاوٹی کلام نال بھریاں تے لہڑیاں بن۔ ایہناں دی تھیں سانوں زرے مکمل، معتبر تے چنگے
 قلمی سُخیاں توں نینہ رکھدیاں ہوئیاں وارث شاہ دا کلام جوڑنا چاہی دی اے۔ ایس پکھوں
 پنجاب پبلک لائبریری لاہور وچ پیاہیر دا قلمی نسخہ ایک بہت وڈی نعمت ہے۔ سانوں ایہو جیسے ہو
 پُرانے قلمی سُخیاں کولوں فائدہ لیندیاں وارث شاہ دی ہیر دی نزول، اصلی تے معتبر لکھت جوڑنی
 چاہیدئے۔ ایس توں اڈ وارث شاہ دی ہیر دے اُلٹھے تے ترجمے دُنیا دی ہر معتبر زبان وچ کر کے
 وارث شاہ تے اوہدے کلام نوں ساری دُنیا وچ کھلارنا چاہیدا اے۔ ایہہ پنجابیاں دی سبھ توں
 وڈی ذمہ داری ہے۔

سکھی دور دیاں ہیراں

(1850ء.....1801ء)

کسے وی جوہ دے لوک قصے کہانیاں اوس علاقے دے ایسے وسیب دی سیہان ہوندے
 نہیں، جیہناں دے وسیلے نال او تھوں دیاں معاشی، تاریخی، سماجی، وسیبی اُتے مذہبی سوچاں اُتے
 ریتاں روایتاں دا تھوہ لگدا اے۔ ایہہ قصے حسن عشق، اخلاق عرفان، جرت دلیری، ہمت حوصلے
 اُتے رسماں رواجوں دے راکھے ہوندے نہیں۔ ایہناں قصیاں دی لکھ وچوں لوکاں دے دُکھ
 سکھ اُن متھیں کہانیاں دے روپ وچ ڈھل کے اصل قصے دے ڈونگھیاں پانیاں اندر ویکھے
 جاسکدے نہیں۔ اک لوک قصہ بے شمار اندریاں لوک کہانیاں دا اک کڑا ہوند اے۔ پنجاب دی
 دھرتی وی لوک داستاناں نال مالا مال اے۔ اتھے دیاں لوک داستاناں اندر لوکاں دے سانجھے
 سفنے لکھدے نہیں۔ انسانی محسوساں دے ایہہ قصے اپنے آکھن سنن والیاں دے آسے پاسے اک
 طرحاں دارومانی سماں بدھی کھڑے نہیں۔ ایہناں قصیاں وچوں جیہڑی مقبولیت ہیرا پنجانوں ملی
 اوہ کسے ہور قصے نوں نصیب نہ ہوئی۔ قصہ ہیر گھنگھٹ چالی پنجاہ شاعراں نے لکھیا، سگوں صوفی
 شاعراں جیویں شاہ حسین اُتے بلھے شاہ نے ہیرا تے رانجھا نوں اپنی شاعری وچ تصوف دیاں
 علامتاں لئی وی ورتیا اے۔ ایہہ قصہ پہلے پہل لوک گیتاں دی شکل وچ مقبول ہو یا جیویں باوا بدھ
 سنگھ لکھدے نہیں:

”ہیرا تے رانجھا مغلّاں دے راج توں تھوڑا پہلے کمیں وچ ہوئے سن۔ ایہناں دی
 پریم کتھاسرے دیس وچ مشہور ہوئی۔ پہلے تاں گاؤناں اُتے واراں وچ ای رہی۔“ (۱) عشق
 اُتے محبت دی ایس داستان نوں جنیاں شاعراں اُتے لکھاریاں نے لکھیا او تاں راج تائیں ہور کسے

داستان جاں قصے نوں نہیں لکھیا گیا۔ ایس پریم کتھ نوں پنجابی شاعری وچ پہلی واری قصے دے روپ وچ اکبر بادشاہ دے سے دمودر نے الیکیا۔ دمودرتوں کوئی ڈیڑھ سو ورھے مگروں احمد گجر نے اورنگ زیب دے سے ”ہیر“ بینتاں وچ لکھی۔ ایہہ ہیر اورنگ زیب دے 34 ویں سن وچ جاں 1693ء وچ لکھی گئی جیویں احمد لکھدا اے:

’سن چار تے تہیہ اورنگ شاہی کتھ ہیر تے رانجھے دی ہوئی پوری‘

احمد کوئی دے تیراں ورھیاں مگروں 1709ء بمطابق 1121ھ وچ ہیر رانجھے دا قصہ پنجابی دے شعر چراغ دین اعوان نے رچیا۔ (2) چراغ اعوان دی ”ہیر“ توں مگروں حافظ شاہجہان مقبل نے ”ہیر“ لکھی (3)۔ مقبل نے محمد شاہ دے عہد وچ ”جنگ نامہ“ 1160ھ (4) وچ لکھیہ۔ کوئی نے ”ہیر“ جنگ نامے توں پہلوں لکھی۔ مقبل توں مگروں پنجابی زبان دے مہاں کوئی سید وارث شاہ نے 1180ھ وچ ہیر دے قصے نوں امر کر دتا۔ وارث توں بعد بہل نے 1190ھ وچ ہیر دا قصہ لکھیہ۔ (5) بہل توں مگروں باگا قادری نے ایس قصے نوں نظمیا۔ وارث شاہ توں مگروں بوہت سارے شاعر اس ائیسویں صدی عیسوی وچ ایس قصے نوں لکھیہ پر ”ہیر“ وارث شاہ موہرے کسے داد پوانہ جگیا۔

سکھی دور (1801ء تا 1850ء) وچ چاروڑے شاعر اس حد شاہ عباسی (1805ء) ہاشم شاہ، ویر سنگھ (1812ء) اتے احمد یار مرالوی (1823ء) نے ایس قصے نوں نظمیا۔ سکھی دور دیاں رہنیاں کنیاں ”ہیراں“ بارے گل کرن توں پہلاں لبہ دے تاریخی پچھوڑ اتے اک جہات پوندے ہاں تاں جو اوس دور دے ادب دے مہاڑاں تے سوجھ تہیر اپڑیا جاسکے۔ اورنگ زیب عالمگیر دی وفات مگروں مغلیہ حکومت کمزور ہوندی چلی گئی۔ نادر شاہ افشار اتے احمد شاہ ابدالی دے ہیاں دے سٹے وچ مغل حکومت دیاں جڑھاں کھوکھلیاں ہو گئیاں۔ مغلاں اتے سکھاں دا اٹ کھڑکا چہاں توں شروع سی۔ پر بن سکھ پہلی واری حاکم بن کے سامنے آئے۔ سکھ سرداراں پنڈاں اتے قصیاں اتے تل مارنی شروع کردتی۔ ایہناں جھتیاں دے باراں دھڑے بن گئے، جیہناں نوں تاریخ وچ ”باراں مسلاں“ دے ناں تال یاد کیتا جاند اے۔ مسلاں دے سردار آپس وچ بانہہ بلی سن۔ سکر چکیہ مسل دے سردار مہاں سنگھ دے مرن ویلے اوہدے پتر رنجیت سنگھ دی عمر باراں ورھے سی۔ اوس ویلے ریاست دا انتظام رنجیت سنگھ دی والدہ مائی موئن دے حوالے کیتا

گی۔ رنجیت سنگھ دی سس سدا کوروی ریاستی معاملیاں دا انتظام کردی رہی۔ ستاراں ورھیاں دی عمر وچ رنجیت سنگھ نے حکومتی ذمے داری سنبھال لئی۔ رنجیت سنگھ نے اپنی ماں اُتے اوہدے عاشق دیوان مکھپت رائے نوں قتل کروادتا۔ 1808ء وچ رنجیت سنگھ نے مہاراجہ والقب اختیار کیتا۔ (6) رنجیت سنگھ نے شاہ زمان دیاں توپاں دریائے چناب چوں کڈھ کے گھلیاں اُتے زمان نے رنجیت سنگھ نوں لہور دا حکم بنا دتا۔ رنجیت سنگھ لہور اُتے قبضہ کرن مگروں دن بدن ترقی کر دا گیا۔ اوڑک اوہدی حکومت دیاں سرحدیں کشمیر توں ملتان تیر کھلر گیاں۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ چٹا آن پڑھ ہونداں دی بڑا سیانا سیاستدان سی۔ حکومت برطانیہ نال معاہدہ سٹیج کر کے اوہنے اپنی حکومت نوں مضبوط کیتا۔ مہاراجہ نے اک انگریزی فوج فرانسیسی اُتے اطالوی جرنیلاں دی نگرانی وچ تیار کیتی۔ ایہہ ای وجہ سی کہ مہاراجہ دی زندگی وچ انگریز حکومت نوں پنجاب ول ودھن دی جرت نہ ہوئی۔ سید عبداللطیف ”تاریخ پنجاب“ وچ لکھدے نیں:

”رنجیت سنگھ نے سکھوں کی سیاسی حالت کو نئے قالب میں ڈھالا تھا اور متعدد چھوٹی ریاستوں کو ایک سلطنت میں یکجا کیا۔ ہندوستان کی غالب حکومت کے ساتھ اس کے تعلقات انتہائی دوستانہ تھے۔ اگرچہ پہلے اُن کے متعلق اس کے دل میں کچھ دوسو سے پیدا ہو گئے تھے۔ لیکن جب اُس نے اپنے مقام کو تسلیم کر لیا توں حکومت کے ساتھ نہایت دیانت داری سے معاہدہ کی پاسداری کی“۔ (7)

1839ء وچ رنجیت سنگھ دے مران مگروں اوہدے پتریں کھڑک سنگھ، نونہال سنگھ، اُتے ولیپ سنگھ نوں محلاتی سازشاں راہیں حکومتی ذمے داریاں دیاں گئیاں اُتے اوہ قتل ہونہ دے گئے۔ رائی چنداں (چند کور) نے باغی فوج نوں سبق سکھاو لئی انگریز نال رل کے سازش بنائی اُتے سکھ فوج نوں تباہ کروادتا۔ سکھ فوج نے انگریزاں نال بیچ لڑایاں لڑیاں پر کامیابی نہ ہو سکی۔ چیدیا نوالی دی آخری لڑائی مگروں سکھ فوج مُک گئی۔ اُتے انگریز نے 29 مارچ 1849ء نوں پنجاب اُتے قبضہ کر لیا اُتے ایسٹ انڈیا کمپنی دے قبضہ وچ پنجاب دی آ گیا۔ (8)

1801ء تا 1850ء دے سکھی دور دی سیاست دا مہارٹو سوانی دا سیاست وچ اگھڑواں کردار اے۔ مائی ملوان اُتے سدا کور نے رنجیت سنگھ دی تربیت کیتی۔ سدا کور باقاعدہ رنجیت سنگھ دی فوجی امداد کردی رہی۔ سید عبداللطیف لکھدے نیں:

”سدا اور کی عقلمندی اور توانائی نے رنجیت سنگھ کے ابتدائی کارناموں میں حقیقی

طور پر اس کی بھرپور مدد کی۔“ (9)

رنجیت سنگھ دیاں رانیاں آتے کنیراں بوہت ساریاں سن۔ پر مہرا بے دی

چہیتی معشوق موراں بوہت مشہور ہوئی۔ اوہ دے بارے تارنہ مخزن پنجاب دے لکھری دے
آکھن موجب:

”سلطنت پنجاب کی اس کے گھر میں تھی وہ رنجیت سنگھ کو سر دربار جو پ ہتی

سخت و نرم کہہ دیتی تھی اور بخلاف بے مرضی اس کے جو پ ہتی سو کرتی کسی اہل دربار کا یا نہ تھا کہ
اس کی مرضی کے خلاف کوئی کام کر سکے۔“ (10)

سکھی دور دی سیاست وچ سوانیاں دا اہم کردار رہیا۔ مغلاںی بیگم توں چند کور

تائیں سوانیاں مرداں دے برابر سیاست وچ حصہ لیندیاں نظر آوندیاں ہن۔

ہن اسیں سکھی دور دیاں رچیاں گئیاں ”ہیراں“ دا ویروا کردے ہاں۔ ہاشم

شاہ آتے ویر سنگھ دیاں لکھیاں گئیاں ”ہیراں“ مکمل طور آتے سانوں نہیں لکھ سکیاں۔ اوہناں
دیاں ”ہیراں“ وچوں کجھ شعر لبھے نیں جیہناں توں اوہناں ”ہیراں“ دے اسلوب دا پتہ لگدا
اے۔ اتھے اسیں ترتیب وار اوہناں شاعراں دا ویروا دیندے آں۔

ہاشم شاہ

(1821ء - 1752ء) ہاشم شاہ پنجابی دے کلاسیکل شاعراں وچوں اک سرکندھواں

ناں اے۔ اوہناں پنجابی زبان وچ ”سسی پنوں“، ”ہیرا رانجھا“، ”سوئی مہینول“، ”شریں فرہاد“،
قصہ شاہ غزنوی“، دوہڑے، ڈیوڑھے ”لیلیٰ مجنوں“ آتے سی حرفی لکھی اے۔ ہاشم شاہ دی شہرت
داوڈ اکارن تاں قصہ ”سسی پنوں“ ای اے۔

ہاشم شاہ دا قصہ ”ہیرا رانجھا“ اے تیکر چھاپے نہیں چڑھیا۔ اوہناں دی رچی ”ہیر

رانجھا“ دا ذکر ”چشمہ حیات“ آتے ”پنجاب دے ہیرے“ وچ وی ملدا اے۔ ”سی حرفی ہیرا رانجھا“
بارے ہر نام سنگھ شان ہوراں ”سسی پنوں“ وچ دس پائی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”چکھدیاں چکھدیاں اخیر کیول ہاشم دی ہی رچنا دی اک اجیہی ہتھ لکھت پراپت ہو گئی

جس وچ اوکت ”سی حرفی ہیر رانجھا“ وی شامل سی (11)

ہاشم شاہ نے قصہ ”ہیر رانجھا“ پنج سی حرفیاں شکل وچ لکھیا۔ سی حرفیاں دکھو وکھو کھ بھرو وچ
نہیں۔ ہاشم شاہ نے ”ہیر رانجھا“ دا انجام سکھانت کیتا اے۔ راجے عدلی نے تیاں کیتا راجے عدلی
دی عدالت وچ ہیر دا بیان انج اے:

الف: آکھیا ہیر نوں ”دس ہیرے!

تیرا نال رانجھے کیہا ساک ہے جی؟“

ہیر آکھیا ”ساک نہ عاشقاں دے

میرا دین ایمان ایہہ چاک ہے جی“

”جھوٹ بولنے تھیں کجھ نفع ناہیں

ہوای جاو تا انت نوں خاک ہے جی

ہاشم آکھیا ہیر نے ”رب جانے

میرا کھیزیاں تھوں پلاک ہے جی“

ہر نام سنگھ شان دے آکھن موجب: (12)

”جس دی اک اک سطر وچ کناں کجھ لگیا پیا ہے۔ سُن دیاں ہی اوس نوں رانجھے دے

حوالے کردتا اُتے کھیزیاں نوں اپنے راہ پادتا“۔ (13)

ایسے ای ”سی حرفی“ دیاں دو ہور ونگیاں بیٹھ دتیاں جاندیاں نہیں

ب بوہت حکایتاں چھوڑ کے میں

رنگ رس دی ہے تھوڑی بات جوڑی

قصہ بوہت بے درد دا کجھ ناہیں

درد وندی مار دی بات تھوڑی

..

ہاشم شاہ لوک جھوٹ آکھے

رانجھے نال سہتی تھیزا پایا سی

(14)

ہاشم شاہ دی دوجی ”سی حرفی ہیرا نجھا“ لمی بحروچ اے۔ لہندے کجھ نمونے دیکھو:

ف قال کتاب دی ویکھ میاں ! میرا چاک کدوں گھر آوندا ہے؟
سُتے پئے نصیب اساڈڑے نوں مولا کدوں کو پھیر جگاوند ا ہے؟
مینوں تتری نوں لیکاں لگڑی نوں کس واسطے دُکھ سہاوند ا ہے؟
ہاشم شاہ پیارے نوں مہر تاہیں دُکھیا ریاں ڈھیر دُکھاوند ا ہے؟

الف ا ج نصیب اساڈڑے نیں سوہنا یار میرے گھر آیا ہے
دکھ سول پئے گھر دو تیاں دے رانجھا راج تے بھاگ لے آیا ہے
سیو آن کے دیو مہرکاں فی میرے راولے نے پھیرا پایا ہے
ہاشم شاہ میاں حرف ہور پیا میرا سکدا چاء بُزایا ہے (15)

ظ ظلم کیتا اساں عاجزاں تے، کدے مہر کرو ایس جیونے جی
بھورا درد دی چا پیے آدی نوں، مولوں سخت فولاد نہ تھیوئے جی
نہیں دیو جواب شتاب سانوں، گھول زہر پیا لڑا پیوئے جی
بناں پریت دے عمر خراب ہاشم، لکھ جُگ جے جگت تے جیوئے جی (16)
ایہہ سی حرفی بیٹھ لکھ بندناں مکدی اے۔

ی یاریاں کرن آسان تاہیں، نال جوگ بیراگ سنیا سیاں دے
کون لا بھبھوت ملنگ ہووے، دلاں گھانٹاں نال اداسیاں دے
آکھے لگ کے اسیں خراب ہوئے، اینناں اکھیاں درس پیا سیاں دے
ہاشم شاہ میاں ہن بہت ہوئی، چھڈ خیال رسیلیاں ہاسیاں دے (17)

اُتلے نمونیاں توں ہاشم شاہ دی ”سی حرفی ہیرا نجھا“ دے اسلوب دا پتہ لگدا اے۔

ہاشم شاہ دی مہنتا مونہوں بولدی اے۔ ہاشم شاہ دی تیجی ”سی حرفی“ دی اک دنگی دیکھو
الف آجانی تیرا عشق میرا، پیا جالدا جیا کباب دانگوں
بھاویں آن کے ویکھ لے جوش لگے نینیں چووندا نیر گلاب دانگوں

سینے وچ لکھایا نام تیرا پئی واچدی روز کتاب وانگوں
 ہاشم شاہ جو ساس آرام داسی یاد آوندا ہے کوئی خواب وانگوں (18)
 ہاشم شاہ نکلے دیروے اُتے مختصر گل دادھنی اے۔ اوہدے دوہڑے اُتے کسی پنجابی
 ادب داماں نیں۔ ایہہ سی حرفی وی بھادیں نامکمل اے پر اوہد اُمڈ ہلاکُن گل نوں گھٹ توں گھٹ
 لفظاں وچ بیہناوی دکھالی دیندا اے۔ اوہ دمودر اُتے وارث وانگوں گلے پہن سکا ون نہیں بہندا
 سوتر دی تردی گل کردا اے، جیہڑی جی دے من وچوں رُک بھر لیندی اے۔

ویر سنگھ: (1812ء)

پنجابی ادب وچ کسے سکھ کوی دا ایہہ پہلا قصہ ہے۔ کوی نے ایہہ ہیر 1869 بکری
 (1812ء) وچ لکھی اُتے 24 سال پچھوں (1836ء) وچ پنیالہ شہر وچ لکھی گئی۔ جیویں کوی آپ
 دس پائی اے:

ککھی اٹھاراں سے اُنہتر میں، لکھی آن ترانویں سال بھائی
 اسو دی کھت پی سُنھ وار منگل، لکھی شہر پنیالے سدھائی بھائی (19)
 ایس قصے بارے جانکاری ڈاکٹر اجیر سنگھ ہوراں دتی ہے اوہ لکھدے نیں:
 ”ایہہ قصہ اُجے تک اُن پرکاشت اُتے اُن گویا ہی رہیا ہے ایس دی ہتھ کھت کاپی
 ایس داسر لیکھ رانجھے ہیر دا پریم برن لکھیا ہویا ہے پر کوی ایس نوں لکھدا ہے۔“ (20)
 ویر سنگھ سہایتا کرے ست گر، قصہ جوڑیے رانجھے ہیر دا جی
 قصے دے شروع اُتے انت وچ ویر سنگھ گورو گوہند سنگھ دی استت کیتی اے۔
 کوی تھان تھان گورو گوہند سنگھ نوں یاد کردا اے۔ کوی آکھدا اے:

میری بندنا گورو گوہند سنگھ نوں، جیتا مالک سرب سریر دا جی
 جان نال قربان گورو گوہند سنگھ اُتے، سانوں زور گوہند سنگھ پیر دا جی
 سدا آسرا گورو گوہند سنگھ دا، جیکوں میں نوں آسرا نیر دا جی (21)
 ویر سنگھ دی ہیر وارث شاہ دی ہیر توں متاثر ہو کے لکھی گئی اے۔ وارث دی ہیر وچ جتھے
 اسدی رنگ اُتے صوفی مت دا نظریہ سمجھا ون دا جتن کیتا اوہ ایس وچ نہیں اے۔ سگوں ویر سنگھ دی

ہیر، رانجھا جاں ملکی کہانی موجب تاں مسلمان تاں مسلمان نہیں پر اوہ رام دیں سونہاں کھاندے
نیں۔ ڈاکٹر اجمیر سنگھ لکھدے نہیں:

”کہانی انوسار نکاح اتے شرع دا جھگڑا ہے پر کوی نے ساری پر بھاشک سنگھ دلی
گورمت دی ورتی ہون کر کے ایہہ رچنا ہندو، سکھ، مسلماناں دے سبھیا چاردی سانجھ جیہی بن گئی
ہے۔ ایسے کر کے قصے آدوچ دسم رتھ دے ”چرتراپا کھیان“ دے انوسار ہیر اتے رانجھے دا
متھاسک چکھو کڑ دسیا ہے کوی رانجھے نوں اندر دا اوتار اتے ہیر نوں مڈیکا دس دا ہے۔“ (22)

اندر اوتار رانجھیزا، ہیر مونیکا جان
ساپ بعد ہومن کلپ کا، کتھ آن کی آن (23)

ہیر رانجھا دیر سنگھ دیاں کجھ ونگیاں دیکھو:

ملکی آکھیا چک دی رن ہو کے، کتھوں پہنیں گی والیں نتھ کنڈی
کتھوں گھتسیں ہارحمیل چوڑا، کتھوں لہیں جھرو کے دی پوان ٹھنڈی
دیں رات لینے رانجھا ستھراں تے، کتھے لویں گی پلنگ نوار ٹھنڈی (24)

رانجھا کو کد اسی ہیر دا ناؤں لے کے، نعرے ماردا سنیا سی جگ میاں
جتھے ہیر رانجھا مل کھیڈ دے سی، رووے بوٹیاں گل لگ میاں
ہرے گھاہ تے رانجھا جے رکھے، لگے لکھاں نوں بھڑک کے اگ میاں (25)
رانجھا رام ہی رام پکاردا ہے کھلی بانہہ کو کے منصور وانگوں۔

مارے برہوں دے ہوش نہ رہی مولے، لگے پنڈے نوں ککھ کپور وانگوں
کھور دے کے وزیر ویایا میں، رانجھا آکھدا الپ شہور وانگوں
دیر سنگھ، رانجھینے دے نین پورے، نیر پھور ہے لال سندور وانگوں (26)

جیویں ایس پہلاں لکھ آئے آں کہ اوہناں نے سکھ مت دی وچا ردھارا اتے گورو
گوہند دی تعریف نوں لیا وندا اے اتے نکاح اتے شرع دا جھیزا جھیزا یا اے، پر پھیر وی دیر

سنگھ کول قصے دے مڈھلے گن سہج سبھ دکھالی دیندے نیں۔

ہیر رانجھا۔ جوگ سنگھ (1882 بکرمی .. 1825ء)

ہیر جوگ سنگھ کہتاں دی دھارناں وچ لکھیا پنجابی دا پہلا قصہ کہیا جاسکدا اے۔ ایہہ 1873ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اوس دے متن وچ قصہ لکھن دے سہول کوئی اشارہ نہیں ملدا۔ ڈاکٹر اجیہر سنگھ لکھدے نیں۔

”شمشیر سنگھ اشوک نے اپنے نسخے دے ادھار اُتے ایس وارچن کال 1882ء بکرمی (1825ء) سچت کیٹا ہے۔“ (27)

کوی مڈھلے بند وچ شاردا دیوی دی تعریف کردا اے۔ کوی نے قصے دی اوہی جانی پچھنی کہانی بیان کیٹی اے۔ ڈاکٹر اجیہر سنگھ دے آکھن موجب

ایہہ قصہ لکھو آکار دی رچنا نہیں۔ ایہہ چارچن والے دو سو چھتر (276) پداں وچ ہے۔ ہیر جوگ سنگھ وچ ہیر دی کتھ دے متھا ہاسک کچھ ول سنکیت کیٹا گیا ہے۔ کوی انوسار کسے نے سادھ، سنت، رشی منی نوں دکھا کے سکھ نہیں پایا۔ اندر اُتے مونیکا نے کھل منی دادس دکھایا تہے ای اوہناں نے رانجھا اُتے ہیر بن کے کشت جھٹے۔“ (28)

جوگ سنگھ آپ فقیر سی ایس لئی اوہ سادھ، سنت دی تعریف کردا اے۔

سورگ پھل مروت کئے نہیں پایا سکھ
رکھی منی سدھ، سادھ، سنت نوں دکھا کے
لکا پتی راون رکھیسر دکھا من
سوئی رن رام چند مار یار ساء کے
مونیکا تے مان دیور رانجھے نے دکھایا رکھ
جوگ سنگھ ہیر رانجھے ہوئے سوئی آء کے (29)

جوگ سنگھ انت وچ رانجھے نوں اندر بنا کے سنگھاسن اُتے بٹھاوند اے۔ رشی منی اوس دی پوجا کردے نیں۔ دیوتے اوس اُتے پھلاں دامینہہ ورھاوندے نیں۔ کوی ”ہیر“ دی اُساری وارث دی ”ہیر“ اُتے کیٹی پر، انت وچ ہیر دی موت دا کارن تاپ نوں دسیا ہے۔ کوی نے ”ہیر ویر

سنگھ، توں وی لا بھ چکیا اے۔

ہن کجھ کلام دیاں ونگیاں ویکھو:

ہنری بجائی سیو رانجھے نے موہ لئی
زلف زنجیر والی پائیے تے پھاس فی
جوگ سنگھ متا کتے ہیرے سہیلیاں نے
رانجھے نال کھیڈیے بنائیے راس فی

☆

گیت گاؤں اپار وچ ہیر سردار
رانجھے ہنری بجائی راگ تان نوں سوار کے
جوگ سنگھ ماہی صفت کیتی چوچکے نے
مُری وجا ایہہ موہندا سنسار کے

☆

سر چیرا فی گلابی بھنے نین فی شرابی
منکھوں بولیاں جھرن پھل ہار لے بناوندی
پھرے لکھنڈا سوہنا، چت نوں جھریندا سنیو
مُری آواز فی کلچرے نوں کھاوندی

☆

دیکھ صورت تیری جمال ہیر ہوئی ہے نہال
دس ناؤں تے گراؤں کون دیس کون تل کے
کھ سوہنا شہاب، مینوں دے توں جواب
جوگ سنگھ پریم بن گئے تن سلھ کے (30)

حامد شاہ عباسی

حامد شاہ عباسی موضع چونہ پنڈ واقعہ پرگنہ پٹھان کوٹ ضلع گورداس پور دے رہن والے

سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں ”جنگ نامہ حامد“ ”اخبار حامد“ ”ہیر حامد“ مشہور نیں۔ ایہناں توں
 چھٹ حامد دیاں ہور لکھتاں وچ ”گلزار حامد“ ”تفسیر حامد“ ”فقیر نامہ حامد“ ”احکام الصلوٰۃ“ وی
 شامل نیں۔ حامد شاہ دا جنم 1161 ہجری وچ ہویا۔ کیوں جے اوس دے اپنے قول موجب جنگ
 نامے دے شروع کرن ویلے اوس دی عمر ویہہ ورھے آتے ختم کرن ویلے تریہہ ورھے سی آتے
 ”جنگ نامہ“ 1191ھ وچ دس ورھیاں دی محنت دے بعد پورا ہویا۔

کیئا سی ایہہ شروع جاں عمر آہی سی ویہہ
 کیئا جدوں تمام سی عمر آہی سی تریہہ
 دساں برساں وچ آکھیا قصہ جوڑ تمام
 آہا سن اکانوے اک سو اک ہزار
 ہجرت بعد رسول دے جدن تھیا تیار (31)

حامد دا ”جنگ نامہ“ تاں مشہور سی پر 1908ء وچ اوس کوی دی ہیروی چھپی جس نوں
 میاں امام الدین سنیا رے بنالے والے حامد دے وارثاں کولوں خرید کے چھپوایا۔ حامد شاہ عباسی
 نے 1220ھ (1805ء) وچ ایہہ قصہ مکایا۔ جدوں رنجیت سنگھ ہور دے تخت آتے سی۔ حامد شاہ
 عباسی لکھدے نیں:

سن باراں سو ویہہ سی خاص ہجری آتے جانو ویروار میاں
 رجب ستویں جاں تاریخ آہی پورن کتھا جان ہوئی کار میاں
 سست جان بانٹھ اٹھارہ سینکڑے سا مگھر ماہ سورج دی کار میاں
 انی جان پروشی دی مانگھ دی جیوں لگا کتھا دارنگ بہار میاں (32)
 حامد نے ستر ورھے دی عمر وچ ایہہ قصہ لکھیا حامد لکھدا اے

حامد عمر ستر کدے نہ ایہہ ڈٹھا ایہو کہے چلے مہیں نال میاں
 ایس ہیر حامد آتے احمد ہیر، احمد یار مرالوی دا ٹکراواں تول اگے جا کے کراں گے۔

احمد یار مرالوی

احمد یار مرالوی 1768ء نوں ضلع گجرات دے اک پنڈ وچ پیدا ہوئے۔ ڈاکٹر شہباز

ملک ہو ریں لکھدے نیں:

”شاہنامہ رنجیت سنگھ 1838ء وچ شروع کیتا او دوں عمر ستر (70) کو رہے سی۔ ایس حساب نال 1768ء تاریخ پیدائش بن دی اے۔“ (33)

احمد یار مرالوی ہوراں ستر سال دی عمر وچ 184۹ء نوں وفات پائی۔ (34) احمد یار مرالوی ہوراں دیاں لکھتاں وچ قصہ ہیر رانجھا، سکی پنوں، لیلیٰ مجنوں، سوہنی مہنوال، کام روپ و کام لٹ، چندر بدن، راج بی بی، سیف الملوک، قصہ حاتم، تفسیر سورۃ یوسف، طب احمد یار، قصہ تیتڑ، قصہ تمیم انصاری، حضرت محمد ﷺ صاحب کا تولد نامہ، وفات نامہ، جنگ بدر، جنگ اُحد، جنگ خندق مشہور نیں۔ احمد یار مرالوی ہوراں ”شاہنامہ رنجیت سنگھ“ وی لکھیا۔ ارجن داس لکھدے نیں:

”اُن کی علمی لیاقت کا شہرہ سن کر 1840ء میں جب آپ کی عمر ستر سال سے متجاوز تھی مہاراجہ گلاب سنگھ نے دربار لاہور میں طلب فرما کر آپ کو تاریخ خالصہ شاہنامہ لکھنے کا ارشاد فرمایا۔“ (35)

احمد یار مرالوی ہوراں ”قصہ ہیر رانجھا“ تقریباً 1818ء نوں لکھیا۔ (36) ایہہ قصہ 1928ء وچ لہوروں چھپیا۔ اتھے اسیں ”ہیر حامد شاہ“ اُتے ”ہیر رانجھا“ احمد یار مرالوی دا لکراواں تول کردے ہاں۔

حامد شاہ عباسی ہوراں ”ہیر“ دا قصہ 1805ء وچ لکھیا، اُتے 1908ء وچ پہلی وار چھاپے چڑھیا۔ احمد یار مرالوی ہوراں قصہ ”ہیر رانجھا“ 1818ء وچ حامد عباسی توں تیراں ورھے مگروں لکھیا۔ ایہہ قصہ 1928ء وچ چھپیا۔ حامد شاہ عباسی ہوراں قصہ داندھ ریت موجب حمد یہ اُتے نعتیہ شعراں توں بدھا۔ اوس توں مگروں خلفائے راشدین اُتے پیر پیراں محی الدین دی مدح وچ شعر لکھے۔ پھیر عشق حقیقی دی اہمیت بارے شعر لکھے اُتے فلسفہ وحدت الوجود نوں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ حامد عباسی لکھدے نیں:

اوس عشق مرا تے خبر نہ سی جدوں اپنی وچ ہاہوت میاں
عشق ہو یا تاں اپنا آپ لدھا اندر خاص مکان لاہوت میاں
بند بند وجود دی عشق جانے وچ پاک مقدم جبروت میاں
حامد عشق بنیاد ملکوت رکھے پیا لذتی عشق ناسوت میاں

آپے عشق ہو یا آپے جان عاشق آپے خاص معشوق مطلوب ہو یا
عاشق پاک ہو آپ معشوق کیتا احمد نام جو خاص محبوب ہو یا
آدم نوح خلیل تے جان موسیٰ کتے زکریا کتے ایوب ہو یا
سیمان کتے ہن داؤد یوسف حمد کتے یونس تے یعقوب ہو یا (37)

حمد ہوراں اپنے مکھ بند وچ کجھ ہیر لکھریاں داؤد کر کیتا اے۔ اُتے دسیا اے جے
میں مقبل گورداس اُتے احمد شاہ دیاں کتاباں دیکھ کے اپنی کتاب دی نیہہ رکھی سی۔ حمد عباسی
لکھدے نیں:

چول اپنے منک کے مقبلے توں لون احمدے دا وچ پاوساں میں
گھيوہٹ گرداس دا وچ پاواں کچھڑی جوڑ کے دیگ رنھ وساں میں (38)

حمد نے ہیر رانجھے دے قصے دی تصنیف بارے اک بوہت سوادہی گل بیان کیتی
اے۔ جس توں اوہناں ساریاں گلاں دا پتا چلدا اے۔ جیہناں حمد نوں ایس قصے دے لکھن اُتے
مجبور کیتا۔ جیویں اوہ لکھدا اے:

مینوں ضد مڈھوں رانجھے ہیر دی سی نت بولدا بری زبان میاں
جٹی جٹ لے گیا اوہال سی جی، مندے کرم سی وچ جہان میاں (39)

حمد لکھدا اے کہ ایس قصے دے خلاف کرو دھ جدوں جدوں ودھ گیا تاں اوڑک
1840 بکرمی وچ اک دیہاڑے گھروں نکل کے موضع ”سکارہ“ دے ارادے نال ”نور پور راج“
توں اگے ودھیا جندا سی۔ عشاء دا ویلا سی پانی رات سی، میں کلم کلا جندا پیا ساں جے ”درہ
بوہلاں“ دے کول بجلی وانگن کجھ لشکار پیا اُتے ایہہ آواز سن کے تر بھک اٹھیا:

نت چبھ تلوار چلا وندا اے، سانوں دین گالھیں لہدی کار جانوں
بھلے برے دارب نیاؤں کرسی کیمی نال ساڈے ایس خار جانوں (40)

ایہہ سن کے مینوں بڑے ہول پنے اوڑک ہمت کر کے اگے ودھیا اُتے بولن والے دا
پتہ تھوہ پکھیا۔ جواب وچ دو آوازاں آئیاں اک نے کہیا ”میں ہیر“ اُتے دوجی نے کہیا ”میں
رانجھا“ ہاں۔ اوس دن توں مینوں پک ہو گیا کہ ”ہیر اُتے رانجھا“ دونوں نیک پاک اُتے پنیچے
ہوئے سن۔ اُتے میری غلطی سی جے میں اچ تائیں اوہناں نوں بُرا کہند ارہیا۔

اوسے روز توں دل میرے شوق پیا، ایس کتھا دا تہوں ارنہ چیا
 سن بارہاں سو دوسی جان پورا جدوں ایہہ قصہ ڈھوں لکھن لایا (41)
 احمد یارمرالوی ہوراں ”قصہ ہیر رانجھا“ دا آغاز وی حمدیہ شعراں توں کیتا تے فلسفہ
 وحدت الوجود نوں بیان کیتا۔ اوہ لکھدے نیں:

وحدت دے دریا دیاں موجاں کیتا شور کارا
 کن آواز کانگے تھیں اٹھیا کیتوس راز پسارا
 زمیاں اسماناں وچ چڑھیا دہنہ چن دا چکارا
 تاں فیکون کہیو سو جاں ہويا ظاہر عالم سارا
 اکسے واجب دیوں وجودوں موجودات اوپائی
 تاں احمد بی میم ہوراں نے آن دتی دکھائی
 عاشق تھیں معشوق وکھالی ہوئی وچ لوکائی
 دھرت فلک وچ احمد یار اچک گئی روشنائی (42)

احمد یارمرالوی ہوراں قصہ داپلاٹ اتے کہانی وارث شاہ دی بیان کیتی اے۔
 حامد عباسی ہوراں قصہ دے شروع وچ ای رانجھے نوں حقیقی عاشق، کراماتی فقیر دسیا
 اے اتے اوسے خیال نوں ای توڑ نبھایا اے۔ رانجھا سہتی دی مدد نال ہیر نوں ملیا۔ سہتی دا پیر مراد
 ہو وچ نال سی۔ رانجھے نے کرامات نال اوس نوں سد بلایا۔ اوہ تاں سہتی نوں ڈاچی اتے بٹھا کے تیر
 ہو یا پر ہیر اتے رانجھا راہ وچ ناہراں دے پنڈ کول پھڑے گئے۔ ناہراں اتے کھیریاں دی لڑائی
 ہوئی۔ چھوپاں چلیاں، لہو ڈلھے انت نوں اک سید پیر رولا مکایا اتے دوہاں نوں کوٹ قبوے
 انصاف کرن سنی اپڑایا۔ راجے ابوالفتح دے مقدمہ پیش ہويا جس ہیر کھیریاں نوں دوائی۔ پھیر
 رانجھے دی بددعا نال کوٹ قبوے دے شہر نوں آگ لگی۔ راجے نے پھیر کھیرے منگوائے اتے ہیر
 رانجھے نوں دوا کے انصاف کرایا۔ آگ بجھ گئی۔ سارے ٹھنڈ پے گئی۔ ہیر اتے رانجھا عشق مجازی
 توں پرے لنگھ گئے سن۔ کوئی اٹھوارا دیوان گرداس دے گھر رہے۔ پھیر شہروں ٹر گئے، کوک و دیا
 کرن گئے پر کجھ دور جا کے دونوں غائب ہو گئے۔ پھیر شاعر ہیر رانجھے نوں جھنگ اپڑاند اے۔
 اتے چوچک دے گھر جاندے نیں پر بن دونوں عشق حقیقی وچ مست۔ ہیر نوں ہیر کر کے بلاؤ

اُتے بولدی نہیں۔ رانجھا رانجھے داناں نہیں پچھاندا۔ ہیر رانجھے دے ناں اُتے رانجھا ہیر دے ناں
توں بولدے۔ شاعر لکھدا اے:

اک دوئے دے وچ دھیان لایا آپس وچ تصویریں جیوں دوئے
محو ہویا اک دے وچ دو جا ہیر رانجھے نے اپنے آپ کھوئے
رانجھا ہیر ہویا، ہیر بنی رانجھا خودی دور کر دوئی توں ہتھ دھوئے
کامل عشق حقانی دے وچ دونویں واصل ذات الہی دی ذات ہوئے (43)

ایسے مستی وچ دونویں سریر تیاگ دیندے نیں اوہناں دی قبر بن جاندی اے۔ پھر
چراں پچھوں مکے دے راہ وچ حاجی دوہاں نوں اک بوری مجھ دے نال دیکھدے نیں۔ ایہہ
حاجیاں نوں مکے داراہ دسدے نیں اُتے انگڑ کھو اوندے نیں۔ اک حاجی دے ہتھ جھنگ مایاں
نوں سپہنا گلدی اے کہ میرے روئے دا بوا جیہڑا کھنڈیاں دے پاس ہے بند کر دیو کیوں جو
اودھروں دوزخ دی واء آوندی اے۔ انج ایس قصے دا انجام ہوند اے۔ کوئی لکھدا اے:

دفن ہیر رانجھا کیٹے وچ قبریں جدوں زریا سی اک سال بھائی
جعفر نام بھائی اک چوچکے دست نال سی ہور سیال بھائی
گئے حج نوں سی جدوں پھرے گھر نوں منزل اک پچھانہ چال بھائی
رانجھا ہیر تے بوری مجھ تنے مکے ول چاندے خوش حال بھائی (44)

مولوی احمد یار مرالوی ہوراں قصے دا انت دکھانت کیتا اے۔ احمد یار مرالوی ہوراں
زری وارث دی کہانی بیان کیتی اے رانجھا سہتی دی مدد نال ہیر نوں کھسکا وندا اے۔ سہتی نوں
کرامت راہیں مراد بلوچ مل جاند اے۔ رانجھا ہیر نوں لے کے اپنی راہ پیندا اے۔ دن نوں
کھنڈیاں دی واہر چڑھدی اے۔ رانجھا راہ وچ سوں جاند اے۔ ہیر تر لے کر دی اے پر رانجھا
بے فکر ہو کے سوں جاند اے۔ کوئی لکھدا اے:

بیلی سونے دا نہیں ویلا کنگ نو نیزے دھانی
احمد یار قضا نہیں ہوندی لکھی قلم ربانی (45)

سر ہیرے دی جھنوں اُتے دھر رانجھا سو جاندا
 وس چلدے متاں کر تھکی حکم نہ موڑیا جاندا
 گھوک ستا اک گھڑی ہوئی تے کھڑک آیا کٹکاندا
 کھیزے آن ستے نوں پھڑ دے جاگ آئی چکھوں تاندا (46)

کھیزے ہیر اُتے رانجھے نوں پھڑ لیندے نیں۔ جوگی رولا پاوند اے اُتے لوک اکٹھے
 ہو جاندا نیں۔ راجے دے ملازماں نوں خبر ہوندا اے اُتے اوہ پھڑ کے راجے دے دربار وچ
 پیش کر دیندے نیں۔ راجے نے شریعت دی روج نال ہیر کھیزیاں نوں دے دتی۔ رانجھے نے بد
 دعا دتی راجے دے شہر نوں اگ لگ گئی۔ راجے نے وجہ پچھی اُتے اوہوں دسیا گیا کہ جوگی نال نا
 انصافی ہوئی۔ راجے نے ہیر کھوہ کے جوگی نوں دتی اُتے شہر دی اگ بجھ گئی۔ ہیر آکھیا ہن
 ہزارے نہ لے جا لوک آکھن گے ادا حال کر لیا۔ ایس لہی مینوں جھنگ جھڈ دے اُتے جٹ بنا کے لیا۔
 رانجھا من گیا۔ سیالاں ہیر نوں زہر دے دتی۔ کوئی نکھدا اے:

لیہدے خوشی رانجھے دے دل وچ کیتی کاج تیاری

اودے ہیر سیال سیالاں موہرا دے کے ماری (47)

رانجھے نوں ہیر دے مران دی خبر پہنچی اُتے رانجھا وی مر گیا:

خط پوہتا جاں سُنیا رانجھے ماری آہ قہر دی

وانگ فرہاد ہوا ہوئی دھس گئی ساگ زہر دی (48)

رانجھے نوں فرشتے چب کے جھنگ لے جاندا نیں اُتے ہیر دی قبر دے برابر دو جی
 رانجھے دی قبر بن جاندا اے۔ اخیر اُتے کوئی نے اک کتاب وچوں حاجیاں دے مکے جان دا
 واقعہ اُتے راہ وچ ہیر رانجھے نال ملاقات ہووان دی وس پائی، اُتے حضرت شاہ رکن عالم نوری
 ہوراں وی ہیر نال ملاقات دی دعا کیتی اُتے اوہناں دی دعا قبول ہوئی۔ اک دن شاہ رکن عالم
 نماز پڑھدے پئے سن نہر دے کنارے اوہناں دے اگوں اک ٹوٹی لٹکی۔ اوہناں نماز توں فارغ
 ہو کے پچھیا تُوں میرے اگوں کیوں لٹکی۔ اوس آکھیا جے تہاڈا دھیان خدا ول ہوندا تاں تسنیں
 مینوں نہ دیکھدے۔ اک دن میں ساگ چیر دی پئی ساں اُتے میرا ماہی مینوں دس پیا اُتے داتر
 نال میرا پونا وڈیا گیا۔ اوس ویلے توں میری جند جان رانجھے وچ اے۔ جے تُوں مست الست

عاشق ہونعوں تاں میرے اگوں لٹھن دا پتہ وی نہ لگدا۔ شاہ رکن عالم ہیر دی ایہہ گل سن کے
 بوہت متاثر ہوئے اُتے ہیر رانجھے دے عشق دے قائل ہو گئے۔ اخیر اُتے احمد یار مرالوی ہوراں
 وارث شاہ جنڈیالے والے دی بوہت تعریف کیتی لکھدے نیں:

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ واہ ہیر بنائی
 میں بی ریس او سے دی کر کے نکھی توڑ نبھائی
 جوائکل مضمون نہن دی اُس سو میں نہیں کائی
 وڈا تعجب آوے یارو دیکھ اُس دی وڈیائی (49)

ہیر ریت دے شاعر اں وچوں حمد شاہ عباسی ہوراں دمودر دی کہانی توں لا بھ چکیا
 اے اُتے اوہناں دے پاتر اُتے کہانی حیران کن حد تاں ملدے نیں۔

رانجھے دے بھراٹھ ہر خاں، جیون خاں، ظاہر خاں، دھیدو دی کڑمائی دولت خاں وڈا رانج دے
 گھر ہوئی۔ ہیر دے وڈے ویر پٹھن، خان اُتے سلطان، ہیر دا کھسم شہداد، ہیر دا سوہرا عالی خان اُتے
 کوٹ قبو لے داراجہ ابوالفتح خان۔ کوئی نے ہیر دا کردار بڑا جاندارو کھایا اے، اُتے سانبھ دیس دے ظالم
 راجہ طور خان نال ہیر دی لڑائی کھائی اے۔ سانبھ دیس داراجہ طور بڑا ظالم سی کوئی لکھدا اے۔

ڈردا کوئی نہ کھاوندا وچ ویرھے اُتے کدے پوشاک نہ مول دھوتی
 ڈردے ناؤں نہ کسے دا مول ہیرا حالی اُتے دھنوں ہور لال موتی
 راجہ پنھ لئے ناہیں ناؤں سن کے اندر لئے غریباں دا نہ سوتی
 گھوڑا، اوٹھ، مہیں، گائیں، نہ چھڈے ویکھ لئے کہہاراں دی کھوہ کھوتی (50)

طورے خاں نے اک وڈا سوہنا بیڑا بنوایا سی۔ اوس اُتے لڈن ملاج نوکری اچے راجہ
 بیڑے وچ چڑھیاوی نہیں سی کہ لڈن نے لالچ وچ آکے کسے ہور نوں اوس دی سیر کرائی۔ طورے
 نوں پتہ لگا۔ اوہ لڈن نوں مروانا چاہندا سی پر لڈن نوں پتہ لگ گیا اُتے اوس نے اک رات
 بیڑے نوں ادھ دریا وچ لے جا کے روڑھ دتا۔ جد بیڑا جھنڈ کولوں لٹکھیا تاں ہیر نے پھڑکے پنھ
 کھلاریا۔ اوس پاروں خاں نے اپنی گھلیا تاں سیال نہ منیا۔ انت طور خاں اپنے سپ ہی لے کے
 آ گیا کہ بیڑا کھوہ کے لئے جائے۔ اگے ہیر نوں خبر مل گئی۔ اوہ وی تیاری، اوس بیڑا ادھ دریا وچ جا
 کھلاریا۔ خوب گھمسان دی جنگ ہوئی۔ دوہاں پاسے لاشاں ڈگیاں۔ طورے دے اسی موئے

اُتے مھنڈاں دا پتہ نہیں۔ ہیر دیاں اکی گڑیاں مویاں اُتے تریہہ مھنڈاں ہویاں۔ ہیر کیہی، فوج
دی سرداری جد طورے دی فوج ہیر دیاں سہیلیاں دے ساہنے آؤندی اے تاں کوی لفظی مقابلہ کر
کے مرداں دا محول اڈاؤندا اے:

اوتھے چوڑیاں دی چھنکار میاں	اوتھے ذرہ نجویں جھنکار سی جی
اوتھے ہار آیا گل سار بھائی	اوتھے لٹک دی گلیں تلوار سی جی
اوتھے چشم نگاہ دی مار میاں	اوتھے کمر دے وچ کٹار سی جی
اوتھے حسن دے باغ بہار بھائی	اوتھے عاشقاں نوں انت ہار سی جی
ایدھر جگنیاں دا ابھمان سی جی	اودھر دلاں اندر نری تان میاں
ایدھر ہس کڑیاں تک نتھ سی جی	اودھر چکراں دی چوکی شن میاں
ایدھر پلک تے بھواں کمان بدھے	اودھر لکدے تیر کمان میاں
ایدھر زلف نچی ہتھ حسن دے سی	اودھر عشق کمند سیان میاں (51)

اُتے کتھادی سوہنی بولی اے:

ایس توں دکھ کوی نے سہتی نوں چنگے رنگ وچ نہیں دکھایا۔ سہتی عالی خاں دی رنڈی
دھی سی کوی ایس دی بد معاشی دل اشارہ کراڈا اے۔ سہتی چھند بکست دی سی۔ ایسے کر کے رامو باہمن
دے گھر آؤندی سی رامووی شاعری۔ رانجھ کھیریاں توں ڈردار رامو کول رہیا۔ اوبدی سہتی نال صلح
ہوئی۔ اُتے سہتی دی مدد نال ہیر نوں ملیا۔ سہتی دا پیار مراد بلوچ نال سی۔ رانجھے نے کرامات نال
اوس نوں سد بلایا اُتے اوہ سہتی نوں ڈاچی اُتے بٹھا کے تر ہو گیا۔ سہتی بارے کوی لکھدا اے:

رامو باہمن دے سہتی کدے کدے آئے بہندی سی سماں پائیے جی
سن دی بوہت بکست تے دوہڑے سی رس رنگ بھرے دلوں لائیے جی
پھر دی آپ سناؤندی شوق دل دا بھ کھا سوہنی آپ بنائیے جی
ہس کھید کے جیو پر چا سہتی جاندی گھر اپنے تائیں دھائیے جی (52)

ہیر اُتے سہتی دے کرداراں توں ٹھٹھ کوی نے باقی کردار روایتی انداز وچ ای اُٹکے نیں۔
احمد یار مرالوی ہوراں کہانی ای ساری وارث شاہ والی بیان کیتی اُتے کردار وی سارے وارث
دے کرداراں اُتے اُسارے اُتے لفظالی وی نری وارث شاہ دی بیان کیتی۔ ہیر اُتے رانجھا دریا

اُتے اکٹھے ہوندے نیں۔ ونگی ویکھو۔

ایدوں ہیرندی تے جاندی لیکے ڈارسیاں دا
اودوں رانجھا مجھیں ڈھو کے کدھی آن بہاندا
کڑیاں نہاؤن جاں وچ نالے رانجھاوی وڑ جاند
کوئی مار بنی لنگ پھڑ دی اپنا آپ گھوساندا
کوئی بنے مچھی کوئی کومہاں بلھن ویکھ ہٹاندا
اک نس پے مردے تاری آوے چلی اگھاندا
احمد یار سنسار رانجھا ہیرے نوں چا پاندا (53)

احمد یار مرالوی ہوراں سارے کردار سٹوین وارث والے ای اُلیکے ہن۔ احمد یار
مرالوی ہوراں وارث اُتے سبھ توں پہلاں چوٹ لکھی:

وارث شاہ خن دا وارث کتوں نہ ہکلیا ولیا
پر مزای چکی وانگوں اُس نکا موٹا دلیا
اخیر زور لاکے دیکھ لیا اُتے مناپا۔

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ واہ ہیر بنائی
میں بھی ریس او سے دی کر کے لکھی توڑ نبھائی

احمد یار مرالوی ہوراں ریس تاں وارث دی کہتی۔ کردار ایں دی اُساری وی وارث
دے کردار ایں اُتے کہتی سگوں لفظاں وی وارث دی ہی ورتی پر بوڑھ تھسے رکھتاں نہیں اُگدے۔
ہیر حامد شاہ دے قصے دا پلاٹ دمودر اُتے احمد والا ہے۔ ہیر اُتے طورے خاں دی
لڑائی دا واقعہ گورداس توں لیا اُتے بحر قبل دی ورتی سگوں قبل دے سگوں شعروی سٹے سبھا حمد نے
لے لئے۔ ونگی ویکھو:

کہیا بھایاں پیاریا جاناں منت دار تیرے اگے ہونیاں ہاں
تیرے مکھوں گلاب دے مھل کردے اسیں گند کے ہار پرونیاں ہاں
تیرے نام توں رانجھیا لکھ واری گھول گھتیاں جوگناں ہونیاں ہاں
اساں جیو جامہ تیرے پیش کیتا حکم کریں سو من کھونیاں ہاں (54)

ہیرمقبل دابندو یکھو:

کیہا بھایاں رانجھیا چھوڑ تاہیں تیری تھاؤں اسیں ہل جونیاں ہاں
تیرے مکھ بولیندیاں پھل کر دے اسیں گند کے ہار پرونیاں ہاں
کل جیو جامہ تیرے پیش کیتا حکم کریں سومن کھونیوں ہاں
تیرے نام توں مقبلا مکھ واری گھول گھتیاں چو کھنے جونیاں ہاں (55)

حامد شاہ نے قصہ بینتاں وچ لکھیا۔ پر کدھرے کدھرے دوہڑے وی دتے نیں۔
جتنے نواں حال شروع کیتا اک دوہڑا وی دے دتا۔ ایہہ پرانی بھاکھا دا طریقہ اے۔ اُتے ایہہ کوتا
دے رنگ نوں دونا چکاوند اے۔ مقبل اُتے وارث وانگر عنوان فارسی وچ دیوان دی تھیں عنوان
دوہڑیاں دی شکل وچ ورتے نیں اک دوہڑے دی ونگی دیکھو:

عشق شہنشاہ جانیوں اندر دوہاں جہان
عرش تائیں تافرش تک غالب عشق سیہان
در در منگدے بھکھیا ہن راجے تے سلطان
حامد صحتے باجھ جو ہیگا اوہ حیوان (56)

انج تاں ساری کوتاہیر دے قصے دی اُچے درجے دی اے پر دوہڑے تاں خاص کر
رس دے بھرے ہوئے بینا اُتے بیتاں نالوں اُچیری تھیں رکھدے نیں۔ کوئی پچھلی عمر وچ عشق دا
بھیت جاتا اُتے سارے قصے وچ عشق مجزی نوں عشق حقیقی وچ پلنا دین دی کوشش کیتی۔ صوفیہ نہ
خیاں جاں عشق دی فلاسفی دوہڑیاں وچ بھر دتی۔ کجھ دوہڑے وی لکھو:

جس نوں مزا عشق دا، اُس نوں کھان کیہ آکھ
سویں نہ راتیں نیند وچ، دے مصیبت لاکھ
نہ ہسدا نہ روند، سرو وچ پاوے راکھ
حامد عشق حقیقی، پکے ویلیں راکھ (57)

علموں باجھ عبادت تاہیں، مردانا کجھ کھٹ
بے ایمان مرے گا جاہل، یا دیوانہ خالی ہتھ

اُن نہ کو لے ہووندے، سن نہ ہووے سپ

علمے باہجھ فقیری حامد، جانیں چوڑ چپٹ (58)

حامد عباسی ہوراں وارث شاہ وانگوں ”ہیر“ توں تمثیلی رنگ دتا اے پروارث نے تمثیل
انت اُتے سنائی۔ حامد ہوراں تمثیل شروع وچ ای بیان کردتی لکھدے نہیں۔

رانجھا روح تے ہیر ہے عقل کلی عاشق پاک معشوق سیہان میاں
عقل کلی عاشق نت روح دا ہے تس نوں نہ ہوو دھیان میاں
ایسے تمثیل وچ اگے لکھدے نہیں۔

بُچ پیر حواس بُچ ظاہری نے اُتے باطنی بُچ حواس جانی
مدد روح دے نال بین ایہہ کر دے اُتے بخششاں نال قیاس جانی
کیدو لنگا ہے وہم شیطان جانو تابع روح دے عقل دامول ناہیں
رات دینہہ وسواس ہے کم جس دا مجلس روح دی کرے قبول ناہیں (59)

حامد شاہ عباسی دادور سیاسی اُتے سماجی طور اُتے افراتفری دادور سی۔ رنجیت سنگھ دی
شاہی توں پہلوں پنجاب وچ سکھاں دیاں ہاراں مسالاں قائم ہو سکپاں سن گھرو گھری نویں سرکار
سی۔ راجے رعیت نوں لٹ دے پنے سی۔ کوی نے اوس عہد دی سیاسی سماجی حالت دا نقشہ خوب
کھچیا اے۔ ظالم دی بدعتی اُتے ظالم دی حد اُلکی۔ کوی دی سیاسی سوجھ داوی اندازہ ہوند اے۔

طورے دیس تاں لٹ خراب کیتا پائی ملک دے وچ سی آپ لوٹی
کے پاس ہتھیار نہ رہیا مولے کسے ہتھ نہ آوندی نظر سوئی
تیڑوں لئی لنگوئی تے سروں ٹوپی ڈر دانہ پکڑے کوئی ہتھ روئی
کدوں فتح پائی ایہا کسے رعیت نال ہووے جس دی نیت کھوئی
رعیت پر جانوں بین گے راجیاں دے رعیت راجے دی ہے وڈی شان میاں
رعیت راجیاں دی آبرو ہیگی رعیت راج دا ہے وڈا تان میاں
رعیت خاص سپاہ ہے راجیاں دی رعیت راجیاں دا وڈا تان میاں
پراپنی کھو ہند لٹ رعیت شامت پہنچ دی اے جیہدی آن میاں (60)

حامد نے قصوج خالص پنجابی محاورہ ورتیا اُتے چال صاف اے حامد شاہ گڑ داس پور دے جم

پل سن ایس لئی اوہناں دے قصے وچ ماجھے، دوآبے دالہجہ خاص جھلکاں ماردا اے۔ سوانیاں دالہجہ اُتے بالکل دوآبیاں دالہجہ معلوم ہوندا اے۔ رانجھے نوں بھابھیاں نے بے حال پئے نوں ویکھیا تاں بولیا:

”ہائے ہا! میتھے پیارے کیہ ہو یا؟ اک آکھدی رنگ سہیل دے نوں
 ”جو کھن جانیاں کیہ ہوئی آباب تیری“ دوجی آکھدی گرب گہیل دے نوں
 ”گھمکی جانی ہاں تیرے کھرے دیدن پچھے“ رانجھے اوس البیل دے نوں
 ”جدوں پکڑ بھورڑا گیا باہر، پکھوتاوندیاں نے اوس ویل دے نوں (61)

احمد یار مرالوی ہوراں ”قصہ ہیر رانجھا“ وچ دوہڑے وچ دا چھند ورتیا اے۔ قصے دا مضمون وارث شاہ والا اے اتے کوتا وچ ٹھینھ پنجابی ورتی اے۔ اوس عہد دے زمینداراں دی معشرت دی سوہنی تصویر کھچی اے۔ مولوی ہوراں مبالغے توں کم نہیں سیاسگوں ایس نوں لفظاں دی بندش ناں پورا کیتا اے۔ جیویں رانجھے دی تعریف کردیاں آکھدے نیں
 کنیں بندے پٹا گل لنگی بودیاں دھو چھنڈ کائیاں
 رانجھا رانجھا کردی احمد یار امو نہہ سکدا بھر جانیاں
 شام رسیلا روپ رانجھے دا سر جھنڈ بھنھیلیالی
 خونی نین سیلے سر میہ لعل لبیاں دی لالی
 ہتھیں کنگن گل وچ ہسی مونڈھے لوئی کالی
 احمد یار سنہری مرلی کھونڈی شاماں والی (62)

احمد یار مرالوی ہوراں اپنی کوتا وچ خوبصورت تشبیہاں اُتے رمزاں ورتیاں نیں جیہناں پاروں کوتا دا اثر ودھ گیا ہے۔ کوی ہیر دی تعریف کردیاں لکھدا اے
 مونہہ مہتاب شکار حسن دا بھسیا زلف کنڈل وچ
 قطرہ شبنم دا گل اُتے کنیں موتی گل وچ
 زلفاں خم و رخ اُتے لپٹے ناگ صندل وچ
 نہ کوئی حور پری سر جی اُسدی ڈول شکل وچ
 دینیاں ویل سواریاں کسبی کنگن پنھی دل وچ
 احمد یار سونے دی پتلی آئی کسے اول وچ (63)

ہیر دے جُستے دی تعریف وی رمزاں اُتے سیناں وچ کیتی گئی اے۔
 سوہا گھرنا لہراں مارے جیویں بجلی شفق وچ
 دو مرغائیاں بحرِ حسن دیاں تردیاں غرقِ عرق وچ
 یا دو میوے مہل اتاریں شبنم لعل ورق وچ
 یا دو فرنگی جنگی خونی دردِ منداں دے حق وچ
 یا قطب دکھن پریت دے گئی سیر زمینے
 یا جڑے ہوئے دو لعل بدخشاں والے اُپر سینے (64)
 نک دی سوہی چادر وچوں بھکھن طلے دیاں پھاٹاں
 ساق بلوریندے لشکارے حسن ندی دیاں ٹھاٹھاں (65)

احمد یار وی وارثِ شاہ دی ریس وچ کرداراں توں مکالمے فطری انداز وچ
 لکھواوندے نیں۔ جیویں جوگی دے مکالمے وچ مولوی صاحب جوگ توں چنگے جا نو معلوم
 ہوندے نیں۔ بانہ تھ دارا پنجے نال مکالمہ دیکھو:

تھ کہے کن بچے بالے جوگ سکھن گل کھوٹی
 بھونیں سونا اُتے منہ کھانا نیت نہ رکھنی کھوٹی
 استری پورہا جے کوئی دیکھئے منہ لئے اک روٹی
 دیکھ روپ نہ چپت بھر مایے چاڑیئے کھج لنگوٹی (66)

کوی دی کوتا وچ پنجابی کہوتاں دی ورتوں وی ملدی اے۔ کدھرے فارسی شہدِ اولی
 دارنگ وی اگھڑواں ملدا اے۔ پر احمد یار مرادوی ہوراں ”قصہ ہیر رانجھا“ وچ منڈی بہاؤ الدین
 اُتے پھ لیے دی ہوہ دی بوڑی ورتی اے۔ اک وگئی دیکھو:

راتیں چاک مسیتی گھلیا ظلیاں جیو بھایاندا
 پچھلے سوتے ہیر ددھے دا چھناں بھر کے آندا (67)

ہیر نوں سد کول بھایا اکس دیہاڑے ماؤ
 دھینے کھلے کوک وگاڑن گلیں لاگھو ساؤ (68)

مکدی گل ایہہ ہے کہ سکھی دور وچ وی دمور دی ٹوری ہوئی ہیر ادب دی ریت نوں
 حمد عباسی آتے احمد یار مرالوی ہوراں نبھایا۔ اوہ دور پنجابی کوٹا وچ قصے لکھن داسی۔ ایہناں
 شعراں وی ہیر ادب وچ اپنا سیر لایا۔ حمد دی کوٹا دارنگ تاں احمد گجر دی کوٹا دارنگ اے۔ پر
 زبان، محاورے آتے شعری رس پاروں احمد یار مرالوی تالوں اوس دی ہیر چنگیری اے۔ اوہدی
 بون وچ بھاشا دامیل اے جدوں کہ احمد یار کول فارسی شبد اولی وی موجود اے۔ ہور اتے ہور احمد
 یار مرالوی ہوراں قصے دے عنوان وی وارث آتے قبل وانگوں فارسی وچ دتے نیں۔ پنجابی نوں
 ایہناں دی دین ایہہ ہے کہ ایہناں سکھی دور وچ قصہ ادب دی ریت نوں آگے ودھایا۔

حوالے

- (1) بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی لاہور: بینچند اکیڈمی، 1988ء، ص 249
- (2) اوہی، ص 201
- (3) سید اختر جعفری، ڈاکٹر، نويس زاويے، لاہور: پبلشرز لیمپد ریم (رجسٹرڈ)، 1992ء، ص 102
- (4) بدھ سنگھ، باوا، پریم کہانی، ص 232
- (5) محمد افضل خاں، ’ہیر رانجھ داقصہ وارث توں پہلاں اتے پچھوں‘، چٹ دریا وارث نمبر، جلد 12 لاہور:
 اکتوبر۔ نومبر 1969ء، ص 360
- (6) سید محمد لطیف، تاریخ پنجاب لاہور: تخلیقات، 1994ء، ص 680
- (7) اوہی، ص 912
- (8) اوہی، ص 1044
- (9) اوہی، ص 669
- (10) غلام سرور، مفتی، تاریخ مخزن پنجاب لاہور: دوست ایسوسی ایشن، 1996ء، ص 490
- (11) ہر نام سنگھ شٹن، سسی ہاشم، دلی: دھنپت رائے اینڈ سنز، 1999ء، ص 367
- (12) اوہی، ص 368
- (13) اوہی، ص 369
- (14) اوہی، ص 368
- (15) اوہی، ص 374

- (16) اوہی، ص 375
- (17) اوہی، ص 375
- (18) اوہی، ص 375
- (19) اجمیر سنگھ، ڈاکٹر، پنجابی سہت دا آلوچنگ اتہاس (1801 180۶ء)، چاندھر: بھاشا و بھگ پنجاب، 1983ء، ص 167
- (20) اوہی، ص 167
- (21) اوہی، ص 167
- (22) اوہی، ص 168
- (23) اوہی، ص 168
- (24) اوہی، ص 170
- (25) اوہی، ص 171
- (26) اوہی، ص 171
- (27) اوہی، ص 175
- (28) اوہی، ص 175
- (29) اوہی، ص 175
- (30) اوہی، ص 176
- (31) فضل حق، تقاضی، لکھنؤ: پاكستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 65
- (32) بدھ سنگھ، ہادوا، پریم کہانی، ص 310
- (33) شہب زمک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار، فکر تے فن، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1984ء، ص 45
- (34) اوہی، ص 70
- (35) احمد یار مرالوی، قصہ ہیر و رانجھا، لاہور: در مطبع مفید، ص 4، تمام لالہ موتی رام، 1928ء، ص 4
- (36) شہب زمک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار مرالوی، فکر تے فن، ص 104
- (37) حامد شاہ عباسی، ہیر و رانجھا، لاہور: در مطبع رفقا، ص 3، شمیم پریس، 1908ء، ص 3
- (38) اوہی، ص 4
- (39) اوہی، ص 5
- (40) اوہی، ص 5
- (41) اوہی، ص 6
- (42) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر و رانجھا، ص 2

- (43) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص 206
- (44) اوہی، ص 208
- (45) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر و رانجھا، ص 143
- (46) اوہی، ص 143
- (47) اوہی، ص 147
- (48) اوہی، ص 147
- (49) اوہی، ص 149
- (50) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص 11
- (51) اوہی، ص 18
- (52) اوہی، ص 181
- (53) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر و رانجھا، ص 41
- (54) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص 29
- (55) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مرتب: ہیر قبل بلوچ: عزیز بک ڈپو، 1997ء، ص 4، 5
- (56) حامد شاہ عباسی، ہیر حامد شاہ، ص 174
- (57) اوہی، ص 149
- (58) اوہی، ص 177
- (59) اوہی، ص 7
- (60) اوہی، ص 11
- (61) اوہی، ص 26
- (62) احمد یار مرالوی، مولوی، قصہ ہیر و رانجھا، ص 3
- (63) اوہی، ص 7
- (64) اوہی، ص 7
- (65) اوہی، ص 8
- (66) اوہی، ص 89
- (67) اوہی، ص 18
- (68) اوہی، ص 37

خالی

تواریخ

خالی

بھگت سنگھ دا انقلابی ورثہ

نوٹ: (بھگت سنگھ دی حیاتی (28 ستمبر 1907ء توں 23 مارچ 1931ء)، وس واکم تے بوس دی فکر سرمایہ داری نظام، سامراج، ذات پات دے نظام تے مذہبی گروہ بندیاں دی مخالفت اتے سمجھوتہ نہ کرن والی جدوجہد نال بھری پئی اے۔ ہتھلے مضمون وچ اوہدے جذبے انقلابی سررمیاں خیالات، نظریات اتے اوہدے انقلابی ورثے دا بھرواں جائزہ لیا گیا اے۔ ایہہ 8 اپریل 1929ء سی جد بھگت سنگھ اتے بی۔ کے۔ دت نے سینٹرل اسمبلی وچ ”انقلاب زندہ باد“ تے برطانیہ دی توسیع پسندی مردہ باڈ“ دے نعریاں نال لوکاں دے ذہناں نوں کیل دتا۔ شاید 1947 توں تین تک دی ہندوستان دی تاریخ وچ ایہن دوہاں نعریاں دی اہمیت کدے ایئی نہیں سی جی جی اے۔ جدوں اسیں بھگت سنگھ داسوواں جنم دن من رہے ہاں۔

امریکہ دے خطرناک مل مار وارا دے نہ چھڑا بھارت سگوں پورے جہ لنی اچھے طور نال ایشیا، افریقہ، عرب اتے لاطینی امریکہ دیاں قوماں خلاف حقیقت داروپ دھار دے پئے نیں۔ عراق، لبنان اتے فلسطین وچ ایس خطرے نے سدھاسواں امریکہ اتے اسرائیل دی فوجی مداخلت داروپ دھار لیا اے۔ ایران اتے شمالی کوریا نوں دھونس دھپھے داس ہمنائے جد کہ کیوبا اتے وینزویلا برویے ایہدیاں سازشاں اتے بحر مانا کارروائیاں نال جو جھ رہے نیں۔ ہندوستان اتے کجھ دوجے ملکاں نوں دہا داس ہمنائے جو خارجیہ پالیسیاں دے ناں اتے صرف ایہن دی آزادی لنی خطرہ نہیں سگوں اپنے لوکاں دیاں لوڑاں لئی اپنی ملکی پالیسیاں بناون وچ وی مداخلت داس ہمنائے کرنا پسند اے۔

ایہہ لوکھا ویلاس نوں بھگت سنگھ اتے جی گویرا دی یاد دواندائے جیناں مل مارو سامراج دے خلاف جگ لڑی۔ جی گویرا دی کہانی کل جگ جاندائے پر برطانوی سامراج

دے خلاف بھگت سنگھ دی جدوجہد نوں سرہننے لیوان دی لوڑ اے کیوں جو چچی گوپرا دی داستان
وانگوں ہر تھیں آزادی لئی جھوجھدے لوکاں نوں متاثر کرن دی صلاحیت رکھدی اے۔)

ایہہ 8 اپریل 1929ء ہی جد بھگت سنگھ آتے بی۔ کے۔ دت نے اپنی گل کہن لئی سینٹرل
اسبلی جیمنوں اجوکا پارلیمنٹ آکھیا جاندا اے، وچ بے ضرر بم سنیا۔ ایہہ اوہ ویلہ سی جد دونعریاں
”انقلاب زندہ باد“ ”سامراج مردہ باد“ نے برصغیر دے لوکاں دے خیالات نوں بدل کے رکھ
دتا۔ اصل وچ ایہناں نعریاں برصغیر وچ جاری انقلابی تحریک وچ وڈی تبدیلی دا احساس اُجاگر
کیتا۔ ایہناں دونعریاں نے انقلابیاں دے پرانے مشہور نعرے ”بندے ماترم“ دی تھیں لئی۔
ایہہ تبدیلی چھڑی زبان دی نہیں سی کہ سنسکرت دے الفاظ والے نعرے دی تھیں ہندی آتے
انگریزی الفاظ والے نعرے نے لئی سگوں ایہہ دیس اندر انقلابی تحریک دے شعور دی بیداری دا
احساس ودھن دی علامت سی۔ ایس تبدیلی دی کرنی دا آگ بھگت سنگھ توں علاوہ کوئی نہیں سی۔ اوس
اپنے انقلابی تحریک دے تجربات آتے ساری جگت اندر چل رہیاں انقلابی تحریکاں نوں گوکھن توں
بعد سوویت یونین دے تجربات توں ایہہ سنا کدھیا ”ایہہ کافی نہیں ہئی دھرتی ماں نوں باہر لے
حکماں توں آزاد کروایا جاوے سگوں ایس توں وی ودھ اہم گل ایہہ ہے جو غلامی دے ایس
سارے بندھنوں کجھیا جاوے جیہڑا توں دی بربادی دی وجہ اے۔ مطلب سامراجی نظام آتے
پھیر ایہہ گل کجھن دی لوڑ ہئی ایہنوں مکایا کیوں جاوے؟“

ایہہ گل کجھن بڑی دلچسپ اے جو بھگت سنگھ نے اپنی عمر دے چودھویں جوں پندھرویں
سال ہی ایس جدوجہد دامنڈ ہدھا۔ 1947ء توں ہن تک ہندوستان دی توارنخ وچ اجیہا ویلا
نہیں آیا جدوں ایہناں دونعریاں دی اتنی اہمیت ہووے۔ کیوں جے اجوکا سامراجی قوت آج
ماضی توں بہتی بھیڑی شکل اختیار کری بیٹھی اے۔

جانکاری

بھگت سنگھ 28 ستمبر 1907ء نوں لائل پور (فیصل آباد) دے اک پنڈ بنگے، وچ جمیا۔
اوسے دن دوجی خوشی دی خبر ایہہ ملی ہئی اوہدے چاچے اجیت سنگھ آتے سورن سنگھ نوں برطانیہ

دیاں جیلاں وچوں رہا کر دتا گیا۔ سورن سنگھ جس نوں جیل وچ ٹی بی ہو گئی سی 24 سالان دی عمرے مر گیا۔ اوہدا انقلابی چاچا اجیت سنگھ جیہڑا بھارت مانا سوسائٹی دا آگواوی سی، اتے راجست رائے نال 1909ء وچ اوہنوں دیس نکالا دتا گیا سی۔ اوس ویلے بھگت سنگھ اہجے دو گورھیاں دا ای سی۔ اجیت سنگھ دیس اوس ویلے پرتیا جدوں دیس آزاد ہو رہیا سی اتے اوہدے اگلے دیہاڑے 15 اگست 1947ء نوں ڈلہوزی وچ چلانا کر گیا۔

12 سال دی عمرے بھگت سنگھ اپریل 1919ء وچ جیہ نوالہ باغ وچ قتلام توں نکلے گئے گپتاں رت وچ بچھی ہوئی ریت چمک لیا۔ 14 ورھیاں دی عمرے جدوں اوہ لہور دے اک سکولے پڑھدا اسی اوس اپنے دادا دے نوں ریلوے ملازماں دی 1921ء وچ ہون والی ہڑتال دی خبر وئی۔ 15 سال دی عمرے نیشنل کالج وچ داخلہ لیا۔ ایس توں پہلاں اوہ اپنے پنڈ وچ اکلی دے کامیاں دے دکھا لے نوں جی آیاں نوں آکھ چکیا سی۔ جس دا کارن 4 فروری 1921ء دی اوہ ہونی اے جس وچ مہانت نرائن داس نے انگریزاں نال رل کے 140 سکھاں نوں نکانہ صاحب دے گوردوارے وچ مار دتا سی۔

بھگت سنگھ دے اندر وسدے انقلابی نوں قابو کرن لئی اوہدے گھر والیاں خاص کر اوہدے پونے اوہدے دیہہ بارے وچا ریا۔ ایس توں پہلاں ای گھر وچ دوزناتیاں سن اک اوس دے چاچے سورن سنگھ دی بیوہ اتے دوجی بی بی ہرنام کور جیہڑی اوہدی دیس نکالے چاچے اجیت سنگھ دی بیوی سی۔ سوال تاں ایہہ سی بنی جے ویاہ اجیت سنگھ نوں وس وچ نہیں کر سکیا تاں بھگت سنگھ نوں کیوں قابو وچ رکھے گا؟ بھگت تاں پہلاں ای چاچیاں لئی دکھی سی اتے اوہدا موہ اپنی چاچی نال بہت سی۔ بھگت سنگھ دے سٹی جے دیو پتاماں جو، بھگت سنگھ نوں ماں پونے چاچی نوں دتا ہو یا سی کیوں جو اوہدے چاچے نوں لہا دیس نکالا ملیا ہو یا سی۔

اوہ اپنے چاچے اجیت سنگھ دا سیاسی پترووی سی جیہڑا اخیر ویلے تیراوس نال جوی رہیا۔ اجیت اپنے وچاراں مو جب پنجاب دے کانگریسی لیڈراں وچ بہت اچیرا سی کیوں جو اوس نوں انڈیا دی آزادی دے مطلب دا چنگا گیاں سی۔ اوس دے وچ عام کانگریسیاں نالوں ہتے انقلابی اتے سامراجی نظام پاروں ہون والیاں اوہناں دیاں معاشی بدحالیاں بارے دس پاؤندے سن۔ بھگت سنگھ نے اپنے چاچے دیاں اچیاں سوچاں توں وی پر لنگھ کے آزادی لئی مارکسسٹ دے

آزادی نظم توں اپنایا۔

اوس پندرہاں ورہیاں دی عمرے اپنے پوتوں چوری چورادے واقعے توں پہلاں
ای مہ تما گاندھی دی NON-COPRATION دی تحریک دی واپسی بارے سوال کیتا سی۔ اصل
وچ 1922ء وچ چوری چورا توں مگروں NON-COPRATION نوں مکاؤن نال پورے
ہندوستان دے نوجواناں اُتے انقلابیاں نوں کراہے پادتا سی۔ چندر شیکھر آزاد اوہناں جواناں
وچوں ای اک سی جیہیں مہ تما گاندھی کی جے داعرہ لاؤن اُتے مارکھا ہدی سی، پر اوس نوں ایس
تحریک دے مکاؤن دا اینا دکھ ہویا جو اوس مُرکدے وی انقلابی سرگرمیاں وچ گاندھی اُتے اعتبار
نہ کیتا۔ شیکھر دی ایس توں مگروں، آرداس، جواہر لال نہرو، سہش چندر بوس، لالاجپت رائے اُتے
مدھن موہن مویا نال جُوت رہی پر گاندھی نال نہیں۔ گاندھی ولوں سکھ دیو دے خط دا جواب اوس
دے پھاتے لگن توں مگروں 'ینگ انڈیا' وچ سامنے آیا۔ اصل گل تاں ایہہ اے جی گاندھی نے اوہ
پتر وصولی ہی اودوں سی جیہڑا سکھ دیو اُتے بھگت سنگھ نے راج ٹرودے پھاتے لگن توں تھوڑا چر
پہلاں لکھیا گیا سی۔

1922ء وچ سول نافرمانی دی تحریک دے خاتمے نے پورے دیس وچ انقلابی تحریک
نوں بدل دتا، جس دیاں شاخاں پہلاں توں ای سانجھے بنگال وچ ایوشلن اُتے یوگتڑا اُتے
ہندوستان ریپبلکن ایسوسی ایشن (HRA) دے تاواں توں چل رہیاں سن۔

1923ء وچ بھگت سنگھ کانپور۔ آ گیا اُتے اپنے پیونوں اک چٹھی راہیں ایہہ سلیہا
دے 'یا ہئی مَن اوہ ویاہ دے بارے کوئی وچ نہیں رکھدا کیوں جے اوس نے اپنا جیون قوم دے
ناویں لاچھڑیا اے۔ اوس دے نیشنل کالج دے اک استاد جے چندرودیا نکر نے کانپور دے
رہائے 'پرتاب' دے ایڈیٹر اُتے سانجھے صوبیاں دے کانگریسی لیڈر دے ناویں اک تعارفی خط
وی لکھ کے بھگت سنگھ نوں دتا سی۔ اوہنے نہ صرف 'پرتاب' وچ کم کیتا سکوں اوہ زیر زمین انقلابی
تنظیم HRA وچ جاریاں۔ اوس تنظیم دے آگے چھار تاتھ سنیاں سن، جیہناں نے 'باندھی جیون' لکھیا
سی اُتے انڈیمان وچ کالے پانی دی سزا بھوگی سی۔ بھگت سنگھ ایس توں پہلاں وی اک وار لہور
وچ ایہناں نوں مل چکا سی۔ کانپور وچ اوہدی ملاقات بجوئے کمار سنہا، شو ورم، جیدر کپور جی۔
کے۔ دست نال ہوئی۔ لہور وچ اے جے گوش سکھ دیو اُتے بھگت وئی چرن دورا اوس دے سٹی کامریڈ

سن۔ چھ مہینے پر تباہ و برباد دے قلمی نال توں لکھن، وقتی طور اُتے ہڑدے ماریں دی امداد لئی عیٰی رُہدے نیشنل سکول دے ہیڈ ماسٹر دے طور اُتے کم کرن توں مگروں اپنی داوی دی بیماری دی خبر سن کے لبور پرت آیا۔ ایس توں وکھ اوس گھر دیاں نوں ویہ نہ کرن اُتے وی راضی کرلیں۔

ستارھویں ورھے ای اوہ ایذا سیانا ہو چکیا سی جو اوس نوں پنجاب وچ بولی دے مسئلے پرے ہندی وچ مضمون لکھن پاروں اک انعام دی دتا گیا سی۔ 1924-25ء وچ اوس نے دو مضمون وشو پریم (جگ نال پیار) اُتے 'یوک' لکھے جیہڑے "مٹ والا" وچ بلونت سنگھ دے نال توں چھپے سن۔ ایس توں وکھ اک آرٹیکل جیہڑا 1926ء وچ چھ ہر انقلابیاں نوں پھہے لاون اُتے لکھیا، جس داناں 'ہولی کے دان رت کے چھینے' "اک پنجابی نسل" دے نال توں چھپیا۔ 1930ء وچ اوس "میں بے دین کیوں آں" لکھیا جس وچ اوس نے 1926ء دے اخیر وچ لادینیت نوں اپناون بارے اپنے وچ لکھے جد کہ اوس ویلے اوس دی عمر ساں 19 ورھے سی۔

1924ء دے زمانے دور کا داس لائبریری لبور وچ بہت وڈی گنتی وچ مارکسٹ ادب اپڑیا، بھگت سنگھ اوس ویلے او تھوں دا پڑھیاری۔ اوس نے صرف لادین ہی نہیں سگوں انسان دی آزادی دے بنیادی وچاراں اُتے وی گوہ کیتا۔ اوہ پنجاب دے کرتی گروپ دے ذریعے، جیہڑا گدھ رائٹ انقلابیاں دا حصہ بن چکیا سی، مارکسٹ بن گیا۔ اوس نے کرتی وچ مختلف موضوعات اُتے وی لکھیا جس وچ 'کیونز م اُتے ایس داخل' 'اچھوتاں داسکھ اُتے دین اُتے ساڈی آزادی دی کوشش' شامل سن۔ جے کوئی گدھ رائٹ دے انقلابیاں نال بھگت سنگھ دا اختلاف سی اوہ انقلابیاں دے پروگراماں بارے سی۔

اوس دے سٹی کامریڈاں ایس گل نوں من لی سی جی دلیں نوں ایس نیندر توں جگا ون لئی اُتے غیر کاوونی نظام دی تحریک نوں اگے ودھان لئی جواتاں نوں قربانی دے جذبے نال انقلابی کم کرن دی لوڑاے۔

سوشلسٹ ایجنڈا

1928ء وچ نہ صرف بھگت سنگھ سگوں سکھ دیو اُتے بھگوتی چرن دوہرا پنجاب توں بی جے کمار سنہا، شو ورماتے جے دیو کپوریو پی توں ایس گل اُتے راضی ہو گئے سن جو انقلابی پارٹی لئی

اک سوشلسٹ ایجنڈے دی لوڑ اے۔ ایس گل نوں توڑ پپو وائی اوہناں HRA دی سنٹرل کمیٹی دا کٹھ فیروز شاہ کوٹلہ دی وچ ستمبر 1928ء نوں ہنگامی طور اُتے سدیا۔ بھگت سنگھ دے نال لمے صلاح مشوریاں مگروں سکھ دیوٹی جے کمار سنہا، شو ورماتے جے دیو کپور دی حمایت دے نال HRA دا ناں (HSRA) ہندوستان سوشلسٹ ری پبلیکن ایسوسی ایشن رکھ دتا گیا۔ ایس دے وچ سوشلسٹ دے اکھڑاوا دھاگان دھئی دے ایمر جنسی دے دوران انڈین آئین دے ناں وچ سوشلسٹ دے واوہے وانگوں بناؤٹی نہیں سی۔ ایس نوں چنی طرحاں انڈین انقلاب دے خاص مقصدی ورتیا گیا سی۔ ایس دی حمایت چندر شیکھر آزاد جیسے سوجھوان نے بھگت سنگھ اُتے پورا اعتبار کر دیاں ہو یا کیتی سی۔

HSRA دے بناون توں پہلاں بھگت سنگھ نے لوکاں نوں منظم کرن دی تربیت حاصل کر لئی ہوئی سی۔ اوس نے اٹلی دے جواناں دی تنظیم وانگ نو جوان بھارت سبھا (NBS) 1926ء وچ بنائی۔ بھگت سنگھ ایس دا جنرل سیکرٹری اُتے بھگوتی چرن ویرا ایس دا پریسیڈنٹ سیکرٹری سی۔ دو جے کماں دے نال NBS دا اک کم ایہہ سی جو اوہ دیش بھگتاں دیاں فوٹواں دا شو آرگنیز کرن۔ ایہہ لوک کرتار سنگھ سرا بھاتوں بہت متثر سن جس نوں 1915ء وچ لہور وچ اُنھی ورھیاں دی نکی عمرے پھا لادتا سی جس دی فوٹو ہمیشہ بھگت اپنے بٹے وچ رکھدا سی۔ ایس ویسے وچ ای گدھرائٹ کمیونسٹ ماسکوتوں کمیونسٹ تھیوری بارے چنی طرحاں تربیت لے کے پرت آئے سن اُتے اوہناں کرتی چتھا بنالیا سی۔ سنتوک سنگھ نے اک پنجابی رسالہ 'کرتی' کڈھیا جس دے نال بھگت سنگھ دی لکھری دے طور اُتے جویا ہو یا سی۔ سنتوک سنگھ دی بے وقتی موت توں مگروں سون سنگھ جوش ایس دے ایڈیٹر بنے تاں بھگت سنگھ نے کچھ چرائیں 'کرتی' دے کامے دے طور اُتے وی کم کیتا کیوں جو اوہ سون سنگھ دے نال NBS دے کماں وچ جُڑے ہوئے سی۔

NBS دے لہور وچ بنائے جاون توں پہلاں ای اوہ کانپور دے کمیونسٹاں نال جُڑے ہوئے سی جیہڑا اوس ویلے اک ورکنگ کلاس داشہری۔ اوہ ستیا بخت رادھا موہن گھلک جی اُتے شوکت عثمانی ورگے کمیونسٹاں نال جوڑ رکھدے سن۔ بھگت سنگھ عملی طور اُتے انڈیا دی کمیونسٹ پارٹی نال جُڑیا ہو یا سی۔ اوس دے بعد دے کماں توں لہجہ اے جے اوہ کمیونسٹ پارٹی دے شروع دور وچ اوس دامبر نہیں سی پر اوہنے مظفر احمد نال جیہڑے 1924ء وچ کانپور کیس توں مگروں جیل

بھوگ کے آئے سن لہور وچ ملاقات کیتی سی۔ جس ویلے بھگت سنگھ دے کول کیونسٹ پارٹی وچ رلن دا کوئی جھا کاوی نہیں سی اوس ویلے اوس دے سنگی اپنی انقلابی تنظیم HSRA اُسا رن دا وچا رہے سن۔ اوہنوں ایس گل دا چنگی طرحاں چائن سی تئیں آخر کار HSRA نوں کامیاں کساناں پڑھیا رال آتے دو جے سوسائٹی دے انقلابیاں نال بھرنا اے۔

بھگت سنگھ آتے اوہدے جتھے دا خیال سی بنی لوکا کی دی ماڑی سیاسی حالت دی وجہ نال ایہو جیسے انقلابی کم دی لوڑ اے جس وچ جوان انقلابیاں راہیں برطانوی سامراج دے خلاف کُتی لوکا کی نوں کھڑا کیتا جاسکے۔ سون سنگھ جوش نے بھگت سنگھ نال اپنیاں چار ملاقاتاں وچ ایس لوڑ نوں مندیاں ہوياں اپنی لکھت وچ شامل کیتا۔ پرستمبر 1928 وچ HSRA دے ہن مگروں کچھ سیاسی بدلاؤ یا جس پاروں HSRA نوں اک انگریزی لوکا کی وی تنظیم بناوان دا ویلا نہ لہیا۔ پر NBS توں وکھلے سٹوڈنٹ یونین بال سٹوڈنٹ یونین آتے بال بھارت سبھا جیہاں لوکا کی دیاں تنظیمیں بن گئیاں۔

بڑی اچر ج گل اے جو NBS نے بھارت سبھا دی مدد کیتی جس وچ بارہاں توں سولھاں ورھیاں دیاں عمراں دے پڑھیا رلے سن۔ ساڈے کسے تواریخ دان اچ تک ایس گل آتے کوئی توجہ نہیں دتی۔ بال بھارت سبھا دے امرتسر دے صدر خان چند نوں، جس دی عمر صرف گیارھاں ورھے سی، ترے مہینے دی جیل ہوئی۔ آتے ایس توں مگروں لیش نوں جیہڑا صرف دس ورھیاں دا سی آتے بال بھارت سبھا دا سیکرٹری جنرل سی۔ اوہ بعد وچ روزنامہ ”ملاپ“ اردو دا ایڈیٹری رہیا۔۔ اوس آتے ترے مقدمے بنائے گئے سن جیہناں وچ لہور سٹی کانگریس آتے NBS دی حمایت دا مقدمہ وی سی۔ اوہنیں دئیں 1921 انقلابیاں نوں جیہناں دیاں عمراں پندرہاں سالان توں گھٹ سن پھڑیا گیا۔ بال بھارت سبھا توں ہٹ کے بال بھارت سٹوڈنٹ یونین وی فعال سی۔ اوس ویلے بھگت سنگھ نے پنجابی جواناں نوں ایہناں تنظیمیں وچ شامل ہون لئی تیار کیتا سگوس لہور سٹی کانگریس وی ایس دے کردار توں بہوں متاثر سی۔ بعد یوراج دا پوترالالہ جیت رائے بال سٹوڈنٹ یونین دا سیکرٹری سی آتے دیہانت رائے صدر۔ ایہہ ساری دیش بھگتی، بھگت سنگھ آتے اوس دے کامریڈ ساتھیاں دے کارن پھیلی سی۔

سامراجی دھڑے اُتے کھور

جوان نسل اُتے بھگت سنگھ دا اثر دیکھدیاں ہوئیاں پنجاب پلس نے اوہنوں مکی 1927ء وچ دشرابم کیس (اکتوبر 1926ء) دے چکروچ پھڑلیا۔ اوس نوں چھ ہفتیاں نئی جیلے پا دتا۔ اوس سے بھگت سنگھ نے پنجاب اندروڈیاں سرگرمیاں پلان کیتیاں پر ایہناں کماں نئی پہلاں توں کجھ راہ ہونی چاہیدی سی۔ اُتے اوہنیں دتیس ای سائمن کمیشن انڈیا اپڑیا۔ لالہ لاجپت رائے نال ایہناں دے سامراجیاں نال جوڑ بارے اختلاف توں وکھ اوہناں کول ایس گل دی بیتی کیتی گئی جو اوہ 130 اکتوبر 1928 نوں NBS ولوں کڈھے جان والے وکھالے دی اگوائی کرن۔ بھگت سنگھ آپ ایس جلسے وچ نہیں سی پر NBS دے لوکاں نے لالہ جی نوں بچاون دا آہر کیتا ہو یا سی جدوں برطانوی پلس نال پھندا ہو یا اوس ویلے لبور دے ایس پی مکان نے راضی چارج دا حکم دے دتا اُتے اوس دے ڈپٹی سائڈرس نے لالہ جی اُتے تشدد کیتا جس دی وجہ نال زخمی ہون توں مگروں اوہ 17 نومبر نوں جک توں مونہہ موڑ گئے۔

ایس ہونی دے جواب وچ بسنتی دیوی چیپڑی سی۔ آر۔ داس دی بیوہ سی، دیس دے جواناں نوں ہلا شیری دوائی جو اوہ دیس دے نال ہون والے دھرو دا بدلا لین۔ بھگت سنگھ ایس طرحاں دا موقعہ ہتھوں نہ جان دتا اُتے HSRA نے ایس گل دا فیصلہ کیتا جی سکات جس۔ لہ جی ہوراں اُتے حملے دا حکم دتا سی اوس توں بدلا لیا جو دے۔ بھگت سنگھ اُتے راج گرو نوں سکات نوں گولی مارن لئی مقرر کیتا گیا۔ جے گوپال دے ذمے اوہدی پہچان کروانا اُتے چندر شیکھر آزاد دے ذمے پورے جتھے دی دیکھ بھال دا ذمہ لایا گیا۔ بھگت سنگھ نے پہلی گولی چلائی سی پر جے گوپال دا اشارہ ملن توں مگرو راج گرو اوس اُتے گولی چلا دتی۔ جد بھگت سنگھ نے آزاد نوں راج دے کے دس دی کوشش کیتی جی ”ایہہ سکات نہیں“ (لبور کیس دیاں خاص گلاں) ”سکھ دیو“ پر اوس دی گل پوری ہون توں پہلاں ای راج گرو ڈپٹی سائڈرس نوں گولی مار چکیا سی۔ ہُن بھگت سنگھ کول کوئی راہ نہیں سی اوہنے وی سائڈرس نوں چار گولیاں مار دتیاں تاں جے اوہ دے بچن دا کوئی راہ نہ ہوے۔

اگلے دیہاڑے سویرے لبور وچ اشتہار لگے ہوئے سن جیہناں وچ انقلابیاں ڈپٹی

سائڈرس دے قتل دا ذمہ قبولیہ ہو یا سی۔ کیوں اوہ وی لالہ جی دی موت داسکاٹ دے تال برابر دا
 بھائی وال سی اتے سامراجی طاقتاں داسا جھے دار۔ ایس کم پاروں بھگت سنگھ نوں ایس گل دا پک ہو
 گیا سی جو اوس نوں مقدمے موچ پھنسی ہو جائے گی۔ پھیر بھگت سنگھ نے ایس گل نوں متھ لیہ بنی باقی
 دی حیاتی وچ بہتے توں بہتا انقلابی کم کیتا جاوے۔

HSRA دے بہت سارے انقلابی خاص کر چندر شیکھر آزاد کا کوری دی ٹرین ڈکیتی
 وچ نامزد ہون پاروں روپوش سن۔ اتے سائڈرس دے قتل مکروں بھگت سنگھ راج ٹرے سکھ دیو
 اتے دو جیاں نوں وی لگنا پیا۔ بھگت سنگھ دُرگ بھر جائی تال کلکتہ نکل گیا جتھے اوہ بنگالی انقلابیاں تال
 جڑیا رہیا اتے پھیر اوہناں چندر ناتھ تال لہور آ گیا۔ تاں جے اتھے کامریڈاں نوں بم بناونا سکھایا
 جاوے۔ ایس موقع اتے HSRA اک تھیں ہی بچھی رہ گئی۔ انڈیا دی آزادی لئی سوشلسٹ ایجنڈا
 رکھن پاروں ایہہ چاہندے سن بنی کامیاں کساناں پڑھیاں اتے جواناں نوں اکٹھا کیتا
 جاوے پر سائڈرس دے قتل اتے دو جے ایہو جیسے مقدمیاں پاروں اوہناں نوں گھل کے کم کران دا
 موقع نہ لبھا۔ اتے نہ ای اوہناں نوں کانگریس دی چھاں لہی جو اوہ سیاسی کم کر سکے کیوں جے
 اوہناں دیوں بہت گلاں اتے پارٹی تال مڈھلے اختلافات سن۔

انج دے اوکھے حالات وچ بھگت سنگھ اک ہی راہ ویکھ سکیا اتے اوہ سی گھٹ توں
 گھٹ جانی نقصان کیتے بنا لوکاں نوں جگاوان لئی انقلابی کم کیتا جاوے۔ اوہ بنے اتے اوہ دے
 ساتھیوں اپنیاں جاناں انج قربان کیتیاں جو پورے دیس نوں اوہناں دے موچاں اتے مقاصد
 دا پتہ لگ گیا۔ بھگت سنگھ نہ صرف HSRA توں سکوں ہر بندے دے ناں تال جُویا ہویا "ات واڈ"
 دا داغ دھونا چاہند اسی۔ ایس کم لئی اوہناں انج دیاں تھاواں لبھن دی خواہش کیتی جیہناں راہیں
 لکھن لوکاں تیکر اپنی واج اپڑا سکے۔

بھگت سنگھ ایس گل اتے غور کر دا پیاسی بنی اوہ اپنی جو بن رت ایس طرحاں قربان کرن
 جو دلش وچ بہت سارے لوکی اوہناں توں متاثر ہو جاون اتے دن دیہاڑے سائڈرس دے قتل
 نے HSRA نوں سدھے راسے پا دتا جس پاروں اوہناں توں لکھن لوکی متاثر ہوئے۔ ایہو گل
 اوس نے اپنے عدالتی بیان وچ گھل کے آکھی، اوہناں دی کسے تال ذاتی دشمنی جاں عداوت
 نہیں۔

بولے دے کنیں واج

جتن داس لہور آیتاں کرائے دے کجھ گھراں وچ بم بنائے گئے۔ سائڈرس دے قتل دے جواب وچ لوکائی دے جوش دی اگ نوں ہورتاؤن سی ایس نال رلد املد اکوئی انقلابی کرم کرنا چاہندا سی۔ برطانوی سامراجی سرکار نے لوکائی دے تحفظ واپل آتے و پار دے پل نوں قانون بنا دتا اوہناں ایس قانون دے خلاف لوکائی دی وڈی مخالفت آتے سنٹرل اسمبلی دے ممبراں دی مخالفت دی کوئی پرواہ نہ کیتی۔ بھگت سنگھ آتے اوہدے کامریڈ سنگیاں ایس گل دافیسہ کجی جی اسمبلی وچ پٹا کے چھڈے جاون جیہناں دامقصد صرف رولا پادنا سی۔ ایس گل بات آتے HSRA دی سنٹرل کمیٹی وچ سکھ دیودی غیر حاضری وچ بحث کیتی گئی۔ بھگت سنگھ دی اپنے آپ نوں کارروائی توں مگروں گرفتار ہون دی گل نوں کمیٹی نے رد کردتا کیوں جواوہ پہلاں ای سائڈرس دے قتل دے مقدمے وچ مطلوب سی آتے پارٹی ایس اوکھے ویلے وچ اپنا چنگا لیڈر نہیں سی گوانا چاہندی۔

جدوں سکھ دیونوں بھگت سنگھ دے اک قریبی سٹی راہیں ایس گل داپتہ لگاتاں اوہ بہت پریشان ہو یا، اوس نے بھگت سنگھ نوں ایس گل دامیہنا مار یا بنی ”اوہ اپنی حیاتی بچانا چاہندا اے“ حالاں جے اوس نوں ایس گل داپک سی جو بھگت سنگھ توں اڈ کوئی وی بندہ پارٹی دے وچاراں نوں کھل کے پیش نہیں کر سکدا۔ سنٹرل کمیٹی دائرہ اجلاس ہو یا تاں بھگت سنگھ نے ایس گل آتے زور دتا جی اوہ تاں ایس کارروائی مگروں گرفتاری دے دیوے گا۔ پارٹی چاہندی سی اوہ فرار ہو جاون پر اخیر بھگت سنگھ دی صلاح نوں من لیا گیا۔

ایہہ کم فرانس دی پارلیمنٹ وچ بولی جاون والی اک لائن توں متاثر ہو کے کجی گیا جس دامقصد غربت ول دھیان دواو ناسی۔ ”اک دھماکے دی لوزاے تاں جو بولیاں تک واج اپڑ سکے“ ایہہ اوہ نعرہ سی جیہڑا بھگت سنگھ آتے بی۔ کے۔ دت نے اسمبلی دے خالی میزاں آتے بے ضرر بم سٹن توں مگروں لایا سی۔ پردھماکے نے اسمبلی وچ بھاجڑ پادتی آتے صرف پنڈت موتی لعل نہرو مدن موہن ملاویہ آتے جناح ورگے کجھ ممبر اپنی تھاں آتے کھوتے رہے جتے جیہناں وچ ہوم

سیکرٹری وی سی انھے واہ نس پئے کئی تاں اپنیاں میزاں بیٹھ ہی لگ گئے۔ استھے اوہ دو تارینجی نعرے وجود وچ آئے ”انقلاب زندہ باد“ اُتے ”سامراج کا تاش ہو“ تھوڑے چروچ ای نعرے خاص کر ”انقلاب زندہ باد“ نہ صرف ساریاں انقلابی تنظیمیں سگوں دوجیاں تنظیمیں داوی نعرہ بن گیا جس وچ کانگریس وی شامل سی حالں جے راشٹریا سماج سیوک سنگ (RSS) ہندو مہا سبھا اُتے دوجیاں کمیونسٹ تنظیمیں دا ایس دے نال کجھ لینا دینا نہیں سی۔

اصل وچ ”انقلاب زندہ باد“ Long live Revolution دا ترجمہ سی جیہڑا مزدور تنظیمیں دا نعرہ سی۔ ایس دا ایس توں پہلاں ہندی وچ ”کراچی چر ا جیو ہو“ دے طور اُتے ترجمہ ہو یا پر لو کائی دے دل وچ گھر نہ کر سکیا۔ انقلاب زندہ باد نے نہ صرف ہندی بولن والیاں دیاں سوچاں وچ گھر کر یا سگوں ایہہ نعرہ آگرہ توں چنائی اُتے سری نگر توں ممبئی تیک پھیل گیا۔ ایہہ نعرہ نہ صرف انڈیا سگوں دوجے کئی ملکاں وچ بہت مشہور ہو یا۔ بھگت سنگھ نے ایس گل اُتے فخر کیا کہ اوس نے اپنی نکی جیہی حیاتی وچ کروڑاں ہندوستانی تیکر ایس نعرے نوں اپڑا دتا۔ بھگت سنگھ اُتے دت دے نعرے ”انقلاب زندہ باد“ نے بندے ماترم دے نعرے نوں بدلا دتا جیہڑا ایس توں پہلاں نیشنلسٹ تحریک دا ۱۹۰۵ء توں اپریل ۱۹۲۹ء تیکر نعرہ سی۔ قومی تحریک وچ بھگت سنگھ دے حصے ول ویکھیا جاوے تاں ایس سبھ توں مشہور انقلابی نعرے دا سہرا اوہناں دے سر اُتے نظر آو ندا اے۔

عدالتاں اُتے جیلاں اندر

اسمبلی وچ کہتے جاوے والے دھماکے نوں بہت چنگے ڈھنگ نال پلان کیا گیا سی۔ بھگت سنگھ اُتے دت دیاں فوٹواں پہلاں ای لنیاں جا چکیاں سی اُتے ایس موقعے اُتے بیان وی پہلاں ای تیار کر کے رکھیا گیا سی جس دے کارن اوہ دن ۸ اپریل ۱۹۲۹ء نوں اخباراں تک ایہہ خبر اپڑاوتی گئی سی۔

برطانوی پکس اوہناں تے جتھ پاوے توں گھبرا رہی سی کیوں جے اوہناں دے ہتھوں وچ پستول سی۔ پر نعرے لاوندے ہو یاں اوہناں پستول میزاں اُتے رکھ دتے جیہڑی ایس گل دی نشانی سی جو اوہ گرفتاری دین لئی تیار نیں۔ اُتے پکس اوہناں ول اوس ویلے ای ودھی جدوں

او ہناں پستول رکھ دتے۔ ایس وچکار ای جے دیو کپور اسمبلی ہال توں باہر جا چکیا سی۔ انقلابی جتھے دا بنیادی مقصد پورا ہو چکیا سی اُتے ہُن او ہناں داکم انقلاب دے پیغام نوں دیس دے لوکاں تک اپڑا تا سی۔ پر بھگت سنگھ ایس بارے وی چنگا منصوبہ بنا چکیا سی۔ او ہناں عدالتاں وچ اپنا دفاع کرن دی تھیں برطانوی عدالتاں نوں سیاسی بیاناں دے پھیلان لئی ورتیا۔ او ہناں اپنے لئی کوئی وکیل نہ کیتا پر وکیلاں دیاں صلاحواں مندے رہے۔ نیشنلسٹ وکیل آصف علی دیاں خدمات او ہناں دے نال سن۔ ایہہ آصف علی اوہ سی جیسے 6 جون 1929 نوں بھگت سنگھ اُتے دت دے تاریخی بیان نوں سیشن کورٹ وچ پڑھیا جس وچ او ہناں اُتے دہلی بم دھماکے دا مقدمہ چل رہیا سی۔ ایہہ بیان انقلابی تحریک دے مقصد نوں چنگی طرحاں بیان کردا اے ”(شوورما اینڈیشن) شہید بھگت سنگھ دیاں چونویاں لکھتاں، نیشنلسٹ بک سینٹر نی دہلی 1986ء صفحہ 71)۔“

”اسیں بڑی عاجزی نال آکھن آں تئی اسیں اپنے دیس دی تاریخ اُتے ایس دے حالات دے پڑھیاں اُتے ایس دے بہت چاہن والے آں۔ اسیں فریب دے جال وچ آں۔ ساڈا ایہہ عملی وکھالا اوس ادارے دے خلاف اے جیہڑا اپنے بنن توں مگروں بہت ودھیرے پن نال اُتے انمول ڈھنگ نال چلدا پیا اے پر انصاف توں بہت دور چلا گیا اے اسیں جتا وچا رنے آں سانوں اونا ای پک ہو رہیا اے ایس دا وجود جت نوں انڈیا دیاں غیر انسانی قدراں بے یار و مددگاری وکھارہیا اے۔ ایہہ لا قانونیت اُتے ناقابل مزاحمت دیاں علامتاں نیں۔ شاہی قانون گھروچوں پاس کیتا جاون والا سلومن قانون نام نہاد انڈین پارلیمنٹ دی بے عزتی اُتے پیراں پیٹھ رولن والی گل اے۔“

بھگت سنگھ اُتے دت اگے اپنے مقصد نوں ہو رواض کر دے نیں: ”اسیں جان بُجھ کے اپنے آپ نوں حوالے کیتا اے تاں جے سانوں اوس دی سزا دتی جاوے جو اسیں کیتا اے تاں جو ہتھ ٹھو کے مفاد پرستاں نوں ایس گل دا چٹن ہو جاوے جو بندیاں نوں مارن نال اوہو چاراس نوں نہیں مار سکدے۔ دو عام بندیاں دی روح نوں کچلن نال قوم دی روح نوں کچلیا نہیں جاسکدا (ibid, P-73)“ او ہناں ایہہ سوال ”کھدیاں ہو یاں سامراجی طاقتاں نوں للکاریا۔“ کیتا قانون اُتے حفاظتی بلاں راہیں انڈیا وچ بددہلیا آزادی دا بھانبر بجھاسکدے او۔ سازشی کیس راہیں سارے جواناں نوں اسیری دتی جاوے گی جیہناں اُچیرے وچا روکھائے پر انقلاب دی تحریک نال

نہیں چل سکدے۔ پروفی طور اُتے اک چتاوئی اے جے توجہ نہ دتی گئی تاں ایس راہیں لوکاں دیاں جہاں اُتے دو جے نقصان نوں ہون توں بچایا جاسکدا اے۔ ایس ایس چتاوئی نوں اپنے سر اُتے لیا اے مَن ساڈا فرض پورا ہو گیا اے۔ (ibid- pp-73-74)۔

بھگت سنگھ اُتے دت نے اپنے بیان وچ ایس گل نوں واضح کر دتا جو کج اوہناں سوچ سمجھ کے خالی تھیں اُتے بے ضرر بم سنیا جس دا مقصد کسے نوں نقصان پہنچانا نہیں سی۔ صرف خالی میزاں نوں نقصان ہو یا جاں درجن توں وی گھٹ لوکاں نوں خراشاں آئیاں۔ ایس دے باوجود وی اوہناں کو لوں نکلیاں عدالتاں وچ ایہہ سوال کیٹا جا رہیا سی جو اوہناں دا اکھر انقلاب داکہ مطلب اے اُتے بھگت سنگھ سیشن کورٹ وچ اپنے بیان وچ ایس دے مطلب نوں چنگا کھلار کے بیان دتا اے۔ اوہناں سرمایہ دارانہ نظام اُتے لوکاں دی آمریت بارے انقلاب دے وچاردی گل کہتی۔ اوہناں ایہہ وی برطانوی سامراج نوں دسیا بنی مارکسٹ دی خوبی اے جو تہدیلی پُر امن طریقے نال وی لیائی جاسکدی اے۔ ایہہ اوس ویلے ای ممکن اے جدوں زور دے نال ایس بارے دسیا جاوے اُتے ایس طرحی ای کیٹا گیا اے۔ بیان دے اخیر وچ اک واری فیر ”انقلاب زندہ باد“ دا نعرہ لایا گیا۔

اصل وچ بھگت سنگھ لئی انقلاب دا مطلب ایسا واضح ہو گیا سی جو اوس دی ساری توجہ اُتے طاقت نہ صرف اپنے آپ نوں سگوں اپنے کامریڈ دوستاں نوں اپنے لوکاں نوں اُتے سامراجی طاقتاں نوں سمجھاوے اُتے لا دتا۔ جدوں ماڈرن ریویو دے ایڈیٹر رامانند چٹرجی نے Long Live Revolution دے نعرے نوں مندیا تاں بھگت سنگھ اُتے دت نے ایس دا جواب دتا: جیہڑا اوہناں دے ستر راہیں The Tribune وچ 24 دسمبر 1929ء نوں چھپیا۔

”انقلاب لئی کدی وی خونخواری دی ضرورت نہیں رہی۔ ایہہ ہماں اُتے پستولاں دا حصہ نہیں رہیا۔ کدی کدی ایس نوں توڑ پھاڑھن لئی دو جے راہ دور تے پیندے نیں پر ”بغوت“ انقلاب نہیں ہوندی۔ ایہہ اپنے اخیر ول ٹر جاندی اے (shive verma- deap-81) بھگت سنگھ دا آکھنا اے انقلاب اک روح دا چنگی کی لئی بدلاؤ ہوندا اے اُتے اوہناں دی آس اے انقلاب دی روح ہمیش توں انسانیت دامنڈھ ہوندی اے تاں جے رد عمل دیاں طاقتاں باہریں طاقتاں دے زور پیٹھ نہ آجاون۔“

بھگت سنگھ اُتے اوس دے سنگی کامریڈاں نے عدالتاں وچ جو کجھ جان بچھ کے کین اوس
وے دو مقصد سن:

- 1۔ عدالتاں نوں مڈھ بناوندیاں ہوياں برطانوی سامراج نوں بچا کرنا۔
 - 2۔ برطانوی سامراج دی ہوس پرستی ول لوکاں دی توجہ دوان لئی جیل وچ بھگھ
- ہڑتال۔

برطانوی راج ایہناں حرکتاں توں بے خبر نہیں سی پر بھگت سنگھ اُتے اوس دے سنگی
کامریڈاں دا اپنی حیاتی نوں تہیے دین دے جذبے پاروں اوہناں دیاں دلاں وچ اگ مگ گئی
سی۔ تیجی شے سی بھگت سنگھ دے اندر واندیری پلدے ہوئے وچارا۔ ایہہ گل بڑی حیرانی والی سی
مرن گھٹ ول نت دن ودھدی ہوئی حیاتی والے بندے نے ایہناں اوکھے حالات وچ اپنے
آپ نوں جگ دی انقلابی توارنخ پڑھن وچ غرق کر لیا سی۔ عدالتاں وچ وتے جاون والے
بیاناں لئی اوس دی مار کسزم بارے پڑھائی نے بہت مدد کیتی۔ اوس نے رل کے کئی مہینے بھگھ
ہڑتالاں کیتیاں۔ پلس دیاں ماراں اُتے جیل دے اندر زخمی ہون بعدوں وی اوس پڑھیا اُتے
اوہناں کتاباں وچوں بہت کجھ لہھ کے لکھیا۔

جیل دیاں لکھتاں

بھگت سنگھ نے جیل وچ چار کتاباں لکھیاں:

1۔ آئیڈیل آف سوشلزم

2۔ جیون کتھا۔

3۔ انڈیا وچ انقلابی تحریکاں دا اتہاس۔

4۔ موت دے بے اُتے۔ شو ورمادے موجب ایہہ کتابچے، کماری ااجوتی آف
جندھر راہیں، جیل وچوں لکا کے باہر لیا مدے گئے، جیہڑے 1938ء وچ انڈیا میں جیل وچوں
رہائی توں مگروں بی جے کمار سہنادے حوالے کر دتے گئے۔ سہنادے ایہہ کاغذات اپنے کسے مٹر
کول حفاظت پاروں رکھوا دتے سن، پر بعد وچ پلس دے چھاپے دے ڈروں ایہناں نوں ساڑ دتا
گیا۔ جیل دیاں نوٹ بکس، کلیمیر سنگھ اُتے بھگت سنگھ دے گھر والیاں وی کٹھیاں کیتیاں سن۔

کماری لاجپتی جیہڑی کانگریس دی ایکٹوسٹ اُتے بھگت سنگھ ڈیفنس کمیٹی دی سیکرٹری سی، اکثر لہور جیل وچ اوہناں نال مقدمے دے قانونی پہلوواں اُتے گل کرن لئی جاندی رہندی سی۔

نہرو میموریل میوزیم دے اورل ہسٹری سیل، نوں انٹرویو دیندیاں ہوياں، اوہناں یاداں تازہ کردیاں ہوياں دسیا: اوہ اپنے نال بھگت سنگھ دے دتے ہوئے کجھ کاغذ لپیاں سن، جیہڑے اوہناں نے ”پیپلز“ اخبار دے ایڈیٹر فیروز چند لالہ لاجپت رائے دی اخبار نوں، وکھائے سن۔ فیروز چند نوں ایہہ آکھیا گیا سی، اوہ اخبار وچ چھاپن لئی کجھ کاغذ چن لین، اوہناں کجھ کاغذ چن لئے اُتے باقی دے لاجپتی نوں پرنا دتے، جیہڑے اوس نے 1938ء سے بی جے کم رسہنا نوں دے دتے۔ فیروز چند نے 27 ستمبر 1931ء نوں بھگت سنگھ دی سالگرہ اُتے اوس دا مضمون ”میں بے دین کیوں آں؟“ چھاپ کے اوس دی ایس ورھے 23 مارچ دی شہادت نوں سلام پیش کیتا۔ ایس توں پہلاں بھگت سنگھ دی شہادت توں کجھ دن گروں 29 مارچ نوں ”نوجوان سیاسی کامیاں لئی خط“ وچ کجھ ٹوٹے وی شائع کیتے۔ انج جا پدا اے فیروز چند نے ”موت دے بوہے اُتے“ وچوں وی کجھ شور و مادی صلاح پاروں پسند کیتا سی۔ دو بے کاغذاں وچ بھگت سنگھ دا سزائے موت سنائے جان بارے اوہ خط وی سی، جیہڑا نوجوان انقلابی ہری کرشن نوں دتا گیا سی۔ ایہہ خط وی بعد وچ ”پیپلز“ اخبار وچ چھاپے چڑھیا۔ ایس پوری کتھ دی سمجھ توں حیرانی والی گل تاں ایہہ اے نئی کماری لاجپتی نہ ای فیروز چند بلکہ بے جے کم رسہنا، جیہناں نوں بھگت سنگھ نے اوہناں کاغذاں دا والی مقرر کیتا سی، ایہناں نے ایہناں وچوں کجھ لہے کے نوٹ کرن دی تکلیف ای نہیں کیتی۔ اُتے شور ماتا کیں ایہناں لکھتاں دے حصے کنج اپڑے، ایہہ وی اک بھیداں اے۔ خبرے ایہہ جیل وچ بھگت سنگھ راہیں آپ ای ایہناں تیکر اپڑے ہوون گئے، پر کیہ ایہہ پورے کتا بچے سی جاں جیل دی نوٹ تک سی۔ ایس بارے کوئی گل یقین نال نہیں آکھی جاسکدی۔ انج جا پدا اے نئی ایس بھیت توں کدے وی پردہ نہیں چایا جاسدا۔ کیہ ایہناں لہے ہوئے کاغذاں دی بنیاد اُتے بھگت سنگھ دے وچاراں بارے کم نوں اگے ودھایا جاسکدا اے؟ جیہڑے خاصے مشکوک وی نہیں۔

8 اپریل 1929ء توں 23 مارچ 1931ء دے دو ورھیاں دے تھوڑے جیسے سے دی بنیاد اُتے ایہہ وچارناں اوکھا لگدا اے نئی بھگت سنگھ نے پوریاں چار کتاباں کیوں لکھیاں ہون

گیاں؟ جدوں اوہ ٹھکھ ہڑتالاں آتے مقدمیاں وِچ وی اُلجھیا رہیا۔ دسیاں جان ولپوں چار کتاباں وِچوں دو کتاباں اک دو جے نال میل کھاندیاں نیں اک تاں اوہناں دی ”جیون کتھ“ اے دو جی ”موت دے مَو تے آتے“ پر دو جیاں دو کتاباں جے چھوٹے پمفلٹ نیں تاں لگدا اے اوہناں ای لکھے ہون گے۔ پرائیڈیاں انقلابی تحریکاں دے اتہاس آتے پوری کتاب لکھنا اوہ وی جیتی دے دو اوکھے ترین ورھیاں وِچ مشکل لگدا اے پر بھگت سنگھ نے ”سائنس آف سٹیٹ“ دے ناں توں اک مکمل کتاب لکھن دا منصوبہ بنایا سی آتے اوس بارے تفصیلی نکتے اوہدی جیل دی نوٹ بک وِچ لکھے ہوئے نیں۔

ایس کتاب اندر بھگت سنگھ ایس گل دی کوشش کر رہیا سی۔ اسٹیٹ دے تاریخی ارتقاء توں لے کے نویں سوشلسٹ سٹیٹ جن تک کھوج کیتی جاوے۔ کیہ اوہ ایہہ کتاب لکھن لئی ویلا کڈھ سکیا پر اوس دے کتاب بارے لکھے گئے نوٹس آتے جے کوئی کم کرداتاں ایہہ ریاست ہارے مارکسٹ تجزیے دی بہترین کتاب ہوندی۔ اوہناں دی ہتھ لکھت دے کچھ نوٹس جیہڑے بچ گئے سن بھوپندر بھوجا نے ایڈٹ کر کے 1994ء وِچ چھاپے جیہڑے اپنی تھیں آتے بہت ودھیا نیں۔ ایہہ نوٹ بک جیل وِچ لکھی جاون والی گرامسکی جوں لینن دے فلسفے ورگی نوٹ بک تاں نہیں۔ نہ ای جی گویرا دیاں ڈائریاں وانگوں چاپدی اے۔ ایہہ اوہناں کتاباں ہارے نوٹس نیں جیہڑیاں بھگت سنگھ نے پھنپھن توں پہلاں جیل اندر پڑھیاں سن۔

اپنی چون مَو جب ودھیا ہون توں وکھ ایہہ نوٹس بھگت سنگھ دے پروان چڑھدے ہوئے وچاراں دا بنیادی اظہار وی نیں۔ ایہناں نوٹساں وِچ لکھیاں گئیاں جگت ادب دیاں چوٹیاں گلاں بھگت سنگھ دے انقلابی ہون دے نال نال خاص ہرکھ دی دکھاندیاں نیں۔ پڑھائی توں مگروں اوہدی فلماں وِچ دلچسپی ہارے اوس دے کئی نیڑے جئناں آتے کامریڈاں وی دس پائی اے۔ اوہ چارلی چیپلن دیاں فلماں دا شوقین ہون دے نال نال انکل ماہر کیبن آتے تھری مسکینرز ورگیاں فلماں وی پسند کرداسی۔ اک چنگا گویا ہون توں وکھ اوس نے کالج دے ٹائک وی کیہے۔ جیہڑے اوس دی ادب آتے دو جے آرٹس دے نال دلچسپی ظاہر کردے نیں۔ ایہو ای کارن اے جو پرائیڈ انقلابی رام سرن داس ورگے جیہناں بھگت سنگھ نوں اپنے شعری پراگے ”ڈیریم لینڈ“ دا پیش لفظ لکھن لئی آکھیا۔

ایہہ بڑی دلچسپی دی گل اے بئی بھگت سنگھ دیاں جیل دیاں لکھتاں نوں انڈیا دے دانشوراں دادھیان گوچرے ہوں توں پہلاں روسی انڈیا لوجسٹ آئی۔ وی۔ میتھر وکن نے 1981ء وچ لکھی جان والی کتاب ”انڈیا آن لینن“ وچ بڑی تفصیل نال لکھیا اے۔ ایس کتاب دا ہندی ترجمہ 1990ء وچ چھاپیا گیا۔ ایس کتاب وچ اک پورا باب ”بھگت سنگھ دے اخیر لے دن“ دے ناں اُتے لکھیا گیا اے۔ ایس کتاب وچ پہلاں توں بھگت سنگھ بارے چھپن والے مضموناں دے حوالے وی دتے گئے نیں جیہناں وچ اے۔ وی راکوف دا 1971ء وچ ”بھگت سنگھ تے اوس دے وچاراں دی وراثت“ دے ناں اُتے لکھیا گیا مضمون مترن کوف دا اپنا مضمون ”بھگت سنگھ دیاں پڑھیاں ہوئیاں کتاباں“ 1971ء وچ چھپن والی کتاب ”انڈیا آن لینن“ دے حوالے وی شامل کیتے گئے نیں۔ ایہناں روسی کتاباں وچ بھگت سنگھ دی عقلی ترقی دی مارکسسٹ انداز وچ پروان بارے مُذِھلے اندازے لائے گئے نیں۔

میں 1984ء وچ نہرو میوزیم اُتے لائبریری (NMML) وچ بھگت سنگھ دی جیل دی نوٹ بک دیکھی اُتے ایہہ گل جان کے افسوس ہويا جو اجے تیر ایس نوں چھاپیا نہیں گیا اُتے میں ایس بارے ہندی رسالیاں وچ لکھنا شروع کر دتا۔ NMML نے ایس نوٹ بک دی نقل نوں بھگت سنگھ دے بکے بھراکلبیر سنگھ ولوں ایس نوں نہ چھاپن دی شرط اُتے لی سی۔ ایہہ 1992ء دی گل اے جدوں مرحوم بھوپندر ہو جا جیہوے ”انڈین سرگزشت کتاب“ دے چیف ایڈیٹر سن اپنے ماہنامے وچ قسط وار چھاپنا شروع کیتا۔ میرے ایس بارے تعارفی خط نے ہو جانوں ایہناں دے ٹھیک ہون بارے ہو پر اعتماد کر دتا اُتے اوس نے 1994ء وچ اوہناں نوں اپنے ایڈیٹوریل نوٹس دے نال کتابی شکل وچ چھاپ دتا۔ کچھ چنگے تجزیے اُتے اک تاریخی کاغذات ہونڈیاں ہوياں وی نوٹ بک اوئی توجہ حاصل نہ کر سکی جی ایس نوں لبھنی چا سیدی سی۔ نوٹ بک دے ہندی اُتے دو جیاں زبانوں وچ چنگے ترجمے ہوں دے باوجود وی کسے نے ایس نوٹ بک اُتے کیتے گئے محنت والے کم نوں نہیں سراہیا۔ پر باہمت بھوپندر ہو جا ایس گل دی آس رکھدے نیں جو ایہناں کاغذات دانواں ایڈیشن تواریخ دانوں، انڈیا دی آزادی دے انقلابی کچھ دے پڑھیاں اُتے سیاسی کامیاں دی اکو جیہی توجہ حاصل کر لئے گا۔

ایس لکھت نوں بھگت سنگھ دیاں دو جیاں لکھتاں ”میں بے دین کیوں آں؟“ ”عدالتی

بیان“ ”نوجوان انقلابیاں دے ناں اک خط“ وغیرہ دے نال رلا کے پڑھنا چاہیدا اے جیہڑے انڈیا دی انقلابی تحریک وچ اہم درجہ رکھدے نیں۔ اصل وچ نوٹ بک وچ لکھیاں گئیاں دو جیاں کتاباں دیاں چونویاں گلاں جمہوری سیاسی نظریات دے پروان کلاسیک یونانی سسے توں لے کے اوس ویلے تیکر دے بہترین مارکسسٹ لکھتاں بارے رہنما دا درجہ حاصل اے۔ اک طرحاں ایہہ نوٹ بک بھگت سنگھ دی شخصیت نوں اجاگر کردی اے بنی کج اوہ 23 مارچ 1936ء نوں اپنے مرن دیہاڑے لینن نوں پڑھدا رہیا۔ پنجابی انقلابی شاعر پاش نے بھگت سنگھ دے اخیر لے ویلے نوں ایہناں اکھراں وچ سلام پیش کیا اے ”انڈین نوجواناں نوں لینن دی کتاب دا اوس توں اگلا ورقہ پڑھنا چاہیدا اے جیہڑا بھگت سنگھ نے اپنے جیون دے اخیر لے دیہاڑے پلنیا اے۔

بھگت سنگھ ہڑتال دا سیاسی ہتھیار

بھگت سنگھ اتے اوہدے ساتھیاں ولوں جیل وچ غیر مشروط بھگت ہڑتال بہت تگڑی سی جس دی اک مثال اوہناں دے اک بہت چمکے کامریڈ جتن داس دا وچھوڑا سی جس نے اپنا جیون 13 ستمبر 1929ء نوں جیل دے 63 ویں دیہاڑے قربان کر دتا۔ زبردستی دودھ پین نال اوس دے پھمھڑے بہت متاثر ہو گئے سی۔ اپنے دو بچے سکیاں ولوں ترلیاں دے باوجود اوہنے بھگت ہڑتال توڑن توں ناغہ کر دتی۔ اوس نے بہت پکے ارادے اتے مگن نال اپنی حیاتی انڈیا دی آزادی لئی قربان کر دتی۔ بھگت اتے دت نے جتن دے مرن مگروں وی بھگت ہڑتال جاری رکھی اتے ایس نوں اکتوبر دے پہلے ہفتے 115 دناں بعد مکایا۔ بھگت سنگھ اک واری پھیر بھگت ہڑتال کر دتی جدوں سندر دے مقدمے وی کارروائی چل دی پئی سی جس دے بدلے وچ وڈے جج دے آکھن اتے اوہناں دی بہت کٹائی ہوئی جس توں مگروں انڈین جج آغا حیدر ہوراں اپنے آپ نوں ٹریبونل توں وکھ کر یا اتے بھگت سنگھ اتے اوہدے ساتھیاں بھگت ہڑتال دے سیاسی ہتھیار نوں بہت چنگی طرحاں ورتیا۔ اصل وچ ایس گل نوں سمجھن دی لوڑ اے اپنے آپ نوں بھگت ہڑتال دی روحانی طاقت ہمیشہ توں سارے معاشریاں وچ آج تک وی اپنا تگڑا اثر رکھدی اے۔ آپ مار دھاڑ کرن والے اتے بھگت ہڑتال کرن والے وچ ایہہ فرق اے کہ آپ مار دھاڑ کرن والا

اپنے مقصد لئی نہ صرف اپنی جان دینا اے سگوں اوہ دو جیاں دی حیاتی مکاوان نال لوکا ئی دیاں
 ہمدردیاں گوا دینا اے۔ بھکھ ہڑتال کرن والا اپنی صحت جاں جیوان دان کر کے پوری قوم دی
 حمایت حاصل کر لیندا اے۔ بھگت سنگھ اُتے اوس دے سنگی کامریڈ ایس گل دے چنگی طرحاں چانو
 سن اُتے اوہناں ایس نوں اپنے آپ اُتے لگے قتاں اُتے ات واد دے داغاں نوں دھون لئی
 ورتیا۔ ایہہ گل بھگت سنگھ دی پکی سیاسی سوجھ بوجھ نوں وحاوندی اے۔ بھکھ ہڑتال دا اچھیا راج وی
 بہوں اثر رکھدا اے اُتے بھکھ ہڑتال کرن والے دی طاقت وحاوند اے۔

مقدمہ اُتے سزائے موت

بھگت سنگھ اُتے اوس دے کامریڈاں نے سندر دے مقدمے دا بائیکاٹ کر دتا، جیویں
 بھگت سنگھ راج روائے سکھ دیونوں ٹریبونل نے موت دی سزائے ایس نوں اے جی نورانی نے
 اپنی کتاب ”بھگت سنگھ دا مقدمہ“ وچ کھل کے لکھیا۔ برطانوی سامراج ولوں کیتے گئے موت دے
 فیصلے دا سدھا مطلب انڈین انقلابیاں دا قتل سی۔ بھگت سنگھ نے اپنے پھاپے لگن توں ترے دن
 پہلاں 20 مارچ 1931ء نوں اک خط وچ لکھیا کہ اوہ برطانوی سامراج نال جنگ کر رہے سی ایس
 لئی اوہناں نال جنگی قیدیاں والا سلوک کیتا جاوے اُتے اوہناں نوں پھاپے لاون دی تھاں گولی
 ماری جاوے۔ پر برطانوی راج بہتا ڈرپوک نکلیا اُتے اوہناں سویرے 6 توں 7 بجے پھاپے
 لان دا ویلا وی نہیں سنبھل سکيا۔ اوہناں جگ دے سارے قانون توں ہٹ کے بھگت سنگھ راج
 گرو اُتے سکھ دیونوں 23 مارچ نوں شامیں ست بجے پھاپے لا چھڈیا۔ ”نوجوان بھارت سبھا“
 ولوں اک جلسے دا پر بندھ کیتا گیا، جیہڑ 24 مارچ نوں اوہناں دی سزا ویلے ہونا سی۔ پر برطانوی
 سامراجیاں لوکاں دے ایڈے وڈے کھنوں لبور دی سینٹرل جیل موہرے کٹھیاں ہون توں
 ڈر دیں ہو یاں ایہہ کم 23 مارچ نوں شامیں ست بجے ای نیڑ چھڈیا۔ پر ایہہ خبر لبور دے لوکاں
 توں لکائی نہ جاسکی اُتے ایس جوس دے اخیر لے ویلے اوہناں دی پھانسی دی خبر لوکاں وچ پھیل
 گئی اُتے لوکاں جیل دے بوہے اُتے ہلے بول دتا۔ بھارتی افسراں ڈر دیاں شہیداں دے جُھے
 وڈھ کے اوہناں نوں بوریاں وچ بند کر کے جیل دے پچھلے بوہیوں باہر کڈھیا اُتے فیروز پور
 دریائے ستلج دے کنڈھے وسدے پنڈ گنڈ والا دے نیڑے جنگل وچ مٹی دا تیل پا کے کوہ دتا۔ پر

لہور آتے فیروز پور دے ویسے لوکاں نوں تھان دا پتہ لگ گیا۔

24 مارچ داسو راج ڈبوں پہلاں لوکاں اوہناں دے اوہ سڑے جسمیں آتے ہڈیاں

لہور لے آندیں آتے راوی دے کنڈھے اوہناں دا اتم سسکار کیتا۔

اوس ویلے پنجاب دی کانگریس پارٹی نے شہیداں دے بھٹیاں دی بے حرمتی بارے
اک سچ بھل کمیٹی بنائی۔ اوہناں دناں وچ الہ آباد توں چھپن والے اخبار ”بھوشیا“ وچ ایس کمیٹی
دیاں رپوتاں چھپیاں پر اوہ لوکاں نوں متاثر نہ کر سکیاں۔ جدوں کانپورتوں ایس ہونی دیاں
رپوتاں لوکاں دی توجہ حاصل کر چکیاں تاں مڑ کے نیشنل بک ٹرسٹ والیاں کانگریس دی ایس
رپورٹ نوں مڑ کے چھاپیا، بڑی اچرچ گل اے کانگریس دی ایس رپورٹ بارے پہلے کسے گوہ
نہ کیتا۔ کانپور دے فساد ایس ہونی توں بعد شروع ہوئے سن آتے بدقسمتی نال ایہناں دنگیاں نے
کنیش شکر (جیہڑے پتر کار قوم پرست آتے کانگریسی لیڈر سن) جیہڑے بھگت دے بڑے چاہن
والے سن اوہناں دی جتیا ہو گئی۔

ایہہ بحال شہیداں دیاں یادگاراں نال کیتا گیا۔ اصل وچ ’نوجوان بھارت سبھا‘ نے
شہیداں دیاں یادگاراں بناون لئی اک کمیٹی بنائی سی جس نوں کانگریس نے برباد کر دتا۔ ایس توں
بعد فیروز پور میڑے ’حسینی والا وچ شہیداں دی اک یادگار بنائی گئی‘ جس نوں قومی تحریک وچ کوئی
اہمیت نہ دتی ایہہ اوہوای تھیں سی جتھے بھگت سنگھ آتے اوہدے ساتھیاں نے سیاست دا منڈھ بدھا
سی پھیرا تھے ای اوہناں دیاں بھٹیاں نوں کھوہیا گیا آتے ایہہ اوہ تھان اے جتھے لالہ لاجپت رائے
ہوراں داوی اتم سسکار کیتا گیا۔ اصل کرن والی گل ایہہ اے جو لالہ لاجپت رائے بھگت سنگھ آتے
راج گروہوراں دی یادگار راوی کنڈھے ہونی چاہیدی اے جیہڑی پنجاب دے نوجواناں لئی
ایہناں شہیداں دیاں یادگاراں داسر چشمہ ہون۔ ’ہن توں 75 ورھے پچھانہہ ویکھیے بڈی حیرت
دی گل اے جو بھگت سنگھ آتے سکھ دیو دیاں لائل پور وچ جنم بھوئیں آتے نہ کوئی یادگاراں بنائیاں
کھیاں آتے نہ ای ایہناں دی یاد وچ کوئی یادگار اُساری گئی۔ ایس آس کردے سں جو اجو کے
پاکستانی، ہندوستانی رل کے نہ صرف لہور وچ سگوں فیصل آباد وچ وی ایہناں شہیداں دیاں
یادگاراں بناون۔ پر خبرے اوہ اکوای سی جس نے دیس دے لوکاں وچ سامراجیت آتے
بادشاہت بارے تاریخی دا جذبہ جگایا۔

وڈے ہوئے پنجاباں وچ بھگت سنگھ اک ڈورائے جیہڑی امریکی سامراجیت بارے
ساڈی مزاحمت وچ مدد دے سکدا اے۔

انقلابیت دی نشانی

بھگت سنگھ دی داستان دے کجھ ہو روی دلچسپ کچھ نہیں۔ اوس دے سبھاش بوس جواہر
لعل نہرو لالہ لاجپت رائے مدن موہن ملاویا اتے دُوئے قومی لیڈراں نال جنگی جڑت سی۔ اک
دو جے توں وکھ وچار رکھدیاں ہو یاں وی اوہ اک دو جے نال جڑے ہوئے سن۔ الہ آباد وچ ہون
والی چندر شیکھر آزاد تے نہرو وچ کارٹنی بارے نہرو آپ آکھیا جواہر کوئی خوشگوار ملاقات نہیں سی۔
آزاد نہرو نوں پر بھوت نہ کر سکیا پر پھیر وی نہرو نے روس دے انقلابیاں لئی 1000 روپیہ چندہ
دتا۔ آزاد وی موت کارن ایہہ چندہ او تھے نہ پڑ سکیا۔ سبھاش اتے نہرو بھگت سنگھ توں متاثر سن جد
کہ آزادی دی تحریک وچ کانگریسی لیڈراں اتے نوجوان انقلابیاں لپیاں وکھو وکھ راہواں اتے
طریقیاں راہیں جتن کیتے۔ جدوں لالہ لاجپت رائے نے سامراجی طاقتاں نال گل بات کیتی تاں
بھگت سنگھ اتے اوہ دے ساتھیاں نے ایس گل دی کھلم کھلا مخالفت کیتی۔ ایس دے باوجود وی
اوہناں دے تعلقات وچ کوئی تریڑ نہ آئی۔ الہ جی ہوراں دا پوتا بال سٹوڈنٹ یونین ڈائریکٹری
سی جیہڑی بھگت توں متاثر ہو کے بنائی گئی سی۔ جواہر لال نہرو مدن موہن ملاویا اتے دیوان چمن
لال ہوراں سینٹرل اسمبلی وچ بھگت سنگھ ہوراں ولوں کیتی کارروائی دی نندیا کیتی۔ گاندھی نے ایس
بارے اپنے اک بیان وچ آکھیا ”ایہہ دونو جوناں دا اک پاگل پن سی۔“

بھگت سنگھ نے کورٹ وچ دتے گئے بیان وچ دیوان چمن لال نوں ”جھوٹے ترقی
پسند“ آکھیا۔ تاج بہادر سپرو توں وکھ جواہر لال نہرو سبھاش چندر بوس اتے جناح عدالت وچ
انقلابی جوناں دے نال کھلوتے رہے جدوں اوہناں بھکھ بڑتال کیتی ہوئی سی۔ اوہناں نے
ایہناں دی زندگی بچاون دی ہر ممکن کوشش کیتی۔

ایہہ صرف قوم پرستی دی طاقت ہی سی جس نے ایہناں نوجوان انقلابیاں اتے قومی
لیڈراں نوں کٹھیاں کیتی رکھیا۔ اوہ اک دو جے نوں نندے تاں رہے پر اوکھے ویلے مُد کٹھے
ہوندے رہے۔ آصف علی کیلاش ناتھ کھتجو چندر بھان پٹنا موہن لال سکسینا ورگے وکیل ایہناں

جواناں نال کھوتے رہے۔ خاص کر اوس ویلے جدوں وی انڈیا دے لوکاں نوں برطانوی سامراجیت دے خلاف کُجھ کرنا ہوندا سی۔

بھگت سنگھ اُتے انقلابی تحریکاں داد و جا سبھ توں وڈا پہلو ذات پات دے نھم اُتے جاگیرداری نظام دی بھرپور مخالفت سی۔ بے دلتی تحریک اُج اُسبید کرتوں وکھ کسے نوں اپنا قومی ہیرو مندی اے تاں اوہ بھگت سنگھ اے۔ بھگت سنگھ دیاں لکھتاں اُتے اوس دے کماں دلتی لوکاں وچ اپنے نئی بہت محبت اُتے حمایت بھر چھڑی اے۔ جیل وچ پھنسی گھاٹ جان توں پہلاں نہ صرف اوہ لینن نوں پڑھ رہیا سی سگوں اوہ نے اوہ ویہاروی اپنا جیہدے نال وچھاں میلیاں جاسکدیاں سن جیل دے دلتی کا مے بھوگے نوں اوہدی بے بے دے ہتھ داپکيا ہویا کھان دی وی فرمائش کیٹی۔ بھگت سنگھ جیل دی صفائی کرن والی نال اپنی ماں سامان ویہار کرداسی۔ جدوں بھگت سنگھ سکھ دیو اُتے راج گرو ہسدے ہوياں اُتے گیت گاندیاں ہوياں پھنسی گھاٹ ول پئے جان دے سن اوہوں اوہناں دے کچھ اوس ویلے چراٹ سنگھ اُتے دو جے قیدی انقلاب زندہ باد دے نعرے لا رہے سن۔

استھے ایہہ گل نوٹ کرن والی اے کمیونل تنظیمیں بھاویں اوہ ہندو مسلمان جہاں سکھ دیاں ہوں اوہناں لیہناں انقلابیاں دی حمایت وچ اک اکھرو وی نہ آکھیا۔ ایہہ سنہری اکھراں وچ لکھن والی گل اے جو ایہہ کجے دھڑے دی اکہری تنظیم سی جس نے سچے ڈھنگ نال دیس وچ انقلابی تحریک نوں موڈھا دتا۔ ایس آزادی دی جدوجہد وچ ایہہ تنظیم کجے دھڑے دی سچی وارث سی۔ ایس گل دا صرف گاندھی اُتے بھگت سنگھ نوں پتہ سی جو انقلابی دی موت نوں کوئی نہیں نال سدا۔ گاندھی دے اپنے نظریات سن اُتے بھگت سنگھ دے اپنے۔ دوویں اپنے اپنے نظریات اُتے کچے کھڑے سن۔

برطانوی سامراج نے اخیر ایہہ فیصلہ کیتا سی جو انہاں نوں مار دتا جو دے خاص کر بھگت سنگھ نوں کیوں جو اوہناں نوں بھگت سنگھ دی شخصیت وچ اک بھارتی لینن بندہ وکھ لی دیندا پیا سی۔ برطانیہ نوں کانگریس پارٹی نال مک مکاوارے کھاونداسی کیوں جو اوہ سیاسی طاقت کانگریس نوں انج ای دے دیندے تاں اوہناں دے معاشی فائدیاں نوں وی سٹ وچدی۔ ایس لئی اوہناں نوں بھگت سنگھ دا جیون وارے نہیں سی کھاندا۔ اوہ نے برطانوی سامراج اُتے سرمایہ داری

نظم نوں جڑھوں مکاوانا ای حیاتی دامتقصد بنالیا سی۔

انجے بھگت سنگھ کول اپنی راہ سی انجے ای جیویں برطانیہ کول نوآبادی طاقت سی۔ ایہو ای وجہ سی جو بھگت سنگھ نے سوتوں وی گھٹ لوکاں دے نال جگ دی بھتوں نگرئی شہنشاہت نوں مکاوان لئی شہادت دی راہ چنی اتے لکھن لوکاں نوں ہلا دتا۔ پاتھانی ستیا یا جیہڑے گاندھی ولوں سبھا ش چندر بوس دے تری پوری کانگرس دے تاریخی امیدوار سن اوہناں نوں ایہہ گل منی پئی جو بھگت سنگھ گاندھی نالوں گھٹ مقبول نہیں سی اتے ایہہ چوی ورھیاں دی نکی عمر دے اوس بندے لئی کوئی نکی جیہی کامیابی نہیں سی جیہدے پچھے صرف چھ توں ست ورھیاں داسیا سی کیریئر سی۔ سزائے موت دے اعلان توں پہلاں جے دیو کپور نے بھگت سنگھ کولوں پچھیا: ”کیہ اوس نوں نکی عمرے مران دا کوئی پچھتاوا ہے؟“ پہلاں تاں بھگت سنگھ ہسیا اتے پھیر بڑی سچ وچ جواب دتا: ”انقلاب دی راہ اتے پیر پاؤندیاں ہو یاں میں ایہہ سوچ چکیا ساں جے کر میں اپنی حیاتی قربان کر کے پورے دیس وچ ”انقلاب زندہ باد“ داعرہ پھیلا سکیا تاں مینوں ایہہ محسوس ہوئے گا جو مینوں میری حیاتی دامل لہ گئی“ اج کال وٹھڑی دیاں سلاخاں پچھے بہہ کے میں کروڑاں لوکاں دیاں ایس نعرے والیاں واجاں سن سداہاں میں ایس گل اتے یقین رحداہاں جو میرا ایہہ نعرہ آزادی دی جدوجہد دے اخیرے لوے تیر سامر اجیت اتے چڑھدی ہوئی طاقت دانگوں حمد کردا رہوے گا۔ ایس نکی جیہی حیاتی دالیں توں وڈا کیہ مل پے سدا اے۔“

شو ورماجولائی 1930ء داک واقعہ دسدے میں جدوں بھگت سنگھ ہوراں نوں ملن لئی لہوردی برائل جیل توں سینٹرل جیل اوہناں دے مقدمے توں انکاری بارے گل بات کرن آئے تاں سارے اک دوجے نال آدن والے فیصلے بارے مذاق کردے رہے بھگت سنگھ اتے راج گرو ایس گل نوں جاندے سن جو اوہناں نوں پھانسا لادتا چاوے گا۔ اوس ویلے بھگت سنگھ آکھیا، اوہ ایس حقیقت توں خوفزدہ نہیں جو اوہناں نوں ”مرن تیکر پھانسی اتے منکیا چاوے گا“ اوس دیہڑے اوہ موج وچ سی اتے مٹھی واج وچ بول رہیا سی ایہہ اوس داسٹائل سی۔ دھوا اوس دی عادت نہیں سی اتے خبرے ایہہ اوس دی طاقت سی۔ پھیر اوہناں بھگت سنگھ دے اپنے الفاظ وچ لکھیا: (شو ورمائیڈیشن صفحہ 41) ”ایہہ دیس بھگت سنگھ لئی بھتوں اچا انعام اے مینوں ایس گل اتے مان اے جو میں ایس انعام نوں حاصل کرن جا رہیاں خبررے اوہ مینوں تاں مار سکدے

نہیں پر میرے وچ راں نوں نہیں اوہ میرے جسم نوں تاں کچل سکدے نہیں، پر میری روح نوں نہیں۔ میرے وچ راں وے تیکر اک بددعا وانگ برطانیہ دا شکار کردے رہن گے جس ویلے تیکر اوہ ایس دھرتی توں ٹھن لئی مجبور نہ ہو جان۔ بھرپور طریقے تال بولدیاں ہو یاں اوہ اگے کہند اے: ”مریا ہو یا بھگت سنگھ برطانوی آقاواں لئی جیوندے بھگت سنگھ تالوں بہتا خطرناک ہووے گا۔ میرے پچھے لگن توں بعد میرے انقلابی وچ راں دی خشبو ساڈی ایس سوہنی دھرتی تے کھلر جاوے گی۔ وچ آزادی دے انقلاب لئی زہر بھر دیوے گی، جیہڑے آؤن والے ویلے وچ برطانوی سامراجیت دا مقبرہ بناد یوں گے۔ ایہہ میرا پکا ایمان اے، مینوں اوس دن دی بڑی بے چینی نال اڈیک اے جدوں مینوں اپنے دیس دی سیوا پاروں اپنے لوکاں ولوں محبت دا انعام لیجھے گا۔

شوہر مانے بھگت سنگھ دیاں لکھتاں نوں انج خراج تحسین پیش کیتا اے ”اوہ ٹھیک آہند اسی روح کدے وی نہیں مردی اے ایہہ کدے وی نہیں مرے گا“ (شوہر مائیڈیشن: صفحہ 42) بھگت سنگھ دی روح نوں 1931ء تالوں بہتا جیوند ا رکھن دی لوڑ اے، میں بھگت دی جیل دی نوٹ بک اے ایس دیاں زوجیاں لکھتاں، جیہناں وچ رام سرن داس دی انقلابی شاعری دا پیش لفظ وی شامل اے پڑھن لئی زور دیناں۔ (شوہر مائیڈیشن صفحہ 123)۔ برائے مہربانی اکھاں بند کر کے ایس نوں نہ منیا جاوے، نہ صرف ایس نوں پڑھیا جاوے، بلکہ ایس وچ کیہ لکھیا اے۔ ایس نوں پڑھو، ایس اے تنقید کرو، ایس بارے غور کرو اے ایس دی مدد دناں اپنے وچار بناؤن دی کوشش کرو۔

کتھا بریڈ لالہاں تے اوہدے وسنیکاں دی

”لہور، نرول مسلماناں دا شہر ہی تے ہے۔ ایہہ گل اک وڈے انگریزی اخبار نے میری انگریزی کتاب لاہور 1947 بارے تبصرہ کر دے ہوئے لکھی۔ تبصرہ کار نے کتاب وچ ہندو تے سکھ ہوریاں دیاں کہانیاں نوں جیویں ویکھیا ہی نہ ہووے۔ ایہہ گل سبجے کسے پھو کے مان پاروں آکھی جو وے تاں اپنی ماڑی گل نہیں پر ایہہ گل کرن والے نوں جیویں سچ چڑھی ہووے۔ 1947ء توں پہلاں دی گل چھڈو۔ 21 مارچ 2008 نوں لہور وچ اکو دن چار مذہبی تہوار ہوئے۔ پارسی تے بہائی نوروزیاں نوں سال دے دہاڑے دا جشن منار ہے سن، ہندو برادری ہولی کھیڈ رہی سی۔ مسلمان عید میلاد النبی منار ہے سن اتے، مسیچی لوک گڈ فرائی ڈے دیاں پوتر پر اداس یاداں وچ زنجھے ہوئے سن۔ فیر دو دنوں 23 مارچ نوں ساری قوم پاکستان دار پبلک ڈے منار ہی سی، مسیچی ایسٹر دیاں خوشیاں منار ہے سن پر اوس دن کسے بھگت سنگھ دی شہادت نوں یاد کیتا؟ 1931 دے 23 مارچ نوں؟ کجھ ای دن پہلوں بسنت لنگھی سی۔ انج مارچ دا تیج ہفتہ دھرماں تے ثقافتاں دی رنگارنگی دا ہفتہ بنیا رہیا۔ لہور سکھ تہواراں دا شہر وی اے تے مسلمان صوفیاں دے میے ٹھیلے وی نت لگے ہی رہندے نیں۔ مادھو لعل تے شاہ حسین دی سانجھ مارچ دے اخیرے اتوار دیاں رونقاں وچوں ڈلھ ڈلھ پیندی اے۔

مائے نی میں کہیوں آکھاں جھرو چھوڑے دا حال

پر 1947ء مگروں غیر اسلامی خاص کر ہندو تے سکھ نشانیاں نوں یں تے مٹون دی کوشش ہندی رہی یاں فیر ایہناں وتوں پوری ان گہلی ورتی گئی۔ کجھ پرانیاں نشانیاں اُتے اسلامی

بھٹیاں لا کے اوہناں داناں نشان منیا گیا۔ ڈی اے وی کالج، 1947ء، مگروں اسلامیہ کالج بن گیا۔ انارکلی دی نگرے مشہور پبلشر راما کرشنا دی بڈنگ سلامت اے جیہناں دی اک گڑی لاجوتی راما کرشنا نے پنجابی صوفی شاعراں بارے 1936ء وچ آکسفورڈ یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی کیتی سی پر جتھے ہن کوئی کافی ہاوس بنیا ہو یا اے۔ بھنورا ج توں پہلاں، خاص کر یگی خان دے ویلے او تھے شراب خانہ ہند اسی۔ ونڈ توں پہلاں تھیں تھیں ہندو تے سکھ، پبلشر ہند دے سن۔ اوہناں دے ناں نشان وی مٹ گئے پر میرے آرکائیوز وچ اوہناں دیاں چھاپیاں پرانیاں کتاباں اوہناں دی یاد جیوندیاں رکھن دا کارن نیں۔ کئے ہی گورو دوارے تے مندر ڈھیہ ڈھیری ہو گئے۔ ایہہ صرف لہور وچ ہی نہیں پورے پنجاب دے اک اک پنڈ تے اک اک شہر وچ ہو یا۔ یہودی تے پارسی عبادت خانے تاں انج مٹے جیویں کدی ہے ہی نہیں سن۔ بابری مسیت دے انتقام وچ جدوں پورے پاکستان اتے لہور وچ مندر ڈھائے جا رہے سن، یا رلوکاں جین مندر نوں وی ڈھاہ دتا ہور تے ہور مسیحی گرجے وی حملیاں دا نشانہ بنے۔ بلھے شاہ دے فرمان نوں انج پورا کیتا گیا کہ ایدھر مندر ڈھٹھے، او دھر مسیتاں اُجڑیاں تے بندیاں دے دل؟ اوہناں وچ تاں رب وسدا اے پر ایہدی پروا کون کردا؟ بلھے شاہ دے بولاں دی پروا کون کردا؟

ونڈ مگروں قوم نوں محمود غزنوی دی 'بت شکنی' چیتے آئی تاں لہور وچ بُہاں (بھسمیاں) نوں مٹاؤن دا مُدھ بچھ۔ 'ہد تیز' منٹو نے اپنے 'کالے حاشیاں' وچ لکھیا اے کہ جدوں نویں بنے اسلامی دیش وچ پاکستان دی رعایا سرنگارام دانت ڈھاہ رہی سی تاں پولیس دیاں ہاتھیاں نال کچھ لوکی بھٹھر ہو گئے۔ اوہناں نوں گنگارام ہسپتال وچ بھرتی کر دتا گیا۔ پھیدا تاں ایہہ سی کہ مال روڈ اتے گنگارام دیاں بنایاں ان گنت عمارتاں وی ڈھاہ دتیاں جاندیاں۔ گنگارام ورگے اک ہور دیالو برہموساجی دیال سنگھ جیٹھیا دانت ایس لئی ٹٹ بچج توں محفوظ رہیا کہ اوہنوں دیال سنگھ لائبریری دے باہروں چب کے کسے کوئے گھدرے وچ لکا دتا گیا۔ ایہہ بت اچ وی لائبریری دی کسے گٹھے پیا ویٹھیا جاسدا اے۔

پر کیہ نشانیاں مٹاؤن نال نشان وی مٹ جاندے نیں۔ اساں لہور دی سنٹرل جیل تے اوہدے مشہور پھانسی گھاٹ نوں مٹا کے شادمان کالونی (خوشیاں دا ڈیرہ) اُسار لئی پر کیہ شہید بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں دا نشان منیا جاسکیا؟ اچ وی لہور وچ تھیں تھیں اوہ عمارتاں، گھر

تے دفتر موجود نہیں جیہڑے کسے نہ کسے طرحاں سُورمی شہیداں دیاں یاداں سانجھی بیٹھے نیں۔ کس کس دی گل کرئیے۔ پراج اک عمارت دی گل کرن نوں جی کردا اے جیہڑے ولوں اساں پوری ان گہلی ورتی پر جیہڑی ایس قابل اے کہ اوہنوں پاکستان داقومی ورثہ قرار دے کے، اپنے اصلی روپ وچ سانجھ لیا جودے۔ ایہہ عمارت بریڈ لاہال دے تاں توں اچ وی قائم دائم اے۔ مزے دی گل ایہہ ہے کہ بریڈ لاہال کسے ہندو، مسلمان یاں سکھ وڈ کے دی نشانی نہیں سگوں حاکم ملک برطانیہ دے ایک شریف شہری دی یادگار اے جیہڑا ہمیشہ مذہبی و تکرپاں توں دور بھجدار ہیا تے جیہنے ہمیشہ نہ صرف ہندوستان دی آزادی دی حمایت کیتی سگوں 1889ء دے کانگریس دے ممبئی وچ ہوئے سالانہ جلسے وچ شریک وی ہویا۔

بریڈ لاہال کون سی تے پورے ہندوستان نوں چھڈ کے لہور وچ اوہدی نشانی کیوں بنی، ایہہ دے بارے وچ عاشق حسین بنالوی ہوراں کجھ تفصیل کٹھی کیتی سی۔ اوہناں دے کہن مؤجب چارلس بریڈ لا 1833ء وچ برطانیہ دے اک غریب گھر وچ جمیا۔ نگی عمرے ہی غریبی ہتھوں پڑھائی چھڈنی پئی۔ چیز اسی گیری کلرکی، تے فوج دی نوکری مگروں اوہنے اک وکیل دے دفتر وچ نوکری کرنی۔ برطانیہ وچ انہویں صدی ہندوستان سنے ہور کالونیاں دی لٹ کھسٹ پاروں بھاویں ترقی دی صدی سی پر اے تائیں پرانی مذہبی جکڑ بندیاں تے کلیسیا دیاں سختیاں قائم سن۔ بریڈ لا ایہناں دے خلاف اٹھ کھڑا ہویا تے شہر دے پادری نال اوہدا اٹ کھڑکا چل پیا۔ پادری نے لوکاں نوں بریڈ لا دے خلاف ایناں بھڑکایا کہ اوہنوں دیسوں پردیس ہونا پیا۔

پراوہ فیر پرتیا۔ اوہنے پرچار کرنا شروع کیتا کہ مذہبی جبر تے قیامت دے ڈرتوں بناں دی بندہ اپنے اندر اعلیٰ اخلاقی قدراں اُساں سکدا اے۔ اوہ کہندا سی چنگا کم ایس لئی کرنا کہ جنت لبھے گی تے ماڑے کم توں ایس لئی بچنا کہ دوزخ وچ جانا پوے گا، کوئی وڈی بندیائی نہیں۔ اوہ پادریاں تے بادشاہ داوردھی سی۔ برطانیہ نوں مذہبی جکڑ بندی چوں کڈھ کے اوہ اوہنوں اک رپبلک دے روپ وچ ویکھن چاہندا سی۔ اوہنے اک رسالہ 'نیشنل ریفرمر' کڈھیا تے جدوں اوہنے برتھ کنٹرول دے حق وچ اک کتاب چھاپی تاں اوہنوں گرفتار کر کے اوہدے اُتے مقدمہ چلایا گیا۔ ایس توں پہلاں 1868ء وچ اوہنے اک اچھی بغاوت کیتی جیہہ دے پاروں برطانیہ دے عدالتی نظام وچ اصلاح کرنی پئی۔ گل انج ہوئی کہ بریڈ لا کسے مقدمے وچ گواہ وجوں پیش

ہو یا تاں اوہنے بائبل اُتے ہتھ رکھ کے حلف چکن توں نانہہ کردتی تے ضد نہ لئی کہ اوہ اپنے ضمیر دا حلف چکے گا۔ برطانیہ دا آئین ایس گل دی آ گیا نہیں سی دے سدا ایس لئی بریڈ لانے ایس قانون دے خلاف مقدمہ کردتا تے دو سالوں دی گھالٹا گروں ایہہ مقدمہ جت لی۔ انج برطانیہ دے گواہی دے قانون وچ ایہہ تبدیلی کردتی گئی کہ کوئی وی گواہ اپنے ضمیر دا حلف چک سکدا اے۔

چارلس بریڈ لانے پارلیمنٹ وچ پنچن لئی کئی وار چوناں وی لڑیاں۔ 1868 وچ اوہنوں سرمایہ داراں، پادریاں تے بادشاہت دے حامیاں نے رل کے ہر دتا۔ 1874ء وچ اوہ فیر ہر یا پر 1880 وچ اوہ جت گیا۔ بن اک توں پوٹاڑا پے گیا۔ پارلیمنٹ دے قانون موجب اوہ صرف بائبل تے ہتھ رکھ کے حلف چک سکدا سی۔ اوہ بناج کرن توں انکار کردتا تے آکھیا کہ اوہ صرف تے صرف اپنے ضمیر دی سونہہ چک سکدا اے۔ اوہنوں پارلیمنٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ اوہ 1881ء دیاں ضمنی چوناں وچ جتیا۔ فیر اوہ پوٹاڑا پیا۔ اوہنوں فیر پارلیمنٹ چوں کڈھ دتا گیا۔ 1882ء توں 1885ء تائیں اوہ ضمنی چوناں وچ ہر وار جتیا پر پارلیمنٹ دی ضد پاروں کڈھ دتا جاند ا رہیا۔

جنوری 1886ء دیاں عام چوناں وچ چارلس بریڈ لانے اک وار فیر میدان مار لیا۔ اوہنے فیر بائبل تے ہتھ رکھ کے حلف چکن توں انکار کردتا۔ لوکی جیہڑے اوہنوں ہر سال پارلیمنٹ بھیج دے سن، اپنے مینڈیٹ دے اپمان اُتے حیران سن۔ ایس وار لوکاکی دے نمائندے بریڈ لانے نوں نہیں سگوں سرکار نوں ہار مئی پئی۔ برطانیہ دے پارلیمنٹری آئین وچ ایہہ تبدیلی کیتی گئی کہ ممبراں لئی بائبل دا حلف چکن ضروری نہیں۔ جے کوئی ممبر چاہے تاں اپنے ضمیر دی سچائی دا حلف چک سکدا اے۔

چارلس بریڈ لا ہندوستان دی لوکاکی دے حقان دار اکھا بن گیا اوہ 1874ء توں تھیو سویکل تحریک تے انڈین نیشنل کانگریس دی لیڈر اینی بیسنٹ دے بہت نیڑے رہیا تے دونوں سیاسی تے سماجی کھیتر اں وچ رل کے کم کیتا۔ 1886ء گروں اوہ پارلیمنٹ وچ وی ہندوستان دی آزادی تے ہندوستانی لوکاں دے حقان دی گل کردار ہیا۔ اوہوں اے کانگریس نوں بنیاں مسان دو تن سال ہوئے سن۔ دسمبر 1889ء وچ اوہ آپ ہندوستان آیا۔ بمبئی وچ انڈین نیشنل کانگریس دا سالانہ جلسہ ہو رہیا سی۔ بریڈ لانوں دلوں منوں جی آیاں آکھیا گیا۔ بریڈ لا 57 سال تے کجھ مہینیاں دا سی جدوں 30 جنوری 1891ء نوں اوہ ایس دنیا توں نڑ دا ہویا۔

پنجاب دے لوکاں شکر گزاری وجہوں چندہ کٹھا کر کے بریڈ لاہال اُساریا۔ 30 اکتوبر 1900ء نوں لہوردی ریٹی گن روڈ اُتے مشہور برہموساجی تے آزادی دے مجہد سریندر ناتھ بیزرجی ہوراں ایس ہال دانیاد پتھر لایا سی جیہڑا اج وی قائم اے۔ ایہہ ہال چھیتی ہی سیاسی سماجی تے تعلیمی سرگرمیاں دامرکز بن گیا۔ لالہ لاجپت رائے ہوراں چارلس بریڈ لادی نشانی نوں اگے ٹوریاتے اوہناں دی موت (1928) توں بعد وی 1947ء تائیں ایہہ سیاسی سرگرمیاں دامرکز بنیا رہیا۔ 1947ء ویلے وی ایہہ پنجاب صوبہ کانگریس دابیڈ کوارٹری پر بریڈ لاہال اصل وچ انقلاب تے انقلابیاں دا گڑھ بن گیا سی جیہناں وچ پرنسپل چھبیلداس، پروفیسر جے چندو دیا لنگار، بھگوتی چرن دوبرہ، شہید بھگت سنگھ، رام کشن بی اے نیشنل، لیش پال اتے کئی ہی انقلابیاں دے ناں مُردُ مزِ یاد آوندے نیں۔ پر بریڈ لاہال نال جُڑے پرنسپل چھبیلداس اوہناں چوں سبھ توں سرکڑھوئیں ماہنو سن۔ مینوں تے انج چپدا اے کہ جے چارلس بریڈ لادی دے قد بُت دا کوئی بندہ ساڈے ساٹھے پنجاب چوں اُبھر کے سامنے آوند اے تاں اوہ پرنسپل چھبیلداس ہی ہوسکدے نیں۔

اوہناں دے ناں توں پہلی وار میں او دوں جانوں ہويا جدوں 1967ء وچ انارکلی دے اک کباڑیے کولوں مینوں ہندوستانی کسان ناں دی اک کتابڑی لکھی۔ اونئیں دنیں میں شہید بھگت سنگھ دی ماں، سردار گور بخش سنگھ پریت لڑی، بابا سوہن سنگھ بھگن تے سوہن سنگھ جوش ہوراں نوں خدہ لکھنے شروع کیے سن۔ مینوں ایہہ پتہ نہیں سی کہ شہید بھگت سنگھ تے دو جے انقلابیاں دا پرنسپل چھبیلداس نال کوئی سبند ہسی یاں کیہ سبند ہسی اردو وچ لکھی کتاب 'ہندوستانی کسان' نے مینوں چوکھا پر بھاوت کیتا تے میں پنجاب دی کسان تحریک بارے اپنیاں لکھتاں وچ ایس کتاب دے حوالے وی دتے سن۔ کجھ ورھیاں گُروں مینوں اوہناں دیاں تن چارہور کتاباں 'سوشلزم'، 'انقلاب زندہ باد' اتے 'ہم سورا جیہ کیوں چاہتے ہیں'؟ لکھ گلیاں سن تے مینوں اوہ کتاباں پڑھ کے اپنی انقلابی تاریخ دی بڑی سوجھ بلی سی۔

چچے جیسے مینوں پرنسپل چھبیلداس دی دھی رانی منور مادیوان دی کتاب 'انقلابی یاترا' جیہڑی اوہناں اپنے انقلابی مایاں بارے لکھی اے، ملی تاں اکو بیٹھک وچ میں پوری کتاب پڑھ گیا۔ ایس کتاب توں مینوں پتہ لکيا کہ چھبیلداس ہوراں ضلع بنوں دی اوس ویلے دی تحصیل عیسیٰ خیل وچ اک سڑنا تن دھری دے گھر وچ جنم لیا سی۔ ایس نکلے جیسے قصبے وچ مسلمان

تے ہندو خوش خوشائیں وسدے سن۔ اوہ اک دو جے دیاں ویہ شادیاں تے جنم مرن دیاں رساں وچ شریک ہوندے۔ پرنسپل جھیلد اس ساری حیاتی اپنے سکول دے مسلمان دوستاں، امیر حاجی شاہ، قادر بخش، امیر عبداللہ، عطاء محمد، گل محمد، محمد حیات خان تے غلام قاسم نوں یاد رکھیا۔ پرنسپل صاحب اپنے مایاں دے کٹر پنتھی ہون دا کدی اثر قبول نہ کیتا تے مذہبی معنیاں وچ ہندو دھرم دے باغی بن گئے۔ چارلس بریڈلاوانگ اوہ وی روایتی دھرم دے ورودھی سن۔ اوہناں دے مایاں نوں ڈانڈا دکھسی کہ ساڈا پتر جھیلد اس نہ تے رب نوں مندا سی اُتے نہ چھوت چھات نوں۔ جدوں اوہناں دا اٹھکا مار کسزم ول ہو گیا تاں اوہ صاف لفظاں وچ دھرم دا انکار کرن لگ پئے۔ اوہناں دی ماں، جیہڑی چھوت چھات کرن والی بی بی سی، ڈانڈی دکھی رہندی کہ اوہ دے گھر دے بھانڈیاں وچ مسلمان، عیسائی اُتے اچھوت کھاپی جان دے نیں۔ اوہ داروناسی کہ جھیلد اس، پوچا پٹھ کرن والے سنا تن دھرمی پروار دامنڈا ہو کے وی اکا ای ناستک بن گیا سی۔

جدوں عیسوی خیل تے بنوں دے سکولاں توں اپنی پڑھائی پوری کر کے اوہ ڈی اے وی اسکول ہو آ گئے تاں اوس ویلے اوہناں دی عمر مساں تیراں چوداں ورھیاں دی سی۔ سکول دے ہوشل داسپرینٹنڈنٹ ہر سٹوڈنٹ نوں کٹر آریہ سماجی بنوان تے ثل گیا۔ ایس مقصد لئی اوہنے تقریری مقبلے شروع کروائے۔ اک مقبلے وچ جھیلد اس وی حصہ لیا۔ اپنی تقریر وچ اوہناں ہندو دھرم دا مذاق اڈاوندیاں آکھیا کہ جدوں اجودھیادے ہزاراں لکھ لوکاں دی رضاناں رام چندرنوں او تھوں داراجہ چن لیا گیا سی تاں کیدھرمی لوکاں نوں سپنگھ گیا سی جدوں راجہ دشرتھ دی چیتھی رانی کیکی نے اپنے پترنوں راجہ بناؤن تے رام چندرنوں چودھا سال لئی بن واس دین دا ہٹھ کر سہ؟ راجہ دشرتھ دی لکھاں دی پرچا چوں اک دی اجیہا مائی دالعل نہیں سی جیہڑا ایہہ کہن دی ہمت کر داتے منگ کر داک لکھاں لوکاں دے فیصلے نوں نکارن والی مہارانی کون ہندی اے، کیوں نہ اوہ دے خلاف راج دھرم دا مقدمہ چلایا جاوے اُتے اوہنوں سزا دتی جاوے؟

ایہہ تقریر کرن اُتے جھیلد اس دی شکایت ہو گئی۔ سپرینٹنڈنٹ نے ماملا آریہ سماج دے صدر مہتمم ہنس راج تائیں پچا دتا۔ جھیلد اس ہور اں نوں سکول تے ہوشل توں کڈھ دین دا حکم ہو گیا پر سکول دے ہیڈ ماسٹر نے اوہناں دی لیاقت تے قابلیت دا ترلا پا کے اوہناں نوں بچالیا۔ 1917ء وچ پنجاب یونیورسٹی توں دسویں جماعت دے امتحان وچ اوہ دو جے نمبر تے

رہے پر آریہ سماجی ڈی اے وی کالج دی تھوایں اوہ دیال سنگھ کالج وچ داخل ہو گئے۔ 1920ء وچ جدوں اوہناں بی اے پاس کیتا اوہوں تائیں پنجاب کنیں ہی سیاسی تحریکاں داسر بن چکیاں۔ روست ایکٹ، جلی نوالہ باغ دا قتلہ، ناملو رتن تحریک، اوہوں ہی لالہ لاجپت رائے تے بھائی پرمانند ہوراس اوہے بریڈ لاہال وچ 'سروٹس آف دی پیپلز سوسائٹی' قائم کیتی۔ چھبیلد اس 100 روپے مہینہ بدلے اوہے ہول ٹائم ممبر بن گئے۔ ایس سوسائٹی دی لوک سیوا دی تواریخ بڑی لمبی اے۔ سوسائٹی دے ممبران دی عمر 25 توں 50 ورھے تائیں ہوسکدی سی۔ اوہناں لئی گریجوایٹ ہونا ضروری سی۔ ہر ممبر نوں ایہہ سونہہ چکنی پیندی سی کہ اوہ گھٹو گھٹ ویہہ ورھے تائیں سوسائٹی دا ممبر رہے گا۔

سوسائٹی دے نال جڑان توں کچھ چرگروں ہی چھبیلد اس، لالہ لاجپت رائے دے اردو اخبار بندے ماترم دے ایڈیٹری بن گئے۔ اوہوں تائیں بریڈ لاہال وچ ہی نیشنل سکول تے نیشنل کالج وی قائم ہو چکے سن جیہناں نوں قومی نیشنل یونیورسٹی لہور نال منسک کیتا گیا سی۔ ایہہ تقیمی ادارے نان کوآپریشن تحریک دا حصہ سن۔ انڈین نیشنل کانگریس نے سکولاں تے کالجاں دے طالب علماں نوں اپیل کیتی سی کہ اوہ سرکاری سکولاں کالجاں دا بائیکاٹ کرن۔ ایہہ دے نتیجے وچ کلکتہ، پٹنہ، علی گڑھ، دہلی اتے لہور جیسے وڈے شہراں وچ قومی سکول تے کالج کھولے گئے سن۔ بریڈ لاہال ہور وچ قائم ہون والے قومی کالج دے پرنسپل اچار یہ جنگل کشورن، جیہڑے کجھ چر پہلاں دلائتوں اپنی پڑھائی مکا کے پر تے سن اتے بہت وڈے دیش بھگت سن۔ کجھ چرگروں چھبیلد اس کالج دے نویں پرنسپل متھے گئے۔

بھگت سنگھ 1921ء وچ ڈی اے وی سکول وچ 9 ویں جماعت وچ پڑھ رہے سن جدوں اوہ نیشنل کالج وچ داخلے لئی آئے۔ جنے وی بچے اتھے داخلہ لے رہے سن، اوہ کسے نہ کسے روپ وچ نان کوآپریشن تحریک دا حصہ رہے سن۔ اتھے سوال پیدا ہندا اے کہ جد بھگت سنگھ 9 ویں جماعت وچ پڑھ رہے سن، اوہ کالج وچ کیوں داخل ہو گئے۔ جے داس گپتا موجب جو اوہناں دے نال ای داخل ہون آئے سن، دوہاں نوں 11 ویں جماعت وچ بیٹھن لئی دو مہینے ٹیسٹ دی تیاری لئی دتے گئے سن۔ ڈاڈی تیاری گروں دونوں دا خے ٹیسٹ وچ بیٹھے تے پاس ہو گئے۔ پرنسپل چھبیلد اس تے بھائی پرمانند ہوراس آپ ایہہ ٹیسٹ لیا سی۔ اوہ بھگت سنگھ دی انگریزی توں

بو جتے خوش نہیں سن پر تواریخ آتے سیاست بارے اوہدے کتاباں پڑھن دے شوق، اوہدی شخصیت، پکیائی تے آدرشی ویران نے اوہناں نوں چوکھا پر متاثر کیتا سی۔

پرنسپل جھبیلدا اس بھگت سنگھ نوں بہت چا ہوندے سن۔ جھتتی ہی دونہاں دے وچکار دوستی دارشتہ وی قائم ہو گیا۔ بھگت سنگھ اوہناں نوں 'گورو جی' کہہ کے بلا وندے سن بھانویں اوہناں وچ عمر دا بہت فرق نہیں سی۔ اک وار راوی دریا وچ بونگ کردے ہوئے بھگت سنگھ نے اوہناں نوں پچھیا: 'گورو جی، جے کرتیں ویاہ کر لیں، تاں سانوں انقلاب دا پاٹھ کیوں پڑھاؤ گے؟' جدوں پرنسپل جھبیلدا اس نے بھگت سنگھ نوں یقین دوا یا کہ اوہناں دی منگ اک آدرش وادی کڑی اے تاں بھگت سنگھ ہسن لگ پئے۔ اوہ ویاہ نوں انقلاب دی راہ داروڑا سمجھدے سن تے ویاہ توں بچن لئی گھروں لے کے کانپور ٹر گئے سن۔

پرنسپل جھبیلدا اس دا ویاہ ہو گیا۔ اوہناں دی جتنی سیتا دیوی اوہناں توں گھٹ انقلابی ثابت نہ ہوئی۔ اوہ لاچپت رائے بھون وچ رہندے سن۔ ایہہ تھیں بریڈ لاہال توں نیڑے ہی سی، ڈی اے وی کالج دے ہوٹل ساہنے۔ اوہدے لاگے ہی پولیس دا اوہ دفتر سی جس چوں نکدے ہوئے بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھیاں نے سائڈرس نوں پھڑکایا سی۔ لاچپت رائے بھون وچ دوار کا ناتھ لاہیری وی سی جتھوں بھگت سنگھ پڑھن لئی کتاباں لجان دے سن۔ سنٹرل جیل لاہور توں 24 جولائی 1930ء نوں، اوہناں جے دیو گیتا نوں اک خط وچ لکھیا سی کہ اوہ دوار کا ناتھ لاہیری چوں اوہنوں کچھ کتاباں لے کے گھلن، اوہناں وچ مارکس تے لینن بارے کتاباں وی سن۔

نیشنل کالج وچ بھگت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں نے اک ڈرامہ سوسائٹی وی بنائی سی۔ اوہ ڈرامے لکھدے، ڈرامے کھیڈدے تے ایہناں ڈرامیاں راہیں اپنا سیاسی پرچا کردے۔ بھگت سنگھ تے ڈرامہ کلب دے دو جے ساتھیاں دی ایک تصویر ملدی اے جیہڑی ڈرامہ بھارت ڈروشا، کھیڈن دے موقع تے کھچی گئی سی۔

بھگت سنگھ دے ساتھی تے مشہور ہندی لکھری لیش پال اپنیاں یاداں وچ دسدے نیں کہ بریڈ لاہال وچ بنی نیشنل ڈرامیٹک کلب سیاسی پرچا ردا بہت وڈا ذریعہ سی۔ اوہناں دے لفظاں وچ اپنے خیالاں دے پرچار لئی، اسان، نیشنل کالج دے ودیارتھیاں تھیں ڈراما دھن اپنایا سی۔ وڈا مقصد ایہہ سی کہ ڈرامہ دیکھن والیاں نوں اپنی غلامی دا احساس دوا یا جاوے۔ 'چندر گپتا مور یہ

بارے اک ڈرامہ کھیڈ یا گیا جیہدے وچ بھگت سنگھ ششی گیتا دارول کیتا۔ ڈرامہ ایناں کامیاب سی کہ بھائی پرمانند ہوراں آکھیا:

”اک دن میرا بھگت سنگھ وی چچی چچی داشتی پیتا ہووے

گا“۔ اوہناں ’مہا بھارت‘ دے سکرپٹ وچ اپنے مطلب دیاں

تہدیںیاں کر کے ’کرشن و بے دے‘ ناں توں اک ہور ڈرامہ کھیڈیا۔

ایہدے وچ انگریزاں نوں کوروتے آزادی دے پروانیاں نوں پانڈو

دے روپ وچ پیش کیتا گیا سی۔ اوہدے وچ گیتاں دی بولی پنجابی سی۔

کدے توں وی ہندی ہوش سنبھالی اوئے

تیرا گھربار و دلشی لٹ لے گئے، توں بے خبر سوں رہیا

ایہہ گیت 1907ء دی بغوت وچ بانکے دیال دے لکھے بیت پگڑی سنبھال جٹا، پگڑی

سنبھال اوئے..... دی طرز تے لکھیا گیا سی۔

ایسے طرحاں کانگریس دی اک کانفرنس دے موقعے تے ’بھارت دُردشا‘ کھیڈیا گیا سی۔

بھگت سنگھ نیشنل کانگریس وچ اپنی بی اے دی پڑھائی پوری نہ کر سکے۔ 1923ء وچ اوہ کانج

وچ ہی سن جدوں اوہناں دے ویاہ دی گل ٹڑی۔ 1924ء وچ اوہ پڑھائی چھڈ کے کانپور ٹر گئے

تے ’پرتاپ‘ ناں دے اک اخبار وچ کم کران لگ پئے۔ اتھے ہی اوہناں دی ملاقات چندر شیکھر

آزاد نال ہوئی۔ پر اوہ بہتا چہ کانپور نہ رہ سکے تے 1925ء وچ اپنی دادی دی بیماری داسن کے پرت

آئے۔

1925ء وچ ”نوجوان بھارت سبھا“ بنی تاں ایہدی پہلی میٹنگ بریڈ لاہال دے اک

کمرے وچ ہی ہوئی۔ نیشنل کانگریس توں بی اے پاس رام کشن سبھا دے صدر تے بھگت سنگھ ایہدے

سیکرٹری متھے گئے۔ سبھا بنان دا اٹھالا خیال بھگت سنگھ داسی جیہڑا اوہنے پرنسپل چھبیلدا اس، بھگوتی

چرن دوہرہ، کامریڈ رام چندر اتے سکھ یونال سانجھا کیتا سی۔

پہلی میٹھک وچ پرنسپل چھبیلدا اس، کامریڈ رام چندر، بھگوتی چرن، سکھ یو، گوردت،

ماسٹر پرسرام، جے دیو، بابو سنگھ، کپت رائے، جسونت سنگھ، سوم دیو، بنارسی تے کچھ ہور نوجوان کٹھے

ہوئے سن۔ اوہناں دا خیال سی کہ کانگریس ڈومنین سٹیشن توں اگے نہیں سوچ رہی ایس نئی دیس

دی آزادی لئی نو جواناں دا اکٹھا ہونا ضروری اے۔ سبھا دا پہلا ناں 'ینگ انڈین ایسوسی ایشن' رکھیا گیا۔ پرنسپل چھبیلدا اس گاندھی دے رستے نوں ٹھیک نہ سمجھدے ہوئے وی تشدد دی حمایت نہیں سن کر رہے جد کہ بھگت سنگھ، سکھدیو تے کچھ دوجے نو جواناں دا آکھنسی کہ 'بولیں نوں اپنی وادج سناؤن لئی دھماکے کرن دی لوڑ اے'۔ یگ انڈین ایسوسی ایشن دی دوجی میٹھک وی بریڈلا ہال وچ ہوئی پر فیر بہت ساریاں میٹھکاں پری محل وچ وی ہوئیاں۔ ایسوسی ایشن دے دیسی ناں 'نوجوان بھارت سبھا'، 'انجمن نوجوان ہند' اتے 'ٹرن بھارت سنگھ' وی تجویز ہوئے۔ اخیر 'نوجوان بھارت سبھا' دے ناں اتے ساریاں دا اتفاق ہو گیا۔ ایس دوران سبھا وچ میر عبد المجید، دھنوتری، رام شن تے کچھ ہور انقلابی وی شامل ہو گئے۔

سبھا دے اک اکٹھ وچ انقلابی سہت رچن لئی اک سوسائٹی وی بنائی گئی جیہڑی 'ٹریکٹ سوسائٹی' دے ناں توں مشہور ہوئی۔ ایہدے کرتا دھرتا پرنسپل چھبیلدا اس سن۔ مڈھلے صفحیاں وچ میں پرنسپل چھبیلدا اس دیاں جیہڑیاں کتاباں دا ذکر کیتا اے، اوہ ایسے ٹریکٹ سوسائٹی ولوں جاری ہوئیاں سن۔ اوہناں کتاباں دا مل دو دو پیسے ہنداسی۔ سبھ توں پہلاں جیہڑا ٹریکٹ چھپیا، اوہاناں 'ہم سوراج کیوں چاہتے ہیں؟' سی۔ میرے کول ایہد اچوتھ ایڈیشن اے جیہڑا دوجی وڈی لام مگروں چھپیا تے جیہڑا مل 8 آنے ہو گیا سی۔ پرنسپل چھبیلدا اس دے انقلابی قلم چوں نکلیاں لکھتاں بارے سی آئی ڈی دے لفظ سن:

"Chabildas is the most clever and dangerous revolutionary

propagandist"

جیویں کہ میں پچھے دی ذکر کیتا اے، بریڈلا ہال تے اوس وچ قائم نیشنل کالج نوجوان بھارت سبھا دیاں انقلابی سرگرمیاں دا بہت وڈا مرکز سی جدوں دسمبر 1929ء وچ راوی دے کنڈھے مکمل آزادی بارے کانگریس دا اکٹھ ہویا تاں بریڈلا ہال سیاسی آواجائی دا مرکز بن گیا پر سبھا دے قائم ہندیاں ہی اوہدیاں سرگرمیاں دا گڑھ بریڈلا ہال ہی سی۔

سبھا دا پہلا اکٹھ غدر پارٹی دے شہید کرتار سنگھ سرا بھادی دا وچ ہویا۔ بھگت سنگھ نے کدھروں سرا بھادی نوں لکھی جیہڑی چرن دوبرا اپنے خرچے تے وڈیاں کروایا۔ پورٹریٹ نوں چنے ددھ کپڑے وچ ولکھیت کے بریڈلا ہال وچ رکھیا گیا۔ مگروں دل نوں ٹمن وار اک منظر

ویکھن وچ آیا۔ دُرگا دیوی (بھگوتی چرن دی پتی) اتے سوشیلا دیوی اپنیاں انگلاں دے لہو تال چنے دودھ کپڑے نوں ترونکا دتا۔ ایہہ اکٹھ نو جواناں نوں انقلابی کماں لئی اپنے آپ نوں وقف کر دین دا کھلا بلار اسی۔

ایہہ سرگرمیاں بھگت سنگھ تے دوجے انقلابیاں دی گرفتاری توں بعد وی جاری رہیاں۔ جدوں بھگت ہڑتال دے دوران جتیندر ناتھ داس دی موت ہو گئی تاں 23 دسمبر 1929ء نوں نو جوان بھارت سبھا نے کامریڈ مس سہا سینی دی پردھائی پٹھ اک کانفرنس دا پر بندھ کیتا۔ داس دی شہادت بارے اک مٹاپاس ہو یا جیہدے وچ آکھیا گیا سی:

”ایہہ کانفرنس شہید جے این داس دی مثالی قربانی نوں سلاہندی تے موت دی ذمہ داری سرکار دے موڈھیاں تے پاوندی اے“

کامریڈ سہا سینی اپنی تقریر وچ کانگریس دے ڈومینین درجے دی پالیسی دی مذمت کیتی تے اوہناں نیتاواں نوں خبردار کیتا جیہڑے سرکار تال سودے بازیاں کر کے لوکائی کولوں دور ہو رہے سن۔

جدوں 17 اکتوبر 1930ء نوں بھگت سنگھ، راج گورو اتے سکھ دیونوں پھہ لالہ دافیلہ سنا دتا گیا تاں ایہہ خبر جنگل دی آگ وانگ پھیل گئی۔ میونسپل گراؤنڈ دے باہر خلقت ٹٹ کے آ گئی تے دفعہ 144 دے ہونڈیاں وی جلسہ ہویا۔ دوجے دن نو جوان بھارت سبھا نے بریڈ لاہال وچ نو جواناں تے ودیا رتھیاں دا اکٹھ کیتا تے سزاواں دی مذمت کیتی۔

بریڈ لاہال دی کہانی 1947ء تیک چلدی اے جدوں انقلابی کارکن ایستھوں اُجڑ کے چارہے سن اتے سرحدوں پار آون والے مہاجر قافلے اتھے آکے آباد ہو رہے سن۔ 1947ء تیک اتھے سیاسی تے انقلابی سرگرمیاں جاری رہیاں۔ صوبہ کانگریس دا ہیڈ کوارٹر ہون دے ناطے ہندوستان بھر دے کانگریسی نیتاواں تے ورکراں دا اتھے آنا جانا سی۔ دسمبر 1929ء وچ ہور وچ ہندوستان دی پورن آزادی دانتا پاس کرن لئی کانگریس دا اکٹھ ہویا تاں بریڈ لاہال سیاسی کارکناں تال بھر گیا سی۔ فیر 1942ء وچ جدوں ہندوستان چوں نکل جاؤ، تحریک چلی تاں اوہ امرکڑوی بریڈ لاہال ای سی۔ اتھے میاں افتخار الدین، جواہر لعل نہرو، ابوالکلام آزاد، خان عبدالغفار خان، ڈاکٹر خان صاحب تے ہور کئی کانگریسیاں دی آواجائی رہی سی۔

انقلابیاں اتے کامریڈاں داتاں ایہہ جیوں اپنا گھری۔ مبارک ساگر جیہناں دا اصلی ناں مبارک دین سی تے جیہڑے اسلامیہ کالج دے طالب علم سن، 1929ء وچ پرنسپل چھبیلہ اس دے جوتے تے نوجوان بھارت سبھا وچ شامل ہو گئے۔ کراچی وچ اوہناں سندھ نوجوان بھارت سبھا دامنڈھ نہیای۔ 1930ء وچ سول نافرمانی کارن پھڑے گئے۔ 1931ء وچ نوجوان بھارت سبھا دی کانفرنس جیہڑی بھگت سنگھ دی شہادت توں کچھ دن بعد کراچی وچ ہو رہی سی، داہر مبارک ساگر ہوراں نے ہی کیتا سی۔ برٹش سرکار نے اوہناں نوں کراچی توں نکلن دا حکم دتا تاں اوہ لہور آ گئے تے بریڈ لاہال وچ رہن لگ پئے۔ کامریڈ احسان الہی جدوں وی امرتسروں آوندے بریڈ لاہال داضرور پھیرالاؤندے۔ جدوں لہور سنٹرل جیل وچ انقلابی جیتندر ناتھ داس دی موت ہو گئی تاں نوجوان بھارت سبھا دلولوں اوہناں دی لاش نوں کلکتے لے کے جان والیں وچ کامریڈ احسان الہی وی شامل سن۔

1940ء وچ بریڈ لاہال وچ انٹی کمیونل کانفرنس ہوئی جیہدی صدارت لالہ دُنی چند انبوی ہوراں کیتی۔ ایس کانفرنس وچ باچا خان (عبدالغفار خان) ہوراں جیہڑی تقریر کیتی اوہنوں بہت سہہ ہیا گیا۔ ایس تقریر وچ اوہناں آکھیا کہ جے پنجاب تے سرحد دونویں صوبے رل جان تاں اوہ کلے ہندوستان نوں آزاد کراسکدے نیں۔

1942ء دی ہندوستان چوں نکل جاؤ تحریک وچ جدوں سیکڑے گرفتاریاں ہویاں تاں پرنسپل چھبیلہ اس، اوہناں دی جتنی سیتا دیوی تے ہور درجن لوکاں نوں بریڈ لاہال تے لاجپت رائے بھون توں گرفتار کیتا گیا۔

1947ء وچ بریڈ لاہال دیاں رونقناں اُجڑ گئیاں۔ تاریخ دے پئے کوڑے دان دارزق بن گئے۔ ایہنوں اپنے چھتے وچوں وسارن دی سانوں اپنی کابل سی کہ لہور وچ رہ گئے انقلابی وی بریڈ۔ ہال دارا چھڈ گئے۔ ایہہ ہال اج اپنے تھاں تے کھوتا اے پرگم سم، اداس تے نموجھانا۔ سرکار دے محکمے کدی ایہہ اناں Enemy پر اپنی لکھدے رہے تے کدی ہندو پر اپنی، بھگت سنگھ تے اوہدے ساتھی، ایہہ دے اندر بنے قومی سکول تے کالج تے نوجوان بھارت سبھا دیاں یاداں لے کے 23 مارچ 1931ء نوں تڑدے ہوئے۔ مبارک ساگر، کامریڈ احسان الہی، عبدالغفار خان، ورہیاں پہلے چلنا کر گئے۔ پرنسپل چھبیلہ اس بریڈ لاہال دی مالاچدے چدے 11 دسمبر 1988ء

نوں جان دھروچ ہمیش لئی اکھاں بند کر گئے۔

اوہناں دی انقلابی پتی سیتا دیوی جی، جیہڑی بریڈ لاہال دیاں کندھاں دے اک اک
ساہنوں اپنے ساہواں تال سانجھا کر دی رہی، 1974ء وچ ایس دنیا توں مونہہ موڑ گئی۔ ہندوستان
توں اوہناں دی دھی رانی منور مادیاوان ہوراں اپنیاں یاداں وچ بریڈ لاہال نوں انج یاد کیتا اے
جیویں کوئی اپنے وچھڑے وجود نوں یاد کردا ہووے۔ کیہ ایہہ تو راج دے پھٹاں دی ماری عمارت
پنجاب دی سانجھی انقلابی جدوجہد دی یادگار نہیں بن سکدی؟ پر سانجھ دی کس نوں لوڑاے؟
سانجھ ورے دی کس نوں لوڑاے؟

سانجھ بناں بھوانجھ میاں مردانیا

○

مُر سکندر ہار یا

عربی اکھان اے کہ ”کلام الملک، ملک الکلام“ مطلب حاکم جووی آہندے ہن اوہنوں ای سچ جانیا جاندا اے۔ انج ای انگریز حاکماں جیویں سانوں پڑھایو تے سمجھایو نہیں، بھویں اوہ ساڈا گھر کی معاملہ ای کیوں نہ ہووے تاں وی سانوں پڑھت گھڑت ہتھوں ایہہ منا پوند اے۔ اصل گل ایہہ اے کہ سانوں اپنے گھر دی سُر ت ساروی کوئی نہیں سی، ایس لئی اوہناں دا ای اک اک اکھر ربی منیا گیا۔ ایسے جھولے پیٹھ سانوں دسیو نہیں کہ ”سکندر نے بھارت تے حملہ کیتے تے پورس نوں جتیا“۔

ایہہ سچ کنا کوچ اے۔ ایہہ دے تے ایس لیکھ راہیں چائن پایا جاسی تے نکھیرا کرن دا جتن کراں گا کہ پورس جتیا جاں سکندر۔

سکندر نے بھارت تے حملہ کیوں کیتا تے پورس تیک اپڑن وچ اوہنوں کبھڑیاں اوکڑاں نال واہ پیا۔ ایہہ سبھ کجھ لکھن دی اتھے لوڑ نہیں۔ ایہہ سبھ کجھ وستھار نال اپنی کتاب ”بھارت ورث“ وچ لکھیا ہو یا اے۔ اتھے چھڑا کرئی دے میدان (جتھے یُدھ ہو یا) وچ جو کجھ ہو یا، اوس دا ذکر کیتا جاسی، پر مختصر طور تے۔

جہم دریا دے کندھے دی لڑائی تھیں پہلاں، اتر وچ سکندر نوں اک تگڑی مخالفت دا مقابلہ کرنا پیا، جس کارن اوہنوں گھٹو گھٹ 9 مہینیاں تیک انھے واہ جنگ لڑنی پئی۔ مطلب جولائی 327 ق م توں لے کے مارچ 326 ق م تیک اوہنوں اکا گانہہ پیر پٹن دی جرأت نہ ہوئی۔ ایہناں جنگاں دے باوجود اوہ اتھوں دے آزاد سوریماں توں نہ پوری طرحاں بچت سکیتا تے نہ ای

ایہناں علاقیاں اُتے قبضہ کر سکيا۔ سکندر نے سندھ دریا دے اُتری کُنڈھے دے راجا انجھئی دی مدد نال اپنی وڈی فوج سمیت سندھ دریا بنال کسے اوکھ دے پار کر لیا۔ راجا انجھئی اپنے گوانڈھی راجا پورس نال کھ ررکھداسی، ایسے لئی اوہنے سکندر نال دوستی دا ہتھ ددھایا سی۔

ایدھر پورس دی سکندر دے آون توں پہلاں اپنے گوانڈھی، ابھیسار دے راجے نال مترتاسی۔ ایہناں دوہاں رل کے نیڑے نیڑے دے علاقیاں اُتے مل مارنی شروع کیتی سی۔ سکندر دے آون ویلے ابھیسار داراجا ایس اوکڑج آچھ تا کہ کبھداسا تھ دیوے۔ ایہہ مشکل ہونڈیاں وی اوہنے سندھ دے لہندے کُنڈھے اُتے وسدے راجا اشوئل نال مترتا بنائی تے سکندر دے خلاف اشوکا دی مدد لئی اپنی فوج گھلی، تے سندھ دے لہندے کُنڈھیوں نے بندیاں نوں پناہ دتی۔ سکندر دے سندھ پار کرن تے اوہنوں سوغا تاں گھلیاں تے ایہدے نال ایہہ وی کیتا کہ اوہد اگھلیا ہرکارا وی بندی وان کر چھوڑیا تے پورس نال جالرن دی تیاری کرن لگا۔ سکندر نوں ایہہ دی دوپاسی چل دا پتا لگ گیا۔ ایس توں پہلاں کہ اوہ پورس نال جاملدا، سکندر تے انجھئی نے ثرت اپنیاں فوجاں جہلم دے کُنڈھے (جتھے لڑائی ہوونی ہائی) پورس موہرے لی کھلاریاں تے انج پورس کلا ہو گیا۔

ہن آوندے ہاں لڑائی دے میدان ول

سکندر دی فوج، پورس دی فوج توں چوکی ودھیری سی۔ پلو تارک (Plutarch) لکھدا اے ”سکندر 120000 پیادے تے 15000 گھوڑسواراں نال آیا“ ایس توں وکھ جہلم والی جنگ وچ ٹیکسلا دی فوج وی شامل سی۔ پلو تارک دے آکھن موجب پورس کول چھڑے 20000 پیادے تے 2000 گھوڑسوار سن۔ پراپرین دا آکھنا اے کہ پورس کول 4000 گھوڑسوار، 3000 رتھ، 200 ہاتھی تے 3000 پیادے سن۔ ایہدے ہونڈیاں ہویاں وی پورس، سکندر د اطاقتور دشمن سی۔ مڈھ توں ای سکندر نوں جہلم داندھ بڑا اوکھا جاپیا سی۔ پورس دی شاندار ڈھنگ نال تیاری کیتی فوج دے مقبلے وچ جہلم دریا پار کر کے پورس اُتے حملا کرنا سکندر لئی اکا ناممکن ہو گیا۔

کرمیس لکھدا اے۔ ”سکندر دی کجھ فوج دریا وچ لے اک بریتے اُتے آکھوتی پر ایہنوں پورس دے سپاہیاں آگھیریا تے پتا نہیں ایس بریتے تیک کنج پڑے۔ ایہناں یونانی فوج

اُتے حملہ کر کے لیہد ابلی مار دتا۔ جیہناں بھیجن نسن دا جتن کیتا اوہ دریادیاں تکھیاں چھلاں دے ٹیٹے چڑھ گئے۔ پورس نے کندھے کھڑکے ایس سارے یڈھ نوں تکیا تے اوہدا موصلمہ ہو روی ودھیا۔
 اتھے ایہہ یاد رکھنا چہیدا اے کہ سکندر نے جہلم دریا جولائی دے مہینے پار کیتا سی۔
 اوس ویلے اتھے برساتاں دا زور ہوندا اے تے دریا پورے جو بنال اُتے ہوندے نیں۔ اک رات جدوں ہڑھ دا زور سی، سکندر نے پورس توں اکھ بچا کے دریا پار کر لیا۔ پر پہرہ دیندی ٹولی نال جیہدا آگو پورس دا پترسی، ناکرہ ہو گیا۔ ایس ناکرے وچ پورس دا پتر تے ماریا گیا پر اوہدے ہتھوں سکندر دا پالک گھوڑا وی ماریا گیا۔ ایسے ٹولی وچوں کسے بھیج کے پورس نوں خبر جادی کہ دشمن سرتے اپڑ آیا اے۔ پورس دے پتر دی لڑائی دا حال ایرین انج بیاند اے، ”کئی دناں دی اڈیک مگروں اک ہنھیری رات سکندر نے دریا پار کیتا۔ اوہ راج کمار ہتھوں پھنڑ ہو یا تے اوہدا گھوڑا بکا پھلس (Boukephala) کو ماریا گیا۔“

جسٹن لڑائی دا حال انج لکھدا اے، ”لڑائی شروع ہوون تے پورس نے اپنی فوج نوں جملا کرن دا آکھیا تے سکندر نوں ساہمنے آکے لڑن لئی ونگار یا۔ پر پہلے ای ہے وچ اوہدا گھوڑا ماریا گیا تے اوہ آپ بھوئیں تے آڈگا۔ پر اوہدے سپاہیاں اوہنوں پچالیہ جیہڑے ثرت اوہدی امداد لئی اپڑ پئے سن۔“

لڑائی جیویں شروع ہوئی سی، ایہدیاں گھنٹاواں دس پوندیاں نیں کہ لڑائی ڈیگر ویلے تیک ہوندی رہی تے پورس دے ہاتھیاں یونانی فوج دا ناس ماریا جیویں کرئیں لکھدا اے ”سبھ توں خوفناک نظارہ تاں ایہہ سی کہ ہاتھی سُنڈھ نال دشمن فوج نوں لوہیٹ کے چکدے تے مہوت نوں سوئپ دیندے۔ مہوت اکو وار وچ اوہناں دی دھون جھٹوں وکھ کر چھڈا سی۔ یونانی سپاہی ڈردے ہاتھیاں موہرے نہ آوندے تے اپنے آپ نوں بچاندے ہوئے نس کھوندے۔ انج لڑائی چیدی رہی تے سارا دن پورا ہو گیا۔“ ڈایوڈورس وی لکھدا اے ”ہاتھی اپنے وڈے وجود تے طاقت کارن بڑے فائدے مند ثابت ہوئے۔ اوہ دشمن نوں پیراں پٹھ مدھول کے مار دے رہے۔ پہلاں ایہہ ہاتھی اپنی سُنڈھ نال لوہیٹ کے اُتانبہ چکدے تے پھیر زور نال بھوئیں تے مار دے۔ خبرے کنے ای سپاہی ایہناں اپنے دنداں نال ای چھہ چھڈے۔“ ایرین موجب ”اُچے قد اں والے ہاتھیاں پیادے سپاہیاں اُتے حملہ کیتا۔ اوہ چدھروی جاندے یونانی فوج

نوں مدد دے ہوئے اگے ودھ دے جانے۔“

اتھے پورس دی فوج ہتھوں ہوئی دشمن دی تباہی چھڈ کے چھڑا ہتھیاں ہتھوں ہوئے مدھول بارے، یونانی فوج دے اتھاسکاراں دے دتے ویروے دے ہونڈیاں کنی حیرت والی گل اے کہ ایرین، جیہڑا سکندر دے توارنخ دانان وچ ڈاڈھا سیانا جانا چانداسی، لکھدا اے، ”جہلم (یعنی کرنی دے میدان) دی لڑائی وچ یونانی فوج دے صرف 80 پیادے تے 230 گھوڑسوار مرے“ تے پورس دی فوج لئی لکھدا اے کہ ”ایہدے 20000 پیادے تے 3000 گھوڑسوار مارے گئے۔ سارے رتھاں دا چوکھا نقصان ہویا۔“

جد کہ ایہو ای لکھری پہلاں آپ ای لکھدا اے کہ ”پورس دے ہاتھی جس بنے وی چاندے یونانی فوج نوں مدھولی چاندے۔“ انج دے دوہرے بیاناں کارن سکندر دی بہادری دیاں گوڑیاں سچیاں داستان بنیاں نیں۔ بدیسی نشے وچ ایہناں ای گلاں نوں ٹھیک منیا گیا اے۔ اک اتھاسکار نے ٹھیک لکھیا اے کہ، ”جہلم دی لڑائی وچ سکندر دی فوجی تباہی تے بڑی ہشیاری نال پردہ پایا گیا اے۔“ (1)

توارنخ وچ جہلم دے یوہ وچ سکندر دی چھڑی تباہی نوں ای نہیں سکایا گیا سوں لڑائی دے آخری فیصلے دا حال وی ٹھیک نہیں لکھیا گیا۔ جیویں لکھیا گیا اے ”جدوں اوہ دے ہاتھی پھنڑ ہوئے تاں اوہناں اپنی ہی فوج نوں مدھ چھڈیا تے اخیر وچ اوہناں نوں دُنبیاں دے وگ ہار لڑائی دے میدان وچوں ہک کے باہر کڈھ دتا گیا۔“

اصل وچ ایہہ گل اکا ای گورائے۔ جے اسیں ایس گل نوں سچ من ای لپے تاں ایہدا مطلب اے جو پورس دے ہاتھی لڑائی وچ ناکام ہوئے ہاتھیاں دے ڈرن تے تریہن ہتھوں پورس دی اپنی ہی فوج دی تباہی ہوئی۔ پر انج نہیں ہویا۔ اوس ویلے دے میسڈونیا تے یونانی حاکم جیہڑے سکندر دے مرن چکھوں ایشی وچ اپنا راج قائم کرن لئی آپس وچ لڑے، اوہ وی ہاتھیاں دی فوج توں بہت پریشان سن۔ ایتھوں صاف ظاہر ہوندا اے جو ہاتھیاں دی فوج نے کامیاب لڑائی کیتی۔ یونانی فوجی افسراں خاص طور سیلیوکس اُتے ایہد ابراہنکا اثر ہویا۔ سیلیوکس نوں تاں آپ ہاتھیاں دے خلاف جنگ کرنی پئی جدوں اوہ سیریا دا حاکم بنیا۔ ایس لڑائی وچ ورتے گئے ہاتھی حاصل کرن ئی تاں اوس گذر و شیا وغیرہ ریاستاں نوں وی قربان کر چھڈیا تے ہاتھی نوں ای

اپنے اپنا خاندانی نشان (Royal Emblem) بنایا۔ ایہدے ہوندیاں وی جے من لئیے کہ جہم دی لڑائی وچ ہب واری ہاتھی بوندل کے چٹھانہہ پر تے پراوہ پورس دے آ لے دوا لے آ کے کھو گئے سن۔ پورس نے لڑائی لئی اوہناں دی گواہی کیتی تے دشمن دی فوج دا ناس ماریا، جیویں کہ ڈایوڈورس لکھدا اے ”پورس جیہڑا آپ سبھ توں طاقتور ہاتھی تے سواری، ایس گھٹنا نوں دیندیاں اپنے 40 ہاتھی جیہڑے کہ اوہدے وچ سن، کٹھے کر کے دشمن تے ٹٹ پیا تے دشمن فوج دا بُرا حال کیتا۔“

پورس تے سکندر دی ایس لڑائی بابت ایتھوپک (Ethiopic) باب وچ شاید ایہہ سچائی محفوظ اے کہ سکندر پورس توں جت نہیں سکيا۔

”پورس دے خلاف لڑائی وچ سکندر دے ڈھیر گھوڑ سوار مارے گئے۔ ایس لئی اوہدی فوج دکھی ہو کے کتیاں ہار چیکن چھاڑن لگی۔ سکندر دے کئی فوجیاں نے اپنے ہتھیار سٹ کے پورس دی فوج نال رلنا پھیا۔ سکندر نوں جیہڑا آپ ای مصیبت وچ سی، ایہہ پتا لگتا اوہنے لڑائی روکن دا حکم دتا تے انج وراپ کر لگا۔“ اوہ بھارتی سمرات پورس امینوں معاف کر۔ میں تیری بہادری تے طاقت نوں جان گیاں۔ ہوہر تکلیف نہیں برداشت ہوندی۔ میرا دل ڈاڈھا دکھی اے۔ میں ایسے ویلے اپنی حیاتی مکاونی پ ہناں پر میں نہیں پ ہوندا کہ ایہہ سبھ لوک جیہڑے میرے نال ہتھے آئے نیں برباد ہو جان، کیوں جو میں ای اوہ بندہ آں جیہڑا ایہناں نوں ہتھے موت دے مونہہ وچ لے کے آیاں۔ ایہہ اک راجے واسطے اکا واجب نہیں کہ اوہ اپنے پ ہیاں نوں موت دے مونہہ وچ دھک دیوے۔“ (2)

پُرانے یورپی تواریخ دانان دے لکھن موجب، سکندر نے جہلم دے پدھ دے اخیر وچ پورس نال مترتا قائم رکھن دی کوشش کیتی، پر اُتے دتے ایتھوپک دے بیان وچ وی تاں سکندر نے ای صلح دی کوشش کیتی سی۔ ایرین توں ایہہ جانکاری ملدی اے جو سکندر نے پہلاں تلکشلا دے راجے نوں صلح دا پیغام دے کے گھلایا، پر پورس اپنے پرانے دشمن نوں اودوں ای مکا چھڈنا پ ہوندا سی جے اوہ اوتھوں بھج نہ جاند۔

کریس دے کہن موجب صلح دا پیغام لے کے جان والا تلکشلا دارا ج نہیں سی۔ اوہدا بھر اسی جیہنوں پورس نے مار دتا سی۔ ایرین دے کہن موجب ”پورس نال صلح کرن دی ایس ناکام

کوشش توں بعد سکندر نے پورس نوں پیغام تے پیغام گھلے۔ آخر مروتس نوں گھلیا جو اک بھرتی سی۔ کیوں جو سکندر نوں پتا سی کہ ایہہ بندہ پورس دا پرانا دوست اے، ایرین دے ایس بیان توں پورس دے ہارن دا نہیں سگوں ایہہ سچ ظاہر ہوندا اے کہ سکندر پورس نال صلح کرن لئی بڑا پریشان سی۔

انج جے اسیں جہلم دے یدھ والیکھ کرے، جیہڑا بچھی لیکھکاں اک پکھی کیتا اے تاں ایہہ پوری طرحاں ثابت ہوندا اے جو پورس ای ایس جنگ دا جیٹو سی جیویں اُتے بیان کیتا گیا اے جو صلح واسطے سکندر ای عرض دار بنیا سی۔ انج ایہہ وی اے جو لڑائی پوری طرحاں ختم ہون توں پہلاں ای سکندر نوں صلح لئی ہتھ پیر مارنے پئے۔ کیوں جو اوہ سمجھ گیا سی کہ جے جنگ جاری رہی تاں اوہ ماریا جاوے گا۔ ایس لئی پراچین آریہ کھتری دھرم تے اٹل رہن والے سورمے پورس نے پرت کے سکندر اُتے حملہ نہ کیتا تے انج ایہناں دوہاں وچ صلح ہو گئی۔ ایس لڑائی توں بعد سکندر نے (میں اپنی کتاب ”بھارت ورث“ وچ لکھیا اے) پورس دے راج دے نیڑے تیڑے دے علاقیاں نوں فتح کرن لئی اوہدی مدد کیتی۔

پر پوری تواریخ دا تاں سکندر دے بھارتی حملے دیاں کہانیاں وچ سکندر دے جہلم یدھ وچ ہار اُتے پردہ گھستن دی کوشش کیتی اے۔ اتے ایسے کارن ایہہ جعل سازی کیتی اے جو سکندر نے پورس دی بہادری دے اثر بیٹھ آکے اوہنوں اپنا متر (Allied) بنا کے اوہدا راج موڑ دتا۔ پڑھن ہاراں نوں پتا ہونا چاہیدا اے کہ سکندر ایڈاوی رحمل نہیں سی۔ اوہ اپنے مخالفان دے معاملے وچ بڑا کٹھور سی۔ اوہ دے لئی بیکٹیر یا دے پاری گورنر بیسوس (Besos) نال کہتے دھکے نوں موہرے رکھیا جاسکدا اے۔ بیسوس اپنے دیس دی آزادی لئی اخیر تک بڑی دلیری نال لڑا رہیا۔ ایرین نے لکھیا اے: ”جس ویلے اوہنوں پھر کے سکندر دے سامنے بیاندا گیا تاں سکندر نے اوہنوں کوڑے مروائے تے بعد وچ اوہدا تک تے کن کٹوا چھڈے۔“ دو جے گورنراں نال وی جیہناں بیسوس دی مدد کیتی، انج دا ای ویہار کیتا۔ ایس توں علاوہ کیلتھنیز جیہڑا کہ ایہدے گروارسطو (Aristotle) دا بھتیجا سی، اوہنے سکندر دے ایس دھرو دے خلاف آواز چکی، اوہنوں وی سکندر نے گرفتار کر کے مروا چھڈیا۔ کیلتھس جیہڑا کہ سکندر دی دائی (جیہنوں ایہہ ماں سماں سمجھدا سی) دا بھرا سی، اوہنوں اپنے ہتھیں قتل کیتا۔ اوہدا قصور صرف ایہا سی کہ اوہنے سکندر دے پیو فلپ دے

کارنامیاں دی بہتی تعریف کیتی۔ اک جنگ وچ تاں اوہنے سکندر دی جان وی بچائی سی۔ اپنے پیو دے وفادار فوجی سردار پارمینس د ا قتل وی سکندر دے ای لڑ لگدا اے۔ ہنیرے دافندہ چک کے بھارتی سنگٹن (جیہوں سکندر نے معاف وی کردتا سی تے جان دی اجازت وی دے دتی سی) نوں قتل کرن تے پلوٹارک نے آپدی لہدی ایس پنج حرکت دی سخت بند یا کیتی تے لکھیا اے۔

This rests as a foul blot on his martial fame

انج سکندر دی ساری طوفانی یدھ یا ترا، بستیاں دی بربادی، زنا نیاں تے بالاں دے خون نال بھری ہوئی اے۔ مثال دے طور تے سندھ وچ وی اوہنے انج ای کیتا۔ ایسے بندے تھیں ایہہ آس رکھن کی اوہ اک سور سے دی قدر کرے گاتے اوہ راج اوہنوں موڑ دیوے گا، وڈا بھلیکھا اے۔ سکندر دی مہانتا وکھاو لئی اک دوجا کٹڑی گھڑیا تے لکھیا گیا اے کہ جہلم والی لڑائی مگروں سکندر نے اک وڈا علاقہ پورس نوں تحفے دے طور تے دتا۔ پر اصل گل انج اے۔ پورس اک طاقتور تے اچے ارادیاں والا راجا سی۔ اوہ اپنے راج دا گھیر موکلا کرنا چا ہوندا سی۔ اوہنے سکندر دے آون توں پہلاں ای ابھیسار دے راجا نوں اپنے نال ملا کے اپنے راج دا گھیر وڈا کیتا۔ سکندر دے اچن چیت آون کر کے، اوہنے اپنے سارے کم جھڈ کے سکندر ول مونہہ کیتا۔ سکندر نال بجٹھن مگروں پورس نے اپنے ایس ارادے نوں پوریاں کیتا تے اوہ راج ویس (بیاس) ندی تیک پھیل گیا۔

لینن ساریاں گلاں دے ذکر مگروں ایہہ سمجھنا اوکھا نہیں کہ اصل وچ ”پورس جتیا سی

تے سکندر ہاریا سی“۔ (سالنامہ ہندو اسی، 29 مئی 1955)

o

حوالے

(1) Cambridge Ancient History, Pt 4 p 40

(2) The life and exploits of Alexander, from ethiopic text

edit by, E A Wallis Budge P/1321

کہانیاں

خالی

بٹ صاحب

”تینوں ایس رات دے کھانے نئی آو تا ہی پوے گا“ سلمان نے کہیا۔ ”خرکار
بٹ صاحب تیرے اعزاز وچ تاں ایہہ دعوت دے رہے ہن۔“

میں اپنے دوست سلمان نوں بہت سمجھاؤن دی کوشش کیتی جی میرا کسے نوں وی مہمن
دامن نہیں۔ خاص کر اوہناں لوکاں نوں، جیہناں نوں میں پہلاں کدے نہیں ساں ملیا۔ پر سلمان
نے ضد پھڑی ہوئی سی اتے مینوں اوس نال بٹ صاحب دی دعوت تے چلن دا وعدہ کرنا پیا۔

میں جرمی اپڑ کے سلمان نال رہ رہیا ساں۔ صلاح ایہہ سی جی نوکری ملن مگروں سلمان
میرے نئی اک گھر لکھن وچ مدد کرے گا۔ اوہیں دینیں، ستر دے دہا کے دے انت وچ کالے
ودیشیاں سئی اے اک مشکل کم سی۔ شہر دیاں کندھاں اتے ”اسلینڈر روس (ودیشیو، باہر نکلو)
دے اشتہار تھن تھن نظریں آوندے سن۔ سلمان نوں پچھلے کرائے دارنوں اوس دے سٹوڈیو
لئی دوستانے وجوں اک موٹی رقم دینی پئی سی۔

مینوں سلمان دا پنڈ بیٹ پسند آیا۔ ایس دے چارے پاسے میلاں تک کھیت تے
جنگل پھیلے ہوئے سی تے وچ کتے کتے جھپلاں، تلاء تے سیرگاہاں سن۔ پنڈ وچ تقریباً ہر کوئی
سلمان نوں جانداسی، خاص کر کے پنڈ دیاں بڑرگ عورتاں وچ اوہ کافی مشہور سی۔ اوس دی مکان
مالکن، مسز ہسٹن، (جو کہ اک ریٹائرڈ ودھواسی) نے سلمان دی جان پچھان اپنیاں ساریاں
سہیلیاں نال کافی تے سٹیک محفلاں دے دوران کروائی سی۔ میں سلمان دے ایس بڑرگ عورت
فلو رک راہیں پنڈ وچ اپنے لئی تھان بناون دی کوشش کرنا چاہونداساں۔

دن ویلے میں لوکل گڈی پھڑ کے چالھی منٹ کھیتاں تے جنگل دے نظارے دیکھدا۔

شہر اڑ کے دفتر روزگار چندا۔ دفتر روزگار وچ مس زمرمن نوکریاں دے مطابق میریاں یوگتاواں
 نوں میل کے دیکھدی۔ ایس ادھکھر عمر دی نیک دل جرمن عورت کول مینوں سلمان ہی لے کے آیا
 سی۔ دو ہفتیاں بعد مینوں پک ہو گیا کہ جاں تاں مس زمرمن اپنی رحم دل سی کہ اوہ مینوں گھٹ تنخواہ
 دی نوکری نہیں دینا چاہندی سی، تے جاں اوس نوں ایہہ یقین ہو گیا سی کہ میں عمارتاں بھٹن، پیڑ
 کٹن جاں تاراں وچھاوان ورگے سماں وچ اک دن توں وڈھ نہیں نک سکاں گا۔

”مسٹر سید“۔ اوہ ہر روز سویرے مینوں کہندی، ”سئیں بھاشا سکول جاؤ، میں ٹہاڈی
 مدد کرنا چاہندی ہاں، پر پہلاں ٹہا نوں ساڈی بولی سیکھنی چاہیدی ہے۔“

میرا گلہ پڑا، او تھوں دی لائبریری ہویا کردی سی، جیہڑی روزگار دفتر توں تھوڑی دور شہر
 دے وچوں ہونداں ہونیاں، اوس دوسو سال پُرانے اوپر اباؤس توں پرے سی، جتھے گوئے دیاں
 ہیروئٹاں نے اوس دے نائکاں وچ کم کیتا سی۔ اک ہور چھوٹے رستے راہیں میں پُرانے شہر،
 جیس دے دوائے کدے اک گندھ ہویا کردی سی جتھے چودھویں صدی داپرانا تے وصال گوتھک
 گر جا گھراج وی کھڑا سی، دے وچوں ہوندا ہویا لائبریری، بلیو تھیک بیچ جنداں ساں۔ بدھوار
 تے شنی اتوار استھے بازار لگدا سی۔ ایہہ لائبریری باہری دنیا نال میرا گواک سانگا سی تے ایس
 ٹھنڈے پرسوہنے اتري شہر وچ میری پناہ گاہ وی سی۔ کسے ویلے استھے انگریز بادشاہاں نے راج
 کیتا سی۔ او تھے میں انگریزی اخبار ہیر لڈر ہیون، تے کوتاواں پڑھدا۔ اپنی زندگی بارے سوچدا
 جاں لائبریری وچ لوکاں نوں دیکھدا رہندا۔

شام نوں میں پیدل ہی شہر وچلے وڈے سٹیشن تے گھرواپس جا رہے سلمان نوں مسن
 چلا جندا۔ کئی وار ایس کافی تے ناشتہ لین لئی سٹیشن دی مشہور ”شیل انیس، کوک میل، تے
 رُکدے، جیہڑی دُنیا دے ہر طرحاں دے لوکاں، ایریٹریا، ہندوستان، بنگلادیش تے پاکستان
 دے سیاسی پناہ گیراں، ترکی تے یوگوسلاویا دے عارضی کامیاں، پڑھیاں، دلاواں، ہشیاں دے
 وپاریاں تے عیش کرن لئی گھروں بھجیاں جوان جرمن گزیاں دی اک من پسند تھاں سی۔ عام طور
 تے ایہہ گزیاں انت وچ سٹیشن ”چھ ویشوا علاقے“ جا پڑیاں سن۔ میں بٹ صاحب توں پہلی وار
 ”شیل انیس، وچ بی ملیا ساں۔ او تھے بہت سارے پاکستانی تے ہندوستانی، جیہناں وچ بہتے
 سکھ سی۔ اک میز دے دوائے بیٹھے سن۔ میں ایہناں ہم وطنان توں کترا رہیا ساں، پر سلمان جیکر

ٹھان لوے تاں دوستیں بھاؤں توں اوس نوں کوئی نہیں سی روک سکدا۔ اپنی عمر کر کے تے ایس دیش وچ کافی دیر توں رہن کارن اوہ ہر کسے داوڑا بھراسی، جو ہر ویلے ہر کسے نوں ہر گل تے صلاح مشورہ دین نوں تیار رہندا سی۔ بھادیں اوہ کھانا بناؤں دا طریقہ ہووے جاں نوکری لبھن دی جگت، جاں پھیر کہ ایہو جیہی جرمن گوی کیوں مل سکدی ہے جو ٹھاڈے لئی ایس دیش وچ پکے طور تے وٹن لئی راہ کھول سکے۔

”سلمان بھائی!“ کلا کوٹ پائی، مادے داغاں نال بھرے چہرے والا اک بندہ ساہنوں دیکھ اُچی ساری بولی، ”نہن تیرے مہمان آگئے بن تاں ہی توں ساڈے نال دُعا سلام کرنا ہی جھڑتا ہے۔“

ظاہری اوہ میرے بارے کہہ رہیا سی۔

”ایہہ بٹ صاحب بن۔ ایہہ وی لاہور توں بن۔“ سلمان نے اوس رُوپ ول جاندیاں تے اپنے نال مینوں وی کھچدیاں میرے کن وچ کہیا۔

جان پچھان ہون مگروں ہر کوئی مینوں آپنے گھر بلاتا چاہندا سی، پر بٹ نے ساری بحث نوں ایہہ اعلان کر کے مُکا دتا کہ سلمان بھائی تے اوہناں دا دیا نندار مہمان آوندے شجر وار اوہناں دے گھر کھانا کھا رہے بن۔ میں ایس زبردستی دے دعوت نامے توں جھٹکارا پاؤں دی کوشش کیتی۔ پر سلمان نے میرے ول دیکھ کے نہ وچ دھون ہلائی۔ اوس نے ایہہ اپنے ظاہر طور تے کیتا کہ بٹ صاحب سمیت بھ نے ایس نوں نوٹ کر لیا۔

”نہن کسے وی حالت وچ ایس دعوت توں انکار نہیں کر سکدے“ بٹ صاحب نے کہیا، ”کیونکہ ایہہ انکار سلمان بھائی دا ہووے گا ساڈا نہیں تے کوئی وی ایس گل نوں پسند نہیں کرے گا خاص کر کے میں۔“

میں بٹ دے بلکھاں تے اک گھٹیا مسکراہٹ دیکھی۔ اوس دیاں نکلیاں اکھاں اوس دے داغاں بھرے چہرے تے بڑیاں بھیڑیاں لگ رہیاں سن۔

جیسن ہفتے دے دن ایس بٹ گھرے جانا سی، اوس دن برف باری ہو گئی۔ اوس موسم دی پہلی برف باری۔ کرسمس صرف اک ہفتہ زور سی ایس لئی جدوں شام ویلے ایس شہر پہنچے، ساریاں دکاناں ابجے کھلیاں سن۔ بٹ سامنے والے سٹیشن توں تھوڑی دُور، ویلشوا علاقے دے

نیڑے رہندا سی۔ اوس دے مکان دی ڈاواں ڈول پوڑی چڑھیاں سلمان نے مینوں دسیا کہ گرمیاں وچ بٹ دی باری چوں اپنے چھجیاں تے جھولدیاں ویٹواواں صاف نظر آوندیاں ہن۔ اندر تک جیسے کمرے وچ پیاز، مسالے تے تلے کھانے دی بوماردے بٹ صاحب نگرے بنی رسوئی وچ سٹو کول کھڑے سن۔ سٹو دا چھوٹا میز سگرٹ دے ٹوٹیاں، بیس دیاں خالی بوتلاں تے اوس مرنے دے کھدیاں دے نکلے موئے ٹوٹیاں نال بھریا ہو یا سی، جو شاید ایس وقت اوس چھوئے جیسے سٹو اتے بڑے خطرناک طریقے نال رکھے ہوئے پیسے وچ پک رہیا سی۔

اوتھے پہلاں ہی اڈھی درجن دے قریب لوک کمرے دے وچکار پھسے ہوئے میز دے دوالے بیٹھے گلاں کر رہے سن، جیہناں وچ کجھ پہلاں ہی شیش تے ملن کارن واقف سن۔ میز اتے جانی واکردی اڈھی بوتل پی سی۔ ٹی وی اتے پئے سٹیر یو تے ہندوستانی پاپ سنگیت بہت اچی وچ رہیا سی۔

”سلمان بھائی“ شور دے وچوں بٹ صاحب چیکے۔ ”مینوں تہاڈی صلاح چاہیدی ہے۔ کیہ میں پدینا بنے ہی پادیاں کہ تھوڑا جیہا ہور رجھ لین دیاں؟ سید صاحب بس تھوڑی دیر مینوں معافی دیو“۔ اوہناں نے مینوں کہیا۔ جد کہ سلمان نے اوہناں دے ہتھوں کڑچھی پھڑکے تری دالون ویکھیا۔ ”اوئے چلے، سید صاحب لئی ڈرنک بنا۔ اوہ بی، فالتو دیاں چھڈو تے سید صاحب نوں سٹو۔ ایہہ پڑھے لکھے بندے نیں، کوئی جج دی گل ہی سیکھو گے۔“

ایہہ شاید میری اوس روپ نال جان پچھان سی۔ پر میرے لئی ایہہ اک اشارہ سی کہ جد تک بٹ تے سلمان کھانے دا کم پورا نہ کر لین، میں پارٹی دا دل لگائی رکھاں۔ اوہ نو جوان جیس دا نام بلا سی، مینوں بعد وچ پتا لگا کہ اوہ دی لاہورتوں سی۔ اوس دا اصلی ناں اقبال احمد سی تے اوہ اک دیہاڑی تے کم کردا سی۔ اقبال نے پنجاب یونیورسٹی، لاہورتوں پلاننگل سائنس وچ ایم اے۔ کیٹی ہوئی سی۔ سارے اوس نوں بلا ’گجر‘ مطلب کہ بلا ’دودھی‘ کہندے سن، جو کہ اوس نوں وی چنگا لگدا سی۔ سلمان مطابق ایہہ شاید اوس دی شہادت والی مانسکتا نال وی میل کھانداسی۔ ہور بابی سنگھ تے اوس دا ہانی ٹونی سنگھ سی۔ بابی سنگھ ساریاں نالوں وڈی عمر داسی۔ اوہ اصل وچ بہت سال پہلاں جرمنی دھات وڈیا پڑھن آیا سی۔ اوس دا اک بہت پُرانا سٹنا ہندوستان واپس جا کے جمشید پور دی مشہور مر سٹریز بینز فیکٹری وچ کم کرن داسی۔

ستر دے دہا کے دے مذھ وچ 'اندر الیمز جینسی' دوران اوس نے سیاسی پناہ لئی عرضی دے دتی۔ سکول چھڈ دتا تے 'کڑپس' کمپنی وچ اک 'میکینیشن' وجوں نوکری کر لئی۔ اوس دی جرمن بھاشائیےت درست سی تے اوہ اوہناں لوکاں لئی اک غیر سرکاری ترجمان بن گیا، جیہناں نوں مکان کرائے تے لین لئی، جہاں خطرناک مسر کار کارن سیاسی پناہ دے ویزے وچ وادھ لئی عرضی لکھو اونی ہوندی سی جہاں ویاہ دے دفتر وچ گواہی بھرنی ہوندی سی۔ اوس داہانی ٹوٹی سنگھ اک نکلزار حم دل تے نیک انسان سی، جو اک خوبصورت بھورے والاں والی جرمن زنانی نال ویہیا ہوئی سی، جیہیں نوں میں بعد وچ ملیا دی سہاں۔ دوویں بابی سنگھ تے ٹوٹی سنگھ لمے وال، پگ تے داڑھی والے کیس دھاری سکھ سن۔ بابی دے وال عورتاں وانگ کمر تک لمے تے ریشمی سن پر چھوٹے ٹوٹی دے انج نہیں سن۔ اوہ بابی تے ٹوٹی وانگ نہیں سی بلکہ 'مونتا' سکھ سی۔ اوہ کسے کچھوں 'چھوٹا' نہیں سی۔ ٹوٹی سنگھ وانگ اوہ وی چھٹ توں زیادہ لمبا پر بھرویں سریر والا سی، جد کہ ٹوٹی سنگھ اپنی توند نال تن سو پونڈ دے لگ بھگ سی۔ چھوٹا ٹوٹی عورتاں وچ کافی مشہور سی۔ اوس دی عمر پنچھی دے آس پاس سی۔ اوس دے چہرے تے اک بد معاش وحشی پن سی۔ اوہ اوپر اہاؤس دے نال والے ہوٹل وچ کم کرداسی۔ سلمان نے مینوں بعد وچ دسیا کہ ہوٹل دے مالک نے چھوٹے ٹوٹی نوں ہوٹل دی رسوائی دا انچارج بنایا ہو یا سی تے جرمن خانساے اُتے صرف دن دے کھانے دی میو دی ہی ذمہ داری سی۔ چھوٹا ٹوٹی بڑا گلہزی سی تے اوہ ہوٹل، جیہیں دا کہ اوہ اک طرحاں مالک ہی سی، وچ آون والیاں امیر عورتاں نال اپنے تجربیاں بارے گلاں کر دیاں نہیں سی تھکدا۔ لوک اوس بارے بس اونا ہی جاندے سن، جہاں کو اوہ آپ دسداسی۔ ایہہ وی اوس دے موڈ مطابق بدلتا رہندا سی۔ سلمان نوں لگدا سی کہ اوہ اے جوی ایس ملک وچ غیر قانونی طور تے رہ رہی سی۔

چھوٹے ٹوٹی وانگ بٹ صاحب وی ایس ملک وچ کئی سالوں توں وکھ وکھ ہوٹلاں وچ خانساے وجوں کم کر کے، غیر قانونی طور تے ہی رہ رہے سن۔ دوویں جنے کئی سال بمبرگ وچ اکٹھے رہے سن۔ دوویں کافی دیر اوتھوں دے اک نازی پلس دے سابقہ افسر دے ہوٹل وچ رہ کے کم کردے رہے سن۔ بٹ صاحب نے مینوں بعد وچ دسیا کہ اوہناں دوہاں نے کافی پیسہ کمایا سی۔ رہن دا کوئی خرچہ نہیں سی۔ اوس شہر وچ نویں تے غیر قانونی ہون کر کے اوہ اپنے کمرے

توں ہر بیٹ گھٹ نکدے سن۔ کدے کدے ہوئل دامالک اوہناں نوں سپیلیٹنگ، کسینو وچ لے جانداسی۔ ایس ایہو جیہیاں تھواں تے اپنے آپ نہیں جاسدے ساں کیوں اتھے شناختی کارڈ چیک کیے جاندے سی جیہوے کہ ساڈے کول نہیں سن۔ پر ساڈا باس کلوس شہر دے ہر سوخ والے بندے نوں جانداسی۔ ایس لئی کسینو وچ ساڈے توں کوئی شناختی کارڈ نہیں سی منگدا۔ کلوس نال پنج سال دی نوکری دوران ایس شاید اک درجن وار شہر وچ گئے ہوواں گے۔ اک ہوہر بندہ یونس سی، جو کہ شکل توں سخت سی پر بڑا ہارک سی۔ اوس دا چھوٹے ٹوٹی نال اک لمبا جھگڑا چل رہیا سی۔ اوہ دوویں ہی عورتاں دے شوقینی جانیانا پسند کردے سن۔ چھوٹا ٹوٹی بڑا مینا تے چالاک سی۔ یونس نے مینوں بعد وچ دسیا کہ چھوٹے ٹوٹی نے اوس دیاں بیٹ ساریاں رل فرینڈز کھوہ لئیاں سن۔

ہر وار جدوں میں اپنی دوست نوں اوس نال ملایا، انجے ہویا۔ اخیر وچ، خان سی۔ خان پاکستان افغانستان سرحد دے قبائلی علاقے توں سی، جو کہ پنجاہ دے دہاکے دے اخیر وچ جرمنی آیا سی۔ اتھے اوس نے جرمن عورت نال ویاہ کروالیا سی۔ مَن اوہ اپنی اکو اک دھی دے بچیاں دا خوش قسمت نانا سی۔ اوہ اک پہاڑی پنڈ وچ رہنداسی جو شہر توں سو کلو میٹر دور سی۔ خان اک خاندانی جرمن وانگ دکھداتے گل بات کرداسی۔ پنڈ وچ اوس دا اک وڈا فارم ہا اوس تے اک کچی جاگیر جانداسی۔ اوہ اک کامیاب کارمینک سی۔ پر انیاں کاراں خرید کے اوہناں نوں نواں کرنا اوس دا شوق سی۔ عام طور تے اوہ ایہہ کاراں اپنے دوستاں نوں معمولی قیمت تے بیچ دینداسی۔ سٹھ سالوں دی عمر وچ وی اوہ بڑا زندہ دل سی۔

اڈھی رات دے قریب کھانے دا اعلان ہویا۔ ہر کسے نے سائیڈ بورڈ توں پلیٹ چُک کے سٹووتے رجھ رہے پیسے ول قدم ودھائے۔ پلے گجروں ٹرکی نان کٹن داکم دتا گیا۔ مَن تک مینوں قریب قریب ہر کسے دی زندگی دی کہانی پتا لگ چکی سی۔ جونی وا کرنے مینوں اتھے سوکھے ہوان وچ بددکیتی۔ جد کہ مینوں ایہہ برانڈ پسند نہیں سی۔ کیونکہ میرے لئی ایہہ نویں کمائے پیسے تے بھیرے شوق دا پریشک سی۔

”میں ساری شام کھانا بناوندا رہ گیا تے ایہناں دے مونہوں اک لفظ وی نہیں پھٹیا۔“ بٹ صاحب دی اچی آواز سنائی دتی۔

میں دھیان نہیں سی دتا کہ اوہ کھانا نہیں کھا رہی سی۔ شراب دے نشے کارن اوس دیاں اکھاں لال ہو گئیاں سن۔ اوس دی زہر بھری آواز توں میں ٹھنبر گیا۔ کیوں جو اپنی نفرت بھری آواز میں کدے نہیں سنی سی۔ بٹ صاحب نے میرے چہرے تے حیرانی دیکھ کے کہیا۔

”پلیز سید صاحب، تسیں کھاندے رہو، میں جاند اہاں کہ تسیں چنگے کھانے تے ایہناں ان پڑھ جلاں دی ہنڈ لی دے روز دے گھنیا کھانے دا فرق دس سدے ہو۔ تسیں سلمان بھائی دے دوست ہو۔ اوہ سواد، مسالیاں بارے چنگی طرحاں سمجھد اہے کہ کیوں اک خانسامہ وکھ وکھ مسالیاں نوں ساواں رکھدا ہے۔ اوس نوں سبھ پتا ہے پرایہہ لوک!“

اوس نے فقرہ ادھور لہجہ دتا تے اپنے لہنی وکی دا اک ہو رگلاس بھری۔

کسے نے وی اوس دی ایس بھڑکویں گل ول دھیان نہیں دتا۔ مٹروں مینوں پتا لگا کہ بٹ نوں ایس طرحاں اپ تک اُچی بولنا بڑا چنگا لگدا سی۔ ٹوٹی نے بعدوں مینوں دسیا۔

”اوس دے جوالا مکھی ہمیشہ ہی اتنے اپ تک، ٹھکے بھرے، ڈرا دین والے تے اجن چیت ہوندے بن کہ جیہڑے لوک ایس نوں نہیں جاندے، ایس دی آواز دی طاقت نوں دیکھ کے خاموش ہو جاندے بن۔ پر ایس دا کارن بٹ دا ایس دلش وچ سالاں توں غیر قانونی طور تے رہن دا ڈرتے غیر محفوظ ہون دی بھانا لگدا ہے۔“

”بٹ ول دھیان نہ دینا، ایہہ تاں کھدائی ہے۔“ چھوٹے ٹوٹی نے کہیا۔

پچھراوس نے بٹ صاحب نوں مخاطب ہو کے کہیا۔ ”اوئے، جے اج رات میزبان ہیں تاں ہو رو سکی لی۔“ مینوں لگا اک وار پچھرا بٹ بھڑکے گا۔

”مجھے پٹھاں پئی ہے، آپے کدھ لے۔“ بٹ صاحب نے جواب دتا۔

مینوں لگیا کہ چھوٹے ٹوٹی نال بٹ دا اک خاص، پیچیدہ رشتہ سی، جیہیں نوں میں سمجھ تاں نہیں سکیا، پر جیہیں نے میری اتسکتا ضرور دھادتی سی۔ بن اڈھی رات ہو چکی سی تے میں گھر جانا چاہندا سی۔ سلمان اڈیک چ سی کہ میں سبھ توں وداع لے لوں۔ سلمان نوں رولا رپا پسند نہیں سی۔ لڑائی جھگڑا تاں ویکھ وی ناپسند سی۔

”بٹ صاحب، سامنوں دعوت تے سد ان لئی بیٹ مہربانی۔“

میں اوس دا شکریہ ادا کیتا ہی سی کہ بٹ نے مینوں وچوں ٹوک دتا۔

”تسیں مٹھا کھا دے بغیر نہیں جا سکدے۔ مسز بٹ بس آون ہی والی ہے۔ اوس دی ڈیوٹی ادھی رات نوں ملدی ہے تے گھر پینشن وچ ڈیڑھ گھنٹہ لگ جاندی ہے۔ اوئے پلے، آہ مینوں گڈیاں دانا نم ٹیل پھرائیں۔“

میں سلمان ول دیکھیا۔ ”پر بٹ صاحب، تسیں مسز بٹ نوں ایس وقت بلایا اے؟ ایس وقت تاں اوہ بہت تھکی ہووے گی۔ میرا خیال ہے سانبوں چنچا پیدا ہے۔ پھیر کدی آجاواں گے۔“

سلمان نے بٹ صاحب نوں سمجھاون دی ووشش کیتی۔
 ”سلمان بھائی، پلیز رک جاؤ۔ میری بنتی ہے۔ مسز بٹ بہت زیادہ نراش ہووے گی۔ اوس نوں تیرے دوست نال ملن دی بہت اچھائی۔“
 میں اک تجھاء دتا۔ ”میرا خیال ہے کہ اپنا بھرپور کھانا کھان توں بعد سانبوں سبھ نوں میری لوڑ ہے۔ ایس شیشن تک میرا کردے جاندے ہاں، مسز بٹ نوں مل کے ایس اتھوں ہی نکل چلاں گے۔“

لگداسی اک شام وچ ہی مینوں بٹ نوں خوش کر کے نیرنا آ گیا سی۔
 باہر ٹھنڈی ہوا بڑی خوشگوار سی۔ شیشن دے دوجے پاسے شہر دا بازار سی۔ ڈگدی برف وچ ایہہ بہت خوبصورت لگ رہی سی۔ مینوں جرمن لوکاں دا کمر سمس لئی اپنے شہراں نوں سجاون دا طریقہ بہت پسند آیا۔ مسز بٹ اک چنے والاں والی، مدھری تے بھاری عورت نکلی۔ سانبوں سبھ نوں شیشن تے پہنچے دیکھ کے اوہ بہت خوش ہوئی۔ تے جدوں اوس نوں بٹ توں پتا لگا کہ شیشن تے جا کے اوس نوں ملن دا تجھاء میرا سی، اوس نے مینوں ہنسی پالئی۔ کیوں کہ مسز بٹ بارے مینوں دیر شام نوں ہی پتا لگا سی، ایس لئی میں اوس بارے پتا کچھ نہیں جاندی اسان۔ میرا خیال سی کہ بٹ داویہ نہیں ہو یا سی۔ بعدوں گھر پہنچ کے، اپنے بستریاں وچ لگھے ہون بعد، جیس توں پہلاں میں اپنا روز دا بھاشن وی دتا کہ میں زمین اُتے اپنے سلپنگ بیگ وچ ٹھیک رہاں گا، سلمان نے مینوں دسیا کہ اوہ بٹ دی بیوی نہیں ہے، پر اوس نوں اپنے آپ توں انج اکھواونا چنگا لگداسی۔
 بٹ اوس نوں اک بار وچ ملیا سی، جسے ایہہ بڑے سال پہلاں کم کردی سی۔ ایہہ بار شہر دے باہر ویشوا گھر دا ہی اک حصہ سی۔ بٹ اتھے بہت جاندی ہوندا سی۔ اوس وقت مسز بٹ بار وچ کم نہیں

کردی سی، سگوں او تھے کم والے، خُسن، وچوں اک سی۔ اوہ اک بُت چنگی عورت ہے تے شاید اکواک انسان ہے جو بٹ دا سچا مُخ خیال رکھدی ہے۔

بٹ دے گھر اوس دی اک بیوی ہے۔ اوس دے بچے وڈے ہو گئے، من تے ہُن شاید اوس دی دھی داویا ہون والا ہے۔ بٹ دائبر چا ہوندا ہے کہ اوہ ویہ وچ بھارا داج دیوے۔ میں سُنیا ہے کہ چھوٹا ٹوٹی، بٹ نوں اپنے ہوٹل وچ کم تے رکھوار ہیا ہے۔ اوہ چا ہوندا ہے کہ بٹ اوس دے نال ہی ہوٹل دے اُپر والے کمرے وچ رہن لگ جاوے۔ کم تاں بُت مُشکل ہے سولھاں توں اٹھارھاں گھنٹے دیہاڑی دا کم ہے۔ ہوٹل دا مالک اوس نوں وڈھی وی دیندا رہندا ہے۔ مسز بٹ نوں چھوٹا ٹوٹی بالکل نہیں پسند۔ کچھ مہینے پہلاں، جدوں بٹ نے چھوٹے ٹوٹی ناں کم کران لئی ہاں کیتی، اگلے ہی دن اوہ بٹ نوں میرے کول لے کے آئی۔ اوہ چا ہوندی سی کہ میں بٹ نوں سمجھاواں کہ اوہ واپس اوس نرک وچ نہ پوے جیہڑا کہ اوس نے شروع وچ غیرقانونی ہون کر کے تے وکھو کہ ہوٹلاں وچ کم کر کے تے رہ کے بھگتی سی۔ تینوں پتا اے اوہ تاں اوس ناں ویہ کرواونا چا ہوندی سی تاں جو ایہہ بچی رہائش لئی عرضی پاسکے، پر ایس نے ویہ توں نہ کر دتی۔ ایہہ مسز بٹ ہی سی، جیہیں نے ایس نوں پناہ لئی عرضی دین نوں کہیا سی۔ ہُن ایس نوں کسے توں لکھن دی لوڑ نہیں ہے۔ گھٹو گھٹ اودوں تک، جد تک ایس دی پناہ دی عرضی دا فیصلہ نہیں ہو جندا۔

نواں سال بریلے طوفان نال چڑھیا۔ میں مسز زمر من دی صلاح من کے بھاش سکول وچ داخلہ لے لیا۔ سلمان دی اک دوست توں میں پسند آ گیا تے اوس نے مینوں اپنے وڈے سارے گھر وچ معمولی کرائے تے کمرہ دے دتا۔

”ایہہ میں تیرے ساتھ لئی دے رہی ہاں، چسپے لئی نہیں۔“ مسز شنائیدر نے مینوں کہیا۔ اوہ وی سلمان دیاں ہور دوست گزیاں ہار اک ودھوا سی۔ اوس دا کھسم دس سال پہلاں مر گیا سی۔ پچھے اوس دے ہڈھا پے لئی کافی کچھ چھڈ گیا سی۔ ایہہ گھر پنڈ دے اخیر وچ سی۔ ایس دا پچھدا ویڑھا جنگل وچ کھلدا سی۔ ایہہ اک پنڈ و پر خوش نما گھر سی، جیہیں نے کدے چنگے دن ویکھے سن تے جواج وی مسز شنائیدر دے بچیاں، تن دھیاں۔ تے دو پتراں دیاں یاداں نال بھریا پیاسی، جو ہُن دوجے شہراں وچ رہندے سن۔ مسز شنائیدر نے مینوں اپنے ٹبر بارے بُت ساریاں کہانیاں سنا نیاں۔ اوس نوں آپنے پر پوار تے بُت مان سی۔ پر اوس دے گھر وچ اپنی چھ

مہیلیاں دی رہائش دوران میں اوس دے پر یوانوں مل نہیں سکيا۔

بھاشا سکول وچ میری ودھیا کارگزاری نے مینوں جرمن فلسفے، سادھت تے اتھاس پڑھن دی جدوجہد وچ ایس اُمید نال لگا دتا کہ چھیتی ہی میں نطشے دی دس سپیک زرد شتر اتے گوئے دی پھاؤست مول روپ وچ پڑھ لوں گا۔ میرا نواں گھر ایس کم سئی بہت ڈھکویں تھاں سی۔ ایہہ بہت شانت تے گھلا سی تقریباً سارا ہی گھر میرے کول سی۔ سویرے میں گڈی پھڑ کے شہر اپنے سکولے جاندا، تے شام نوں لاہیری۔ جیکر بہتی ٹھنڈ نہ ہندی تاں پُرانے شہر وچ گھمدا تے نہر دے نال لگدے بازار وچ پُرانیاں کتاباں دیاں دکاناں وچ انگریزی دیاں کتاباں لبھدا۔ ڈھپ والے دناں وچ پُرانے شہر دیاں پتھریلیاں گلیاں گھمنا بہت ہی خوشگوار ہوندا سی، جو اک مٹھی مٹھی تھکان دیندا سی۔ نہیں تاں جرمنی وچ میری پہلی سردی دے ٹھنڈے، ہنیرے تے بوریت بھرے دن بہت مشکل لگدے سن۔ میرے کول خرچ کرن لئی پیسے وی نہیں ہوندے سن۔ سوائے اوس چھوٹی جیہی رقم دے، جو مینوں اک پڑھیا ہون کر کے ملدی سی۔ بھاشا سکول شروع ہون توں بعد پیسے دی گھاٹ لوکاں نال ملن جلن تے نویں دوست بناون وچ دوجی وقت سی۔

ویک اینڈ تے جاں سلمان میرے کول آجاندا جاں میں اوس کول چلا جاندا تے جاں ایس بزرگ عورتاں نوں لہج لئی سد ادا دے دیندے۔ اوہناں واسطے ایہہ اک بہت وڈا موقع ہوندا سی۔ اوہ ہر طرح دے ٹھکے چکی آوندیاں؛ گھر دے بنے مرے، بہت ودھیا چاکلیٹ موز کیک، اپنے باغ دیں سبزیاں تے شراب۔ میرے لئی ایہہ لہج اوہناں نال اپنی جرمن بھاشا ابھیاں کرن دے موقع ہوندے سن۔ مینوں سلمان توں پتا لگا کہ بٹ نے چھوٹے ٹونی دی کم دی پیشکش من لئی سی تے ہُن اوس نے اوہدے نال کم کرنا تے رہنا شروع کر دتا سی۔

مئی وچ اک دن، اوہ مینوں شہر وچ ٹکر پیا۔ میں سٹی سینٹر، ہیلمٹ کول نوں سنن گیا ہو یا سی، جو کہ چانسلر دی سیٹ لئی کرچن ڈیموکریٹک پارٹی دا اُمید واری۔ بٹ دا ہوٹل وی او سے علاقے وچ سی۔ مینوں او تھے بہت بھیر ہون دی اُمید سی، پر اوس نوں سنن آئے لوکاں دی گنتی درجن توں ودھ نہیں سی۔ اوہناں وچوں وی ادھے تاں پارٹی ممبر سن تے باقیوں دی وی ایس شو وچ کوئی دلچسپی نہیں سی۔ بہت ہی بے رونق نظارہ سی۔ اوہ بندہ مینوں بہت ہی ڈھلا جاپیا۔ پر اوس

داہٹھ کافی سلاہن جوگ سی۔ ایہہ گل اوس نوں بالگل پریشان نہیں سی کر رہی کہ سڑک کن رے کھڑے لوک اوس دیاں گلاں ول بالگل دھیان نہیں سن دے رہے۔ اوہ لگا تار اک گھنٹے تک بولدا رہیہ۔

”اپنے دیس اندرتاں تہانوں ایہو جیہے موقعیاں تے بہت وڈی بھیڑ دیکھن دی عادت ہے، پر ایس دیش وچ ایس توں بالگل اُلٹ ہے، تے ہیلمٹ کوئل، ہیلمٹ ٹیمٹ دے مقابلے کجھ وی نہیں،“ اوس نے کہیا۔

بٹ صاحب اوس دن چھٹی تے سن۔ اوہ بڑے تھکے مٹے لگ رہے سن۔ میں اوہناں نوں نوں نوکری بارے پچھیا۔

”سید صاحب! اج تسیں میرا حال پچھ رہے ہو۔ میرا خیال ہے کہ تہانوں ساڈی دوستی پسند نہیں۔ تسیں اوس پہلی وار ملن توں بعد سہنوں کدے ملن نہیں آئے۔ میں سلمان بھائی نوں کئی وار تہاڈے بارے پچھیا، پر اوس نے ایہی کہیا کہ تسیں مصروف ہو۔“

میںوں اپنی غلطی دا احساس ہو یا، میںوں گھٹ فون تاں کر ہی لینا چاہیدا سی۔ سلمان نے ضرور میںوں اک ادھی وار بٹے اوس دے دوستاں دے کول کھانے دی دعوت لئی چن نوں کہیا وی سی، پر میں ہی کنہ رہ کر لیا سی۔ اوس توں بعد اوس نے ایہناں پارٹیاں لئی میںوں کچھنا ہی چھڈ دتا سی۔

”بٹ صاحب، کیوں نہ تسیں ایس ہفتے میرے گھر آ جاؤ۔“ میں اوس نوں پچھیا۔
میں اپنے پہلاں دے رکھے دھیرے داہر جانا بھرنا چاہوندا سی۔ ”اپنے دوستاں نوں وی ٹال لے کے آؤنا۔“

ایس ساری جھڈ لی نوں سدا دے کے میں پچھتاہی سی۔ پر شاید بٹ صاحب میرے اندازے نالوں وڈھ سلیکھے ہوئے سن۔

”انج کر دے ہاں۔“ اوہناں جواب دتا۔ ”اسیں تہاڈے ول پھیر کدے آ جاواں گے، کیوں نہ ایس آوندے شہر وار تسیں تے سلمان بھائی شہر آ جاؤ، اوس دن شامیں میری چھٹی ہے، میں تہانوں کسینو لے کے جاواں گا، تہانوں ایس داوی تجربہ ہونا چاہیدا ہے۔“

جد کہ میں ایس کسینو والی گل تے بہت اُتسک نہیں ساں، پر پھیر وی ایہہ تجویز میںوں

اپنے سچھے، نالوں و دھیا لگی۔ اسیں اگلے شہنچہ وار اوس دے ہوئل وچ ملن دا وعدہ کر لیا۔ سلمان نے مینوں دیا کہ ایس سہیل پینک کسینو وچ جیکٹ تے ٹائی پاونا لازمی سی۔ اوس دن جدوں میں جان سئی تیار ہو رہیا ساں، مسز شنائیدر نے بڑے شرارتی ڈھنگ نال اکھ مار دیاں کہیا کہ اوہ بڑی خوش سی کہ آخر کار مینوں دی باہر جان لئی کوئی محبوبہ مل گئی سی۔

مسٹر سید، میں تاں سوچدی ساں کہ تہا نوں ساڈیاں گڑیاں پسند نہیں۔“ اوس نے گڑیاں بئی جرمن لفظ میڈ جن ورتیا۔

اوس وقت میری عمر اکی سال سی تے مسز شنائیدر نہیں جاندی سی کہ اپنی کام پیز انوں دیاں لئی کیویں میں شہر دیاں گلیاں دے چکر کڈھدا رہندا ساں۔

کسینو تے ساری دی ساری بخند لی پہنچی ہوئی سی۔ بابی سنگھ تے ٹونی سنگھ؛ چھوٹا ٹونی تے یونس اپنی اپنی جرمن گرل فرینڈاں نال، بٹ صاحب، مسز بٹ، تے بلا گجر۔ صرف خان نہیں سی۔ ٹونی سنگھ اپنی بیوی جو تانوں نال لیا سی، جو کہ اپنے خاوند دی طرحاں نیک دل سی۔ اوہ پنجابی بولنا سکھ رہی سی۔ ٹونی سنگھ نے بڑے فخر نال دیا کہ اوہ پنجابی عورتاں دی طرحاں بہت ودھیا روٹی بنا سندی ہے۔ چھوٹا ٹونی تے یونس اک دوجے دیاں سہیلیاں نوں پرچاؤن دی کوشش کر رہے سن۔ بابی وچ سبھ نوں اپنے شناختی کارڈ دکھاوے چنیدے سن تے اک ضمانتی فیس جمع کرواؤنی چنیدی سی۔ بٹ نے میری داخہ فیس بھرن دی ضد کیتی۔ کاؤنٹر تے شناختی کارڈ چیک کر رہے آدمی نے بلا گجر نوں اندر جان توں روک لیا کیونکہ اوہ اپنا شناختی کارڈ گھر بھل آیا سی۔ ایس توں پہلاں کہ کسے نوں پتالگے، بٹ صاحب نے گل سانجھ لئی۔

”ایہہ جناب ساڈے دوست نیں۔ اسیں سارے ایہناں دی گرنٹی دیندے ہاں۔ مہربانی کر کے ایہناں نوں جان دیو۔ جیکر شناختی کارڈ ایٹا ہی ضروری ہے، تاں جدوں تک اسیں مسٹر احمد دا کارڈ لے کے آوندے ہاں، تہیں میرا کارڈ رکھ لو۔“

مینوں لگ رہیا سی کہ ساڈے لئی کوئی مصیبت آون والی ہے۔ بٹ اپنے آپ نوں روکن دی بہت زیادہ کوشش کر رہیا سی۔ پڑیسک تے بیٹھا بندھ اڑ گیا۔

”مینوں کیہ پتا اے کہ تہا ڈا دوست غیر قانونی ودیشی نہیں ہے۔“

ایس گل نے بٹ نوں بھڑکا دتا۔

”گل سن اوئے کجرا۔ نازی پھاہشت سوز! تینوں کیہ پتا کہ ایہہ سارے تیرے ہم وطن جیہڑے ہناں شناختی کارڈ دکھائے اُپر جا رہے ہن، اوہ بھگورے مجرم، قاتل جاں عصمت ریز نہیں ہن۔ ایہہ جناب میرے دوست ہن تے میرے نال اندر جا رہے ہن، لے پھیر روک سکدا ایں تاں روک کے دکھا۔“

ایہہ کہندیاں اوس نے پلے دا ہتھ پھڑ کے اوس نوں کسینو دیاں پوڑھیاں ول کھچیا۔ ایں توں پہلاں کہ ساڈے وچوں کوئی گجھ کر سکدا۔ اڈھی درجن دے قریب گارڈ پتا نہیں کتھوں چھلانگ مار کے ہٹ داراہ روک کے کھڑے ہو گئے۔ میں دیکھیا ڈیسک والے بندے نے فون چک کے گل کیتی جس وچ اوس نے کئی وار ’ودیشی‘ لفظ کہیا۔ گجھ ہی پلاں وچ ساہنوں باہر گلی وچ پولیس دے سائرن سنائی دتے۔

”بٹ ہن مینوں گل کر لین دے۔“ بابی سنگھ نے کہیا۔

سلمان نے مسر بٹ سمیت ساہنوں ساریاں نوں اُپر کسینو وچ بھیج دتا۔

ایہناں عورتاں دے ساہنے بٹ دا کوئی بھروسہ نہیں۔ ایں نے ساہنوں ساریاں نوں گٹھوگٹ اک رات لنی تاں ضرور ہی اندر کروا دینا ہے۔ اوس نے ہولی جیسے میرے کن وچ کہیا۔ بلا تاں تھر تھر کنب رہیا سی۔ میرا خیال ہے اوس نوں یقین سی کہ ایں توں بعد اوس دی وطن واپسی ہون والی سی۔ اوہ چھ جنے سن۔ اوہناں چوں اک ڈیسک دے پچھے کسینو والیں نال گل کرن چلا گیا تے چار گیٹ گھیر کے کھڑو گئے۔ سبھ توں مدھراتے کمینہ، بٹ کول آیا۔

”کیہ ہو رہیا ہے اتھے؟“ اوہنے بڑے بے عزت ڈھنگ نال پچھیا۔

بٹ دے گجھ کہن توں پہلاں بابی سنگھ نے اوس نوں نوکیا تے افسرنوں اک پاسے لے گیا۔ اوہناں وچکار وہیہ منٹ تک چلی گل بات دوران ایں سبھ لاہی وچ کھڑے سی تے لوک ساہنوں انج دیکھ کے نگھر رہے ہن، جیویں کہ ایں کوئی مجرم ہوئے۔ میرے اندر غصے دا غبار اکٹھا ہو رہیا سی۔ اوس پل پہلی وار میں بٹ نوں سمجھ سکیا ساں۔ اک پاکستانی دے روپ وچ نہیں جیس نوں میں ایں پرانے مُلک وچ اک دوست جاں جانکار دے روپ وچ ملنا نہیں سی چاہندا، سگوں اک انسان دے روپ وچ۔

ایہہ فیصلہ ہو یا کہ بابی، بلا تے اوہناں افسراں نال پلے دے گھر کارڈ لین جاوے گا۔

سلمان نے کسینو جا کے باقی سبھنوں ایہہ جانکاری دتی۔ میں تے بٹ صاحب نے باہر چہل قدمی کرن واسطے کیتا۔

”سید صاحب،“ کسینو توں باہر نکلیاں بٹ نے کہیا، ”میں اوس ڈیک والے بندے نوں مار دینا سی بہناں کسے چھتاوے دے۔“ اوس نے پنجابی وچ کہیا۔

”پاکستان چھڈن لکیاں ایہہ نہیں سی سوچیا کہ میں اک دوزخوں نکل کے دوجی دوزخے جا رہیاں۔ فرق صرف ایہہ ہے کہ ایہہ والا ترک اوتھوں والے نالوں زیادہ سُجھا ہے۔ اوتھے تھہاڈا پر پیوار، بیوی، بچے، ماپے، سگلی ساتھی، سارے تھہاڈے سرتے سوار رہندے نیں۔ کوئی وی، تے ہر کوئی، جیس دا تھہاڈی زندگی وچ دخل دین دا کوئی کم نہیں، تھہاڈے نال کھینا اپنا دھرم بنا لیندے بن تے تھہاڈوں مجبور کردے بن کہ جاں تاں منو نہیں تاں مرو۔ اوتھے کسے نوں پرواہ نہیں تسمیں بھاویں جیو و جاں مرو۔ سو گل تاں اگوہی ہے۔“

اسیں وڈے ریوے سٹیشن دے باہر ٹرام سٹاپ تے کھڑے ساں۔ گرمیاں دے موسم دی شام بہت سہاوہ سی۔ اسیں سٹیشن دے سامنے پلازا وچ تھیں تھیں تے پنے پنچاں وچوں اک اُتے بیٹھ گئے تے لوکاں نوں ٹرام توں چڑھدے اُتر دے کلہاں وچ تے پلازا دے اوپن ایئر ہوٹلاں وچ چاندیاں دیکھن لگے۔ بٹ اک کھوکھے توں کچھ بیئر تے جرمن شراب دیاں چھوٹیاں بوتلاں لے آیا۔

”بٹ صاحب، میں سُڈیا اے تھہاڈی بیٹی دا ویاہ ہون والا ہے۔ تسمیں ایس بارے بہت خوش ہوو گے؟“ میں اوس نوں پچھیا۔

”ہاں۔ اوس نے اک حرف وچ جواب دتا۔

تھوڑی دیر بعد میں کہیا۔

”سامنیوں کسینو واپس چلتا پامیدا ہے۔ بلا تے بانی واپس آ گئے ہون گے۔“

”تھہاڈوں پتا اے سید صاحب۔“ بٹ نے میری گل نوں ان سُڈیا کر دیاں کہیا۔

”چھوٹے ٹونی نال کم کرن دا اک کارن ایہہ سی کہ میں وڈھ توں وڈھ پیسہ کما کے اپنی دھی دے ویاہ لئی اپنی بیوی نوں بھیجے گاں۔ پر میں کسے لئی کچھ محسوس نہیں کردا۔ بہت دیر پہلاں، پتا نہیں کدوں، پر میں کسے وی چیز وچ یقین کرنا چھڈ دتا ہے۔ میں پڑھیا لکھیا بندہ نہیں ہاں تے نہ ہی مینوں

کدے ایس گل دی سو جھی سی کہ میں کاہدے وچ یقین کرداساں، پر پھیر وی گجھی سی، جوہن ختم ہو گیا ہے۔ میرا خیال ہے کہ ایس دیش وچ جیہڑی زندگی میں اپنے لئی چنی ہے، اوس نے مینوں بدل دتا ہے۔ جیہو جیہی ہوند میں اپنے سالان تک اپنائی ہے، اوہ مینوں فالتو بھار چلگن دی اجازت نہیں دیندی۔ شاید میرے ورگے لوک تاں عادت ہی جیوی جان دے ہن۔ اک دن ایہہ عادت چھٹ جان دی ہے تے بندہ اوہ گیا، اوہ گیا۔ نہاڈے جیون مر نال کسے ئوں، کتے وی کوئی فرق نہیں پیندا۔ چھوٹا ٹوٹی ایس جذبے نوں سمجھدا ہے کیونکہ اوہ وی اتھے میرے وانگ ہی رہیا ہے۔ پر اوہ بہت پتھر دل ہو گیا ہے۔“

میرا دل ہن کسینو واپس جان ئوں اکانہیں سی تے جدوں میں بٹ نوں کہیا کہ میں گھر جا رہیا ہاں، تاں اوس نے اپنے سبھا دے الٹ مینوں اپنے نال کسینو جان لئی بلگل وی نہ کہیا۔ کسینو والی گھنٹا دے تن ہفتے بعد اک شکر وارشام میں تے سلمان شہرتوں واپس گھر پرت رہے ساں۔ سلمان گھر جا کے رات نوں نہاری تے پروٹھے بناون بارے سوچ رہیا سی۔ اسیں ایس خاص پکوان لئی ودھیا گوشت لین لئی ٹرکی بازار گئے ہوئے ساں۔ میں سلمان توں شیشن ساہنے کافی دی دکان تے نہ رکن دا وعدہ لیا ہی سی کہ جدوں اسیں پاکستانیاں تے ہندوستانیوں دی بھیز اپنے اڈے تے دیکھی۔ سلمان نے چھتی نال بھیزول جاندیاں کہیا۔

”ضرور گجھ واپس آیا ہے۔“

ساہنوں بابی تے بلا گجر نظر آئے جو ساہنوں آوندیاں ویکھ بھیزتوں وکھرے ہو گئے۔

”سلمان بھائی! بٹ صاحب مر گئے۔ میرا دوست نہیں رہیا۔“ بابی نے سلمان نوں چھپی پوندیاں کہیا۔

اوس نے ایہہ گل ایہو جیہی درد بھری تے دل چیر ویں آواز وچ کہی، جو کہ میں اگے وی بہت وار، بہت تھواں تے سن چکیا ساں۔

”کدوں۔ کیویں، کیہ ہویا!!“ سلمان نے پچھیا۔

”ساہنوں پورا دیرو تاں نہیں پتا، پر جانا کووی پتلا گاہے۔“ اوس نے بڑا سوچ سمجھ کے کہن شروع کیت۔

”چھوٹے ٹوٹی تے بٹ دا جھگڑا ہو گیا تے بٹ اک ہفتے پہلاں غلطی نال چا تو لگن

تے مار یا گیا۔ چھوٹا ٹونی کل ہی ضمانت تے باہر آیا سی تے اج شامیں پلا اوس نوں سٹیشن دے ساہنے بازار وچ ’سی اینڈ اسے‘ نامک دکان وچ ملیا۔ اوس نے اوس نوں ساری کہانی دتی۔ پلا اودوں دارو کی چارہیا ہے تے اوس توں چھوٹے ٹونی دی دستی گل وی نہیں سنا کی چارہی سی۔

”اوہ کہہ رہیا ہے کہ اوہ ضمانت توڑ کے گھر واپس چارہیا ہے۔ سلمان بھائی مجھ نوں پتا اے اوس نے کیہ کہیا ہے۔“ پلے نے بھر رونا شروع کر دتا۔

”چھوٹے ٹونی نے کہیا کہ کوئی فرق نہیں پیندا کہ کون مر یا ہے۔“ اوس نے کہیا۔
 ”پتیا! ایہہ توں وی ہوسکد اسیں، میں دی جاں ساڈے وچوں کوئی ہو۔ کس نوں فرق پیندا ہے۔“

ہولی ہولی ایس دُر گھٹا دے ڈراو نے دیوے اک اک کر کے ساہنے آون لگے۔
 شکر دار راتیں اپنے روز اند دے وقت، سویر دے دو بجے ہوٹل بند کرن بعد اوہ دوویں ہوٹل دے پراپے کمرے وچ چلے گئے شاید کم نوں لے کے کسے عام جیہی گل تے دوہاں وچ جھگڑا ہو گیا، جو کہ پھیر سنجیدہ تے بھیا تک شکل اختیار کر گیا۔ بٹ نے چھوٹے ٹونی نوں جانوں مارن دی دھمکی دتی تے پٹھاں دوڑ کے رسوئی وچ چا قولین لئی چلا گیا۔ ہتھ پائی وچ بٹ دی چھاتی وچ اوس دے اپنے ہی ہتھ والا چا قو وچ گیا تے اوہ اوہ تھے ہی مر گیا۔

رسوئی دافر ش صاف کرن بعد چھوٹے ٹونی نے بٹ دی لاش کمرے وچ گھسیٹ کے مٹھے پٹھ لکا دتی۔ اگلے دن اوہ صدے دی حالت وچ کم کردار ہیا تے مالک نوں ایہہ کہیا کہ بٹ نوں کسے ضروری کم لئی اچا تک جانا پے گیا سی۔ ایس بھیا تک ہونی توں بعد انگلیں دو راتاں چھوٹا ٹونی ہوٹل بند کر کے، گوشت کٹن والا چا اپنے تال کمرے وچ لے کے جانداتے بٹ دے جسم نوں سویر ہون تک چھوٹے چھوٹے ٹکڑیاں وچ کھدار ہندا۔ سویرے ہوٹل دی رسوئی کم لئی تیار کرن توں پہلاں اوہ لاش دے ٹکڑیاں نوں کوڑے والے بیک وچ پادینداتے ہوٹل دی رسوئی دے چکھے پئے کوڑے دان وچ دبا آ وندا۔ کوڑا ہر سوموار نوں چلایا جاند اسی۔ چھوٹے ٹونی دی صلاح بٹ دی لاش نوں کٹن داکم سوموار سویر تک ختم کرن دی سی۔

ایتوار شام تک مٹھے پٹھاں پئے مُردے چوں زبردست بو آونی شروع ہو گئی جیہڑی کہ رسوئی، ہوٹل تے باہر گلی تک پہنچ گئی۔ چھوٹے ٹونی نوں نہ ہی کوئی بو آئی تے نہ ہی کجھ محسوس ہویا۔

اوہ دور اتاں توں سٹنا نہیں سی۔ دن ویلے کم کردیاں اوس دادھیان صرف ایس گل ول ہوندا سی کہ سوموار سویرے گوڑے داڑک آون توں پہلاں سارے جسم دے ٹکڑے کر کے گوڑے دے ڈھوں وچ پا دتے جان۔

سوموار سویرے اٹھو بجے، ہوٹل دے مالک نے نوکراں ولوں اپروں پھیلی بدبو بارے شکایت کرن تے مستری نوں ایہہ سوچ کے بلوایا کہ شاید اُپر لے ہاتھ روم دی نالی رُک گئی سی۔ مستری نوں ہاتھ روم بلنگل ٹھیک ٹھاک لگا پر اوس نے اوس بدبودی لیہ چھوٹے ٹوٹی دے کمرے تک لہھ لئی۔ مالک نے گڑبڑ محسوس کردیاں پولیس سہلئی۔ جدوں پولیس آئی اوس ویلے چھوٹا ٹوٹی رسوئی وچ کم کر رہیا سی۔ اوہناں نے اوس نوں کمرہ کھولن لئی آکھیا، تے بٹ دے جسم دا پچیا کھچیا جھٹ لہھ لیا۔ ٹوٹی نے دس دتا کہ باقی دا حصہ کتھے سی تے اوس نوں وی شہر دے باہر گوڑے دے ڈھیر چوں جتھے گوڑے والے لڑک گوڑا سٹدے سن لہھ لیا گیا۔

سلمان سہنوں چھٹ کے مسز بت نوں ایہہ خبر سناون چلا گیا۔ ایس گل دا پتا نہیں چل سکيا کہ ایہہ خبر اخبارں وچ چھپی سی کہ نہیں، کیونکہ بٹ نوں جانن والے اخباراں نہیں سن پڑھدے۔

گر مُکھ سنگھ دی وصیت

پہلاں تے تھڑا کھوہن دی اک ادھی واردات ہوندی سی۔ پرہن دوہاں دھراں وچ لڑائی دیاں خبراں آؤن لگ پیاں سن۔ ایہناں لڑائیاں وچ پاتو تھڑیاں دے نال نال کر پناں تلواراں تے بند و قان عام ورتیاں جاندیاں۔ کدی کدی دیسی بمب پٹن دی سوہوی گدی۔ امرتسر وچ نیڑے تیزے ہر اک دالہ ہوا کی گویزی پئی ایہہ فرقو فساد یٹھا چر نہیں چلن گے۔ ایویں تاء اے، جیویں ای تھڑیا رت پھیر سوز جاسی۔ ایس توں پہلاں وی انج دے کئی رپھڑ امرتسر وچ ہوئے سن۔ وہ چندراں دیہاڑے ٹٹ مار دارولا رہندا پھیر آپنے آپ مک شک جانا۔ سو پرانے تجربیاں پاروں لوکاں دا گویزی پئی ایہہ اگ اپنا زور مُکا کے کجھ چرگروں آپنے ای تھڑ جاسی۔ پر انج نہ ہویا، بلویاں دار پھڑ دنوں دینیں ودھدا ای گیا۔

ہندواں دے محلے جیہڑے مسلمان رہندے سن، اوہ او تھوں ٹھن لگ پئے۔ انج ای اوہ ہندو جیہڑے مسلماناں دے محلے وچ سن آپنی ٹنڈ پھوہڑی چھڈ کے شانت تھواں ول مونہہ کر گئے۔ پر ایہہ سر بندھ ساریاں لئی ایویں ڈنگ ٹپاؤ ای سی۔ جدتا نیں رپھڑ رولا مک نہیں جانا، بس او دوں تائیں۔

میاں عبدالحی رٹا نرڈ (سب جج) نوں پک سی پئی ایہہ حالات چھیتی ٹھیک ہو جان۔ ایسے لئی اوہ پُستے قمر وند نہیں سن لگدے۔ اوہناں دا اک مُنڈا سی، گیاراں ورھیاں دا، اک گوی سی، ستاراں ورھیاں دی تے اک پُرانا نوکر اکبر سی، کوئی ستراں دے گیر وچ۔ نکا جیہا ٹیر سی۔ جدوں رو لے پئے، میاں صاحب نے چوہا راشن اکٹھا کر لیا سی گھر وچ۔ ایس پاسیوں اوہ بے فکر سن پئی رب نہ کرے جے خرابا ودھ گیا، ہٹیاں بند ہو گئیاں تے کھان پین لئی اوہناں نوں کھچل

نہیں کرنی پوے گی۔ پر اوہناں دی جوان گڑی صفراں بُست گھاہری ہوئی سی۔ اوہناں دا گھر ترے منزلہ سی۔ دوجیاں گھراں نالوں چوکھا اُچا۔ اوس دے چبار یوں ادھوں بُہتا شہر سوکھا پیا دسداسی۔ صفراں ہُن کئی دیہاڑیاں توں پئی ویہندی سی جو نیڑے یاں دُور کدھرے نہ کدھرے اگ لگی ہوندی۔ پہلے پہلاں تے فائر بریگیڈ دی ٹلی دی ٹن ٹن سُنائی دیندی، ہُن اوہ وی مُک گئی۔ ایسے لئی اگ تھل تھل بھڑکن لگ پئی سی۔

راتیں ہُن ہور ای سماں ہوندا۔ ہنیر گھپ وچ اگ دے لائو دیاں لٹاں اٹھدیاں جیویں دیوواں دے مُونہوں اگ دے فوارے چھدے ہون۔ پھیر وُن سونیاں واجاں آؤندیاں، جیہڑیاں ہر ہر مہ دیو تے اتھا کبر دیاں نعریاں نال دل کے ہور وی ڈراؤنیاں لگدیاں۔

صفراں آپنے ڈر خوف بارے آپنے پیونوں نہیں سی دسدی کیوں جو اک واری اوہ دے پونے، کھیا سی پئی ڈرن دی کوئی کور نہیں، سب ٹھیک ٹھاک ہو جاسی۔ میاں صاب دیاں اکثر گلاں ٹھیک ہوندیاں سن۔ صفراں نوں ایسے لئی تسلی جیہی سی۔ پر جد بکلی بند ہوئی، ٹوئیاں سُک گئیاں، تے اوہ بنے میاں صاب نوں آپنی چھتا پارے دسیا، نالے ڈریاں ڈریاں صلح دتی پئی کجھ دیہڑے شریف پورے تھر چلیے، آٹھ گواٹھ دے سارے مسلمان وی ہولی ہولی او تھے ای پئے جان دے سن۔ میاں صاب نے آپنا فیصلہ نہ بدلایا، آکھیا، ایویں ای گھاہرن دی کوئی موڑ نہیں۔ حالات چھیتی ٹھیک ہو جاسن۔

پر حالات چھیتی ٹھیک نہ ہوئے، سُنوں دنوں دینیں وگڑ دے گئے۔ اوہ محلہ جیہدے وچ میاں عبدالحی ہور اں دامکان سی، مسلماناں توں ویلھا ہو گیا۔ اتوں رب دی کرنی ایہہ ہوئی پئی اک دیہڑے میہیں ہور اں نوں فالج ہو گیا تے اوہناں منجامل لیا۔ اوہناں دا پتر بشارت وی جیہڑا پہلاں گھر وچ اُپر پٹھان دن سونیاں کھیڈاں وچ زجھار ہندا سی، ہُن پیو دے منجے نال لگ کے بہہ گیا تے ویلے دی بریکی نوں بچھن لگ پیا۔

اوہناں دے مکان دے نال لگواں بزار وی سُجھ پیا سی۔ ڈاکٹر غلام مصطفیٰ ہور اں دی ڈپنسری چروکئی بند پئی سی۔ اوس توں کجھ پرانہ ڈاکٹر گر اندر مل ہوری سن، صفراں نے چبار یوں ویکھیا پئی اوہناں دی ہٹی نوں وی جندراو جیا ہویا اے۔

میاں صاب دی حالت اصلوں ای خراب سی۔ صفراں ایڈی پریشان سی جو اوہدی

سُرت ای ماری گئی۔ اوہنے بشارت نوں اک پائے کھڑے آکھیا، ”توں ای کجھ کر۔ مینوں پتہ اے ہر نکلن وچ بہت خطرہ اے، پر توں جا کسے نوں وی سدلیا ابا جی دی طبیعت ڈاڈھی خراب اے۔“

بشارت ٹر گیا۔ پر تھیتی پرت آیا۔ اوہد رنگ ہدی ورگا ہو یا پیاسی۔ چوک وچ اوہنے اک لاش تکی سی، لہو پیا چوندا سی۔ تے کول ای پوکھے سارے بندے ٹھاٹھے نہیں اک ہٹی پئے لُکدے سن۔ صغراں نے اپنے ڈرے ہوئے بھرانوں پک نال لالیا تے صبر شکر کر کے بہہ گئی۔ پر اوہدے کولوں آپنے پیودی حالت دیکھی نہیں سی جاندی۔ میاں صاب دے جئے داسی پسا اصوص ای بے جان ہو گیا سی۔ بولن وچ وی فرق پے گیا سی۔ ہُن اوہ بہتیاں گلں اشاریاں نال کر دے سن۔ مطلب اوہناں دا ایہہ ہوندا، ”صغراں گھبران دی کوئی لوڑ نہیں، رب دے فضل نال ہر شے ٹھیک ہو جاسی۔“

کجھ وی ٹھیک نہ ہو یا۔ روزے ملن والے سن، صرف دور ہندے سن۔ میاں صاب دا گوڑی سی پئی عیدوں پہلاں پہلاں ای حالات ٹھیک ہو جاسن۔ پر ہُن انج چا پدا سی خبرے عید دے دیہڑے ای قیامت ہوسی۔ کیوں جو ہُن کوٹھے توں شہر دے ہر پاسیوں دھوئیں دے بدل اٹھدے دسدے سن۔ راتاں نوں بمب پاشن دیاں ایڈیاں ایڈیاں ہولناک و اجاں آؤندیاں کہ صغراں تے بشارت دی اک پل وی اکھ نہ لگدی۔ صغراں نوں انج وی پیودی سانجھ سنبھال لئی جاگن پیندا سی۔ پر ایہہ کھڑا انج لگدے سن جیویں اوہدی کھوپڑی وچ ہوندے پئے ہوون۔ کدی اوہ اپنے ہمار پیوول تکدی تے کدی اپنے ڈرے ہوئے بھراول۔ ستریں ورہیاں دا ہڈھا نوکر سی۔ اوہدا ہونا نہ ہونا کو جیہا سی۔ اوہ دن رات اپنی کوٹھڑی وچ پیا کھنگھندا تے کھنگھارتھندا رہندا۔ اک دیہڑے اک کے صغراں اوہدے تے ورہ پئی۔ ”توں کس روگ دا دار وایں؟۔ ویہند انہیں میاں صاب دا حال کیا اے، توں اصلوں وڈا ہڈ حرام ایں۔ ہُن سیوا دا وید آیا اے تے دے دا ج۔ کے اتھے پیار رہنا ایں۔ اک اوہ چاک ہوندے میں جیہوے مالکاں توں جند وار چھڈ دے نیں۔“

صغراں اپنے جی دا بھار ہولا کر کے ٹر گئی۔ مگروں ہر کھ آیا پئی دھگانے اوس غریب نوں بندیا۔ راتیں ٹکر چھا بے تے دھر کے اوہدی کوٹھڑی وچ گئی تے اوہ ویلھی پئی ہوئی سی۔ بشارت

نے سارے گھر وچ ایہ دھراو دھرا لکھیا پر اوہ کدھرے نہ لبھا۔ باہر لے یو ہے دی گنڈی تھی ہوئی سی۔ ایہہ مطلب سی پئی اوہ میاں صاب لئی کچھ کرن گیا اے۔ صغراں نے بڑیاں دُعاواں سنگیاں کہہ رب اوہنوں کامیاب کرے۔ پر دو دیہاڑے نگھ گئے، او نہ پرتیا۔

شام دا ویلا سی، ایہو جیہیاں بٹھیریاں شاماں بشارت تے صغراں نے تکیاں سن۔ جدوں عید دیاں رونقاں لگ جاندیاں سن، تے چن ویکھن لئی اوہناں دیاں آھاں انہریں لکیاں ہوندیاں۔

دو بجے دیہاڑے عید سی۔ بس چن نے تے اوہدی صرف ڈونڈی پٹنی سی۔ کدے دوہاں نوں ایس ڈونڈی دی کئی اڈیک ہونڈی سی۔ جے کدی چن والی تھاں تے کوئی اڑھب بدل بک جانداتے کئی اوزاری ہونڈی سی اوہناں نوں۔ پر بن چا پو پھیرے دھوئیں دے بدل سن۔ صغراں تے بشارت دوویں کوٹھے تے آئے، دُور کدھرے کدھرے لوکاں دے پر چھاویں دسدے پنے سن۔ پر پتہ نہیں اوہ چن پنے ویہندے سن یاں دھکھدی تے بھڑکدی اگ؟

چن وی کچھ ایڈا ڈھینڈھ سی کہ دھوں دی چدر وچوں وی جھا کدا پیاسی۔ صغراں نے ہتھ چٹ کے دُعا منگی پئی رب آپنا فضل کرے تے اوہ اپوول ہو جائے۔ بشارت آپنے جی وچ کھجدا پیاسی پئی رولیں کر کے چٹلی بھلی عید استیاس ہو گیا اے۔

دہنہہ ص۔ چٹنی طرحاں نہیں سی ڈھلیا۔ یعنی شام دا ہنیرا بجے کوڑھا نہیں سی ہویا۔ ویرھے وچ ترونکا لکھیا ہویا سی تے میاں صاب دی منجی ڈٹھی ہوئی سی، اوہ اوہدے تے آکڑے ہوئے لمے پنے سن تے دُور امبرول تاڑ لائی خبرے کہہ پنے سوچدے سن۔ عید دا چن ویکھ کے صغراں نے کول آکے اوہناں نوں سلام کیتا تے اوہناں نے اشارے نال جواب دتا۔ صغراں نے سر زوایا تے اوہناں نے آپنی صحت مند بانہہ چٹ کے اوہدے سر تے شفقت نال ہتھ پھیریا۔

صغراں دیاں آھاں وچوں ٹپ ٹپ بنجو ڈگن لگ پنے۔ میاں صاب دیاں اکھاں وی ڈلھ پیاں پر اوہناں تسملا دین پڑوں بڑی سچل نال ایناں آکھیا، ”اللہ تبارک تعالیٰ سب ٹھیک کر دیسی۔“

میں او سے ویلے باہر لا بو باکھڑ کیا۔ صغراں دا کلیجہ دھک کر کے رہ گیا۔ اوہنے بشارت ول تکیا، اوہد امو نہہ کا غذا نالوں وی چٹا ہویا پیاسی۔ بوہا پھیر کھڑ کیا۔ میاں صاب نے صغراں نوں آکھیا، ”ویکھو کون اے؟“

صغراں نے سوچا خبرے بڑھا کبر ہووے۔ ایس خیال نال ای اوہدیاں اکھاں لشک
پیاں۔ بشارت دی ہانہ پھڑکے اوہنے آکھیا، ”جھوکیہ متے اکبر آیا ہووے۔“
ایہہ سُن کے میاں صاب نے نہ پاروں سر ہلایا جیویں آکھدے پئے ہوون، نہیں
نہیں ایہہ اکبر نہیں اے۔

صغراں نے کچھیا، ”تے پھیر ہو رکون ہو سدا اے اباجی؟“
میاں عبدالحی نے آپنی پوری واہ لا کے کچھ آکھن دا چاراکیتا۔ ایسے وچ بشارت
آ گیا۔ بہت ڈریا ہو یا سی اوہ۔ اتلا ساہ اُتے تے تھلوا تھلے۔ صغراں نوں میاں صاب دی منجی
توں اک پاسے کھڑکے اوہنے ہولی جیہی آکھیا، ”اک سکھ اے۔“
صغراں دی چیک نکل گئی، ”سکھ۔ کیہ آہندا اے؟“
بشارت نے جواب دتا، ”آہندا اے بوا کھول۔“
میاں صاب دے پتلے پتلے بے جان بلکھاں اُتے اک نو۔ یگی مسکراہٹ آئی۔
”جا ٹر مکھ سنھ اے۔“

بشارت نے سر ہلونا، ”کوئی ہو اے۔“
میاں صاب نے ٹھکواں آکھیا، ”جا صغراں۔ اوہی اے۔“ صغراں ٹر پئی اوہ ٹر مکھ
سنگھ نوں سنجاندی سی۔ پنشن پاؤن توں کچھ جہ پہلاں اوہدے پوئے ایس ناں دے کسے سکھ دا
کوئی کم کیتا سی۔ صغراں نوں چنی طرحاں چیتا نہیں سی، خبرے کسے جھوٹے مقدمے وچوں چھڈایا
سی۔ اوہوں دا اوہ ہرنگی عید توں اک دیہاڑا پہلاں رومالی سیویاں دالفا لیاؤندا ہوئدا سی۔ میاں
صاب نے کئی واریں اوہنوں آکھیا سی۔ ”سردار جی۔ تسیں ایہہ کھچل نہ کریا
کرد۔“ پر اوہ ہتھ نہ کے آکھدا، ”میاں جی دا ہرودی کر پاناں تہاڈے کول ہر شے اے۔ ایہہ
تے اک سوغات اے جیہڑی میں ورھے دے ورھے تہاڈی سیوا وچ لے کے آؤناں۔
تسیں میرے اُتے جیہڑا کرم کیتا سی اوہدی دین تے میری سو پیڑھی وی نہیں دے
سکدی۔ رب تہانوں راضی رکھے۔“

سردار ٹر مکھ سنگھ ایسے چرتوں عیدوں اک دیہاڑی پہلاں سیویاں لیاؤندا پیا سی
اک داری تاں صغراں نوں وی بڑی حیرانی ہوئی، کہ بوا ہے دا کھڑا کُسن کے اوہنوں اوہدا چیتا

کیوں نہ آیا۔ پر بشارت وی تاں اونہوں کئی واریں تکیا ہو یا سی، پھیرا وہ بنے کیوں آکھیا سی کہ کوئی ہو رے۔ ہو ر کون ہو سکد اے؟۔ ایہناں سوچاں وچ کھسی اوہ ڈیوڑھی تائیں اپڑی۔ بوہالا ہے جاں اندروں اکی کچھے پئی کون اے۔ اوہ حالے ایسے بھل بھل بھو سے وچ ای سی کہ بوہاڑ کھڑ کیا۔ صفراں دادل دھڑٹکوں دھڑٹکوں کرن لگ پیا۔ بڑی اکھیاں تال اوہ دے سنگھ وچوں بھسی جیہی واج نکلی۔ کون اے‘

بشارت کول ای کھوتا سی، اوہ بنے بوہے دی جھیت ول سینت ماری تے صفراں نوں آکھیا، ”ایہدے وچوں ویکھ۔“

صفراں نے جھیت وچوں ویکھیا۔ گر مٹکھ سنگھ تے نہیں سی۔ اوہ تے بہت بڈھاسی۔ پر باہر جیہو تھڑے تے کھوتا سی ایہہ جوان سی۔ صفراں ابے جھیت تال اکھلائی اوہنوں تکدی پئی سی کہ اوہ بنے مڑ بوہا کھڑ کیا۔ صفراں نے ویکھیا پئی اوہ دے ہتھ وچ کاغذ الفافہ سی، واج دا ای جیہو جیہا گر مٹکھ سنگھ لی وندا ہوندا سی۔ صفراں جھیت توں لائے ہوئی تے کچھیا، ”کون اوہسیں؟“

باہروں واج آئی، ”جی۔ جی۔ جی۔ میں۔ میں۔ سردار گر مٹکھ سنگھ دا پتر آں۔ سنتو کھا۔“

صفراں دا ڈر چوکھا گھٹ گیا۔ اوہ بنے بڑے لحاظ تال کچھیا، ”کیوں آئے جے؟“

باہروں واج آئی، ”جی۔ جی۔ صاب کتھے نیں؟“

صفراں نے جواب دتا، ”ہمار نیں۔“

سردار سنتو کھا سنگھ نے بڑے ہر کھ تال آکھیا، ”او۔ ہو۔“

”پھیرا وہ بنے کاغذ الفافہ کھڑ کیا، ”ایہہ جی سپو یاں۔ نیں۔ سردار جی دادیہا نت ہو گیا اے۔ او۔ اوہ مر گئے نیں۔“

صفراں نے کالھی تال کچھیا، ”مر گئے نیں؟“

باہروں واج آئی، ”آہو جی۔ مہینہ ہو گیا اے۔ مرن توں پہلاں اوہناں مینوں پکی کیتی سی پئی ویکھ پتر، میں دساں ورھیاں توں حج صاب لئی کئی عید تے سیویاں پیا کھڑاں۔ ایہہ کم میرے مرن توں کچھوں تینوں کرنا پینا اے۔ میں اوہناں نوں وچن دتا سی۔ ہُن میں اوہ وچن پورا پیا کرناں۔ ایہہ لوسویاں۔“

”صفراں تے اینا اثر ہو یا کہ اوہ دیاں

اکھاں وچ اتھرو آ گئے۔ اوہنے تھوڑا جیہا بوبا کھولیا۔ سردار گرمکھ سنگھ دے مُنڈے نے سیویاں دا لفافہ اگا نہہ کین، صغراں نے پھڑ لیا، ”رب سردار جی نوں جنت نصیب کرے۔“
 گرمکھ سنگھ دے پتر نے جھٹ اٹک کے آکھیا، ”جج صاب ہماریں؟“
 صغراں نے جواب دتا۔ ”آہو جی۔“

”کیہ ہماری اے“
 ”فانچ“

”اوہ۔ سردار جی جیوندے ہوندے تے اوہناں نوں ایہہ سُن کے بڑا دکھ ہوندا۔
 مردے دم تائیں اوہناں نوں جج صاب دا احسان چیتے سی۔ آکھدے سن کہ اوہ تے دیوتا نہیں، کوئی
 ان بن تھوڑو نہیں۔ اللہ میاں اوہناں نوں حیاتی دیوے۔ اوہناں نوں میرا سلام آکھیں۔“
 ایہہ آکھ کے اوہ تھڑے توں لہہ گیا۔ صغراں سوچدی ای رہ گئی پئی اوہنوں ڈکے تے
 آکھے کہ اوہ جج صاب لئی کسے ڈاکٹر نوں سدلیوے۔

سردار گرمکھ سنگھ دلہتر سنتو کھا تھڑے توں لہہ کے کچھ کرماں اگا نہہ ودھیا تے ٹھاٹھے
 بنھی پ رہندے اوہ دے کول آئے۔ دونہ کول بدیاں مشالاں سن، تے دونہ کول مٹی دے تیل
 دے پیپے تے کچھ ہو رنگ سک۔ اک نے سنتو کھے کولوں کچھیا۔ ”کیوں جی۔“ سردار جی کر
 آئے

اوکم آ پنا۔۔۔؟“

سنتو کھے نے سر بلونیا تے آکھیا۔ ”آہو کر آیاں۔“
 اوس بندے نے ٹھاٹھے اندروں ہس کے کچھیا۔ ”تاں پھیر کر دینے مامہ ٹھنڈا جج
 صاب دا۔؟“

”آہو۔ جو تھوڑی منشاء آکھ کے سردار گرمکھ سنگھ دلہتر او تھوں تر پیا۔

اک جام لاہور دے نام

ایہہ گل کدے وی پورے وشواس نال نہیں آکھی جاسکدی کہ اک حسین
 منیر آ پنے پنڈھپے وچ وی اپنی ہی تند رست تے من کھجیوں نظر آئے گی۔
 کئی سال پہلاں اچانک اک دن حیات اُتہ انصاری تے اوہناں دی گھر والی نے
 سنبھ بھجیا سی، اُج چاہ ساڈے نال پوہٹھانوں اُردو وی اک پرسدھ لیکھک نال ملاواں گے۔
 جدوں میں اوتھے پہنچیا ساں تاں قرۃ العین حیدر آ پنے اُن گنت پرسنشاں وچکار
 گھری بیٹھی سی، مینوں بڑی حیرانی ہوئی سی، ایس کر کے نہیں کہ اوس نوں پہلی واری دیکھ رہیاں،
 بلکہ ایس کر کے کہ اوہ آپنیاں چھپیاں پرانیاں تصویراں ورگی ہی من کھجیوں دس رہی سی۔ اودوں
 میں دل ہی دل وچ اک بھوکھ بانی وی کر دتی سی کہ ایہہ زنانی ہمیشاں اپنی ہی گلہ سرس رہے گی تے
 میری اوس سوچ دا سبب یعنی دی خوش مزاجی تے کھلھ دی سی شاید۔ پر جیہڑی گھٹنا میں بیان کرن
 لگا ہاں، اوس داسبندھ قرۃ العین حیدر نال بالکل نہیں، بلکہ اک ہور حیران کردین والی گھٹنا نال
 ہے، جیہڑی اوس ملاقات توں کئی گھنٹے بعد واپری سی۔

اوس دن دوپہرے پنجاب میل وچ میں ریزرویشن کروائی ہوئی سی۔ جدوں
 کمپارٹمنٹ اندر پہنچیا ساں تاں اک اجیہا حسین چہرہ دسیا سی، جو ہو بہو یعنی نال ملدا اسی۔ اوس
 زنانی نے شہوار قمیض پائی ہوئی سی، سر اُتے دُپٹہ سی تے اوہ ہٹھلی برتھ اُتے سُتے ہوئے اک
 منڈے دے سر ہٹھلا سر ہانہ ٹھیک کر رہی سی۔ اوس ٹیمسکرا کے میرا سواگت کیتا تے کیا،

”آؤ جی، پر ذرا ٹھہر یوہٹھا ڈی برتھ توں میں آپنیاں چیزاں سمیٹ لواں۔“

اک تیکھی مٹھی تے سُریلی آواز، تے دل وچ وس جان وال ٹھینھ پنجابی لہجہ۔ پر مینوں

یقین نہیں سی آرہیا کہ قرۃ العین حیدر نے اپنے گویاں وچ زندگی دا ایسا مسافر کر لیا ہے۔ اوہ زنانی اوس نالوں دس چندراں سال وڈی لگدی سی۔ اوس دے وال بالکل چٹے سن تے رُکھے والاں نوں اوس نے اک پھلوں جیسے جوڑے دے روپ وچ قید کیتا ہو یا سی۔ پائیاں توں کھسکیاں ہوئیاں کجھ لٹاں اوس دے کھڑے کھڑے منہ دے آئے دوا لے جھول رہیاں سن۔

اوس نے جتھو دھا کے میہ تو لئیے، سر ہانے تے چادر نوں چکنا چہیا تاں میں اوس نوں روک دتا، ”پنے رہن دیو جی مینوں سون دی اجے کوئی کاہل نہیں۔“

آہنا سامان اک پائے رکھوا کے میں برتھ دے اک پائے بیٹھ گیا۔ اوہناں دا سامان بڑی بے ترتیبی جیہی نال اپریں دونہاں برتھاں اتے دی کھلریا ہو یا سی۔ اک واری پھیر اوس نے میرے ول مُسرا کے دیکھیا، جیویں دھنواں کہہ رہی ہووے، جس دی کہ کوئی خاص لوڑ وی نہیں سی۔ پھیر وی اوس نعمت نوں میں آپے سفر دی شروعات لئی اک شہر ہلن ہی سمجھیا سی تے اندرے اندر خوش وی ہو یا ساں۔

”ہن اوہ باری دے سرباں نال مونہہ جوڑ کے کسے نوں کہہ رہی سی،“ میں کیہا، ”ہن آوی جاؤ، گڈی چل پنے گی۔۔۔۔۔“

یعنی لکھنویاں وانگ چنا سوہنا اُردو بول لیندی ہے، اونی ہی سونی اوہ اپنی ماں بولی پنجابی بول رہی سی۔ میریاں نظراں پلیٹ فارم اتے کھلوتے ہوئے اک پکی عمر دے سردار تے جا پیاں۔ اوہ نلکے توں مونہہ ہتھ دھوان ”کچھوں تو لئیے نال اپنی گلن داڑھی نوں پونجھ رہیا سی۔ اوس دے سرائے کیسری رنگ دا پرکا پچھیا ہو یا سی۔ اپنی گھروالی دی آواز سن کے اوہ باری کوں آگیا تے گرجویں پر بڑی نرم آواز وچ ”کچھ لکھا،“ کیہ گل اے یعنی؟ کجھ چاہیدے؟ سیو بڑے ودھیا وک رہے نیں، لے لئیے؟“

”لے آؤ۔“

اوہناں وچکار ہوئی گل بات دے اک شبد نے مینوں پھیر حیران پریشان کر دتا سی ”تاں ایس زنانی داناں وی یعنی ہے؟ اک واری دل وچ آیا کہ اکھاں مل کے غور نال اوس نوں دیکھ، کہتے سچ منج اوہ قرۃ العین حیدر تاں نہیں!“

اوس دا پتی کجھ چر بعد کافی سارے سیو تے کیلے چکی، آپنے آپ نال گلاں کر دیاں، اندر

آیا۔ واہ جی واہ، بڑے شاندار پھل مل گئے نے مزہ آ گیا۔

جدوں اوس دی نظر میرے اُتے پئی، اک دم سنجیدہ ہو گیا۔ ذرا کرڑی آواز وچ کچھن لکھا، ”تینوں ایس کمپارٹمنٹ وچ تھیں دتی گئی ہے؟“

ایس توں پہلاں کہ میں جواب دیندا، تن چار سٹوڈنٹ وگڑ وگڑ کر دے ہوئے اندر آ وڑے۔ اوہناں اُتے اوہ ورہ ہی پیاسی، ”اوئے، ایہ ہر کدھر مونہہ چکی آؤندے او؟ اساں پٹنے توں ریزرویشن کروائی ہوئی ہے۔ ویکھدے نہیں پئے ساریاں برتھاں فل نیں۔ چلو، بٹھ جاؤ، بکتے ہو رجا کے مرو۔“

مُنڈے شریف سن جاں پھیر رعب پیٹھ آ گئے سن اوس دے۔ آپنیاں کتاباں کاپیاں چُک کے اگے چلے گئے۔ عام کر کے اوہ کسے دی نہیں سُن دے۔ اک دو سیشن تک بول بُھارا تے شغل میلہ کر دے ہن۔ پھیر بڑی بے شرمی نال ڈھیلٹھاں وانگ ہسدے چو آؤندے جاں اک ادھی گال وی کڈھدے ہوئے اپنی منزل اُتے اتر کے تڑ جاندے ہن۔ مینوں ایہہ سردار اپنی گھروالی نالوں وکھری قسم دا بندہ لکھیا سی ویکھنا ایہہ سی کہ اوس نال سفر کج لنگھدا ہے؟

گڈی تڑ پئی تے اوس نے اُٹھ کے بوا اندروں بند کر دتا۔ اوہ کافی شانت نظر آ رہیا سی۔ کھڑے کھڑے نے داڑھی دی گٹی کیتی تے برتھ اُتے کھلریاں چیزاں نوں پرے سرکا کے میرے کول ہی بیٹھ گیا۔ کہن لکھا، ”معاف کرنا جی، اسیں بُھاڈی برتھ اُتے قبضہ کری بیٹھے ہاں تے ایہہ قبضہ چھڈن داوی ساڈا کوئی ارادہ نہیں۔ اتھے ساڈی وانف پئے گی، مجبوری اے جی۔ ٹھہانوں ای ذرا تکلیف کر کے اُپر جانا پئے گا۔“

ایہہ کہہ کے اوس نے ہسن دی کوشش کیتی پر اوس وچ کامیاب نہ ہویا۔ کدے تینوں تے کدے ٹھہانوں کہہ کے گلاں کرن توں اوس دے جذباتی ہون دا پتہ لگدا سی، جس ادھیکار نال اوس نے میری برتھ اُتے قبضہ کری رکھن والی گل آکھی سی، جے اوہ اوس نے اپنی پتی خاطر نہ منگی ہوندی تاں میں صاف انکار کر دینا سی۔ خیر، ماحول وچ اوس نے جیہڑا اتنا پیدا کر دتا سی، اوس نوں گھٹاؤن واسطے میں کیہا، ”ڈٹے رہو سردار جی! مینوں کوئی اعتراض نہیں۔“

”اچھا جی!“ دھنوا د کرن دی بجائے اوس نے حیرانی پر گٹ کیتی سی تے پھیر خوش ہو کے اپنی پتی نوں آکھیا سی، ”ویکھیا، میں کہند اسی نہئی بھٹھیک ہو جائے گا۔“

پھیر اوس نے مینوں کچھیا سی، ”تسیں جی لٹھو دے رہن والے ای او؟ ہاں، گڈی تاں لٹھو توں ہی چڑھے سو۔ لٹھو والیاں داوی جواب نہیں ہوندا، واہ جی واہ، سانوں جی لٹھو بارے فلماں ویکھیں بڑیاں چنگیں لگدیاں نیں۔ ہور کوئی فلم ویکھینے نہ ویکھینے، لٹھو دی نہیں چھڈ دے، واہ۔“

پھیر اوس نے اپنی پتی ول دیکھ کے کچھیا سی، ”بی اوہ آپنا جیہڑا لٹھو وال گوا آئدھی اے، سری واستو کدیاں لکھید ارگلاں سناؤندا ہوندے؟“

اوس دی عین ہس کے بولی، ”ہاں جی! پہلاں آپ، پہلاں آپ تاں کہن جیویں اوہ بھندا ای نہیں۔ جھک وی ماری ہووے تاں ابھی چاہوئی پہلاں اسیں او مارینے۔“ عینی دے ہاسے دی چھنکار کافی دیر تک میرے دل دماغ وچ گونج دی رہی۔ پھیر اوس نے اپنے ہاسے نوں بریکاں لا کے کیہا، ”سری واستو نے سانوں لٹھو والیاں دے بڑے پٹکلے سناے نے جی۔“

”اوہ جی، میں کیہا درجناں، کئی درجناں۔“ دونہاں نوں بے تہا شاہسدے دیکھ کے مینوں انج لکیا جیویں ماحول وچ بہار آگئی ہے، انج ہی میں چاہوند اووی ساں۔

”لو بادشاہو، ایہہ کیلے کھاؤ، تے ایہہ سیووی۔“

”بس جی، تسیں کھاؤ، شکر یہ۔“

”او جی سنگو نہ جی، سانوں پتہ لگ گیا جے کہ تسیں اصلی لٹھو والے ای او۔ پر ساڈا تاں ایس گل وچ وشواس ہے جی کہ دانے دانے اُتے لکھیا ہوندے کھان والے دانام۔ عینی ایہناں نوں اوہ گھٹا تاں سناؤرا، پچھلے سال والی۔“

ہُن مینوں دوسری عینی دی ہوند تے یقین آ گیا سی تے میں اوس نوں اک خاص خوشی دے پر بھاؤ پنڈھ سیو کٹ کٹ کے پلیٹ وچ رکھ دی نوں دیکھ رہیا ساں۔ اوہ ہس ہس کے دس لگی، ”پار سال جی، ایہناں نے اک سرکاری افسرنوں روٹی کیتی بڑی مشکل نال اوہ ساڈے گھر آؤن واسطے نیاں سی۔ نواں نواں آیا سی، سو کسے دے گھر جانوں جھندا سی۔ خیر جی، میں بڑے چواں نال مُرغا بنایا، پلاء بنایا تے خالص دہی گھیو دا سو جی کڑھا پر شادوی۔ ہو روی کئی کچھ بنایا سی۔ پر عین موقعے اُتے اوس نے آؤن توں تانہہ کر دتی، فون کر دتا بی طبیعت خراب ہو گئی ہے، اچانک۔ لو

جی، ایہہ تاں بڑے مایوس ہوئے اوس نوں لے آؤن لئی آپ کار لے کے ٹرپے پھیر

وی اوہی مایوسی ہی ہتھ لگی۔ مونہہ لٹکائی گھر واپس آئے تے اگے کیہ دیکھدے نیں کہ لیہناں دا اک پُرانا پارٹنر ڈرائنگ روم وچ بیٹھا ہے۔ اوس نال ٹھیکیداری دے معاملے وچ کوئی جھگڑا چل رہی سی اوس دن اوہ اچانک ہی صلح کرن آ گیا سی۔ خیر جی، صلح تاں ہو ہی گئی تے میرا نہیاں پکایا وی سکا تھ ہو گیا۔ ایہہ وی بڑے خوش سن۔ اوس دے مونہہ اُتے ای کہن لگے، ”اُج دے کھانے اُتے جدوں ساڈے پُرانے پارٹنر دے ناں دی موہر لگی ہوئی سی تاں اوس نوں کوئی ہو رکیویں کھاسکدا سی جی۔“

سردار نے اُچی اُچی مسدیاں کیہا، ”تے اوہ نیچر بھیناں والا قصہ؟... اوہ وی تاں سنا ذرا لیہناں نوں۔ اوہ وی بڑا دلچسپ ہے جی۔“

”اوجی اوہ وی سُن لو،“ ساڈے گُوا آئندھ وچ دو بھیناں رہندیاں نے بڑیاں چنگیل نے وچا ریاں۔ نالے بڑیاں ای ملا پڑیاں۔ پر بد قسمتی نال دونہاں دی شادی نہیں ہو سکی، چالی چالی، پتلی پتلی سالوں دیوں ہو گیاں نیں۔ آپنے گھر عید بقر عید اُتے سانوں ضرور بلاؤندیاں نیں جی۔ ساڈے نال اوہناں دی بڑی پُرانی سانجھ ہے جی۔ اک واری اسیں اوہناں نوں انوائٹ کیتا تاں کہندیاں رہیاں نہ جی ایہہ تاں ساڈا اتیو ہار ہے۔ جی سُنیں ہی آئیو۔ پر اسان وی ضد کر لئی سی، اسیں واری عید ساڈے گھر ہی منائی جائے گی۔ اسیں وچ ہوندا ای کیہ اے بھلا سیویں تے ہو رکھانے ای تاں بناؤنے ہوندے نیں، اوہ سمجھ کجھ بناؤن میں وی جاندی ہاں۔ اصل وچ سیویں بناؤنیاں تاں میں اوہناں نیچر بھیناں توں ای سکھیاں نیں۔ خیر جی، عید دا دن وی آ پہنچیا۔ اسیں میز اُتے کھانا سجائی بیٹھے اوہناں نوں اڈیکدے رہے ہی سُن آؤندی ایں، سُن آؤندی ایں۔ اڈیکدیاں نوں جی، پورے دو گھنٹے ہو گئے تاں میں پریشان ہو کے ایہناں نوں کیہا ’جا کے دیکھو تاں صحیح کیہ گل اے، آئیاں کیوں نہیں سُن تک؟‘ تے جی اوہ تھے پہنچ کے لیہناں نوں پتہ لکھا کہ اوہناں دے گھر تاں مُراد آباد توں کئی رشتے دارا چانک آ گئے ہن، اوہ تھے فساد ہوئے سن ناوچا رے مصیبت دے مارے نیں زانائیاں تے مرد رلاملا کے پورے پندرہاں جنے۔... تے دوویں نیچر بھیناں پریشان سن تے متھے اُتے ہتھ دھری بیٹھیاں سوچ رہیاں سن کہ اوہناں لئی کھانا بنائیے جاں ساڈے گھر عید دا پہلا پریتی بھوج کرن جائیے کیہ کرئیے تے کیہ نہ کرئیے؟ تے جی، ایہہ ساڈے، اوڈے دل والے بندے نے ساریاں نوں اگے لالیندا۔ ایسے موقعے تے ذرا وی

نہیں گھبراؤندے۔ کہندے ’چو چو ساڈے گھر، سبھ لنی کھانا تیار ہے، واہیلو رودی بڑی کرپا ہے‘ تے جی شمس سج جانوں مینوں کوئی وی چیز دوبارہ نہیں سی بناؤنی پئی۔ انج لگد اسی جیویں اوہناں ساریاں لئی بی چا رھی پکائی بیٹھی ساں۔ سھناں ڈھڈ بھر کے کھا داتے سیساں دیندے گئے۔

اوہ دوویں نیچر بھیناں وی خوش سن۔

بڑیاں ای خوش سن شمس آپ سمجھدے او۔ ”سردار نے پٹ اُتے زوردار دھپھا مار دیاں ہویاں کیہا، دیکھیا ناہن تاں یقین کرو گے ہی کہ کوئی کسے داحصہ نہیں کھاندے۔ جووی جسمدے نصیب دا ہوندے، اوس نوں اوہی کھاندے۔ تے ضرور کھاند اچے۔ آج توں میری گل پلے پنھ لو، تے لو ایہہ سیو کھاؤ۔ ہن تاں لٹخو والیاں والی سنگ تھجک نوں اک پاسے رکھ دیو بادشاہو۔“

سیو دے جنے ٹکڑے یعنی نے میرے سامنے رکھے، میں پُپ چا پ کھا گیا ساں تے حیرانی نال اوس سردار ول دیکھدار ہیا ساں۔ اخروٹ دے سخت چھلو وچوں نکلی نرم، گری ورگا نکلی سی اوہ، اک دوجی ہی قسم دا بندہ۔

اچانک اوہناں دے لڑکے نے پاسا پر تیا تے دوئے اوس اُتے جھک گئے۔ سردار نے کیہا، ”سیو کھایں گا؟ کھا لے پترا، بڑا مٹھاتے پولا پولا ای۔“
پر منڈا پھیر سوں گیا سی۔

جدوں سردار میرے کول آن کے بیٹھیا تاں میں کُچھیا، ”انج کا کٹھیک تاں ہے؟“
”بس جی واہیلو رودی کرپا ہے،“ اوس نے بڑے ٹھہرے نال کیہا تے پُپ ہو گیا۔
پر مینوں اُلجھن وچ ویکھ کے عینی بولی،

”جدوں ساڈا کا کاجمیاں سی، بڑا کمزور سی۔ ڈاکٹر نے کیہا سی، لیہدے دل وچ چھیک ہے، جدوں تیک اپریشن نہیں ہوندا، ایہہ ٹھیک نہیں ہوئے گا۔“ چار سالوں دا ہو یا تاں اسیں اسیں نوں ولور لے گئے۔ اودوں ساڈتھ انڈیا وچ اوہی سبھ توں وڈا ہسپتال ہوندا سی تے دُوروں دُوروں دل دے مریض لیئے جاندے سن۔ ساڈے جکے دا اپریشن تاں کامیاب ہو گیا پروڈے ڈاکٹر ہوراں نے دسیا کہ اک اپریشن ہو کر تاپئے گا،

جیسو اپنڈراں سال دی عمر توں پہلاں نہیں ہوسکدا۔ اوہوں پھیر لے آؤنا۔ اج کل اوہی ڈاکٹر وی دے بھتوں وڈے ہسپتال وچ ہے۔ ساڈے کول اوہناں دا خط وی آیا اے۔ اوہتھے جان توں پہلاں اسیں دربار صاحب دے درشنا لئی جا رہے ہاں امرتسر۔“ کہندیاں کہندیاں اوہدیاں اکھاں بھر آئیاں سن۔

’واہیکو رو، واہیکو رو‘ بولدیاں سردار نے آپیاں تھل آھاں نال اپنی پتی ول تکیا سی تے پھیر میتھوں پوچھیا سی، ’’سیں وی امرتسر جا رہے ہو جی؟‘‘

’’میں لاہور جا رہیاں۔۔۔۔۔‘‘

’’اچھا جی! تاں سیں پاکستان دے رہن والے او؟‘‘

لاہور داناں سن کے دوویں حیرانی نال ترکے سن تے عینی کئی پل تک میرے ول تکی رہی سی۔

’’کدیں او تھوں داہی ہوندا ساں، ونڈ نہیں ایدھر آ گیاں،‘‘ کہندیاں ہوئیاں مینوں محسوس ہو یا سی کہ ایہہ رہس گھلن کچھوں کہ میں وی اوہناں دا علاقائی بھراہاں، ساڈیاں گلاں دی دلچسپی مک جینگلی پرانج نہیں سی ہو یا۔ عینی نے بڑی آسکنا نال کچھیا سی، ’’سیں لاہور وچ کتھے رہندے سو؟‘‘

کدے کدے انج وی ہوندا ہے کہ آپنے سوال دا جواب وی سوال وچوں ہی لہہ پیندہ ہے۔ مینوں اوس دیاں آھاں وچ حیرانی تے خوشی دے پردے اکوئیں سر کدے دکھائی دتے، ’’سیں مشٹمری پارک کول رہندے سی نا؟ ساڈے مکان دے بالکل سامنے جتھے تلو تلو پارک ہوندا سی؟‘‘

تے میں اچانک ہی جیویں یاداں دی دھند دیاں کئی تیہاں نوں پاڑ کے تلو تلو پارک والے آپنے حجرے ورگے اکواک کرائے دے کمرے وچ جا پہنچیا ساں۔ ہیرا مند سوز وی میرے نال ہی رہندا ہوندا سی۔ اسیں ریلوے دیاں دکھو دکھو رکشاپاں وچ اپریٹنس شپ کر رہے ساں۔ سویرے سوکھتے ہی جدوں لوکی ہوا کھوری کرن واسطے آپنے آپ نوں گرم کپڑیاں وچ لپیٹ کے نکلدے ہوندے سن، اسیں تیل نال داغ و داغ ہوئے کپڑیاں، بوٹاں تے ہیٹاں وچ جے مغلپورے ول جا رہے ہوندے ساں۔ ہزاراں آدمیاں تے مشیناں دے کن پاڑویں رو لے،

انجناں دیاں چیرکاں، لوہے دے رنگ

کھادے ڈھانچیاں، دھوئیں تے دھوڑی ہواڑھ وچکاراٹھ گھنٹے بتا کے جدوں اسیں
واپس آؤندے تاں ساڈے دل دماخ لاہور دے حُسن تے رُمانک ماحول وچ پرت آؤن دی
خوشی نال بھرپور ہوندے۔ ساڈی اُنی ویہ سال دی اوس عمر دا زمانہ ساڈے سائیک رُجھن دی
پرکھتلائی بڑا ڈھکواں سدھ ہو یا سی۔ دیکھن، محسوس کرنا، ٹکی ٹکی گل لئی ترسنا تے کجھ لکھن لئی
آپنے آپ نوں ہر ویلے تیار برتیار پاؤنا، ساڈے لئی اک اُن ڈھکی دُنیاں نوں لہہ لین برابر ہوندا
سی۔ میں سوچی (آپنے ساتھی نوں میں ایسے ناں نال بلاؤندا ساں) نوں اشارے نال دکھایا،
’ایہ ہر دیکھ یار، پٹھا اک ہور زنانی لے آئیے۔ ٹوٹا اے، نرا ٹوٹا۔‘

ساہنے مکان دی دوجی منزل دے لوہے دے چمچے وچ چن ورگی نویں زنانی نال کھڑا
اک لہاں، اُچا، ہانکا سردار کسے گل اُتے اُچی اُچی ہنس رہیا سی۔ پراونیس دینس اسیں اوس دی پہلی
بتنی بارے کجھ زیادہ ہی سوچ رہے ساں۔ اوہ عمر وچ سردار نالوں وڈی جا پدی سی۔ اسیں لٹھدے
مہدے اوس ول غور نال دیکھدے ہوندے ساں تے اوہ آپنی عینک دے شیشیاں پچھوں بڑیاں
کسیلیاں نظراں نال سانوں گھور دی ہوندی سی۔

”میں تے تہا نوں پچھان ہی نہیں سکیا جی مدتاں ہو گئیاں نیں، چہرے بدل گئے نیں،
عُمر اں ڈھل گئیاں نیں۔ پہلاں جہاں دے وال شاہ کالے ہوندے سن، ہُن چٹے برف ہوئے
ہوئے نے۔ خیر جی، اوہ زمانہ بڑا خوب ہوندا سی بڑا ای ودھیا،“

پھر سردار نوں جیوویں اپنا نک ہی کجھ چیتے آ گیا ہووے۔ اوہ اُٹھیا تے اُپرلی برتھ
اُتے پئے بریف کیس وچوں اک بوتل کڈھ لیا۔ تے کہن لگا، ”اوجی، تئیں تاں لاہور کل ٹیک
ہنچو گے تے آپاں اُجے اتھے آ پنا لاہور وسا لیندے ہاں۔ یعنی، ذرا نوکری وچوں دو گلاس تاں
کڈھ تے فلاسک وچ ٹھنڈا پانی وی ہوئے گا،“ کسے سمجھدار بتتی وانگ ہی اوس نے اعتراض کرنا
وی آپنا حق سمجھیا، ”گڈی وچ بلو کرنا مناسب ہوئے گا؟“

”کیہ کرے؟ لاہور داؤ کر سُن کے رہیا ہی نہیں جاند اپنا۔ لی، جھٹ پٹ کڈھ دے
گلاس، باؤ جی ہوویں وی کیہ یاد کرن گے لاہور دے رشتے کسے مضبوط ہوندے نیں۔“

اوس نے دو گلاس وچ پا کے اک میرے ہتھ پھڑاندیاں کیہا، ”پھر اوئے باؤ،“ تے

آپ آپنا گلاس چمک کے بولیں، ”لاہور دے نام۔“ تے گٹا گٹ پی گیا۔

میرا انتظار کیسے بغیر ہی اوہ ادھا گلاس ہو چڑھا گیا تے بولیں، ”لاہور مینوں ایس کر کے نہیں بھلدا کہ میری زندگی دی جدو جہد اوتھوں ہی شروع ہوئی سی اوہ شہر نے مینوں جیوندے رہن اُتے، تے نویں سریوں جیون جنگ لڑان لئی پریریا سی۔ میں لاہور دا ٹھہر تزار ہاں، کیونکہ مَن میں جو کچھ وی ہاں، اوس کچھ لاہوری خون دا بڑا تھہ ہے، جواں جوی میریاں رگاں وچ دوڑا پیا ہے۔“

میرے ہتھ وچ پھڑے گلاس ول دیکھ کے اوس نے نقلی جیسے ٹھکے نال کیہا سی، ”اوباؤ، مَن تک ایس نوں لئی اوتھیں مکاتے دُوجا بنائیے۔“

یعنی جو مَن تک ساڈے ول بڑی دلچسپی نال دیکھ رہی سی، بولی، ”ایہناں دے ماں باپ تاں سکھر وچ رہندے سن، پر ایہہ زیادہ ساں لاہور وچ ہی رہے نیں۔“

”اوجی، پہلے دس سال ہی سانوں آپنے بھاپے نال رہنے نصیب ہوئے سن، تے بس۔ اوہ ریلوے ڈرائیور سن جگہ جگہ بدلیاں ہوندیاں رہندیاں کدے کراچی، کدے کوئٹہ۔ فورٹ انڈیمان، ایران دے بارڈر دے زائد ان وچ وی رہے۔ جد ساڈی ماں نے، وائیکو رو اوس دا سو رگ وچ واسا کرے، دھڑا دھڑنچے پیدا کرنے شروع کر دتے، اوہناں نے سبھناں نوں لاہور وچ اک مکان لے دتا، کیہا مَن اتھے ہی رہ کے پلو، وڈے ہوو تے پڑھو، رٹائرڈ ہون توں کچھ سال پہلاں اوہ وی ڈیوٹی کنٹرولرین کے لاہور آ گئے سن۔ مَن بکتے نہیں جواں گا، اتھے رہ کے بچیاں دی دیکھ بھال کراں گا ایہناں دے ویاہ کراں گا۔ پر اے تن وڈے مُنڈیاں نوں ہی ٹھکانے لا سکے سن کہ وائیکو رو نے آپنے کول بکالیاں اوہناں نوں۔ تن مُنڈے تے تن ٹکڑیاں اے باقی سن۔ اوہناں وچ میں سبھ توں وڈا ساں۔ ساڈی ماں بڑی حوصلے والی زنانی سی جی۔ اوس نوں دیکھ کے میں وی سو نہ کھالنی کہ پہلاں بھین بھراواں دی پڑھائی مکمل کراواں گا۔ اوہناں دے ویاہ کراں گا، پھیر آپنے بارے کچھ سوچاں گا۔ اوہ زمانے وچ وڈے ہتے کنیڈا، امریکہ ول نکل گئے سن۔ اوہناں پٹ کے کدے سار نہیں لئی۔ خیر جی، ایٹور نے بڑی کر پا کیتی چھوٹے بھین بھرا سارے ہی محنتی سن، پڑھن توں جی نہیں سن چراؤندے۔ کوئی انجینیر دی گھر والی بن گئی، کوئی پرنس مین دی۔ جیہڑی ڈاکٹری پڑھ رہی سی، اوس نے آپے اک ڈاکٹر نال لومیرج کر لئی۔ دو بھراواں وچوں اک فارن سروس وچ ہے، دُوجے داموٹر پارٹس دایرٹس ہے تے اپنا وی جی۔

اودوں تیک میری عمر بتی سال توں اُتے ہو گئی سی جی۔ نکلیاں موٹیاں نوکریاں کردے دے، واڑھی
 مچھاں وچ دھولے آؤن لگت پئے سن، تے جی مینوں آپنی گڑی دین لئی کوئی تیار نہیں سی ہوندا۔
 ”ایہہ کیہہ مائیں کھول بیٹھے اوسیں؟“ اچانک اوس دی گھر والی نے اوس نوں ٹوکیا۔

”بئی ایہہ رمان ہی تاں ساڈی زندگی ہے۔ یعنی، رام نوں ایو دھیا وچوں بنواس ملیا
 سی تے سناں لاہور وچوں۔ اوہ تاں لنکا فتح کر کے اپنے گھر س مُز آئے سن، پراسیں انج سوچ
 وی نہیں سکدے، کوئی سمبھاونا ہی نہیں۔ سانوں آپنے جیتے نوں دُہراؤن داتاں حق ہے نا، جو
 لاہور نال جُز یا ہو یا ہے؟“

میرے دل بھوں کے اوہ پھیر کہن لگا، ”تاں، ہاں باؤ جی، میں کہہ رہیاں، کوئی
 مینوں آپنی دھی دین لئی تیار نہیں سی اودھر میری مسیر بھین کو آری بیٹھی سی خاصی عمر ہو گئی سی اوس
 وچاری دی۔ مینوں ویکھدیاں سار ساڈی ماسی نے آپنی بھین ساہنے جھولی اڈلی، تے کیہا،
 ”مسلماناں نوں تاں کوئی کچھ نہیں آکھدا۔ رشتے داریاں وچ جی دیاہ کر دیندے نیں۔ کاہدی بُرائی
 اے ماواں الگ الگ نیں تے پیووی۔ میری منیں تاں ہننے منگتی کر دیئے۔“ تے جی ساڈی ماں نے
 اوسدی من لئی۔ اسیں وی آپنی ماں دا دل رکھن لئی من گئے بھادیں اوہ گڑی بالکل پسند نہیں سی۔
 جے کسے گڑی نے میرے دل وچ کدے کوئی تھن بنائی ہے تاں اوہ ہے یعنی ایہہ جیہڑی تھہ ڈے
 ساہنے بیٹھی ہوئی ہے۔“

اوس نے آپنی چنی ول بڑے پیار نال دیکھیا۔ اوہ ایس عمر وچ وی شرماء گئی تے لگی
 اکھاں ہی اکھاں وچ اوس نوں گھر کن ”بس ہن ہو ر کچھ نہ دسیو۔“ پر اوس نے آپنی رام کہانی جاری
 رکھی تے گھٹ گھٹ پیندا وی رہیا۔

”اوسیں سُن کے حیران ہوو دگے کہ میں ٹرک ڈرائیوری وی کیتی ہے۔ دُوروں دُوروں
 تیل دے ڈرم لہ کے لاہور دے کارخانیاں وچ پہنچانداریاں۔ اک داری لاہور دے مغلوپورہ
 پُل اُتے میرا ٹرک اُلٹ گیا سارے ڈرم رُڑھ گئے۔ کالے موبل آکل دادریا وگ ٹریا۔ دفتر اں
 نوں چار ہے باؤ تے پڑھن چار ہے بچے اُن گنت لوک، میرے ساہنے،

اوس اُتوں تلک تلک ڈگے۔ اوہ سین مینوں آج وی یاد ہے۔ تے یاد ایس کر کے ہے
 کہ اوس دن ہی میری منگتی ہوئی سی تے مینوں ٹھانے پھر ادا گیا سی۔ مالک داہنراں دا اٹھسان جو

ہو گیا سی۔“

اوس دی چنی نوں شاید نیند آؤن لگ پئی سی جاں پھیر اوس سون دا پہانہ کرن لگ پئی سی۔ آپنے پتر کول تھوڑی جیہی جگہ بنا کے لیٹ گئی۔ اوہ آپنی چنی ول ڈونگھیاں نظراں نال تک رہیا سی۔ جدوں میں ”کچھیا“، ”سئیں لیہناں نوں یعنی کیوں آکھدے او؟ کیہ تہا نوں اُردو دی مشہور لیکھکا قرة العین حیدر دیں کہانیاں وچ اپنی دلچسپی اے؟“

اوہ حیران ہو کے ”کچھن لکھا“، ”کیہو می مشہور لیکھکا؟ میں تاں کدے اُردو اخبار وی نہیں پڑھیا۔ شعر و شاعری دا وی بس اپنا گوشق اے کہ کدے کدائیں افسراں دے حکم نال مشعریں دے اُچی قیمت دے بکٹ خریدنے پے جاندے نیں۔ اُنج ایس دا پورا ناں انت کور ہے میں پیار ناں ایس نوں یعنی کہن شروع کر دتا سی، بس۔ ایہہ کنج آئی؟ بس، ایس نوں وی اک اتفاق ہی سمجھو جی کہ ایس دامیرے نال رشتہ ہو گیا۔ جدوں لمے عرصے تک میری پہلی گھر والی دے کوئی بچہ نہ ہو یا تاں میں ماسی توں آپنی چھوٹی سالی یعنی داہتھ منگ لیو نہ ایہہ تاں کسے ہور نوں چاہندی سی۔ مینوں پتے اوہ لاہور وچ ہی ماریا گیا سی۔ اوس دا ذکر اسیں کدے نہیں کردے۔ پر میں ایس دیاں اکھاں وچ تیر دیں غم دیاں پرچھائیاں نوں سمجھ لیند اہاں تے ایس دے من دا بھار ہولا کرن خاطر کوئی گیت سناؤن ہیٹھ جاند اہاں۔ جس نوں سُن کے ایہہ دیاں اکھاں وچ اٹکے تھڑ وچھر جاندے نے۔“

کہہ کے اوہ ہولی ہولی گنگناؤن لکھا،

’ایہہ او دھر لگ لگ ہسن،

شکلاں شہروں پار دیاں۔

روحاں وانگوں کولوں لکھن،

مہکاں باسی ہار دیاں۔

قبرستان دے رستے دس،

کوکاں پہریدار دیاں۔‘

(مُعرِ نیازی)

گاؤندے گاؤندے تھڑ وگ تڑے سن۔ اوہ کئی بل تک اوس ول دیکھدا رہیا، پھیر بولی، ”ہونی نوں کون نال سکدا ہے؟ مینوں ایہہ زنانی وی بچہ نہیں دے سکی۔ پہلی عورت دے

پیٹوں ہی زکا پیدا ہوا جس نوں ایہہ ہک نال لائی بھر دی ہے۔“
 ”پرایہناں دی شکل اُردو والی یعنی نال ان بن ملدی ہے۔“ میں حیران ساں تے سُتی
 پئی عینی دے دل کش چہرے دے نور وچ گواچیا ہویا ساں۔

اوس نے جیویں میری برقی توڑن لئی ہی کیہا سی، ”اوچھڈو جی، کیہ رکھیا اے لیہناں
 گلاں وچ؟ ایہہ دُنیاں بڑی وڈی ہے اکو جیہے کئی ناں مل جاندے نے تے کئی کئی شکلاں صورتاں
 وی۔ پرتسیں انج کدے نہیں سُنیا ہوتا کہ کوئی شہروی فلاں شہر نال ملدا ہے۔ لاہور، لاہور ہی سی۔
 چکوا پنا گلاس آ پاں آخری جام وی لاہور دے نام ہی کرئیے۔“

سفرنامے

خالی

پاکستان یا ترا

اپریل 2006ء وچ میرے ماپے میں تے میرا نکا بھرا پاکستان گئے ساں۔ اسیں اوہتھے دس کو دیہاڑے رہے۔ گئے اسیں سکھ یا تریاں دے جتھے نال پاکستان دے تاریخی گُردواریاں دی یا ترا تے وسا کھی ویلے ساں پر اسیں گُردواریاں دے کول منے آلیاں تھاواں تے اوہ شہر تے قصبے وی ڈٹھے جتھوں اسیں لنگھے ساں۔ نالے ون پوناں بندیاں نال گل بات دی کیٹی۔

سانوں ویزے دا پک تے جان دی تاریخ (10 اپریل) توں صرف اک دیہاڑے پہلاں ہويا۔ اسیں اوہ دن نماشیں، امبرسر لئی نکل پئے، جتھوں اسیں پاکستان جان والی ریل گڈی چڑھنا ہا۔ ویزہ لگا سی پندرہاں دناں دا تے سانوں حسن ابدال (گُردوارہ پنجہ صاحب) ننکا نہ صاحب، منڈی چوہڑکانا (گُردوارہ سچا سودا) لہور (گُردوارہ ڈیرہ صاحب) تے کرتار پور جانے دی اجازت ملی سی۔ پر اسیں ایمن آباد دے ہار دیاں تھائیں وی گئے جتھے کنیں تاریخی گُردوارے ہن تے اسیں کرتار پور جان واسطے او تھوں لنگھنا وی ہا۔

پاکستان اسیں جیہڑیاں دی تھائیں ڈٹھیاں جاں جتھوں اسیں لنگھے اوہ ساریاں صوبہ پنجاب وچ ای نیں۔ پاکستان ریوے نے سکھ یا تری سیشنل ناں دی اچھی گڈی چلائی سی، جیہڑی سانوں امبرسروں حسن ابدال، اگوں ننکا نا صاحب (جیہڑا بن وکھرا ضلع بن گیا اے) تے لہور تے اخیر چکھانہ امبرسر لے آئی۔ اسیں سچا سودا تے کرتار پور لوکل بساں وچ پُرس دی را کھی وچ گئے۔

حقی گل اے بی صوبائی حکومت نے یا تریاں دی را کھی لئی جو ہوسکد اسی اوہ کیئا۔ جتھا

جتنے وی گیا، اوتھے چوکی پلس ہوندی۔ پنجاب پلس دے خاص دستے ریل گڈی وچ وی ساڈی
 راکھی کر دے سن۔ میں بارڈر پار دی پنجاب پلس دے ہتھیار ویکھ کے بیٹوں ڈریا ہویا ساں۔
 نکلیاں کول ایم پی 5 پستول، (مڑ جان والے بناں آئے وی بن) تے ایس توں وکھڈو جیاں کول
 عام 9 ایم سی ایم سی آٹومیٹک بند وقاں ہاں۔ ریوالور تے گھوڑاچا ڈھن آلیں پُر انیاں بند وقاں
 وچ وچ دس پیندیاں سن۔ اک لوے سپاہی، جیہڑا میرا بیلی بن گیا سی، ڈیوٹی توں ویلھے ہو کے،
 مینوں دسیا جے پاکستانی فوج کولوں جئے ای لہھی G-3 رائفل نال سدھانٹا نہ مارے تاں جہاز وی
 ڈھایا جاسکدا اے۔

ستھریاں نکلیاں پک اپ گڈیاں نال ایہہ ٹویونا لینڈ کروڑراں دی سن، جیہڑیاں
 ساریاں اوہناں امریکی قانون توں پہلوں لگیاں گئیاں سن، جیہناں ایہو جیہیاں نکلیاں گڈیاں
 توں سڑکاں توں پٹھان ٹرنے دی اجازت نہ دے کے لہہناں توں سڑکاں بنا چھن جوگا چھڈیا ای
 نہیں سی۔

بارڈر پار پلسیاں دی صحت وی اپنے ہندوستانی پٹی بھراواں نالوں چنگی لگدی سی کیوں
 جو دھمے ہوئے ڈھڈاں دی گتتری گھٹ سی۔ ایہدی وڈی وجہ ہندوستانی پلس دی گھڑدار وڈی
 عادت ای ہونی اے۔ تے فیر مقامی لوکاں نال اوہناں دا ورتار وڈی بارڈر توں اُری پنجاب پلس
 نالوں گھٹ کھڑا سی۔ لوک ایہناں نال انج گھلیاں مشہوریاں کر دے سن، جیہدی ہمت ہندوستانی
 پنجاب وچ کوئی نہیں کر سدا۔ ایہدی وجہ کیہ ہو سکدی سی؟ خورے چٹنی صحت اوہناں دا مزاج وی
 چرگار کھدی اے۔ میں کوئی کچی گل نہیں کر سدا۔

پاکستان دیاں گڈیاں دی گل رہی پاسے، ایہہ ساریاں باہریاں بنیاں ہوئیاں نہیں
 کیوں جو اتھے گڈیاں دا کوئی مقامی برانڈ نہیں۔ ہک گل ہووڑی دلچسپ سی۔ نکلیاں گڈیاں وچ
 پاکستانی پنجابیاں دی پسند مار وتی 800 سی سی (جیہڑی اوتھے سوزوکی مہران دے تاں نال وکدی
 اے) تے آٹو نہیں۔ ہوٹل اسٹینڈرووی تھیریاں نہیں۔ موشیور لیٹ جوائے وی ہے، جیہڑی ڈائیو
 دے دیوالیہ ہون تے جنرل موٹرنوں وکسن توں پہلوں ہندوستان وچ ڈائیو ماٹز دے تاں نال
 وکدی ہوندی سی۔ پتا نہیں جنرل موٹرا ایہہ گڈی مڑ ہندوستان وچ ٹھلسی کہ نہ۔

ہندوستانی سوزوکی آلیں ساریاں گڈیاں پاکستان وچ بملدیاں نہیں۔ پر اوہ ہووڑ

ناواں توں وکدیاں نیں۔ کجھ گڈیاں تھوڑیاں ہو ویاں نیں۔ مثل دے طور تے ماروتی جیسی نالِ بِلدی گڈی پاکستان وچ سوزوکی پوٹھوہار دے ناں نال وپگی جاندی اے، جیہدے اُتے پچھلے پھیاں دا فاصلہ ماروتی جیسی نالوں کافی گھٹ اے پر ایہہ زمین توں کافی اُچی اے۔ (ایہہ کوئی پکی گل کوئی نہیں) جیہدی وجہ توں چوکی سترانی گڈی اے تے سڑک توں بناں چلن لئی چوکی منسب اے۔ تے اسٹیم پاکستان وچ سوزوکی مارگلہ دے ناں نال وکدی اے۔ کلئس ناں نال اسٹیٹ کاریاں شیٹن وینگن دی شکل وچ وی بِلدی اے۔ مَندی گل ایہہ اے کہ سوزوکی ایدھر ہندوستان ہار بہوں وکدی اے۔

پاکستانی تے ہندوستانی کاراں دا ہکو جیہا ہوتا، اتھے ای نہیں مُلدا۔ ہونڈا پاکستان تے ہندوستان وچ سٹی تے اکارڈ دے ہکو ماڈل و سچدا اے۔ نیو ناوی کرو لا دا او بی ماڈل و سچدا اے پر ڈیزل انجن نال لا کے۔ ماگھیاں کاراں وچوں کئی مرستہ یزیز دے ماڈل وی دے۔

میرے خیال وچ پورے نے لبورو وچ اپنی دکان کھولن توں بعد کہیں 911 کوچے وچ چلکیا اے پر میں ایہہ سڑکاں تے چلدے نہیں ڈٹھے۔ پاکستانیاں دیاں موٹر سیکلاں مینوں کجھ باہلیاں چنگیاں نہیں لگیاں۔ پر ایہہ ایس واسطے وی ہوسدا اے کہ مینوں نکلیاں فور سٹروک گھٹ تیل ہالن آلیں سواری دیاں موٹر سیکلاں دا کوئی ایذا شوق نہیں۔ ہونڈا سی سی ڈی تے سی ڈی ہنڈ ریڈ بڑیاں پسند کیتیاں جاندیاں نیں۔ یا ماہاتے سوزوکی دیاں موٹر سیکلاں وی چلدیاں نیں۔ چین دے وژن نال چاپانی وکری تے بڑا فرق پیا اے۔ کیوں جے اوہ مل وچ چینیاں نال نہیں رل سکدے۔ چینی موٹر سیکلاں چنگ چلی تے پاک ہیر وور گے ناواں نال وکدیاں نیں۔ میں جیہناں موٹر سیکل سواراں توں پچھیا، اوہناں دسیا کہ چینی کوالٹی وچ جاپان توں بہوں کچھے نیں پر مل ہتھوں وکری تے چوکھا فرق پے جاند اے۔

مینوں وڈیاں (12bhp) موٹر سیکلاں (بھاویں دو جی دنیا دے حساب وچ ایہہ وی کوئی وڈی گل نہ ہندی) یاں اوس توں ودھ پاور بائیک کلاس دی کوئی موٹر سیکل نظر نہیں آئی۔ میرے خیال وچ فور سٹروک سواری دیاں موٹر سیکلاں توں اگے صرف سپر موٹر سیکلاں نیں جیہڑیاں پاکستان وچ صرف وڈے امیراں کول نیں۔

اک عجب شے جیہد اذکر خاص کر کرنا چاہنداں اوہ پھٹ پھٹ سیواہار دے موٹر سیکل

رکشتے نہیں، جیہناں وچ سو سی۔ سی۔ دائو سڑوک موٹر سیکل دا انجن تے چسز داوی کجھ حصہ ورتیا جاند اے۔ برانڈ نال جیہڑے میں ڈٹھے اوہ چنگ چی تے سوزو کی بان۔ ایہ ہر لے پنجاب دے جتنے حصے میں پھرے، ہندوستان ورگے آنور کشتے میں صرف لہورامی ویکھے، جیہناں دی کنٹری موٹر سیکل رکشاں نالوں کافی گھٹ سی۔ مینوں صرف پیا گودے بنے نظر آئے۔ سیکل رکشتے بھاویں مشینی سواری وچ نہیں آوندے پر ایہہ گل ضرور کراں گا کہ میں ایہہ ایہ ہر لے پنجاب وچ نہیں ڈٹھے۔

ہُن گڈ پیں دے بھتوں وڈے نمونے دی گل کرنے آں، جیہناں ہندی فلم (غدر) ویکھی اے اوہنوں نوں سمجھ آ جاسی کہ میرا آکھن دا مطلب کیہ اے کہ پاکستانی پنجابی اپنے ٹرک بڑی محنت نال شنگھار دے نیں۔ ٹرک پرانے زمانے دے بیڈ فورڈ تے ڈاج دی تھاں ہن۔ نسان، مٹسوبشی، مزدا تے ہینوں دے ہوندے نیں پر سو بنے او تنے ای نیں۔ کجھ پرائیویٹ بساں وی اینیاں ای شنگھاریاں جاندیاں نیں۔

جس ویلے میں ویسٹ پنجاب دیاں گلاں سُنا نیاں تے اپنے شرماجی آکھن لگے، کاراں موٹر سیکلاں تے بندو کاں چھڈ تے کجھ ٹریڈزیاں اُل ویکھ تے ہو سکے تے وواہ واسطے کوئی لہہ۔ اصل وچ کافی عرصہ پہلوں میں سبی کر لیا سی کہ ٹریڈزیاں میتوں کجھ چوکھا پسند نہیں کردیاں تے اوہ دے بعد حیاتی کافی سوکھی ہو گئی اے۔

پک گل ہو کر ن والی اے۔ پاکستانی پنجابی ٹریڈزیاں شلوار قمیض پوندیاں نیں تے موڈھیاں تے سو بنے رنگ دا اُتالیندیاں نیں، جیہڑا اکثر سر کچن لئی وی ورتدیاں نیں۔ میں آکھاں گا کپڑے پاؤن دا ایہہ طریقہ عزت والا اے۔ میرا تے ایہہ خیال اے کہ آزادی تے ترقی دا مطلب ایہہ اے جے ٹریڈزیاں جتنی ہو سکے چنگی پڑھائی کرن تے عزت آ لے پیشیاں وچ جان۔ لہندے پنجاب دیاں سوانیاں ڈاکٹر، وکیل تے استاد، پلس آلیاں تے ہو کیہ کجھ بن کے ایہوای کر رہیاں نیں پر کپڑے شرماں آ لے پا کے۔

میرے خیال وچ عورتاں دانگ وکھا ونا صرف اک پیشے وچ ضروری اے۔ بھتوں پُرانا پیشہ تے ایہہ مقصد جنیاں نوں مگر لاؤن توں علاوہ کجھ نہیں ہو سکدا۔ لہندے پنجاب دے جنے وی شرماں آ لے کپڑے پاؤن وچ سوانیاں توں گھٹ نہیں۔ چوکھے روایتی شلوار نمونے پاؤندے

نیں تے چنگے لگدے نیں۔ شلوار قمیض توں علاوہ کپڑے عام طور تے سیکورٹی یاں فوج پلس دے بندے ڈیوٹی اُتے پاوندے نیں جاں مُنڈے کھنڈے جین تے شرٹ جاں ٹی شرٹ پوندے نیں۔ پر میں بغیر ہواں توں جاں جُٹے نال چمڑیاں تنگ شرٹاں آ۔ مُنڈے نہیں دیکھے۔ اتھے جیہڑا لفظ ذہن وچ آ وندا اے اوہ اے تہذیب، جیہڑا انگریزی ترجمہ مینوں سمجھ نہیں آ رہیا۔

پنجاب دے پنڈوسوں پھیری سے بڑے نظارے دے۔ واڈھی کان تیار کنک نال ڈلھ ڈلھ پیندے کھیت سن (دسا کھی آون والی سی جیہڑی چڑھدے پنجاب وچ واڈھی دامیلہ ہوندا اے) اوہ شاید ایسے نوں کجھ ہو آ کھدے ہوں پر کنک داکھ پتا اوہ تے بارڈر دے دوہاں پاسے اکو ویلے تیار ہو جاندی اے۔ میسی فرگوسن تے فورڈ ٹریکٹر تے جان ڈیر واڈھی مشیناں وی دسیاں۔ فیٹ ٹریکٹر اک نوں گل سی۔ اوس ویلے تک مینوں نہیں پتا کہ فیٹ ٹریکٹر وی بنا وندا اے۔

روڈ سائن تے اشتہار وی ہندوستانی پنجاب آ لے ہونے نیں پر اوہ شاہ مگھی رسم الخط وچ (جیہڑا اُردو آ لے حرف ورتہ اے) لکھے ہوئے سن۔ تے مڑ پنجاب دے اوہ نظارے تے اواز اں سن جیہناں پارے میں صرف کتاباں وچ پڑھیا سی۔ جاں وڈیاں کولوں سُلیا سی۔ اک پنڈ وچ جاتک سکو لے رکھ پٹھاں کلاس لائی بیٹھے سن تے ٹھنڈی واء مان رہے سن جیہڑی لوک دے چھپرے چوں انگھ کے ہوڑ ٹھنڈی ہو گئی سی۔

ایہہ نظارہ ٹسیں چڑھدے پنجاب وچ وی دیکھ سہدے ہو پر پھٹی تے کانے دی قلم توں بغیر، جیہڑے سارے بال ورتہ پنے سن۔ میرے ماپے مینوں دسدے سن کہ چڑھدے پنجاب دے پینڈوسکولاں وچ کاپیاں پنسلاں اپڑن توں پہلاں اوہ وی ایہو ای کانے والیاں قلمناں ورتہ ہوندے سن۔

لہندے پنجاب وچ میسوی ہوندے نیں پر ایہناں نے میلیاں نوں او سے پُرانی شکل وچ ای قائم رکھیا اے۔ میں اک میلہ دیکھیا تے انجنگا جیوں کسے ہوڑ زمانے وچ آ گیا ہوواں، بڑا ای سوہنا گا۔ یک ہوڑ چیز جیہڑی لہندے دے پنڈاں وچ سگوس انج ای اے اوہ قتل تے ویر نیں، جیہڑے دوجی دنیا لئی تے نکلیاں نکلیاں گلاں توں شروع ہوندے نیں پر پنجابی انگھ دیکھدیاں اوہ گلاں سخت بے عزتی سمجھی جاسکدیاں سن۔ میرے خیال وچ ویر کافی گھٹے نیں پر اچھے وی چڑھدے پنجاب نالوں بہوں چوکھے نیں۔ میرے وڈکیاں موجب جو حالت چڑھدے

پنجاب وچ 1970ء تک تے لہندے پنجاب وچ مَن تیک ہے۔ ایہہ گل امریت صاحب ہورال اپنے گانے ”قبضہ“ وچ بڑی صحیح بیان کیتی اے۔

معاشی ترقی چڑھدے پنجاب دے پنڈاں نالوں بھوں گھٹ اے پر ہندوستان دے دوجے علاقیاں وچوں بہتیاں نالوں بہوں ودھ اے۔

بالن آلی گیس پائپاں دے ذریعے لگی ہوئی اے جیہناں تے میٹر لگے ہوئے نیں تے مہینے پچھوں بل آندا اے۔ چار لیناں دی جی ٹی روڈ پشور تیک جاندی اے، جیہدے دوہاں پاسے لہندے پنجاب وچ ہوں والی بہترین کپہ توں دھاگاتے کپڑے بناون دے کارخانے لگے ہوئے نیں۔ میں کچھ تیل دیاں فیکٹریاں وی دیکھیاں۔ ایدھر وسدے لوک مینوں اپنے لگدے لائیاں ہارای لگے۔ اوہو مٹھے سبھا دے ہاسے اوہوای جھکے تے چاروں پائیاں ہونیاں، سرے تے پرنا دھریا ہویا، سُوئیں مٹھڑے تے کھڑ دے جاتک میرے نال ہتھ ملاون دے شوکی جاں میرے اپنے پنڈ دے بالوں ہارے منڈے ہوئے۔

میں جیہناں جیہناں نوں ملیا اوہناں لئی میں جاں تے پترساں، جاں بھائی تے جاں فیر چاچو۔ میں سوچیا ایہہ پردیس تے نہیں لگدا۔ جد کہ چڑھدے پنجابوں باہر ہندوستان وچ مینوں ہالا اوپراپن محسوس ہوندا اے تے اپنا آپ پردیسی جیہا لگدا اے۔ بھاریں ہندوستان میرا ملک اکی کجھیا جاند اے۔

ایہہ وجہ ایڈی کوئی ڈونگھی وی نہیں۔ میراں ناں ای دیکھو۔ سدھو۔ تہانوں کوئی عابد حسین سدھو مل سدا اے جاں کسے ہور مسلمان ناں والا سدھو۔ وجہ ایہہ وے کہ ایدھر لے جٹ، او دھر لے سکھ جٹاں دے لگدے لانے ای نیں۔ ساڈا پودا اوآوا ای سی۔ ساڈے کچھ وڈکے وچکار لے زمانے مسلمان ہو گئے تے دوجے سکھ ہو گئے تے باقی ہندوای رہے۔ (جیہناں دی اولاد مَن ہریانے رہندی اے) چھڑے جٹ ای نہیں پنجاب دیاں ہوروی ذاتاں دے لوک جیہڑے ناں نال ذات لکھدے نیں، تہانوں دوہاں پاسے مل جاندے نیں۔ میں کئی لوکاں نوں ملیاں جیہناں دے لگدے سدھو ہاں پر میں لہندے پنجاب دے کسے سدھو نوں نہیں مل سکيا۔ (انشاء اللہ اگلی واری ملساں۔ رب ساریں پنجابیوں نوں او جتھے وی وسدے ہووان سنکھی وسدا رکھے)۔

اسیں حسن ابدال گوردوارہ پنچہ صاحب گئے۔ آکھیا جاند اے کہ ٹھیک گوردوارے والی

تھاں تے پہلے سکھ گورو، گورو نانک دیو نے اپنے پنجے نال اک ہیوں وڈا پتھر ڈک دتا سی، جیہڑا ولی قندھاری ناں دے اک اللہ لوک پہاڑ اُتوں تھئے دھکیا سی۔ آہندے نیں اوس نوں ایس گل دی کوڑ سی کہ گورو ہوراں اپنے چیلیاں نوں پانی لئی ٹویا کھننے دا حکم دتا کیوں بے اوس پہاڑ اُتے آ لے اپنے تلہ وچوں پانی نہیں سی دتا۔ ٹویا مارنے نال اک چشمہ نکل آیا تے ولی قندھاری دا تلاء ویلھا ہو گیا۔ ایسے واسطے اوہ ایڈا اوکھا ہویا۔

اک دیہوں میں تے میرا بھرا نما شیں بے دلی نال حسن ابدال دے وڈے بزار دیاں سوڑیاں گلکیں بچ بے بے پچھے ٹرے جانے ساں۔ تویاں بچناں واسطے دس دیاں کہ بے بے ہوراں داسیر دا طریقہ ایہہ دے کہ ہر نویں تھاں جا کے مار کیجاں تے بزار پھر کے گھٹ ویس وچ چوکیاں شیواں خرید لیندے نیں، جیہڑی میں تے میرے بھرا ڈھونی ہوندی اے۔ تے ابے ہوراں مل بھرنا ہوندا اے۔ پر اوس شامیں اسیں اک اجیہی شے ڈھکی جیہڑی اسیں اپنے لئی خرید سکدے ساں۔ ایہہ کالی پٹھاناں آلی کھیری سی (پشوری چپل) تے اسیں ٹھوہ ٹھوہ بے بے ہوراں نوں ہٹی اندر جانے دا آکھیا۔ اسیں جیس ویلے اپنی اپنی جتنی پسند کر لئی تے مل کرن دا اوکھا کم شروع ہویا۔ سبزی لین توں علاوہ ہور شیواں خریدن ویلے وی اسیں اگے دی بے بے ہوراں دی مل کرن دی عادت دیکھی ہوئی اے۔ بھانڈا وانا اک نویں ای شے سی۔ ہٹی آلا پیڈھی پنجابی وچ ایڈا مٹھا بولدایا سی کہ جھٹ ٹو پکھوں میں وی ہٹی آ لے لوں بحث وچ رل گیا۔

ایہہ واقعہ تے لہور دا اک ہور قصہ ساڈے سفر دیاں مٹھیاں یاداں وچوں نیں۔ لہور وچ اسیں لسی دے ترے وڈے گلاس پیتے تاں ہٹی آ لے نے پیسے لین توں انکار کر دتا۔ ایس توں سوادی لسی میں صرف اپنی تائی دے گھر پیندا ہوندا سی۔ اکانچ وی نہیں پاکستان وچ رکشے بساں آلیں توں لے کے بوتلاں جوس والیاں تک کنیاں ساتھوں ودھ پیسے وی لئے۔ پر ودھ پیسے تاں ہندوستان وچ وی لوکاں ساتھوں وئے۔ جدوں کہ شہر جاں قصبے وچ اسیں پہلی واری گئے۔

سردار دیال سنگھ جیٹھا اوہ بندہ سی جیسے اک سوٹنجھی ورھے پہلاں ”ٹریبون اخبار“ شروع کیتا سی۔ اوہ دے ناں تے دیال سنگھ ریسرچ تے کلچرل فورم تے دیال سنگھ ٹرسٹ لائبریری لہور نسبت روڈ اُتے ہے۔ فورم دے سکھ یا تریاں لئی چھاپی پکی تے سوئی گائیڈ بک میں لہور گوردوارہ ڈیرہ صاحب تے دیکھی۔ ایس گائیڈ بک وچ پاکستان دے سکھ گوردواریاں دی

تفصیل تے سکھ گوردوارہ پر بندھک کمیٹی دے احوال دے نال پہلی واری پاکستان آون والیاں واسطے منڈھلی جانکاری موجود ہے۔

فورم بارے اک ہور دلچسپ گل جیہدا میں ذکر کراں گا، اوہ ایہہ وے کہ ایہہ ڈائریکٹر ڈاکٹر ظفر چیمہ اک جٹ اے۔ گائیڈ بک وچ اک ہور مسلمان جٹ داوی ذکر ہے۔ اوہ اے چودھری شاہد اکرم بھنڈر جیہڑا پاکستان دی قومی اسمبلی دا ممبر اے تے پاکستان سکھ گوردوارہ پر بندھک کمیٹی دا رابطہ ممبر وی ہے۔ میں گائیڈ بک وچ دتے کافی گوردوارے دیکھے۔ پر میرے دل تے سبھ توں زیادہ اثر کرتا پور دے گوردوارے دی یا ترانے کیتا۔ ایہہ ہندوستان، پاکستان پارڈر دے پٹوں نیڑے اے تے اتھے گوردوانا تک دیو جی نے اپنی عمر دے آخری اٹھارہاں سال گزارے۔

جدوں گوردو جی ایس دنیا توں وداع ہوئے تاں اوہناں دے مریداں وچ بحث شروع ہو گئی کہ اوہناں دیاں آخری رہتاں کیہ ہونیاں چا میدیاں نیں۔ ہندو اوہناں دا جٹا سڑنا چا ہوندے سن تے مسلمان دفن کرن دے حق وچ سن۔ آکھیا جندا اے کہ جدوں ایہہ بحث اے چل ای رہی سی تاں کفن پٹھوں لاش غائب ہو گئی تے اوہدی تھکیں پٹھلاں دیاں پتیاں رہ گئیاں۔ ایہہ پتیاں تے کفن ہندواں تے مسلماناں آپس وچ ونڈ لئے۔ ہندواں اپنا حصہ ساڑ دتا تے مسلماناں اپنا حصہ دفن کر دتا۔ ایسے لینی کرتا پور گوردوارہ وچ کجھ ای میسٹراں دی ہتھ تے گوردو دی سادھی تے مزار دوویں موجود نیں۔ میرے خیال وچ ایہہ ہندو، مسلماناں تے سکھاں دے وچکار دوستی دا سبھ توں وڈا نشان اے۔

مہاراجا رنجیت سنگھ سکھاں دا آخری وڈا حاکم سی۔ اوہ دے بعدوں آون والے نکلیاں بادشاہیاں دے مالک سن تے انگریز دے ہتھوں وچ کھیدے سن۔ رنجیت سنگھ اپنی چنگی وڈی بادشاہی لہور بہہ کے چلائی (لہور جیہڑا ایس ویلے چڑھدے پنجاب دا وڈا شہر اے) اک پکا سکھ ہوندا یاں اوس سکھاں دیاں تاریخی تھواں تے گوردوارے اُسارے تے امبرسر والے ہر مندر صاحب (گولڈن ٹمپل) سنے کئی اگلے گوردواریاں نوں نویں سریوں بنوایا تے مرمت تے صفائی ستھرائی کروائی۔

اپنی یا ترانے وچ میں جیہڑے گوردوارے دیکھے، اوہناں وچوں لکھن راجہ رنجیت سنگھ دے

زمانے دے بنے ہوئے نیں تے اوہناں دیاں عمارتاں ہوں وڈیاں نیں۔ گوردوارہ ڈیرہ صاحب لہور قلعے دی کدھ نال رنجیت سنگھ دی سادھی کول اے۔ ایہہ اوہ تھاں اے جتھے سکھں دے پنجویں گورو، گورو ارجن دیو جی ہوراں نوں تہیہ دتے گئے، صرف ایس لئی کہ اوہ اپنا عقیدہ چھڈ دین۔ ایہہ تھاں راوی دی کدھی تے ہے۔ چر ہو یاد ریا اپنا راہ بدل چکیا اے۔

گوردوارے دیاں گنبداں تے سونے دی پائن تے کندھاں اُتے چٹا پتھر لگا ہویا اے۔ پر مہاراجے دے مقبرے دی نوہر تے رعب بٹھا اے۔

لہور وچ شہید گنج بھائی تارو سنگھ سمیت رنجیت سنگھ دے زمانے دے ہور وی کئی گوردوارا جین جیہڑے اوس زمانے دی اُساری دے چنگے نمونے نیں۔

گورو نانک جی ہوراں دی جنم بھومی نکانہ صاحب دے سارے گوردوارے ہوں سو بنے نیں۔ اوہناں ساریاں چوں وڈا بے شک جنم استھان ہے۔ عمارت دے سامنے آ لے بورڈ *facia splendid* بورڈ دی شان ویکھیاں ای منیا جاسدا اے۔ میں گوردوارہ پنچ صاحب حسن ابدال تے کرتار پور صاحب تے پتھر ویکھے جیہناں تے لکھیا ہویا سی ”پنیا لے دے شاہی ٹبر ایہہ عمارتاں نویں سریوں بنوائیاں جاں سنگھاریاں تے مرمت کروائیاں“۔ ایہناں عمارتاں دی اُساری دے ڈول توں وی میں بہت متاثر ہویا۔

ایہہ ساریاں عمارتاں 1947ء توں پہلاں دیاں بنیاں ہونیاں نیں۔ جدوں پاکستان ہندوستان دی ونڈ ہو گئی تاں ایہہ ساریاں عمارتاں ہندوستانی سکھاں دی پہنچ توں باہر ہو گئیاں۔ صرف سال وچ اک جاں دوواری یا تریاں دی اک مٹھی گنتری لئی خاص ویزے پاکستان سرکار دیندی سی۔ ایہدی وجہ توں ظاہر اے ہندوستانی سکھاں نوں بہوں اوکھ ہوئی تے اوہناں داہر جی ایہناں تھاواں دی یا ترالئی منت دعا کر داسی۔ پر میرے خیال وچ ایہہ اک فید اوئی ہو یا، ایہناں تھاواں دا پاکستان وچ ہون کر کے ایہناں دی پرانی ڈول تے ویترا قائم رہی۔ ایہہ ہندوستان وچ ہونداں جاں ونڈ نہ ہونداں تاں کچی گل اے ایہہ وی بارڈر دے اُزلے پاسے دے گوردواریاں ہار سارے چٹے پتھر نال کجے ہوئے ہوندے، جیہڑے سارے اکو جیسے لگدے نیں۔ برطانوی سکھ جیہناں ایہناں تھاواں دی کار سیوالئی اک ایسوسی ایشن بنائی اے تے جیہڑے برطانوی پاسپورٹ کارن سوکھے پاکستان آ جاسکدے نیں۔ مینوں بڑی آس تے تاں لگھ اے جی اوہ ایہناں

عمارتاں دی تواریخی تے پرانی ڈول اپنیاں آون والیاں نسلاں لئی سانہہ کے رکھن گے۔
 تھسے میں اوہ خط دے رہیاں جیہڑا میں واپس آ کے پاکستان تے ہندوستان دے کئی
 مشہور اخباراں دے ایڈیٹراں نوں لکھیا۔ تے ایہہ خط اک ہندوستانی تے اک پاکستانی اخبار وچ
 وی چھپیا۔

”میں پاکستان جان والے سکھ یا تریاں دے جتھے دا حصہ ساں۔ اسیں حسن ابدال
 (پنجہ صاحب) ننگانہ صاحب تے لبور (ڈیرہ صاحب) ٹھہرے۔ اسیں تھوڑے چرانی منڈی چوہڑ
 کانا (سچا سودا)، ایمن آباد (چکی صاحب، لالو دی گھوہی)، روڑی صاحب تے کرتار پور وغیرہ
 وی گئے۔ میں بیہہ سالوں داہاں تے ایہہ پاکستان دامیرا پہلا پھیراں۔ میں ویزہ دین لئی پاکستان
 سرکار داتے چنگے انتظام کران اُتے صوبہ پنجاب دی سرکار دا تھوڑا ریت ہاں۔ میں سکھ یا تریاں سی
 اچھی ریل گڈی چلان تے پاکستان ریلوے تے راکھی تے امداد دے چنگے انتظام لئی
 پنجاب پولیس دا وی شکریہ ادا کرناں۔ ایہناں دوہاں کھاتیاں دے لوکاں سانوں کھڑے متھے جی
 آیاں آکھیا تے ساڈی سیوا کیتی۔

پاکستان اوقاف بورڈ تے پاکستان سکھ گوردوارہ پر بندھ کمیٹی گوردواریاں دی بھال لئی
 جو کر رہے نیں اوہ سلاہن جوگ اے۔ تے جھیمڑ وچ میں لبندے پنجاب دی لوکائی دا شکریہ ادا کرنا
 جیہڑے بڑے مہمان نواز نیں تے اوہناں دی وجہ نال اتھے ساڈا وقت سوہنا گزرن دا سبب
 بنے۔ میں کئی بلی تے اوہناں نال پتے تے فون نمبر وی وٹائے پر بد قسمتی نال میں کجھ نال ایہہ
 وٹاندر انہیں کر سکیا کیوں جو ساڈے جان ویلے اوہ ڈیوٹی تے نہیں سن اوہ صرف جاندی واری
 سانوں ننگانہ صاحب ریلوے سٹیشن تے ای ملے۔ میں، میرا بھرتے باپو اوہناں نال ڈھیر گلان
 کردے رہے تے فیرٹرین سٹیشن توں نکل پئی۔

میں دلوں دُعا کردا ہاں کہ دوہاں ملکاں وچ کارسارے رہندے مسئلے وی نرہ جان تے
 آون آ لے ویلے وچ کدی وی ایہناں ملکاں دے بہادر پتر آپس وچ لڑکے نہ مرن۔ میں اوس
 دیہڑے دا خواب دیکھن جدوں ایہہ دوویں ملکاں دا سانگا یورپین یونین دے ملکاں وار ہو
 جائے گا جیہڑاں وچ وپار تے لوکاں دی آوا جائی سوکھی ہو جاوے گی۔ میرے ہار دوہاں پنجاباں
 وچ وسدے کئی ہور لوکاں دی وی ایہو آس کردے نیں۔

جان لینن دے اک گیت ”خیال، سوچ، تصویر دی“ اک لائن اے:
تسلیں آ کھدے او کہ میں سُنے ویکھناں
پرایہ خواب ویکھن والا میں آواہی نہیں“

—□

لہور تے اوہدے آل دوال دا اک جذباتی سفر

میں بھگت سنگھ دی شہادت دی پنجھتر ویں سالگرہ تے 23 مارچ 2006ء لہور نوں جان دا حیلہ پیا کر داساں۔ میری ایہہ سدھر آہی جے پاکستانی تے ہندوستانی لوک ایہہ تاریخی دیہاڑاں کے مندوں پر کسے کارنوں ایہہ ہونہ سکیا۔ پرائس سال اچن چیت سدا آ گیا۔ ایہہ ڈاکٹر بی آر امبید کر دے جنم دن تے 13 اپریل نوں لہور وچ اک پرچہ پڑھن لئی سی۔ ایہہ گنگا رام ورثہ فاؤنڈیشن دلوں سی۔ سرگنگا رام ہوراں داناں پنجاب دے ایس بنے تے دلی وچ چنگی طرحاں جانا جاندا اے۔ دلی وچ وی لہور وانگوں اپنیاں سیواواں لئی مشہور اک گنگا رام ہسپتال ہے۔ بھائی رام سنگھ ہوراں تھیں دکھ سرگنگا رام ہوری وی اک مشہور آرکیٹیکٹ ہان، جیہناں لہور دیاں مشہور عمارتاں ویتریاں۔ اوہناں پٹیاں تے امبر سروچ وی کئی عمارتاں ویتریاں پر گنگا رام فاؤنڈیشن دلوں ڈاکٹر امبید کرتے سیمینار کراون دی مینوں کائی سمجھ نہ آئی، مڑ میں دعوت چاقبولی۔ اپنا لیکھ تیار کر کے ویلے سرگھل چھوڑیا۔ انڈیا توں دو جا پروہنا بنگلور دے ”ڈلت وائس“ دا اینڈیٹروی ٹی راج شیکھر سی۔ پاکستان، نیپال تے یو کے توں وی پروہنے آئے۔ لہور اپڑ کے ایہہ وی پتہ لگا کہ چھڑا لہور ای نہیں سگوں ڈاکٹر ہوراں تے اک سیمینار 14 اپریل نوں کراچی وی ہے۔ کراچی سیمینار وچ وی انڈین ڈلت سکالراں سیر پایا۔

میں انڈین پنجاب بے جمیا پلے تے اوہ وی ونڈ گروں۔ میرے وڈے ضلع بٹھنڈا دے اک پنڈ معراج دے رمن آ لے ہان۔ ایس واسطے میرے لئی لہور جاں لہندے پنجاب جان دے چاء دی کوئی خاص وجہ نہیں سی۔ میں دہریہ ہاں تے پاکستان جاون دی کائی مذہبی وجہ وی نہیں سی۔ پرفیور وی اک چاء جیہا سی۔ ایہدے خورے دو کارن ہان: پہلا ایہہ کہ میں بھگت سنگھ تے اوہدی غدر

تحریک اُتے سٹڈی وچ شامل رہیاں ساں تے کرتار سنگھ سرابھادی میری توجہ دامرکز رہی سی۔ ایہہ دوویں قومی ہیرولہور جیلے پھاہے لائے گئے۔ بھگت سنگھ داجیون تے کرنی چوکھی لہورای سی تے میں اوہدی کرنی دیاں تھاواں تے جانا چاہندا ساں۔ دوجے میں لہور بارے ایہہ وی پڑھیا اتے سُنیا اے کہ ”جس لہور نہیں تکیا“ اوہ جیہا ای نہیں“ دوواری لہور وچ کھیڈیا گیا اے۔ ایہہ مشہور محاورہ اصغر وچاہت دے ہندی ڈرامے دانائٹل اے، جیہڑا پہلی واری ملکوں باہر جان دا چاہوی اک وجہ سمجھی جاسکدی اے۔ پر بعدوں جیوں گل نکلی مینوں ایس ملک اندراک واری وی اوپر اپن محسوس نہیں ہویا، جتھے کہ میں اک باہر لے بندے طرحاں احتیاط نال تراں خاص کردوں دوہاں دیساں وچ سنندھ بھاویں اج کل کجھ ول ای نیں پرایڈے گوزھے پیرانے وی کافی نیں۔

سچی گل اے کہ ایہہ سانگیاں والی گل لہور وچ تاں بلگل وی نہ چلی تے میں کسے وی لہور پئے ہار دن جاں راتیں کسے وی ویلے کھلا ڈلھائڑ دا بھر دارہیا۔ بھاویں لہور ایئر پورٹ تے لہندیاں ساراں مینوں اک نکا جیہا وخت پے گیا۔ وساکھی دے جتھے دیاں وی تاریخاں ایہوای سن تے مینوں سکھ یاتری دی کیچڑی وچ ویزا دتا گیا سی۔ پرویزے فارم دیاں چارکاپیاں جیہڑیاں میں آپ بھریاں سن، اوہناں وچ میں اپنے جان دیاں اٹھ تھاہراں لکھیاں سن، جیہناں وچ ٹیکسلا، بھگت سنگھ دی جمن بھونئیں فیصل آباد، اسلام آباد تے پشاور وغیرہ سن۔ دلی وچ پاکستان دے ہائی کمیشن نے دوکاپیاں مینوں پر تائیاں کوئی نہ جیہڑیاں آداجائی ویلے ایئر پورٹ تے جمع کرانا ضروری سن۔ میرے پاسپورٹ تے اک سکھ یاتری دی مہر لگی ہوئی سی۔ میں ایس بارے ذرا ڈریا ہو یاں ساں تے میں پاکستانی ہائی کمیشن دے متعلقہ افسرتوں دوواری پتہ کیتا تے اوس مینوں پک کرایا بنی کوئی مسئلہ نہیں۔ ایئر پورٹ تے ڈیوٹی دین آلی ٹوی جیہنوں دلی ایئر پورٹ توں ایسے گلوں پر تادتا گیا سی ضد کردی پئی سی، کہ ایہناں دوکانڈاں توں بغیر مینوں دوجی فلائٹ چ موڑ دتا جائے۔ پر ایس گل تے وی میں گھابریا نہیں۔ اوس اپنے سینئر افسر نال گل کیتی، جیہنوں میں دسیا جے مینوں موڑنا چاہندا ہوں او تاں موڑ دیو۔ میری ٹکٹ میرے مجھاناں کھلی سی جیہڑے باہر لہور دی پروہن چاری ریت نو جب پھٹلاں دے ہارٹی اڈیکے پئے ہاں۔ اوہ میرے توں ودھ پریشان سن۔ مینوں تے اوہناں اک سیکورٹی آلے ہتھ سلیہا گھلیا۔ میں اوہناں نوں آکھیا کہ فکر نہ کرو۔ مینوں اک عجیب جیہا حوصلہ سی کہ مالا نیڑ لاں گا۔

میں ایئر پورٹ دے افسر تے ڈیوٹی آلی گڑی نوں بیٹا کر کے گویا تے آکھیا، میں اک
 سیمینار وجہوں آیاں تے اوہناں وچوں ہاں جیہڑے چاہوندے ہن دوہاں پاسیاں دے پنجابی
 چوکھا میل جول رکھن تے لوکاں دے سانگے ودھن۔ میں اوہناں نوں سدے دے کاغذ وی
 وکھائے۔ نالے میں اُردو جوں انگریزی دی تھیں ٹھیکہ پنجابی وچ گل کیتی۔ افسر نوں میری گل دا اتار
 آگیا۔ گڑی وی ہن پہلے جی اوکھی نہیں سی لگدی تے میں جھوپٹائی گویا منیاں مگروں ایئر پورٹوں باہر
 آیا تے میرے مجھناں دی خلاصی ہوئی۔ اوہناں مینوں کھڑے متھے جی آیاں آکھیا۔

سانوں ہوٹل وچ ٹھہرایا گیا جیہڑا شاید لہور دا تریجاوڈا ہوٹل اے تے سیمینار وی ایسے
 ہوٹل وچ ہوناسی۔ میں 12 اپریل دی راتیں اڑیا تے سیمینار 13 اپریل نمائش پنچو جے سی۔

اپنی عادت مو جب میں 13 اپریل نوں سویرے سیر لئی نکلیا۔ میری بھارتی شہراں وچ
 وی ایہو ای عادت سی۔ نکلن تھیں پہلاں میں ہوٹل والیاں نوں کچھیا کہ میں اپنا پاسپورٹ نال
 کھڑاں؟ اوہناں مینوں پک کرایا کہ ایہدی کائی لوڑ نہیں تے جے کوئی کچھے تاں ہوٹل دانوں دس
 دینا۔ بعدوں ہو یا انج ہئی پورے اٹھ دیہاڑیاں وچ کسے پلیسے جاں سیکورٹی دے بندے اک
 واری وی نہیں کچھیا۔ تے میں فیروز پور روڈ چڑھ کے لکشمی چوک جانکلیا۔ بھاویں مینوں تھواں دا
 پتہ نہیں سی۔ میں پنجاب اسپتلی توں پریتا تے پتہ مینوں ایہد اوئی کوئی نہیں سی۔ علامہ اقبال دی
 یادگاری سونی عمارت ہوٹل موہرے سی تے اج دے لہور دا کلچرل مرکز انھرا دی چند کراں دی وتھ
 تے سی۔ مال روڈ تے لارنس گارڈن جاں کمپنی باغ جیہنوں ہن باغ جناح آکھیا چاند اے وی
 نیڑے ای سن۔ لہور تے امبر سردوہاں تھانیں لارنس گارڈن دے تاں دے اکو جیسے باغ سن،
 جیہناں نوں عام زبان وچ کمپنی باغ آکھدے نیں۔ سیمینار کیوں جے شامیں ہائی ایس لئی میں
 جھٹ گویا باہر جانا چاہوند اسی پر میں چاہ نہ سکيا۔ اگلا چنگا کم جیہڑا میں کیتا اوہ ایہہ سی کہ میں اپنے
 موبائل دی سیم بدل لئی تے عارضی طور تے پاکستانی سیم پالنی تاں جے لہور تے دوجیاں تھواں تے
 اپنے جٹوواں نال رابطہ رکھ سکوں۔ کرنسی دا کوئی مسئلہ نہیں سی۔ میں بھاویں دلی ایئر پورٹ توں
 کچھ ڈالر لے لئے سن پر ساریاں مینوں ایہو دسیا کہ انڈین روپیہ وی پاکستان وچ لے لیو چاند
 اے۔ ایہہ گل سچ ثابت ہوئی تے میں او تھے ہونڈیاں اک دی ڈالر نہ خرچیا تے اوہ سارے پیسے
 مرن ویلے دلی ڈیوٹی فری شاپ تے ورتے۔

ملو ندر جیت سنگھ وڑاچے نے مینوں اپنے رائیں واسع خان دافون دتاسی جیہڑا اوہدے جدی پنڈلہ سے وال وڑاچے (پاکستان) داسی۔ ایہہ بندہ میری کال سن کے ایڈاٹش ہو یا کہ سیمینار وچ اپڑن لئی دو گھنٹے کار چلا کے آیا۔ اوہ مینوں اپنا تے وڑاچے صاحب دا پنڈ وکھاونا چا ہوندا سی پر میں جانہ سکيا۔ سیمینار دے اُچھے پروہنے گورنر پنجاب خالد مقبول ہو ریں سن۔ پروگرام تقریباً ویلے ہر شروع ہو یا تے گورنر اوس ویلے اپڑیا جد میں تقریر پیا کر داساں۔ سیمینار دا پہلا بلیار کراچیوں سریندر ولاسائی سی جیہڑا شیڈولڈ کاسٹ فیڈریشن آف پاکستان دا صدر اے۔ اوہنے پاکستان وچ دلتاں دی حالت بارے دستھ رنال دیا، جیہناں نوں اک زمانے انڈیا ہارای نوکریاں وچ کوٹا دتا جانداسی۔ ایہہ حصہ اک ویلے واپس لے لیا گیا سی تے پاکستانی دلت ایس حصے دی مڑ کے منگ کر دے پئے نیں۔

ڈاکٹر امبیدکر پاکستانی دلتاں وچ جیہناں وچ پُتے ہندو تے عیسائی نیں، چنگے چاہے جاندے نیں۔ اگلی بلیار لہوردی اک۔ کالر رخسانہ صدیقی سی۔ اوس توں بعد اسلام آباد وچ یو این او دامنائندہ سیمینار آصف بولیا۔ آصف نے پچھلی رات ڈنرو ویلے مینوں اپنی شُدہ ہندی نال حیران کر دتاسی۔ اوہ ہندی تے سنسکرت ادب دا اتنا جٹوسی کہ میں سوچیا ایس پاکستانی لوکاں بارے کنا گھٹ جاندے ہاں۔ اگلا بلیار رٹائی بھوان یونیورسٹی توں ڈاکٹر شیا م کنوال سی۔ میرے توں بعد یو کے توں اک پاکستانی اتہا۔ کار ڈاکٹر فقیر محمد بھٹی بولیا تے گورنر توں پہلوں وی ٹی راج شیکھر بولیا۔

پہلوں گنگرام فاؤنڈیشن دے ڈائریکٹر ڈاکٹر یوسف بخاری نے پرچہ پڑھن والیاں نوں جی آیاں نوں آکھیا تے فاؤنڈیشن دے بچیاں بارے دس پائی۔ وی۔ ٹی راج شیکھر تے میں دوہاں مُنکاں دے لوکاں دے گوڑھے سانگیاں بارے گل کیتی۔ میں لہور شہر تے بھگت سنگھ بارے کجھ جذباتی گل کیتی۔ ڈاکٹر امبیدکر دے انسان دوست فلسفے بارے گل کرن توں وکھ میں سُٹن آلیں نوں دیا کہ لہوردی مٹی میرے لئی وی اوئی ہی پوتر ہے جتنی اوہناں لئی کیوں جے ایس دھرتی وچ بھگت سنگھ تے کرتار سنگھ سراجھاور گیاں دالہو وی رلیا ہو یا اے۔ میں ایہہ وی آکھیا ہئی جلیب نوالہ باغ دی مٹی اوہناں لئی وی اوئی ہی مقدس اے جتنی ساڈے لئی کیوں جے اوہدے وچ ہندو مسلمان تے سکھ متاں دالہو رلیا ہو یا اے۔ میں سُٹن آلیں نوں ایہہ وی آکھیا کہ بھگت سنگھ

تھا ڈاؤی اونائی نگداے جاساڈا کیوں جے اوہ اتھے جمیا، اتھے ای اوس چوکھا کم کیتا تے لہور
 وچ ای شہید ہویا۔ میں اوہناں نوں آکھیا کہ اوہ بھگت سنگھ نوں اپنا کیوں نہیں مندے جدا میں
 تے اوہنوں اپنا قومی ہیرو بنیا ہویا اے۔ میں سنتاں وچ سیاسی لوڑاں نال بے عقل مجرمانہ ڈھنگ
 نال بھنائے گئے مذہبی پاگل پئے تے وحشی پئے دا ذکر وی کیتا، جیہدے وچ ہر مذہب دے مکھن
 بندیاں نہ دسں جوگ مصیبتاں بھوگیاں۔

ماضی بھاویں بھلیا تے نہیں جاسدا پر ایہدے توں گجھ سکھیا تے جاسدا اے تے
 سرحد پار دسں والے پنجابی بھیناں بھر اوں نوں میری ایہہ ای منت سی۔ گورنر خالد مقبول بڑیاں سمجھ
 والیاں گلاں کیتیاں تے ڈاکٹر امجد کرنوں سراہیا۔ پروگرام گروں ڈھیر سارے لوک میرے کول
 آئے تے مینوں چھاپا کے ملے۔ ساڈی کلچرل سانجھ بارے میریاں گلاں اوہناں دے دل
 لگیاں سن۔ ڈنرتے میں پاکستانی دلتاں دے نمائندیاں نال ملیا۔ اوہناں وچوں چوکھے کرپشن سن
 تے پنجاب جوں ضلعی اسمبلیاں دے ممبر ہان۔ پاکستان نے تحصیل توں قومی اسمبلی تیک اسمبلیاں دا
 اک نواں نظام بنایا اے۔ لیفٹنٹ جنرل (ریٹائرڈ) ذوالفقار علی خان وی ایس موقعے تے موجود
 ہان۔ اوہ متروکہ املاک ٹرسٹ بورڈ دے چیئرمین نیں۔ ایہہ جاننا دلچسپ اے کہ پاکستان سرکار
 نے گنگارام فاؤنڈیشن تے دیال سنگھ ریسرچ اینڈ کلچرل فاؤنڈیشن نوں بناواں دی منظوری پچھلے
 دو ورھیاں وچ ای دتی اے۔ گنگارام فاؤنڈیشن اگروال سٹریٹ، اگروال دھرم شہر وچ بنی
 اے۔ دھرم شہر دامنہ محل سی پر ہن لہنوں ٹھیک کیتا جا رہیا اے۔ سکھ جتھے دے کنیں ممبر
 اوہناں دتاں جے ایس دھرم شہر وچ نکلے ہوئے سن۔

وسا کھی دے میہ دیاں تقریریاں دیال سنگھ فاؤنڈیشن نے اُچھے طور لہور کرانیاں تے
 اوہ تھے پاکستان سرکار اعلان کیتا کہ ٹیکسلا جوں ننکا صاحب وچ گورونانک یونیورسٹی بنائی جاسی۔
 گورنر پنجاب آپ وی میہ جے آئے جتھے انڈین جتھادی آیا سی۔

میں 21 اپریل دوپہر اپنی واپس دلی فلائٹ تک لہور وچ ای رہتا سی تے میں اپنا ویلا
 چوکھے توں چوکھا فائدے وند ڈھنگ نال گزارتا جا ہوندا ساں۔ میرا مقصد سی کہ میں لکھاریاں،
 عالماں تے اپنی سوچ دے بندیاں نوں ملاں تے تواریخی تھاواں ویکھاں۔ میں سبھ تھیں پہلاں
 بھرن ٹرن والا کم کیتا۔ سبھ توں پہلاں لہور دے عجیب گھر گیا۔ اتھے جس حصے سبھ توں باہر مینوں

اپنے آل چھکيا اوہ ازادی دی تحریک دیاں بیک اینڈوائٹ تصویراں ہاں۔ لہور وچ ایہہ ازادی دی تحریک سی، میرے لئی ایہہ رلی ملی تحریک سی۔ میں مہتماگ تھئی، جواہر لال نہرو، سبھاش چندر بوس تے بد پوئنگھ ورگے قومی آگواں نال جناح، لی قتل علی خان تے خان عبدالغفار خان وغیرہ دیاں فوٹواں تکیاں۔ جناح دی پارسی بیوی رتی تے اوہناں دی دھی دینا دیں مورتاں میرا دھیان بہوں چھکيا۔ مژگندھارا آرٹ دا پورا سیکشن سی، جیہدے وچ صوبہ سرحد دی بدھ ریت دا آرٹ سی۔ مَن سکھ آرٹ اُتے وی پورا سیکشن اے۔ پرائیاں ڈیوڈھیاں وی اینیاں مَن چھکویاں سن کہ اوہناں نوں گھسایا نہ جاسدا۔

مشہور نیشنل کالج آف آرٹس عجائب گھر دے نال اے۔ پر اوہ تان میں فیروی ویکھ سکدا اسی۔ میں کالج ولوں جُنے ای چھاپیاں ترے کتاباں ڈٹھیں، دوسر گنگا رام تے بھائی رام سنگھ بارے ہاں۔ ایوں لگدا اے جیوں پاکستان تے خاص کر لہور اپنی ریت دادھن بھائی ہولی ہولی پر پکے پیریں سانجھ رہیا اے۔ ریت جیہڑی بھائی اسلامی ناہی۔

بز اروچ دو پہر دی روٹی کھان لئی تہانوں چٹائی روٹی سبزی کدی نہ لہجسی۔ بڑی سبزی نہ کھان لیں لئی لہور جنت اے جتھے اتار کلی تے گوانڈی دیاں فوڈ سٹریٹ پھر کے دوو جے باغ جناح دی ضلع پہاڑی اڑے، جتھے رات دوو جے کلاسیکی موسیقی دا پروگرام چل رہیا سی۔ فریدہ خانم اوس ویلے اپنا گاؤن مکیا یا با۔ لہور کلچر لوں اتنا جیوند اشہر اے جے بندہ حیران رہ جاندا اے۔ مینوں جے۔ این۔ یو وچ اپنی پڑھائی دا زمانہ یاد آ گیا۔ جدن اسیں کلاسیکی پروگرام سُنن واسطے راتیں چر کے مولنکر ہال جاندا اے ساں۔ دلی وچ اوہ ویلا گزر گیا پر لہور وچ نہیں۔

شاہی قلعہ پھرن دا کوئی ایڈاسوا نہیں، لہجوں ایڈا کوئی سانجھ کے نہیں رکھیا گیا پر رنجیت سنگھ دی سادھی جس ایس قلعے بہرے حکومت کیتی ایس قلعے دا سمجھو حصہ ای اے۔ انجے پنجویں گورو دا گوردوارا وی۔ کول ای مینار پاکستان اے جیہڑا 1947ء توں بعد بنیا۔ ایہہ دیاں کندھاں اُتے 23 مارچ 1940 نوں پاس کیتی پاکستان ریزولوشن لکھی ہوئی اے ایہہ قرارداد اُردو، پنجابی، انگریزی، تے بنگالی زبان وچ گھدی ہوئی اے۔

بھگت سنگھ نال جُویاں تھواں ویکھناں لہور دی اک ہوو چھک اے۔ پنجابی دے مشہور ترقی پسند کہانی کار زبیر نال میں بریڈ لاہال گیا، جیہوں کہ مَن کوئی کوئی جاندا اے۔ ہال دا مَن مندا

حال اے تے اتھے اک ٹریننگ سکول چلایا جا رہیا اے۔ اُنج لگداسی کہ کدے ایہہ بڑی سونہی عمارت ہووے گی۔ نینہہ پتھر خوش قسمتی نال قائم اے۔ ازادی دی تحریک دے ایس ہیڈ کوارٹر دی نینہہ 1900ء وچ سریندر ناتھ سین دھری۔ چنگا تے ایہہ اے جے ہندوستانی سرکار پاکستان سرکار تے بھرپاوے جے ایس ہڈنگ نوں ورثہ مٹھیا چاوے۔ لہور دالالہ لاجپت رائے ہال جیہدے وچ ہک وقت چندی گڑھ آلی مشہور دوار کا داس لائبریری وی رہی اے، ہُن پنجاب پلس دے فنگر پرنٹ بیورو دے قبضے وچ اے۔ میں اتھے نہ جاسکیا تے نہ ای میں اوہ نیشنل کالج لہ سکیا۔ جتھے بھگت سنگھ 1922ء توں 1926ء تیک پڑھدا رہیا۔ میں لہور نیڑے خواسریاں پنڈوی نہ لہ سکیا جتھے بھگت سنگھ دائرہ کنیں سال رہیا۔

راوی دی کدھی تے اوہ تھیں وی نہ لہی جتھے لالہ لاجپت رائے تے بعدوں بھگت سنگھ، راج گورو، تے سکھ دیودیاں لاشاں ساڑیاں کھیاں تے بھگوتی چرن وہرہ اپنی جان وی دتی جدوں ٹیسٹ کرن لکیاں بم پاٹ گیا۔ راوی سک گیا اے تے لوک آبدے ہن ایہہ ہُن نالہ بن گیا اے۔ اوہ ایہہ وی آبدے نیں کہ انڈیا راوی داپانی ڈک لیا اے۔ پر سندر داس دے قتل دی تھیں تے نال ای ڈی۔ اے۔ وی کالج دا ہوسٹل مینوں سوکھے ای لہ گئے۔ ایس تھیں وچ کوئی چوکی تہدیلی نہیں آئی پر ڈی اے وی کالج تے ہوسٹل ہُن گورنمنٹ اسلامیہ کالج تے ہوسٹل بن گئے نیں۔ ایس۔ ایس۔ پی آفس ہُن وی ادبی اے جیہڑا کٹ دے زمانے سی۔ میں ہور جیل دے پھنسی گھاٹ آلی تھیں وی گیا جیہڑا ہُن ڈھاہ دتا گیا اے تے اوہی تھیں شادمان چوک جاں فوارہ چوک بن گیا اے۔ ایہہ ہُن رہائشی کالونی اے تے جیل جاں ایہدی تواریخ دا کوئی نشان نہیں جتھے سینکڑے ازادی دے مجاہد پھاہے لگے۔ پاکستان دے جمہوری کا مے 23 مارچ نوں شادمان چوک اکٹھے ہو کے موم بتیاں بالدے نیں۔ ایس تھیں دی تاریخ بارے اتھے اک تختی جاں پتھروی لاونا چاہندے نیں۔ بھگت سنگھ جدوں روپوش سی تے اوہ لہور دے کئی گھراں وچ رہیا جیہناں بارے لوک اچ وی گل کردے نیں۔ اک گھر جیل روڈ تے وی دسیا جاندا اے۔ پنجابی دے مشہور سکھری نجم حسین سید جیل روڈ تے رہندے نیں پر اوہناں نوں اوس گھربارے کوئی پتہ نہیں۔ میں بھگت سنگھ دی جمن بھونیں وی گیا جیہدے لئی میرے کچھ نویں مقامی جٹاں کاردا بندوبست کیتا تے پہلے اسیں وارث شاہ دے مزار جنڈیالے شیر خان گئے۔ اسیں مشہور قصبے

شیخوپورے وچوں لنگھے تے مینوں دُوروں ہرن منار دکھایا گیا جیہڑا شہزادہ سلیم دے شکار دوران مارے جان والے ہرن دی یاد وچ بنائی گئی اک سوئی تھاں اے۔ وارث شاہ دے مزار جانا اک عجیب تجربہ سی۔ اتھے ہر سال ہیر پڑھن دامتق بلہ ہوند اے۔ جیہڑا امرتا پریتم دی نظم ”آج آکھاں وارث شاہ توں“ گاکے شروع کیتا جندا اے۔ جنڈیالے توں اسیں ننکا نہ صاحب گئے۔ ایہہ اک چھوٹا جیہا قصبہ اے پر اتھے آن جان آلی سڑک ہنوں وڈی اے پاکستان اپنیاں سڑکاں تے کافی دھیان دتا اے تے لہورتوں پشور توڑی اپنے موٹروے بارے ٹھیک ای مان کردا اے۔ پر ریوے سروس دلوں ایہہ دیس کجھ کچھ اے۔ ننکا نہ صاحب وچ وڈے گوردوارے سمیت اٹھ گوردوارے نیں۔

فروری 1921ء وچ گوردوارے، مہنتاں دے خلاف مورچہ لگا جیہڑے انگریز دے تھپڑے تے ایس پاک تھن نوں پلٹ کر دے پئے سن تے اوہناں گوردوارہ جھڈن توں پہلاں دوسو سنگھ مار گھتے۔ گوردوارے دے اندر شہید جنڈا اے جتھے اک احتجاج کرن والے پچھن سنگھ نوں جیوندے ساڑ دتا گیا۔ ننکا نے دے پستے گوردوارے گورو نانک دے بالین دے واقعیاں بارے بتن۔ کتھے اوہ جمے، کتھے اوہ کھیڈے، کتھے پڑھے وغیرہ۔ میں اپنے مسلمان بھناں نال ننگر کھابہ جیہڑے لہوروں میرے نال آئے ہن۔

ننکانیوں، جنڈیالے سدھاراہ اے۔ پر کجھ کلومیٹر سڑک دا ٹوٹا ہنوں خراب سی۔ جڑا نواہ جیہڑا اک تحصیل ناؤن اے لنگھ کے اسیں چھ نمبر 105 جان آلی سڑک تے آ گئے۔ ایس توں پہلے کہ اسیں کسے توں راہ پچھدے ساڈے لئی اک چننی خبر اڈیک رہی سی۔ سڑک تے اک ٹین دابور ڈلگا سی جیہدے اُتے جیل دے سربیاں پچھے بھگت سنگھ دی مورت پینٹ کیتی ہوئی سی۔ فیصل آباد (لاٹل پور) دے کسے جسیر سنگھ ایہہ بورڈ لایا سی تے اُتے اپنا ای میل ایڈریس وی دتا سی۔ ساڈا کم سوکھا ہو گیا۔ جدوں اسیں ایہہ بورڈ پڑھ رہے ہاں آسے پاسے تے کجھ لوک ساڈے نیڑے آ گئے تے بھگت سنگھ وچ ساڈی دلچسپی دیکھ کے سانوں اوہدے پنڈ داراہ دسیا۔ کسے مشورہ دتا جے پنڈ جان توں پہلاں سانوں نیڑے ای اک فرحان خان توں ملنا چاہیدا اے۔ پتہ لگائی فرحان بیاسی ورھیاں دا اک ریٹائرڈ ایکسٹرنل فرسی تے اوس اپنی قیٹری داناں گلاب فارم رکھیا ہویا سی جیہدے بورڈ اُتے ”بھگت سنگھ ناؤن“ وی لکھوایا ہویا اے۔ اوہ لاگے ای چک نمبر 107

پٹھن کوٹ داسی۔ اسیں اوہدے کول اپڑے تے اوس سانوں کھڑے متھے جی آیاں آکھیا۔ اوہدی بیٹھک وچ فریم وچ لگی بھگت سنگھ دی اک بلیک اینڈ وائٹ مورت سی۔ فریم دیشیشہ ٹھاہویا سی۔ ہیٹ والی مشہور مورت سی، فرحان خان بھگت سنگھ دے ٹہر بارے گل بات ہوں خوش ہو کے کر رہیا سی جدوں بھگت سنگھ شہید ہویا اوہوں فرحان خان صرف پنج ورہیاں داسی تے بھگت سنگھ دے نکلے ویر جیناں دے ناں اوہ ٹھل گیا سی اوہنوں ملدے رہندے سی (ظاہر اے اوہ کلیر سنگھ تے کتے سنگھ دی گل کرداپیاسی)۔ اوہ بھگت سنگھ دایڈا پ بن آلا سی کہ میں اوہنوں اوہدیاں لکھتاں دی اک کاپی دینا چہند اسان پر میرے دل واڈھو کاپی نہیں سی۔ میں لیفٹ ورڈ تے این۔ بی۔ ٹی دیاں انگریزی وچ بنے ای چھاپیاں کچھ کاپیاں لیاں ہونیاں سن۔ فرحان ساڈے کول گھٹو گھٹ اک گھنٹے لئی ایہہ منگ کے ایہدی فونو کاپی کروالئی۔

اسیں ایہہ ویلا بھگت سنگھ دے گھر گزاریا۔ فرحان دے بندے نال چب نمبر 105 گئے۔ سرک ہوں چنسی نہیں سی۔ جدوں اسیں اوہ تھے اپڑے تے ایہہ اوہ پرانا گھر نہیں سی تے تن ورک بھارل کے اتھے رہندے سن۔ پاکستان وچ دوی ورک، رندھاوے، سہگل، بھٹی، چیمے، وڑانچ، گل تے سندھ وغیرہ اتنے ای ہونے میں جتنے ساڈے پاسے چڑھدے پنجاب وچ۔ ایہہ گھٹو گھٹ چار کنال دارقباے جتنے تن بھراواں، اقبال ورک، صادق ورک تے مشتاق ورک دے ٹہر رہندے ہان، جیناں نوں ونڈ مگروں ایہہ الاٹ ہویا سی۔

اوہ امبر سردے ورک پنڈتوں آئے سن۔ بتاں وچوں صادق مزر گیا ہویا اے پر اوہدا ٹہر اتھے ای رہندا اے۔ جدوں اسیں اوہ تھے اپڑے تے کچھ سوانیاں چلھے کول کم کر رہیاں سن۔ بعدوں اسیں مشتاق ورک دے پتر اختر ورک نوں ملے جیہڑا فیصل آباد وچ وکیل اے۔ اوہنے دسیا کہ صرف گھرای نہیں اوہناں بھگت سنگھ دے باپو کشن سنگھ دا 17 اکے امباں دا باغ وی لیا سی، جدوں زمین دی قیمت بارے پچھیا تے اوہنے دسیا، ہن ایہدی قیمت چھ لکھ فی ایکڑ اے جیہدا مطلب اے کہ ایہہ ہن اک کروڑ توں ودھ دالے۔ بھائی چک 105 وچ بھگت سنگھ کیوں دے باغ داسانوں پہلوں پتہ نہیں سی پر ایہہ ساڈے لئی کوئی ایڈی اوپری گل نہیں سی۔ جس جج کرتار سنگھ سراہانوں پھد دین دا فیصلہ کیتا سی اوس صاف لکھیا سی کہ کشن سنگھ (بھگت دے پو) نے 1914 جوں 1915ء وچ غدر پارٹی لئی اک ہزار روپیہ (جیہڑا جو کا لکھ سمجھو) چندہ دتا سی۔ بھگت

سنگھ تے اوہدے ٹبردی کہانی ہنوں من کھجویں ہو جانندی اے کیوں جے اوہناں لئی قوم نال جوت جیون دے سنگھ توں ودھ سی۔ ایس لئی ایہہ گل عجیب نہیں لگدی کہ پشور یونیورسٹی وچ پولیٹیکل سائنس دا پڑھیا روقار احمد، بھگت سنگھ دے موہ پاروں صرف اوہدے بارے ہو ر جانکاری لین لئی مینوں ای میل تے رابطہ کر دا اے، جدوں تک میں لبورر ہیا اوہ مینوں فون کردار ہیا۔ اوہنوں اس سی کہ اوہ مینوں پشور مے گا کیوں جے پشور یونیورسٹی ٹیچر ایسوسی ایشن میرے پشور آؤن لئی ویزے دی اجازت لئی بہت کوششاں کر رہی سی۔ ایس کجھ عرصہ پہلے ای پشور یونیورسٹی ٹیچر ایسوسی ایشن دے وفد توں جے۔ این۔ یو وچ جی آیاں نوں آکھیا سی۔

میرے لبور ہوندا یاں ای ڈان دے کالم نگار رضاعفیم نے وی مینوں ای میل تے رابطہ کیتا۔ اوہ ڈان وچ ریویو لئی بھگت سنگھ دی ”جیل نوٹ بک تے دوجیاں لکھتاں“ دی کاپی پ ہوندا سی، جیہڑی میں اکٹھی کیتی سی تے تعارف لکھیا سی تے لیفٹ ورڈ نے ایس 23 مارچ نوں چھاپی سی۔ فون تے کئی واری گل بات کرن توں وکھ میں لبور وچ اوہدے لئی اک کاپی چھڈی۔ رضا کراچی وچ بھگت سنگھ بارے گل بات کراؤنا پ ہوندا سی۔

لامپور انگریز افسراں اک ویترواں شہر وسایا سی۔ ایس علاقے دی زمین بڑی زرخیز اے تے پنجاب دے دو جے علاقیاں دے کساناں نوں اتھے زمیناں خریدن لئی ہلاشیری دتی گئی سی۔ انج ای جیوں پنجابی کسان ترائی دے علاقے زمیناں خریدن گئے آہن۔ دلچسپ گل اے جی زیادہ تر دو آہے توں لوک اتھے گئے۔ اوہناں نوں چک نمبر ناواں دے پنڈاں وچ زمیناں الاٹ کیتیاں گھیاں۔ اتھے آؤن آ لے لوکاں چک نمبر دے نال اپنے پچھلے پنڈاں جاں علاقیاں دے ناں لالے۔ ایس لئی چک نمبر 65 مکن پوراے تے چک نمبر 67 گد ٹہنڈی، چک نمبر 104 سمر جندیا لہ سد اوئدا اے۔ چک نمبر 105 بنگے اے (دو آہے دے بانگا توں) چک نمبر 106 پھرالا اے۔ چک نمبر 107 پٹھان کوٹ اے تے انج ای ہو روی نیں۔ ایہہ ناں ونڈ توں مگروں وی چلدے پئے نیں۔ سانوں دسیا گیا کہ 1965 توں پہلوں کافی گھلھ سی تے کیس لوک ایہہ تھواواں ویکھن آؤندے رہندے سن۔ 1965ء مگروں سختی ہو گئی تے ہن کجھ سالوں توں فیر کجھ کھلھ ہوئی اے تے لوک ایہہ تھواواں ویکھن مڑ آؤندے پئے ہن۔ اوہناں موجب پچھلے سال کینیڈا وسدیاں پنجابیاں دی پوری بس اتھے آئی سی۔

وڈ مگروں لالپور واناں ونا کے فیصل آباد کر دیا گیا تے ایہہ ٹیکسٹائل انڈسٹری دا ٹرہ بن گیا۔ ایہہ مَن لہور تے کراچی توں بعد پاکستان دا تریجوا ڈا شہر بن گیا اے، پر خورے ایس شہر نوں لدھیانے والے مسئلے ای جرنے پئے۔ فیصل آباد اکپڑ ایشیادی مارکیٹ وچ چنگا کلیا جاند اے۔ چک نمبر 105 توں ایس فیصل آباد گئے۔ مَن رات ہو چکی سی۔ کجھ چر بعد ایس موٹر وے راہیں تقریباً دو گھنٹے وچ فیصل آبادوں لہور آ گئے۔ ساریاں گڈیاں موٹر وے چڑھن دی اجازت نہیں ایس لئی ٹریفک تیز، اسار تے محفوظ اے۔

میں گھٹو گھٹ ٹیکسلا تے اسلام آباد ضرور جانا چہند اساراں پرویلا گھٹ سی تے میں ابجے لہور وچ وی لوکاں نوں مناسی۔ ایس لئی میں باقی دیہاڑے لہور ای رہیا۔ میں فائوسٹار ہوٹل توں بعد وکھو وکھ تھواں تے شفٹ ہوندا رہیا۔ اک رات میں کجھ نو جوان پڑھیا راں نال گزاری جیہناں چوں اک عمران گورنمنٹ کالج ننکانہ صاحب وچ اردو پڑھاؤندا سی۔ اک رات میں اک این۔ جی۔ او” سرو تھ ایشین پرنٹر شپ“ دے گیٹ ہاؤس گزاری جیہناں اپنے سٹاف تے کھو جکاراں نال گل بات دا بندوبست وی کیتا۔ ایہدے ڈپٹی ڈائریکٹر عرفان مفتی اک شام مینوں بلھے شاہ دے مزار قصور لے جان دی آفر کیتی۔ ایہہ اک چنسی دعوت سی جیہڑی میں خوشی نال من لئی۔ بھاویں قصور آلی سڑک بن رہی سی تے سفر خواری ای سی تے ایس 60 کلومیٹر دا سفر کار تے سمجھو۔ ترے گھنٹیاں چ کیتا۔ مزار دے ماحول نے ایہہ سارا بھلا دتا۔ رات دے تقریباً 11 بجے سن تے مزار لوکاں نال بھریا ہو یا سی جیہڑے مزار دے اندر تے باہر نچ گارہے سن۔ لوک پھل چاڑھ رہے سن پر عورتاں نوں قبر تے جان دی اجازت نہیں سی۔ اوہ پھل مجبور نوں دیندیاں تے باری چوں اندر جھاتی مار لیندیاں۔ ایہہ بلھے شاہ آلی گل نہیں سی پر باقی سارا بلھے شاہ آلا ای رنگ سی۔ بندے جھمردے لوک رقص کر رہے سن تے بہت مٹھے سُر اں تے دل وچ کھُتب جان آلی آواز وچ بلھے دیاں کافیاں گارہے سن۔

ننکانہ صاحب تے وارث تے بلھے دے مزار ویکھن تے ہر طرحاں دے بندیاں نال گل بات کر کے مینوں انج لگا جیوں وڈ نے پنجابی کلچر دی کھلھ نوں بے جان کر چھڈیا اے۔ دوہاں پاسے پنجابی اک دوجے دی عجیب جیہی سک رکھدے نیں، جیہد اپتہ مینوں لہور وچ لگا۔ دونویں پاسے دوجے پاسے دی تھوڑ دسدی اے تے دونویں پاسے اپنے آپ نوں دوجے پاسے

ہناں پورا نہیں سمجھدے۔ دوہاں پساں دی اک دوجے لئی کھج (لہندے پنجاب وچ خورے چوکی) اوس تہذیبی نقصان بارے ہوں کجھ دسدی اے جیہڑا ہندوواں، مسلمان تے سکھاں دے اک کلچرل یونٹ دی بلکل بے سُرئی تقسیم پاروں پنجاب دے دو آں حصیاں بھگتیا اے۔ ونڈ جیہڑی سیاسی طاقت لئی خالص سیاسی وجہ توں کیتی گئی۔ میرا خیال اے بنگالی تے پنجابی بارڈر دے ہر پاسے دے سیاستدانان نوں رور ہے ہونے نیں، جیہناں سیاسی طاقت لین لئی اوہناں دے کلچرل یونٹاں نوں قربانی دا بکرا بنایا۔

ایڈھر لا پنجاب انڈین پنجاب توں تقریباً تن گنا وڈا اے۔ ایڈھر لے پنجاب دی آبادی 9 کروڑاں جیہڑی ایس دیس دی کل آبادی دے ادھ توں چوکی اے۔ ایہہ صحیح اے کہ پنجابی زبان تے ادب پنجاب دے انڈین حصے وچ چوکھے پنکڑے بن پر پنجابی کلچر پاکستانی پنجاب وچ چوکھا جیوند اسد اے۔ پنجاب دے کلچر بارے ایہہ کھج کہ ایہہ صرف دایہ جی دا کلچر اے ونڈ مگروں انڈین پنجاب توں آئی اے۔ جتھے کوئی اپنی پیڑھی رہتل نہیں بن سکی جد کہ لہور ہمیشہ اکٹھے ہندوستان دے وڈے رہتلی شہراں وچوں اک رہیا اے۔ ایہہ ریت اے جوی لہور وچ جیوندی اے۔ ونڈ مگروں لہور نے بڑی ترقی کیتی تے لیہدی آبادی اک کروڑ دے نیڑے اڑ گئی اے۔ ونڈ توں پہلاں لہور تے امبرسر اکوجیڈے جوڑوین شہر سمجھے جاوندے سن۔ ونڈ مگروں مذہبی حوالے نوں چھڈ کے امبرسر سٹنڈ گیا اے تے ایس اپنی شان گواہتی اے۔

میں اندرون لہور گھم کے ایہدے مشہور بارہاں دروازے نہ دیکھ سکيا۔ لیش پال اپنے وڈے تواریخی ہندی ناول ”بھوٹھا ج“ وچ شاہ عالمی دروازے (جتھے 1947ء وچ بدترین مذہبی فساد ہوئے) موچی گیٹ، بھائی گیٹ، ہاتھی گیٹ تے (جلندھر دے دو موریا پل ورگے) دو مور یہ گیٹ نوں بڑا سوہنا بیان کیتا اے۔ میرے آخری تین دن پنجاب یونیورسٹی لہور دے گیٹ ہاؤس وچ گزرے تے مینوں پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ وچ 1971-1972ء دا اپنا پڑھائی دا زمانہ چیتے آ گیا۔ نیوکیمپس دی ہنکی جیہی مارکیٹ وچ کجھ چنڈی گڑھ مارکیٹ ورگائی رنگ اے۔ پر چنڈی گڑھ مارکیٹ چوکی ترقی یافتہ اے۔ ہوٹل جتھے میں سویرے چاء ناشتہ یا تقریباً پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ دے ہوٹلاں ورگے ای نیں۔ ونڈ مگروں یونیورسٹی داناں بدل کے ”یونیورسٹی آف پنجاب لہور“ رکھ دتا گیا پر لائبریری تے کیفے ٹیریا ورگیاں عمارتاں تے پرانا ناں

”پنجاب یونیورسٹی لاہور“ ای نظر آؤندا اے۔ چڑھدے پنجاب وچ یونیورسٹی دے سپیننگ پنجاب یونیورسٹی لاہور توں نکھیزن لئی PANJAB کر دتے گئے۔ اولڈ کیمپس وچ اورینٹل کالج جتھے، اردو، فارسی، پنجابی تے ہُن اک واری فیر ہندی ڈپارٹمنٹ۔ ہُن جاناوی دلچسپ سی۔

پنجابی ڈپارٹمنٹ دے دفتر وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ جوں بھائی سنتو کھ سنگھ توں سادھودت سنگھ توڑی دے ناں ویکھ کے وی اک عجیب احساس ہويا۔ پنجاب یونیورسٹی دا پنجابی ڈپارٹمنٹ 1879ء قائم اے جیہدا خورے ایس پاسے دے پنجاب وچ پتہ ای نہیں۔ پنجاب یونیورسٹی دے ہندی شعبے وچ اونچر جیہڑی کہ عارضی طور تے کم کر رہی اے، اوہ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دی میری سٹوڈنٹ نکلی۔ اوہ شبنم ریاض اے جیہڑی دیواہ گروں پٹیالیوں ایم اے کرن توں بعد مالیر کونلہ توں لاہور آ گئی۔ لاہور اپنے تعلیمی اداریاں پاروں وی مشہور اے۔ پرائیویٹ نیشن دے اترے چڑھدے سنگھ سنگھ لاہور وچ نہیں جیہناں وچ اک زمانہ یونیورسٹی وی اے۔ گورنمنٹ کالج ویمن ”گورنمنٹ کالج یونیورسٹی“ دے عجیب جیسے ناں تال یونیورسٹی بن گیا اے۔

لوکاں نوں ملنا بڑا بھرواں تجربہ سی۔ میرے ول پہلے ای کئیں رابطے تے ریفرنس سن۔ میں مشہور شاعر فیض احمد فیض دی دھی سلیمہ ہاشمی نوں ملنا چاہندا سی۔ اوہ بنے تے فقیر عزیز الدین جیہڑے دوویں مشہور آرٹسٹ تے آرٹ۔ کالرٹیں بنے ای اک سیمینار دے سلسلے وچ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ دے فائن آرٹ ڈپارٹمنٹ دا دورہ کیجاسی۔ تے مُذاک شام میں ماڈل ٹاون وچ ہاشمیاں تال اوس گھر وچ گزاری جتھے کدی فیض رہندا سی۔ سلیمہ ہاشمی مشہور نیشنل کالج آف آرٹس دی پرنسپل دے طور توں ریٹائر ہو کے آج کل بیکن ہاؤس یونیورسٹی لاہور وچ Arts Visual دی ڈین اے۔ اوہدا بندہ شعیب ہاشمی اکناکس داریناڑ ڈیپروفیسر تے کجھ اخباراں دا کالمسٹ اے تے اک ہنس مکھ بندہ اے۔

اوہناں دی دھی داناں میرا تے دوہتری داناں عانیہ اے۔ سلیمہ دسیا کہ فیض نے سائنڈرس تے فائزنگ دی آواز سنی سی کیوں جے اوہ اوس دن ڈی۔ اے۔ وی کالج دے کدھرے نیڑے سی۔ ایہہ گولیاں پاکستان دے مشہور کیمونسٹ آگوستینو مٹھریا خان نے وی سُنیاں سن۔ ایہہ گل اوہدی بیوی تے مشہور نکھاری طارق علی دی ماں نے وی کنفرم کیتی، جیہنوں میں اوہدے گھر جا کے ملیا تے بھگت سنگھ دیاں لکھتاں پیش کیتیاں۔ طبرہ اوہناں لوکاں وچوں اے جیہڑے

پاکستان وچ بھگت سنگھ دی یاد من وُندے نیں۔

82 ساراں دی طاہرہ، مظہر علی تے سلیمہ ہاشمی پاکستان دی جمہوری لہروچ اکیٹو نیں۔
 سلیمہ میرے او تھے ہوندیاں زنانیاں دے اک جوس وچ گئی۔ کجھے دھڑے دے کامیاں نوں
 پاکستان وچ عام ڈُبان وچ سُرنے آکھیا جاند اے۔ لہور دے اک ترقی پسند پبلشر تے کتاباں
 وِچن وائے ادارے فکشن ہاؤس تے مینوں سبھوں انج دا اک سُر شامل گیا۔ فکشن ہاؤس نے اردو
 تے انگریزی وچ مشہور تاریخ دان ڈاکٹر مبرک علی دیاں سبھے کتاباں چھاپیاں نیں۔ میں لہور وچ
 ونڈن لئی بھگت سنگھ تے ڈاکٹر امجد کردے کجھ فوٹو کارڈ لے گیا سی۔ میں اوہناں چوں اک کارڈ
 فکشن ہاؤس دے مالک نوں دتا تے او تھے اک بزرگ بندے وی اک کارڈ دی فرمائش کیتی۔ فیر
 او بنے اپنا تعارف کرایا اوہ کمیونسٹ پارٹی آف پاکستان دا کاما مسلم رحیل مرزا سی۔ اوس دیا کہ اوہ
 ہر س بھگت سنگھ دیہاڑ من وُندے نیں۔ ابجکل پاکستان وچ کمیونسٹ پارٹی تے کوئی پابندی نہیں
 پر کھپیاں وچ آپ امی ہُن کوئی ساہست نہیں رہ گیا۔ ایہ کمیونسٹ پارٹی دے نال نال نیشنل ورکرز
 پارٹی، مزدور کسان پارٹی تے لیبر پارٹی ورگیاں دھڑیاں وچ ونڈے ہوئے نیں۔ کمیونسٹ پارٹی
 حیدرآباد سندھ وچ کافی ٹکڑی اے۔

کمیونسٹ لہر دے شروع بارے میں پروفیسر منظور احمد، پروفیسر عزیز الدین احمد تے تحسین
 احمد کولوں بڑیاں گلاں سُنیاں، جیہڑیاں زیادہ تر سچیاں سن۔ مینوں تحسین ایس محفل وچ لیا سی۔ بیاسی
 ورھیاں دے منظور احمد نوں اوہدے بلی گاندھی دامن آلا سمجھدے نیں۔ بھائیں کوئی وی اوہدی
 گاندھی دی حمایت نوں ٹھیک نہیں مند اپر ہر کوئی ایس ہنس مکھ تے نرم بندے نال پیار کردا اے۔

میں لہور دے اک صنعت کار پران ناتھ سیٹھ دی بڑی من کچھویں کہانی سُنی، جیہنے
 1947ء وچ لہور چھڈن توں انکار کر دتا سی۔ پران ناتھ سیٹھ کو ماد یولالہ ہری کشن لال دا جوائی سی
 جیہڑا فضل حسین دی حکومت وچ پہلی واری وزیر بنیا۔ پران سیٹھ نوں 65ء دی جنگ وچ تھوڑے
 عرصے نئی گرفتار کر لیا گیا۔ اوہ کجھ ویلے لئی اٹھیا آیا تے ہمارے پے گیا۔ او بنے اعلان کیتا کہ اوہ ہور
 بناں نہیں رہ سکدا۔ اوہ لہور پرت گیا تے دل ہو گیا۔ مشہور لکھری سجاد ظہیر جیہڑے 47ء وچ
 کمیونسٹ لہر، رگن ز کرن پاکستان گئے اپنی روپوشی دے زمانے ناں بدل کے پران ناتھ دے گھر
 لکے رہے۔ اک واری پُلَس نے سجاد نوں پھرن لئی پران ناتھ دے گھر چھاپا ماریا۔ سجاد تے نکل گیا

ہو یا سی پر پران ناتھ جیہدیاں عاداتاں پرانے خاندانی لوکاں والیاں سی پلس تے ہوں اوکھا ہو یا کہ اوہناں بناں دے اوہدے گھر چھاپا کیوں ماریا کیوں جوڈی آئی جی اوہدایا سی تے فیر اوہنوں دسیا گیا کہ جیہڑا پرو فیسر اوس اپنے گھر دی انیکسی وچ رکھیا ہو یا اے اصل وچ کمیونسٹ لیڈر اے۔ ایہہ اوہدن سن جدوں ساحر لدھیانوی دی پاکستان کمیونسٹ پارٹی وچ کم کرن آیا تے لکھری احمد راہی کول رہیا۔

میں ایہناں بابیاں توں ونڈتوں پہلے تے مگروں دیاں کہانیاں سن کے بڑا سواد لیا۔ ڈاکٹر مبارک علی نوں مل کے بہت سکھیا، جیہڑا جناح بارے وی سچ بول کے لوکاں دی ناراضگی سہہ سکدا سی۔ پاکستان دے پہلے فوٹو جرنلسٹ اٹھانوے ورہیاں دے ایف۔ای۔ چودھری نال مدقات وی بہوں من کھویں سی۔ چودھری نے فیض احمد فیض نال وی کم کیتا سی جیہڑا ٹریڈ یون دی تھن ملن والے پاکستان ٹرانسزڈائیڈ میٹری۔

پاکستان دے شروع دے لیڈراں دے فوٹو ایف۔ای۔ چودھری اک کرچن چھکے۔ ایہہ اوہی اے جس سنٹرل جیل لبور دے فوٹو وی چھکے۔ جد (1961ء) وچ ایہہ ڈھائی جا رہی سی۔ اوہدے کول فوٹوواں دی فائل اے جیہدے وچ اوس پھانسی گھاٹ دی فوٹو وی اے جتھے بھگت سنگھ، سرا بھاتے ہو رکنیں ازادی دے مجہد ٹنگے گئے۔ میں اپنے عام کیمرے نال ایہناں فوٹوواں دیاں فوٹوواں چھکے و اکیلے کیتا پر ایہہ ممکن ہونہ سکیا۔ پر میرے خیال وچ کچھ دیہاڑے پہلوں ای دلچیت آئی نے اپنے ویڈیو کیمرے نال ایہہ فوٹوواں محفوظ کر لیاں ہان۔

چودھری اپنے پتر جیہڑا کہ لبور دے اک کرچن سکول دا پرنسپل اے نال رہندا اے تے اوہدے نال گل کرن دا بڑا سواد آؤندا اے۔ چودھری دی خواہش کید اے؟ اوہ ونڈتوں پہلوں دے اپنے بھناں نوں ڈھونڈھن چاہندا اے جیہڑے بہتے فوٹو گرافرن تے دلی سدھار گئے۔ اک دانان اوس دیسی سی: سی ایل سمرنی اینڈ کمپنی تے دو جے داسکر داس اینڈ کمپنی۔ ایس ٹیر دے ترے بھراہان۔ سندر داس، ہریش تے جمدیش اک فوٹو گرافی کرداتے دو جے کوئی ہو ر کم۔

چودھری اپنی جوانی دے قصے سناؤندا اے۔ جدوں لبور وچ ہندو، سکھ، مسلمان تے کرچن ڈکاندار مل کے رہندے آہن تے اوہناں دے ڈونگھے پرانے ہان۔ بہتیاں یاداں لبور وچ اے وی ہن تے اگلی پیڑھی نوں وی جا رہیاں نیں جیہناں ایہہ گلاں اپنے وڈکیاں توں

نریاں سُنیاں ای نہیں۔

لدھیانے توں آیا اک پٹھان ٹبر دامنڈ امیر او اہوا بجن بن گیا۔ اوہ ہوٹل وچ ویٹری تے اپنے وڈکیں دے لدھیانیوں آؤن دی گل کردا ایڈا جذباتی ہو گیا کہ اپنا موہ دس لئی پیسٹری تے پھلاں دی بھری پوری ٹوکری لے آیا۔ اکھے ”آپ ہمارے مہمان ہیں“۔ ایہہ ورتارالہورا اتنا عام اے جے بندہ شرمندہ ہو جاندا اے جے ایس بارڈر پاروں آئیاں دی اتنی جھانی تے سیوا نہیں کردے جتنی لہوری کردے نیں۔ ہور وی کئی گلاں نیں، جیوں جمعے نوں جیل روڈ تے نجم حسین سید دے گھر سنگت وچ رلنا۔ وہیاں توں کجھ ودھ سکالر تے لکھری جیہناں وچ چارچنگ زنانیاں وی نیں ہر جمعے نماشیں او تھے اکٹھے ہو کے گربانی پڑھدے نیں تے نجم اوہدی تشریح کردا اے۔ فیر اوہ کٹھے شام دا کھانا کھاندے نیں تے نکھو چاندے نیں۔ نجم اپنیاں ترقی پسند لکھتاں پاروں چڑھدے پنجاب وچ وی جانا جاندا اے۔ نجم اوہ بندہ اے جس 2004ء وچ ”شرومنی پنجابی سہاسکار (وڈیشی) ایوارڈ“ لین توں تانہہ کردتی سی۔ اوس ویلے عالمی پنجابی کانفرنس، لئی پاکستانی پنجاب دے وڈے وزیر پرویز الہی وی پیالہ یونیورسٹی آئے ہوئے سن۔ انکار صرف اصولاں دی بنیاد تے سی، ہور کوئی وجہ نہیں سی۔ نجم دی بیوی شمینہ صوفی کلام بیوں سوہنا گاندی اے۔ لہور بارے بندہ ساری عمر گلاں کر سکدا اے پر میں اک عجیب اتفاق تے کہانی مکافوناں۔

نواب محمد احمد خان، بھگت سنگھ تے اوہدے سنگیاں دے خلاف لہور سازش کیس وچ سرکاری گواہ سی۔ اوہ پاکستان وچ آنریری مجسٹریٹ دے عہدے تک اپڑیا۔ ستر دے دہاکے وچ اوہ اوہ سے شادمان چوک وچ قتل ہو یا، جتھے بھگت سنگھ پھانسی لگا سی۔ اگلا اتفاق ایہہ سی کہ ذوالفقار علی بھٹونوں ضیاء الحق ایسے نواب دے قتل وچ پھسا کے 1979ء وچ پنڈی جیل وچ پھانسی لادتا۔ اج ہر پاکستانی مندا اے جے ضیاء الحق دے گیارہاں سال پاکستان دی تواریخ دا سبھ توں کال زمانہ سی۔ دوجے فوجی آمران ایوب خان، یحیی خان تے پرویز مشرف نالوں وی بھیرا۔ ضیاء شاہی نے پاکستانی سماج دا سیکولر، لبرل تے جمہوری تانا بانا اُدھیر کے رکھ دتا تے اوہنوں اپنے جمہوری حقانوں واپس لین لئی اک لمی لڑائی وچ سٹ دتا۔ ایس ویلے پاکستانی سماج جاگ پیا اے تے ضیاء شاہی دے زبردے اثر توں نکلن دی کوشش کر رہیا اے تے ساڈی خواہش تے آس اے جے اوہ ایہدے وچ کامیاب ہو جاوے۔

”بہتا پیار نہ کریں نہیں تے رُل جائیں گا“

اک لما ویزا لے کے پر یوار سمیت پاکستان آیا ساں۔ پھیر دی پتہ ہی نہیں چسپاں کدوں دن گزر گئے۔ ساڈی واپسی دیاں تیار یاں سن۔ پاکستان دے کلاکاراں نے ساڈے کولوں اک دن منہ جو میرے لئی خوش نصیبی سی۔ جیہناں کلاکاراں نوں ملن دی خواہش میرے دل وچ چراں توں ٹھٹھاں مار رہی سی اوہ اج میرے کولوں سماں منگ رہے سن۔ دولتاں، تان انسان بھج نرس کر کے جاں تکریم بازی تال وی ہتھیا لیندا ہے، پر کلا صرف اتے صرف بندے نوں پرودگار ولوں ہی بخش جاندی ہے۔

۴ جولائی 1997 نوں نامور گائیک شوکت علی نے لاہور دے پنج تارہ ہوٹل 'اواری' وچ ساڈی چاء رکھی جس وچ کئی گائیک، لکھاری اتے کئی قسم دے ہور کلاکار بٹائے۔ مہدی حسن ایس چاء واسطے کراچی توں جہاز پھڑ کے اپڑے۔ ایہناں توں اڈ پرویز مہدی، علی اعجاز، آصف جاوید، سیقت باجوہ، بابا نجی اتے پنجابی دا اُچ کوئی دا گیت کار ایم صادق وی شامل ہويا۔ شوکت علی نے جی آياں کہن لکياں کياں، میں سوچ رہیاں سردار صاحب دی آمد اتے ودھ توں ودھ قیمتی سرمایہ بھینٹ کراں۔ ایس وچ کوئی شک نہیں غزل دی دنیا وچ مہدی حسن دا کوئی ثانی نہیں۔

ساریاں نے آپو اپنے وچار رکھے، گل مڑ گھڑ کے اکو مسئلے اتے آجاندی۔ سارے ایس گلوں کلپ رہے سن کہ اج دی گائیکی اک شور شرابا بن کے رہ گئی اے۔ ساریاں نے مینوں ایس گلوں والا ہوتا، ایہہ بیماری تھڈے والے پاسیوں شروع ہوئی اتے کسراید ہروی گھٹ نہیں رہی۔ سچ مچ پاکستان دے سُریلے گائیک اپنے ساز بند کر کے دیلھے بیٹھے ہوئے سن۔ ایس توں

بعد میں سارے کلاکاراں دادھنواد کردیاں چھٹی لئی، کیوں جو شامیں شیخوپورے وی کلاکاراں آتے
 کوپیاں نے میرے آؤن پاروں پروگرام رکھیا ہو یا سی۔

شیخوپورے پروگرام رات دس بجے توں بعد شروع ہو یا۔ کچھ بجناں نے سُجھا دتا
 مولویاں دی اڑپھس نوں دھیان وچ رکھیاں پروگرام لیٹ شروع کیتا جائے۔ جیوں ہی میں
 ویڑھے دڑیا، اسٹیج سیکرٹری نے میرے ول اشارہ کر کے لائیناں بولیاں۔

’ست بسم اللہ جی آیاں نوں، پیر سلکھنے پائے نیں

رکھاں کیہ میں بجنا آگے، ورھیاں چکھوں آئے نیں

ہرورھے ساؤن دے مینے جنڈیالہ شیرخان وچ ہیر پڑھن دے مُقابلے ہوندے
 نیں۔ آج وی سارے علاقے دے ہیر پڑھن والے آتے ہوئے سن۔ سبھ توں خوبصورت
 ہیر خبرے وارث شاہ دے پنڈوں آئے، پنڈوں کیوں، محلے چوں آئے، تیمور افغانی نے پڑھی۔
 ایس توں بعد اسٹیج سیکرٹری نے اک واسطہ پایا۔

میں مرجاں گا میری مٹی نہ ڈھاؤ، باز آ جاؤ

میری پونجی ایہو لکھ نے ہواؤ، باز آ جاؤ

سردار صاحب تسیں ویڑھے جی کندھ ماری، دسوکھیا کیہ؟

خدا دا واسطہ من جاؤ بھراؤ، باز آ جاؤ

پنڈال وچ ریشماں آتے عنایت حسین بھٹی پہنچے ہوئے سن۔ ریشماں وچاری بیماری
 جس اوکھیاں سوکھیاں کچھ گیت گائے۔ آج مینوں پہلی وار ریشماں دے چہرے آتے بڑھاپا نظر
 آیا۔ ساریاں نے ریشماں نوں آرام کرن دی صلاح دتی۔

ایس توں بعد جناب عنایت حسین بھٹی نوں اسٹیج آتے بلایا گیا۔ کسے ویلے بھٹی
 صاحب آتے زبیدہ خانم دونویں پنجاباں وچ اپنے ہرمن پیارے گائیک سن، شاید ہی کوئی گائیک
 ایہناں دے نیڑے تیرے ڈھکدا ہووے۔ بھلیاں ویلیاں دی گل ہے اوہناں دناں وچ دونوں
 پنجاباں دیاں فلماں آتے گیتاں دا اداں پر دان ہوندا سی۔ بھٹی صاحب دے گیت چھوہن توں
 پہلاں اسٹیج سیکرٹری نے بند پڑھیا۔

پانی پنج دریاواں دا ایسا چنگا، سکی ماں دے دودھ دے وانگ جا پے

بولی ایس پنجاب دے واسیاں دی، مینوں کچی سویر دے وانگ جا پے
تے انج میریاں غزلاں دا ہر مصرع، پنجابی دوکھیاں نوں اک پلانگھ جا پے
جوں تخت ہزاروی رانجھنے دے ہتھ وکھلی کھیڑے نوں ڈانگ جا پے

بھٹی صاحب نے اپنے ویلے دے سارے مشہور گیت سنائے۔ انت وچ بھٹی
صاحب نوں فرمائش آئی 'آج آکھاں وارث شاہ نوں' سناؤ۔ کدے امرتا پریتم دی رچنا بھٹی
صاحب نے کرتار سنگھ فلم وچ گائی سی۔ سن سنتالی بارے بنی ایس فلم نے پورے پاکستان نوں
جھنجھوڑ کے رکھ دتا سی۔ جیوں ہی بھٹی صاحب نے آواز کدھی، 'آج آکھاں وارث شاہ نوں' کتے
قبراں وچوں بول، پورے پنڈال چوں آواز گونجی، اوئے بھٹی جیوند اے۔ ایس توں بعد، مول
کافی گبیر ہو گیا۔

پھیر کویاں نے اپنیاں کوتاواں پڑھیاں شروع کیتیاں۔ اک نوجوان کوی ناصر
عباس نے شعر پڑھیا۔

سائیں مرے تے پوریاں پے گئیاں
ونگاں توڑ کے رنڈیاں بہہ گئیاں
لے لے کے سوہیا ناں تیرا
بکھاں اُتے نے چندیاں پے گئیاں
دھرتی وی بڑی مظلوم ماں اے
چہدے جیوندیاں ونڈیاں پے گئیاں
کوی اک سو کے ورگی گل کہہ گیا۔ ایس توں بعد بابا جی اپنی کوتالے کے آیا۔

گولی انھی، گونئی، بولی،
سگیو ایہہ داسنگ نہیں چنگا
ایہہ اکوئی وی فائدہ نہیں جے،
ایہہ اکوئی وی رنگ نئی چنگا
گولی ایہناں دلوں چلے،

گولی اوہناں ولوں چلے،

گولی نال بُو اڑا پیندا

ایدھرو وی ایہہ بندے مارے،

او دھرو وی ایہہ بندے مارے

گولی نال اُجاڑا پیندا

اپنے بندے مارن نالوں،

قبراں وچ اتارن نالوں،

میری مٹو میرے چُکو

اک دُوجے دے سینے لگو،

مٹھلاں دے ٹکدے تے لیسو،

بندے کھانی گولی دبو

بندے کھانی گولی دبو

بابا منجھی نے سر خداں اُتے ودھے تئنا نوں گھٹاؤن دی بڑی خوبصورت گل کیتی۔ انت

وچ بابرید دے پنڈ پاکپتن توں آئے شاعر ظہور حسین ظہور نوں اسٹیج سیرٹری نے اسٹیج اُتے سماں
دتا۔ ظہور ہوراں نے محبت دی گل شروع کیتی۔ جس دے کچھ بول سی۔

اکو دھرتی اکو مٹی میں تینوں توں مینوں پیارا

توں میرے پنجاب دا پتر جی آیاں نوں جی سردارا

کیہ ویلا سی اک دُوجے نوں صبر نہ آؤنا جے نہ ملنا

دا تن دتاری بھجنا نسا، ٹاپلی ٹیہنا پہنا پہنا

پچے بوئے سنگھ دے کھیتوں گن پُنا، دھونا جھلنا

پیلے رنگ بنسنتی واواں گھولناں، سرہواں کھلنا

گھنٹھیاں کول کھوکھو کے جانا، شرطاں مٹھنا، راوی ٹھلھناں

اجن اچیت لکارا ہویا، پانی ونڈو، لاؤ ڈھل ناں

وکھ وکھ بیڑی تے مل گئی، پر اے ملیا نہیں کنارہ

اکو دھرتی اکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پتر جی آیاں نوں جی سردارا
(2)

پنجابی دا پیارا لکھاں، اُردو دا سرمایہ لکھاں
کس دھرتی دا واسی لکھاں، کس دھرتی دا جایا لکھاں؟
اپنے ویڑھے آپے بن کے توں پروہنا آیا لکھاں
ہتو جگتو کس کس دھی دے سر بابل دا سایہ لکھاں
ظلمات دا ظلمایا لکھاں، تقدیراں دا تڑپایا لکھاں
لکھ نہیں سکدا، لکھ نہیں سکدا تینوں کیوں پرایا لکھاں؟
توں تے جی اُچیا چچیاں سوچاں دے اسمان دا تارہ
اکو دھرتی اکو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
توں میرے پنجاب دا پتر جی آیاں نوں جی سردارا

ایہہ بند سن کے میریاں اکھاں کوچ اتھرو آ گئے۔ جدوں میں اکھاں پونجھ کے تکیا سارا
پنڈال رو مالاں نال اکھاں پونجھ رہیا سی۔ ظہور نے پھیر اپنی گل کہنی شروع کیتی۔

(3)

ویلے ایسے پاسے پرتے، مکیا پیار جیہاں وچوں
سدھراں سچے موتی سمجھے، نکلے کچھ نصیباں وچوں
وہ دُکھاں ویلے پھل نہیں کردے، شعلے کردے جیہاں وچوں
لارے تے لہو دیوان والے، لہدے 'لوک' غریباں وچوں
جیہناں چچھے عُمران لائیاں، اوہی بنے رقیباں وچوں
علماں عقلاں نال بھرے سی، میرے یار طیہاں وچوں
خبرے بھکھدی بھٹھی اُتے، کیہڑے ہتھوں ڈلھیا پارہ

اگو دھرتی اگو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
 توں میرے پنجاب دا پتر، جی آیاں نوں جی سردارا
 (4)

جا وے جٹا ہیر دیاہ لے، مہینے دے کڈھیا بھر جیاں
 لڈن، بیڑی، پٹنگ نواری وچھیاں سیجاں پریاں آیاں
 اکھیاں لڑیں، تجھیاں چریاں جھنگ سیالیں پین دہانیاں
 ویلے، دونوں کپڑ دلاں نوں، سولاں پار دسار لنگھیاں
 ونبھلی کوکے، چیرکاں ای چیرکاں، کس نے ہیراں ڈولی پائیاں؟
 کن پڑوائے، ٹھوٹھا پھڑیا، جوگی بنے سواہواں لائیاں
 اوہ کتھے آ گئے رنگ پور کھیڑے، کتھے رہ گیا تخت ہزارا
 اگو دھرتی اگو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
 توں میرے پنجاب دا پتر، جی آیاں نوں جی سردارا
 (5)

اپنے اپنے دل دا سودا، کوئی نانک دا پلہ پھڑدا
 کوئی جٹا کرن سلاماں، گنج شکر دیاں ڈھکیاں چڑھدا
 اگو ہی لاٹ شمع دی ہندی، دکھو دکھ پروانہ سڑدا
 توں دی سوچاں دے نال لڑدا، میں سوچاں دے نال لڑدا
 توں حرفاں دیاں جفساں لہیں، میں حرفاں نوں اکھلی چھڑدا
 توں اکھراں نوں عشق بناویں، میں اکھراں وچ موتی جڑدا
 ساڈا نور ظہور اے سانبھا، توں سونا تے میں سنیاں
 اگو دھرتی اگو مٹی، میں تینوں توں مینوں پیارا
 توں میرے پنجاب دا پتر، جی آیاں نوں جی سردارا
 ظہور حسین ذات داسنیاں اسی، جو مینوں سونا دس کے اپنے پار کھو ہوں دی گل کہہ رہیا

میں ظہور حسین ظہورنوں اپنی بگل دے وچ گھٹ لیا۔ اوس نے کہا، ”سردار صاحب لوکاں نے تہانوں چادر اے آتے پگاں بھینٹ کیتیاں بن، میں تاں صرف چند بول ہی تہا ڈی جھولی پائے بن۔“ میں اوس نوں جواب دیندیاں کہیا ”دوستا چند بول کیہ، توں تاں تن تر لوکی دی، یہ میرے پلے وچ پٹ دتی اے۔“ ایس توں بعد مینوں پر بندھکاں نے چند غظ بولن لئی کہیا۔ شروع وچ میں پر بندھکاں دادھواد کردیاں کہیا ”دوستو تہا ڈی بڑی مہربانی، تیں پیسے دھیسے دا لگ خرچ کیتا، اتوں ایہناں دیاں ایجنسیاں۔“

ایسں جو موڑا تے پہنچ چکے ساں میں اے جو دھاد وچ ہی ساں، دوستاں نوں پھیراؤن لئی ہاں کراں جاں ناہے، کسے آواز نے میرے خیالاں دی لڑی توڑ دتی۔ اک سبزی دکان والے نے اپنے تھڑے اُتے کھوکھو کے اچی آواز وچ کہیا، سردار جی ست شری اکال، واپس چلے او، بھر چکر لاؤنا، نہ میری جان اُتے نہ پچھان، بندہ صرف میری پگ وکھ کے اُلا وچ آ گیا، کمال ایس گل دی سی۔ میرے مونیوں آپ مہارے نکل گیا۔ ست شری اکال، میرے سونیا، میرے بانکیا اک نہیں میں دس چکر لاواں گا۔“ ایہہ فیصلہ میرے کولوں کسے الہی شکتی نے کروایا لگدا سی۔ میرے نال دے ساتھیاں دے چہرے اک دم کھڑ پنے، میں اک دم جوش و خروش وچ آ گیا۔ ساڈے پاکستانی دوست خون ڈولھدے بن، سدھارن عام خستیاں نال ٹکونک بھریا پیا ہے۔ ڈھٹھے گھوہ وچ پین ایہناں دیاں ایجنسیاں۔ ایس خستیاں دے ہز نوں کئی کودیر لکھاں کانیاں دا ہنھ مار کے ایجنسیاں روکن گیاں۔ ایہہ جوڑ کاوٹاں آرہیاں بن، ایہناں نے تاں آؤنا ہی سی۔ جو شکتیاں دونوں دیشاں دی عوام نوں لڑا کے ستا ہتھیاؤن دیاں عادی بن، اوہناں کولوں بھل مانی دی آس کیوں رکھیے؟

لگ بھگ دو مہینے بعد میرا بھرا پاکستان جان دا پروگرام بن گیا۔ ایس واری دوستاں نے مینوں پاکستان دے پردھان منتری میاں نواز شریف دا ذاتی مہمان بنا کے بلایا۔ اک چاہ دا پروگرام چودھری ریاض دے گھر رکھیا۔ سرکاری مہمان ہون تاطے شیخوپورے دے سارے افسر میرے آؤن اُتے چودھری صاحب دے گھر پہنچے ہوئے سن۔ پچھلے واری جو اخباری خبر نے چودھری صاحب دی پوزیشن نوں دکھالایا سی، آج اوس توں کئی گناں زیادہ اوہناں نوں عزت ملی سی۔

ایسے طرح آؤن جان دا سلسلہ جاری رہیا تاں ہرواری اسیں ویزے دے فارم وِچ پتہ محمد ارشد ورک دا لکھو اؤندے رہے۔ ارشد وی چھماکیں تہا میں ساڈے کول ضرور چکر لا کے جاتا۔ اک ڈھلوں گوت دا بندہ کسے ایجنسی دا کارندہ سی جو ہرواری دا بے شیشن اُتے دیکھن نوں ملدا سی۔ اک دن محمد ارشد ورک دے گھر پہنچ گیا۔ اوس نے چاندیاں ہی سوال کیتا ”وکیل صاحب، تہا تھوں کجھ کجھ گچھ کرنی ہے“، ”ہاں جی فرماؤ“، ارشد نے بڑے ٹھرے نال جواب دتا۔ ”ایہہ دسوسیں وی انڈیا کئی چکر لا کے آئے او، اُتے سردار ہرنیک سنگھ نال تہا ڈاکیہ رشتہ ہے؟“ ارشد ورک نے موڑواں سوال کیتا، ”تہا ڈا اُتے میرا کیہ رشتہ اے، اک جٹ دا جٹ نال کیہ رشتہ ہوندا اے؟“ ڈھلوں نے جانچ لیا کہ بندہ ریکن والا نہیں، پھر آپے لائن اُتے آ گیا۔ ”وکیل وکیل صاحب، ساڈیاں تاں اُتوں ڈیوٹیاں لگدیاں نیں، اسیں خانہ پُری جو کرنی ہوئی۔“ محمد ارشد ورک اک دلیر، دیانتدار، اپنے نالوں دوسریاں واسطے جیون والا اُتے انتاں دا شریف انسان ہے۔ اوہ چالھیاں توں ٹپ چکیا سی۔ گھر دیاں ذمہ واریاں نبھاؤندالے وی ٹو اٹریا پھر داسی جاں ایس طرح آکھ لوو۔ اُو بنے اپنے بارے کدے سوچیا ہی نہیں سی۔ اسیں جدوں وی شیخوپورے چاندے، ارشد دی چھوٹی بھین رخسانہ جو ایم اے۔ پاس اُتے بڑی سنگھڑ سیانی ٹودی اے، ساڈے کول اکو مسئلہ لے کے بیٹھ جاندی، سیں بھاء جی نوں اک گل سمجھاؤ، شادی کروالین، اج تاں ہر کوئی کچھدا اے، بعد وِچ کوئی نہیں سیاندا۔ اسیں ارشد نوں شادی دے مسئلے بارے ٹوٹنا شروع کیتا۔ پہلاں تاں اک دو ویری اوس نے ہاسی بخول وِچ نال دتا، پھر گھر دے کم کن وُنے شروع کر دتے، ایہناں توں بعد سوچاں گے۔ اک واری پھیرا اسیں سارا ٹبر ایہہ ہتھ کے شیخوپورے گئے جو ایس واری ارشد نوں شادی بارے من کے ہی واپس آؤنا اے۔ چوہیں ہرواری ہوندا ایس ویری وی رخسانہ اُچھے طور اُتے اپنے سوہریاں توں شیخوپورے پہنچ گئی۔ اسیں ارشد دیاں ساریاں دلیاں پاسے رکھ کے رشتہ گوجرانوالے دی اوس ٹودی نال پکا کروا دتا، جس داؤ کر کے دناں توں چل رہیا سی۔ میرے بچیاں نے اک شرط ارشد اگے رکھ دتی، انکل شادی ساڈے پیپراں توں بعد ہوئے گی جو اوس نے جھٹ منظور کر لئی۔

بچیاں دے پیپر ختم ہو گئے، شادی دا انتظار کر دیاں مٹھیاں مٹھیاں یاداں شروع ہو گئیاں، اچانک اسان وِچ دل دہلا دین والے بدل گر جے، کجھ لہریاں دکھ اٹیک گھٹناواں

واپریاں، دونوں دیشیں دے سنہدھاں وچ بے حد کُوتن آ گئی۔ سمجھو: ایکسپریس ٹرین بند ہو گئی۔
 دو نے دیشیں دے جہاز آؤنے جانے بند ہو گئے، سرحد اُتے فوجاں لگ گئیاں، خبراں آ
 رہیاں سن، کیسے وی دن لڑائی چھو سندی سی۔ ایس جکوتکی وچ کافی سماں لنگھ گیا، گوہرانوالے توں
 لڑکی دے مامیاں دے سنیے آؤن لگ پئے، ویہا دی تاریخ مٹھی جائے۔ پر ارشد ورک دا اکوٹھ
 سی، بھارت پاکستان دے سنہدھ ذرا ٹھیک ہون دیو، میرے اصلی پروئے اودھروں آؤنے ہن۔
 گڑی والیاں واسطے بڑی مصیبت سی، پتہ نہیں حالات سدھرن وچ کتنا سماں لگے، کیا اپنی دیر ڈولی
 گھروں نہیں اٹھ سکے گی؟

پھیر اعلان ہو یا فوجاں واپس ہٹ رہیاں ہن۔ فوجاں واپس ہٹیاں شروع ہو
 گئیاں۔ ارشد ورک دے ویہا دی تاریخ 14 فروری 2013 متھ دتی گئی۔ سانوں ٹیلیفون آیا شادی
 وچ سارا پروار پٹنچو، ارشد کہہ رہیا سی، میرے تاں نائے داد کے سارا کچھ ٹھیں ہی ہو، کچھ دن
 پہلاں آ جانا، بھالی اُتے رخسانہ ویہا داکپڑا آتے توب بہنا اپنی پسند دا خرید لین گے۔ باقی میں
 گرجن گل اُتے رہند رنگھ بھنڈرنوں سنیہا کر رہیاواں۔“ میرے کول ہاں کہن توں بغیر کوئی چارہ
 نہیں سی، جے میں مجبوری دسد، خبرے ارشد شادی اگے پاؤن لئی جسد کردا، نوبت رشتہ من تیک آ
 جاندی۔ میں گل دیپ تار، اوہناں نال ویزے بارے صلاح مشورہ کیتا، پر کوئی جگاڑ نہیں بن رہیا
 سی۔ ساڈے کول صبر دا گھٹ بھرن توں بغیر ہو کوئی چارہ نہیں سی۔ سویرے شام جدوں وی پروار
 اکٹھا پٹھدا، ارشد دے ویہا دی گل چھڑ پندی، اک دم ساریاں دے چہرے اُداس ہو جاندے۔
 تیرھاں فروری سویرے سویرے شیخوپورے ٹیٹھوان ملایا، ٹیٹھوان سن کے ارشد اک دم کھڑ پیا،
 اوہ سمجھ رہیا سی ویزے مل گئے ہوں گے اُتے میں پٹن دی اطلاع کر رہیاں۔ پہلاں عید
 مبارک کیہا اُتے پھیر ویزیاں دی مجبوری دی۔ ارشد دے اندروں اک ٹھنڈا ہوا کانگلیا، خبرے ‘شو’
 نالوں وی ودھ سبت۔

اینا سرد بھراں میں ہو کا،

مٹ جان میرے بیڑے دے

اوس دے مونہوں اک دم نکلیا ”ایہہ تاں پھیر کوئی مزہ نہ آیا۔“ ایس توں اگے نہ
 میرے وچ بولن دی کوئی ہمت سی نہ اوس وچ۔ بس ٹیٹھوان بند کر دتا۔ رات پین اُتے مینوں نیندر

نہیں آ رہی سی۔ ساری رات جاگو مٹی وچ نکل گئی۔ میں سوچ رہیساں، عاصمہ جہانگیری نوں
 پاکستان وچ بھرت والا بجٹ کیہا چاندالے، اوہ دوہاں دیشں دی دوستی دی وکالت کردی ہے، پر
 ورڈ پنجابی کانفرنس وچ بھارت سرکار نے اوس نوں دلی داویز انہیں دتا۔ ایدھرا سیں لوک دوہاں
 دیشاں دی دوستی دے مدعی ہاں، پر مینوں ویز انہیں مل سکيا۔ میں سوچ رہیساں جو لوک دوہاں
 پاسیں شجناں ودھاؤن دی گل کردے ہن، اوہناں واسطے سارے رستے بند ہن، جو لوکیں
 حالت وگاڑن وچ رچی رکھدے ہن، اوہ کسے نہ کسے رستے داخل ہواں چاندے ہن۔
 دل بھریا ہویا ہے، ہارمونیم والے بھائی نے آج پھیر سرائے اتے نگلں رکھ کے اپنی
 گل دہرائی۔

’بہتا پیار نہ کریں،
 نہیں تے رُل جائیں گا
 اتھے رُل موئے لکھیں،
 اکھاں چا رنہ کریں
 توں دی رُل جائیں گا‘

○

خالی

موئے تے وچھڑے کون میلے

خالی

کتھا اک چوری دی

امرتا شیر گل، پر گل داندھ کتھوں نہاں!

ایہہ اوڑ اودوں وی پیش آئی سی جدوں میں امرتا شیر گل بارے کتاب لکھن لگا
ساں کتب لکھی وی گئی، چھپ وی گئی، کراچی تے لہور وچ اوس بارے مکھ وصالی دے
فنکشن وی ہو گئے پر گل داندھ نہن وانی اوکڑ ساری جیتی، میرے لکھن دی بھتوں وڈی اوڑ
بنی رہی اے۔ اک ہور اوکڑ وی ہے، جیہڑی مینوں کئی واری لکھن توں ہلک دیندی رہی اے۔ اوہ
ہے اپنے بارے لکھنا۔ اک واری میں اک لکھری جن نوں پچھیا، اپنے بارے کیوں لکھیے۔

”اپنے بارے؟“

”آہو، سمجھو، بڑ بیتی کیوں لکھیے۔ گل داندھ کتھوں نہیے؟“

”اپنے بارے لکھن دی بہت بڑ اٹھے تاں اپنے وجود اک ٹوٹا پھڑٹو، پر ہووے
سچی مچی وجود ٹوٹا، ہر واقعہ تاں وجود ٹوٹا نہیں ہوندی نا، بس اوس بارے لکھن لگ پوو، تہا نوں
پتہ وی نہ چلے تے تیں اپنے بارے لکھی جا رہے ہو۔“

میں آکھیا، ”میرے وجود دے اُن گنت ٹوٹے نیں، اک اوہناں وچوں امرتا شیر
گل وی ہے، بھاویں میرے جن توں چارورھے پہلوں اوہ ایس جگ توں مونہہ موڑ گئی سی۔“

میرے چوکھے پڑھے لکھے جن نیں ہٹ ہٹ میرے دل ویکھدیاں آکھیا:

”پرایہہ امرتا شیر گل ہے کون سی؟ میں تاں امرتا پریم داندھیا اے۔“

”آہو اوہو سمجھ لے، اودوں اوہناں امرتا شیر گل ہوند اسی۔“

تے میں اپنے جن نوں سنھیب وچ امرتا شیر گل دی کہانی سنائی۔

”سکھ پیو تے ہنگیرین ماں دی اولاد، ہنگری دے شہر بوڈاپسٹ وچ، 1913 وچ جنم
ہویا۔ پہلی تے دوجی جگت لام اندر وچری تے شوگمار دے آکھے موجد 1941 وچ جو بن رتے
مر گئی۔“

”پر ایہدے وچ توں کتھوں آ گیا۔“ میرے جن اپنی جاچے ڈھیر سیانا سوال کیتا۔
”میں پہلی واری اوہداناں زمر د ملک دی اک نظم وچ پڑھیا سی۔ تینوں پتہ اے، اوہ
آپ وی جو بن رتے مریا سی۔“

بس اوہ ناں میرے وجود دا انگ سنگ بن گیا۔ مَن جی کرے اوہدیاں پینٹنگز دیکھن
نوں پرکتوں ہر اندھ لیسے۔ اک دن لیور میوزیم گیا، کجھ پینٹنگز دے کارڈ خریدن لئی۔ اک کارڈ نے
میںوں او تھے ہی پھر گھتا۔ ایہہ امرتا شیر گل دی پینٹنگ سی۔ Veena Player تصویر وچ اک ہور
زنانی ڈاڈھے چہال دینا سنگیت سُن رہی اے۔ میں کٹھے پنجاہ کارڈ خرید لئے تے اوس سال ہر
دوست نوں نویں ورھے دے کارڈ وچوں گھلے۔ دوجے دن لیور میوزیم گیا تاں جے امرتا شیر
گل دی بنائی ہوئی اوس پینٹنگ نوں اوہدے اصلی روپ وچ دیکھ سکاس۔ میں کنا چر اوہ پینٹنگ
پڑھدار ہیا، اوہنوں اپنے اندر اتار دار ہیا۔ جیویں امرتا پریتیم دیاں کجھ نظمیں نوں اپنے ساہواں دا
سُر کینا سی۔ مَن جدوں جی گھبراوے جا کے پینٹنگ دیکھ آواں۔ امرتا دے نال نال میںوں اوہ دینا
وچوں والی تے اوہدے نال دینا سُنن والی دوویں کجھ اپنیاں اپنیاں جاپن مگ پیاں۔ اک دن
میوزیم گیا تے اوہ پینٹنگ او تھے نہیں سی۔ کئی واری فیر گیا پر نراش ہو کے مڑیا۔ اک واری او تھے
اک بندے ناں گل ہوئی، پتہ لکھا، امرتا شیر گل ساڈی نہیں سی۔ اوہنوں قومی عجائب گھر وچ سجا
کے کیوں رکھیے۔ اوہ او دھر لے پنجاہ دی سی۔ مچھیا پنڈ دی، جیہڑا امرتا دے لاگے ہے۔ میں
ریڈیو پاکستان جاندیاں ایمپریس روڈ توں کئی وار مچھیا ہال اگوں لنگھیا سی۔ ایمپریس روڈ داناں
تے کجھ اوکھا جیہا عربی ناں ہو گیا سی پر مچھیا ہال نوں اچے لوک مچھیا ہال ای کہندے سن۔ جیویں
میں آپ آریا نگر دی اک گل ارجن سٹریٹ وچ رہنداساں۔ کجھ چرپا کے میں فیر میوزیم گیا، امرتا
دی پینٹنگ کسے ستور وچ نوڑ دتی گئی سی۔ اک دن شاہ حسین کالج وچ زمر د ملک نال ایہو گل
سنا جی کیتی تاں اوہدیاں اکھاں جیویں روہ نال بھر سکھیاں۔ میں امرتا شیر گل بارے اوہدی نظم دا
عاشق ساں، فیر مان بھریا ملک، نمہی گوجیہی واج وچ بولیو:

”احمد سلیم! ساڈے کول امرتا شیر گل دی اک ہوو پیننگ وی ہے، اک پور ٹریٹ،
توں زبیدہ غانوں کدی ملیا ایس؟“ نہ وچ میں سر ہلایا تے زمر د آکھن لگا، ”ساڈی بہت وڈی
آرٹسٹ اے، پنڈی وچ کنٹمپریری آرٹ گیلری چلاو ندی اے۔ اوہدی گیلری وچ ایہہ پیننگ لگی
ہوئی اے۔“

ہُن مینوں پنڈی جان وی اُتال سی، پر اوہوں ای پوری بنگال اندر اک وڈا گھوگھارا
شروع ہو گیا۔ مینوں جاپیا او تھے، بنگال وچ شاہ حسین دے ماڈھو قتل ہو رہے نیں۔ میں شاعر حسین
نوں گلاں کر دیاں لکھیا

اُٹھ اولال حسینا! اُٹھ لالن دے یار
وچ بنگالے تیرے ماڈھو مردے پئے نیں
لالن دے گیتاں تے گولے زورھدے پئے نیں
اج مُز نذرل تے ٹیگور دے گیت سُہرے
ڈاڈھے ظلم تے ڈکھ تیسے جردے پئے نیں
وچ بنگالے، تیرا ماڈھو کم کلا
اوہوں چھٹی پالے، اوہدا پھڑلے پلا
تیریاں گیتاں دے ویری راج اوہدے اُتے
لے کے گولیاں دے ہڑھ، جڑھدے پئے نیں
دُلے بھٹی وچ بنگالے اُٹھ کھوتے
اُٹھ او شاعر، کتھے گئی بندوق او تیری
میریا شاعر، لمیاں کالیاں راتاں آئیاں
ماڈھو بن مڑ لمیاں کالیاں راتاں آئیاں
اُٹھ اولال حسینا، اُٹھ لالن دے یار!

ایہہ ماڈھو لال دادر ہارسی تے مارچ دی اخیری اتوار۔ اوہ دن ایہہ نظم میں زمر د
ملک نال سانجھی کیتی۔ اوہ ڈھیر چر گجھ نہ بول سکیا، فیر ہوئی جیہی آکھن لگا، ”ایس حالت وچ تینوں
میری گل بڑی absurd جیہی لکسی پر پتہ نہیں کیوں چیتے آگئی اے۔ امرتا شیر گل آرٹ وچ بنگال

سکول دی ات ورودھی سی جد کہ ساڈے عبدالرحمان چغتائی ہوری بنگال سکول فیملی چتر کارسن۔
 ایہدے نال ای ایہہ کنا وڈا دکھانت سی کہ 25 تے 26 مارچ دی وچکارن رات
 ڈھا کہ یونیورسٹی وچ جدوں فوج نے کریک ڈاون کیتا تاں سبھ توں پہلاں مارے جاون والے
 لوکاں چوں ڈھا کہ یونیورسٹی دی کینٹین داما لک ماڈھوتے اوہدے گھر دے چار پنچ جی سن۔ ایہہ
 ماڈھولاں حسین دی کرامت سی یاں ایس نمائی جیہی نظم دی؟

ایہہ گل جی جی بیک کامیڈی ورگی جاپی سی۔ اوں راتیں میں ہور نظمیں لکھیاں۔
 اوہناں دا اکو سرتاواں سی ’سدا جیوے بنگلہ دیش‘۔ اوہناں چوں اک نظم میں اپنی پارٹی دے
 رسالے نوں چھپن لئی گھل دتی۔ اوہ اردو ترجمے دے نال چھپ گئی، میرے وارنٹ نکل آئے۔
 میں سول لائن تھانے آپ جا کے گرفتاری دتی۔ بیک کامیڈی جیہی اک ہور گل: میں پنڈی
 جاندے جاندے تھانے اپڑ گیا سی۔ تھنیدار حلیمی نال پیش آیا تے آکھن لگا، ”توں آپ گرفتاری
 دے کے اپنی ادھی سزا گھٹائی اے“۔ اوہدی حلیمی توں جذباتی جیہا ہو کے میں ”کچھیا“ ایس ایچ او
 صاحب! تئیں امر تاثیر گل نوں جاندے او؟“

برائیس توں دی وڈی بیک کامیڈی میری بھین دے گھر واپری، میری بھنپویں یا سمین
 اپنی ماں نوں چٹھن لگی:

”مے نوں کیوں پھڑیا نہیں“

”تیرے مامے نے جی خان دے خلاف اک نظم لکھی سی۔ ایس لئی“۔

”پراہیدے سوچ پھرن والی کیہڑی گل سی، اوہ مامے دے خلاف نظم لکھ لیندا“۔

ایہہ جون 1971 سی مینوں فوجی عدالت توں قید تے جرمانے توں دکھ پنچ کوڑیاں دی
 سزا دی ہوئی۔ جدوں جنوری 1972 وچ سزاواں ختم کر کے میری رہائی ہوئی تاں باہر سبھ کجھ بدل
 بدل گیا سی۔ میرے جن تے انقلابی دوست ڈاکٹر عزیز الحق، میرے مان وچ اک اکھ کیتا پر کتاب دا
 پناہ تہ دی دیر سی کہ اک گوئی اوہدے وجود چوں پار ہو گئی۔ شوگمار دیاں سطراں ڈھرانڈیاں میں
 عزیز الحق بارے اک نظم لکھی:

”اساں تاں جو بن رتے مرنا“

استاد دامن کول گیا، اوہناں اٹھ کے چھٹی پالٹی، ”تو میرا ہیرو آ گیا“۔ میں کاہدا ہیرو

ساں۔ ہیر و تے شہید تاں بنگال وچ سن۔ کجھ چر مگروں فیض صاحب کول گیا۔ گلاں گلاں وچ امر تا شیر گل دا ذکر آ گیا۔ آکھن لگے۔

”بھئی اسیں تے آپ اوہدے مداح ہاں۔ اپنے ویلے دی بہت وڈی جینیس سی۔“

میں آکھیا ”زبیدہ آغا کول اوہدی اک پینٹنگ ہے۔ پنڈی اوہدی گیلری وچ لگی ہوئی اے۔“

پنڈی دے ذکر توں اوہناں نوں جیویں کجھ چیتے آ گیا۔ آکھن لگے۔

”بھئی۔ بلوچستان صوبے وچ تیری پارٹی دی سرکار بن گئی اے۔ کجھ چر لئی کوئے

توں ہوا، کجھ آرام کر لے، فیر اسلام آباد وچ تیری لوڑاے۔“

جدوں کجھ مہینے پا کے میں اسلام آباد گیا تاں فیض صاحب نیشنل کونسل آف آرٹس

(PNCA) دے چیئرمین بن چکے سن۔ مینوں اوہناں لوک ورٹے دے بھاگ وچ، پنجاب دا

لوک ورٹہ کٹھا کرن داکم دے دتا۔ ایہہ 1972 دا اخیر یاں 1973 دا مڈھ سی۔ میں خوش ساں۔

اک وار فیر فیض دے اپنے نیزے ہون دا بھاگ جا گیا سی۔ میں ایس گلوں وی خوش ساں کہ کسے

ویلے وی پنڈی جا کے زبیدہ آغا دی گیلری وچ امر تا شیر گل دا بنایا پورٹریٹ ویکھ سکد اسوں۔ پر

اودوں ای پتہ چیا جے زبیدہ آغا دی گیلری بیک ہو گئی اے تے خبراں موجب ساریاں پینٹنگز

PNCA دی نیشنل آرٹ گیلری وچ لگ جا سن۔ پتہ نہیں ایہہ معاملہ کیوں لمک گیا تے تصویراں

کسے 1978 وچ جا کے نیشنل گیلری دا حصہ بنیاں۔

میں 1975ء وچ اوتھوں جا چکیا ساں۔ اصل وچ فیض صاحب نوں اوتھوں دھکا دین

دیاں سازشاں شروع ہو گیاں سن۔ اک دن اوہ نیشنل کونسل دی دکان نوں ٹھوکر مار کے لہور آ گئے۔

کجھ چر مگروں میری واری وی آ گئی۔ لوک ورٹے دے دھکے شاہاں مینوں وی دھکا دے دتا۔ فیر

سندھ تے کراچی دی لمی یا ترا۔ کدی کدی پنجاب آ وانا تاں استاد دامن نوں، احمد راہی نوں،

ڈاکٹر نذیر ہوراں نوں مل لینا۔ نجم حسین سید ہوراں دے دربار حاضری دے لینی، جے سبھیں

مارچ دی اخیر اتوار آ جاوے تاں ماڈھوال حسین دے دربار تے دھمال پالینی! انج پنجابوں دُور

ہو کے وی پنجاب نال جُڑے رہن دے بھاگ لگے ہوئے سن۔ اودھر لے پنجابوں امر تا پریم

ہوری مُڑ مُڑ لکھ رہے سن۔

”بھئی یا! اک واری دلی دا پھیرا مار لے بابا فرید تے نظم الدین اولیاء دا اوہلا لے

کے آج۔

بابا فرید تے نظام الدین اولیاء دی سک سانجھ دا پیہ سی پر خورے کیوں انج کرن نوں
جی نہ نیا۔ اخیر اک سبب بن ہی گیا۔ پورے پنجاب دناں دی، امرتسر، چاندھر، دلی تے بمبئی دی
لمی یاترا۔

ایہہ ساری گل میں تفصیل نال اپنی کتاب ’جھوک را بھن دی‘ وچ لکھ چکیا
واں۔ اتھے گل سانجھی کرنی اے امرتا شیر گل دی۔

میں جے دن دلی رہیا۔ روز نیشنل گیلری آف مارڈن آرٹس پہنچ چندا۔ امرتا
شیر گل دیاں پینٹنگز دے دو درجن پرنٹس تاں میں پہلے دن ہی خرید لئے سن۔ پر روز او تھے جان دا
اک بھیت سی۔ میں گھنٹیاں بدھی اوس کمرے وچوں نہ نکلا جتھے امرتا دیاں سوتوں و دھ پینٹنگز
پنیاں سن۔ میں اوہناں نوں دیکھ دیکھ نہال ہوندا رہندا پر مینوں اک مان وی ہوندا کہ اتھے امرتا
دیاں دو پینٹنگز گھٹ نیں، جیہڑیاں ساڈے کول نیں۔ اسیں لہوریاں اسلام آباد وچ ساہیلیندے
آں تاں آسے پاسے کہتے امرتا دی مہک کھلری ہوندی اے۔

اک دن دلی وچ ای مینوں اک تھن ملے۔ تاں اوہناں دارہمن دیو۔ میرا عشق
دیکھو نیں تاں مینوں اک دن اپنے گھر سدلیا اوہناں کول امرتا شیر گل بارے پُرانیاں کترناں،
کتاباں تے کنا گجھ ہو سی۔ اوہناں وچ اک خاص چیز ’مارگ‘ دا امرتا شیر گل و شیش انک وی
سی۔ میرا جی کرے، سارا گجھ ہونجھ کے لے جاواں اوہ میرا چاہ ویکھدے تے مینوں ہور، ہور
تڑفاندے رہے۔ اخیر اوہناں چیزاں دے بدلے اوہناں میرا سارا بوجھا خالی کروالیا۔ میں
واپس پاکستان آؤن والا ساں، ایس لئی مینوں بوجھے دے خالی ہون دی بہتی پرواہ نہیں سی پر میں
پاکستان ڈھیر دوئتاں سمیٹ کے آرہیا ساں ایس لئی انتاں دا خوش ساں۔

دلی وچ مینوں اک ہور ملاقات وی یاد آوندی اے۔ نیشنل گیلری آف مارڈن آرٹس
وچ اک دن امرتا شیر گل دے بھلیویں ووان سُندر م نال ملاقات ہو گئی۔ اوہناں نال اوہناں دی
بیگم گیت کپور وی سن۔ اوہ دوویں جی بڑے خش وی ہوئے تے حیران وی کہ اک پاکستانی
لکھاری، امرتا شیر گل تے اوہدے کم نال ایناں موہ رکھدا اے۔ ایہو گل ووان سُندر م ہوراں چار
ورھے مگروں میری کتاب Amrita Sher Gil A Personal View (امرتا شیر گل، اک

نچی درشتی کون) دے فلیپ وچ وی لکھی سی۔ میں آپ اے تائیں ایس گل دا کارن نہیں لہ سکیا کہ ایہہ کتاب میں کیوں تے کیوں لکھی۔ نہ میں چترکار، نہ چتر کلا دا پارکھ نہ چتر کلا دا پترکار۔

اگست 1983ء وچ میں پاکستان پر تیا تاں سارا دیس اک سیک جیسے نال بھریا ہویا

سی۔ ضیاء ڈکٹیٹر شپ نوں ہٹاوان لئی سیاسی پارٹیاں۔ Movement for Revival of

Democracy (MRD) دے نال میٹھ سڑکاں اُتے نکل آئیاں سن۔ پورے پاکستان وچ سندھ

دے لوکی ساریاں توں اگے سن۔ کراچی وچ عورتاں دیاں سسٹھتھواں، لکھاری، اداکار، پترکار،

سٹریٹ تھیٹر دے کامے، چترکار تے دوجے سوجھوان اک مُٹھ ہو کے ڈکٹیٹر شپ نوں ڈھان دا

جتن کر رہے سن۔ اوہناں تپدے بدے دنوں وچ، میرے اندر اک ہوراگ وی بل رہی

سی۔ امرتا شیرگل بارے کتاب لکھنی اے۔ میں بمبئی وچ سمیٹا پائل، دپتی نول، گلزار، سائر

سرحدی تے تھیٹر، سینما نال جُوے کئے ہی لوکاں نوں ملیا ساں۔ جی کر داسی، اوہناں ملاقاتاں

ہاتاں دا حال وی لکھاں۔ میں مزدوراں دے اک اُرڈو مہینہ وار پرچے دا ایڈیٹر ساں تے

اپوزیشن دے اک اخبار لئی کالم وی لکھیا کر داساں۔ اک دن کسے کم پاروں انگریزی ڈیلی ڈان

دے دفتر گیا۔ اوہنے اک بی بی سلیہ حسین نال ملاقات ہوئی تے جیویں میں کیلیا جیہا گیا۔ جی

کرے، سبھ کچھ چھڈ کے بس روز اوے نوں ملیا کراں۔ اک دوست نال گل کیتی، کہن لگا:

”توں اوہدے لئی ہندوستان دیاں یاداں، ملاقاتاں کیوں نہیں لکھدا، انج روز مل لیا

کریں گا۔“

”پر مینوں انگریزی لکھنی نہیں آوندی۔“

”اوہ تے تینوں سکھنی پسی۔“

”پراچی پھیتی کیوں سکھاں۔“

”دوچار انٹرویو کسے کولوں ترجمہ کرا لے، ہولی ہولی آپ وی لکھن لگ جاسیں۔“

کراچی وچ میری اک چنگی دوست سی تحریک نسواں دی آگ، کلاسیکی ڈانسر، ودھیا

پینٹر تے ٹی وی اداکارہ شیمہ کرمانی۔ میں اوہدے کول گیا تے اپنی لوڑ بیان کیتی پر اصلی گل نہ دی۔

آکھن لگی۔ سمیٹا پائل دا انٹرویو میں ترجمہ کر دیاں گی۔ پر کیہ تُوں سچی مچی سمیٹا نوں مل کے آیا

ایں، میں فیکسٹ دے نال ٹیپ وی اوہنوں دے آیا۔ اوہدے نال امرتا شیرگل دی گل وی سانجھی

کیتی۔ دو چار دن تاں مگروں شیمانے فون کیتا کہ ترجمہ ہو گیا اے۔ میں اوہنوں آکھیا:
 ”ڈان دے ایونک اخبار سٹار دی ایڈیٹر سنیہ نال تیری چنگی واٹھی اے۔ اوہنوں
 سفارش دا اک فون کر دے“۔ اوہنے میرے ساہنے فون ملایا۔ سنیہ نے اگوں آکھیا کہ اوہ انٹرویو
 پڑھ کے چھاپن دا فیصلہ کر لے گی۔

میں انٹرویو لے کے گیا۔ سنیہ کاغذاں وچ رچھی ہوئی سی۔ مینوں ویکھ کے رُکھے جیسے
 سبھا نال آکھن لگی:

”انٹرویو دے جاؤ، میں پڑھ کے دساں گی“۔ سُن کے میرا دل بُجھ جیہا گیا۔ تن چار
 دن تکھے ہون گے کہ مینوں دو تن دوستاں دے فون آئے۔ سمیتا دا انٹرویو چھپ گیا سی۔ میں بچ
 کے اخبار لیا۔ ویکلی ایڈیشن دے پہلے صفحے اُتے چھپیا ہو یا سی، رنگین تصویراں سن۔ میں اخبار
 دے دفتر بھجیا۔ سنیہ کم کر رہی سی۔ مینوں ویکھدیاں ہی کھڑے متھے پٹھن لئی آکھیا۔

”تہانوں ایڈے ودھیا انٹرویو لئی سفارش دی کیہ لوڑ سی۔ جیہڑیاں لکھتاں بارے
 مینوں فون آندا اے اوہ میں ڈسٹ بن وچ رُٹ دیندی آں۔“

میں ہٹ ہٹ اوہدے ول ویکھ رہیا ساں۔ کچھ ہل رُک کے آکھن لگی:
 ”اوس دن میری لیڈ سٹوری کھنچ گئی، میں مجبوراً تہاڈا انٹرویو پڑھن لگ پئی۔ من دے
 کیہڑے ویگ چوں سمیتا نال گلاں کیتیاں۔“

مُن میں حوصلہ کر کے آکھیا ”ایہہ تاں بس ایویں ای سی اصل وچ تے میں امرتا
 شیر گل بارے لکھنا اے۔“

میں اٹھیا تاں اندازہ نہیں سی جے سنیہ نال ورھیاں بدھی کم کرن دا موقع نصیب ہون
 والا اے۔ تے اک لمی تے ڈونگھی دوستی مانن دا بھاگ وی۔ میں سنیہ لئی بہت لکھیا پر جدوں امرتا
 شیر گل بارے میرا پہلا لیکھ چھپیا، اخبار نوں بہت فون آئے۔ سنیہ اُچیچا میرا شکر یہ ادا کیتا۔ سنیہ
 مُن جتھے وی ہے، رب اوہنوں خوش تے سُکھی رکھے کیوں جے اوہدی صلاح بناں میں امرتا
 بارے کدی نہ لکھ سکدا۔ اخبار نوں جیہڑے فون آئے، اوہتاں وچ اک فون اک بزرگ تے
 ریڈیو (آں انڈیا تے مگروں پاکستان) دے اک ریٹائرڈ افسر سید رشید احمد، ہوراں داسی۔ سید
 رشید احمد دا ذکر پی۔ سی سانیاں نے اپنی ہڈ بیتی وچ چوکھے لفظاں وچ کیتا اے۔ اوہناں رشید

صاحبِ دانت (Statue) وی گھڑی سی۔ رشید صاحب میرے لئی اپنا سنبھالتے فون نمبر چھڈی سی۔
میں فون کیتا۔ آکھن لگے۔

”بزرگوں ہمارے لکھیا جے، ذرا اپنا دیدار تاں کرادیو“۔ (لوہوں میں 38 ورہیاں داساں)۔
میں ہنس کے آکھیا۔

”چنگا جوانا، کل شامیں تیرے کول آکے چاہیساں“۔

اصل وچ رشید صاحب مینوں اپنے ویلیاں دا، امرتا شیرگل دا کوئی پرانا عاشق سمجھ
رہے سن تے ایہہ جانن لئی اُتاو لے ہو رہے سن کہ امرتا نال میری کئی کوگڑھ سی۔ میں اوہناں
دے گھر اپڑ کے اپنے آون دی اطلاع کروائی۔ اوہ آپ جھیتی جھیتی باہر آگئے۔ مینوں ویکھ کے
اُتاو ل نال کھیا۔ ”احمد سلیم ہو ری نہیں آئے“۔ میں چپ۔

”لگدا اے اپنے اسسٹنٹ نوں تھل دتا نیں“۔

میں اوہناں ول گوہ نال ویکھیا، اگے ودھ کے چھٹی پائی تے ہولی جیہی آکھیا: ”میں
احمد سلیم ای ہاں“۔

اوہناں کنہدیاں انگلاں نال میرے موڈھے تھپتھپائے تے اپنیاں باہواں وچ لے کے
اندروں ودھے۔ سو بنے مونہہ متھے والا اک ہڈھا جوان، پتلے جُٹے پر ہتھیاں دی ٹگڑی پکڑ والا رشید احمد
مینوں سدھا اپنے ڈرائیونگ روم وچ لے گیا۔ اندر پہنچ کے چایا، میں اج دا خاص پروہنا ساں۔

اوس دن دی ملاقات تے اوہناں نال ہونیاں ہو رہاں تھیں توں پتہ چیا کہ اوہ امرتا
شیرگل دے بہت ڈونگھے دوست رہے سن، خاص کر امرتا دے اخیر لے دناں وچ۔ اوہناں کول
یاں دے نال نال امرتا دے خطاں دا خزانہ وی سی۔ دوجی یاں تہی ملاقات وچ اوہناں اوہ خط
میرے سامنے کھول کے رکھ دتے۔ اوہ شام میں امرتا دے خطاں نال بتائی۔ رشید صاحب مینوں
آگیا دے دتی سی کہ جے میں چاہواں تے اوہناں خطاں وچوں کجھ سٹراں نقل کر سکدا اوں، پر
پورے پورے خط نہیں۔ ہُن میں امرتا شیرگل بارے کتاب لکھن دامن بنا چکیا ساں۔ مینوں
خاص دلچسپی ایس گل نال سی کہ امرتا دی موت دا اصل کارن کیہ سی۔ موت توں کجھ چر پہلاں
اوہدی ذہنی حالت دا پتہ لانا ہووے تاں رشید صاحب دے ناں امرتا دے ایہہ خط ای نہیں
جیہڑے اوہناں دناں دی کہانی اُتوں پردہ چکدے نیں۔ میں کنا ای چر اوہناں خطاں وچوں

پُرانے دنوں دی مہک بھالدار ہیا۔

مُن میں روز رشید صاحب کول جاند ا۔ امرتا شیر گل بارے کوئی گل چھیڑ دیندا۔ اوہ دھیان نال میرا سوال سُندے، کچھ پل سوچدے فیر ہولی ہولی، دھیرج نال بونا شروع کر دے۔ مینوں اوہناں دی گل سنن اُتے آپ وی چوکھا دھیان دینا پئیدا کیوں جے اوہ جیویں اپنے آپ نال گلاں کر دے جا پدے۔ میرے وجود نوں بھل کے شاید امرتا شیر گل دا کچھ سا نچھ کر دے جا پدے، بولدیاں بولدیاں اوہ اُٹھدے، خطاں دا تھیلا چُک لیہ ندے، کسے خط وجوہوں کچھ سطران پڑھ کے سُناوندے تے فیر مہان اکلا پے وچ ڈب جاندے۔

سڈی بھتی گل بات 1937ء تے 1941ء دے لہور بارے ہوندى۔ جدوں امرتا لہور وچ آ کے رہی سی۔ 21 نومبر 1937 امرتا شیر گل لئی اک بہت وڈا دن سی جدوں فلیٹیز ہوٹل دے باں روم وچ اوہدیاں پیننگلز دی نمائش ہوئی۔ اوس دن لہور دا کیمپز آرٹسٹ، لکھری، شاعر، سوجھوان سی جیہڑا اوہ تھے نہ اپڑیا ہووے۔ امرتا بفتہ کو پہلاں لہور اپڑی سی تے اوہدی ہوند نے لہور نوں جیویں اک ہور جیہا چنن بخش دتا سی۔ (دس ورہیاں گُروں ایہہ چنن لہودے ہنیریاں وچ ڈب جانا سی) نمائش مک گنی پر اوہدے اوہ تھے ہون دار ولانہ ملکیا۔ اج اوہ موشن پکچرز دے اکٹھ وچ انڈین فلماں بارے لیکچر دے رہی اے۔ کل اوہ پنجاب سٹوڈنٹس یونین دے جلسے وچ نوجواناں نوں بغاوت دی پریرنا دے رہی اے۔ فیر اک دن اوہ امرتا اپڑ جاندی اے تے دوجے دن ہڑپے، جتھے اوہ پنجاب دی مذہب قدیم سمیتا دے نشان ویکھدی اے۔ فیر اک دن اوہ پیسے کماون لئی نواب مظفر علی قزلباش دا پورٹریٹ بنا رہی اے (ایس پورٹریٹ دا اُجے تائیں کھوج نہیں لگ سکيا)۔ تے دوجے دیہاڑے اوہ شکنتلا کپور نوں ساہمنے بٹھا کے اوہنوں حُسن و نڈر ہی اے۔ کیہ مطلب؟ جی جی مچی، عام جیہی شکل صورت تے کو جھے ہتھاں والی گُڑی امرتا نوں آکھدی اے میرے ہتھ سوہنے کر کے بنادے، اُنکلاں پتلیاں پتلیاں ہون۔ پیسیاں دی مجبوری اے۔ امرتا سوہنا مکھڑا تے سوہنیاں پتلیاں پتلیاں اُنکلاں بنادیندی اے پر اوہدے اُتے اپنے دستخط نہیں کر دی۔ ایہہ اک آرٹسٹ دی اپنی آنکھ اے جے اوہ اپنیاں اُتلی تصویراں تے دستخط نہ کرے۔

اک تھوہیں پکاسودی اک گل پڑھی سی۔ 'اک دن نیویارک توں اک امریکی آرٹ ڈیلر اوہدے کول آیا تاں آکھوس "میں تیری اک پینٹنگ دو لکھ ڈالرز وچ خریدی اے، ویکھ کیہ

ایہہ اصلی اے؟“ بے دھیانی جیہی نال پکاسو نے پینٹنگ اُتے نظر ماری تے آکھیا، ”ایہہ نقلی اے۔“ کجھ دناں مگروں اوہ ڈیلر فیر آیا تے آکھن لگا، ”تیری ایہہ تصویر میں چار لکھ ڈالر زوج خریدی اے کیہ ایہہ اصلی اے؟“۔ پکاسو آکھیا، ”نہیں، ایہہ اصلی تصویر نہیں ہے۔“۔ تہجی واری اوہو ڈیلر اک ہور پینٹنگ دے نال آیا تے اوہو سوال پچھیا، ”ایہہ وی نقلی اے۔“ پکاسو جواب دتا، ”پرایہہ تاں میں تیرے کولوں ملتی سی کیہ تُو نقلی تصویراں بناوند ایں؟“۔ پکاسو جھٹ آکھیا، ”ہاں میں بہتیاں تصویراں نقلی ہی بناوند اہاں۔“

پرامر تاثیر گل نے دو چار پورٹریٹ ہی نقلی بنائے ہوسن۔ شکنتہ کپور دے پورٹریٹ سنے۔ ایس پورٹریٹ دی قسمت دے بڑے اُتار چڑھاؤ رہے نیں۔ 1947ء دے گھوگھارے مگروں ایہہ اک کباڑیئے کول اپڑ گئی۔ جتھے اوہ پتہ نہیں کنا چر کباڑ خانے دا حصہ بنی رہی۔ 1990ء دے دہاکے وچ لکھری اشفاق احمد دی نظرے چڑھ گئی۔ اوہناں تن رُپیاں وچ لہنوں خرید لیا۔ اشفاق احمد کولوں آرٹسٹ زبیدہ آغا لے کے پنڈی اپنی آرٹ گیلری وچ لہنی، جیہڑی اوہ اوتھے کئی ورھے لگی رہی۔ آرٹ گیلری دا کوٹھپیا گیا تاں ایہہ پینٹنگ نیشنل کونسل آف آرٹس کول آگئی۔ کونسل نے لہنوں اپنی نیشنل آرٹ گیلری دا حصہ بنالیا جتھے ایہہ کئی ورھے لگی رہی

1981ء وچ امرتا دے بائوگرافر اقبال سنگھ پاکستان آئے۔ اوہ امرتا شیر گل دی

جیونی لکھ رہے سن۔ سید رشید احمد نوں وی ملے۔ اوہناں وچ ڈاڈھیاں گُوڑھیاں گلاں ہونیاں پر اک گل جیہڑی رشید احمد ہوراں نوں چننی نہیں سی لگی اوہی اقبال سنگھ دی ایرکھا۔ رشید احمد کول امرتا دے پُرانے خط پڑھ کے تے اوہناں خطاں وچ امرتا دی رشید نال نیڑتا ویکھ کے اوہ دُش نہیں سی ہوئے۔ اقبال سنگھ امرتا بارے جیہڑی کتاب لکھی اوہ دے وچ اوہناں تفصیل نال دسیا کہ امرتا اچانک بیہوشہ دا شکار ہو کے مر گئی سی جد کہ ایہہ خط کجھ ہور کہانی سناوندے سن۔ خطاں وچ اوہ مُز مُز کے کسے انجانے ذریعے دی گل کر دی اے، کجھ بھیست دین نوں اُتاو لی جا پدی اے۔ پر کجھ دین دا موقع کدی نہیں آوند۔ ایہہ خط رشید احمد، اقبال سنگھ اگے رکھ دتے جیویں میرے اگے رکھ دتے سن پر اقبال سنگھ نے اک دوسطراں ہی نقل کیتیاں۔ ایہہ گل سناندے سناندے رشید احمد اک اُداسی جیہی نال بھر گئے سن۔ اوس شامیں، میں گھر گیا تاں میں اک نظم لکھی۔ امرتا شیر گل بارے تے اگلے دن جا کے اوہناں نوں سُنائی:

ہتھ جو پیار کر دے نہیں
 سلکھنے ہتھ
 محبوب دے مکھ نوں چھو ہندے ہتھ
 تے زخمی ہوندے ہتھ
 سیباں نال گلاں کر دے ہتھ
 تے محنت دے بھار نال جتھے ہوئے ہتھ
 اوہدے ہتھاں دے سٹی ہتھ
 کرا متی ہتھ
 کہانی ہتھ
 کہانی جیہڑی ہڈا نے خطاں وچ کتے مر گئی
 تے مرے ہوئے ہتھ
 تے اگست مگروں سیال دے ٹھرے ہوئے ہتھ
 تے جیوندے ہتھ
 تے اک وار فیر مرے ہوئے ہتھ
 تے اخیر ی بھیت دس نوں سہکدے ہتھ
 تے کجھ دے بنا، ادا سے، مڑ جان دے ہتھ
 تے ہتھ، جیہڑے اخیر ی بھیت نہ سُن سکے
 میں اوہناں ہتھاں اگے جھکلیا
 اوہناں چوں کتاب ڈگ پئی
 فیر سکھنے ہتھ
 ہتھ جو پیار کر دے نہیں

میری نظم سُن کے رشید احمد چوکھاساں کجھ نہ بولے تے اخیر ہولی جیہی آکھیا:
 ”جے تُوں امرتا نوں ملیا ہوندا“

میں محسوس کر سکا اسان، اوہناں خطاں وچ موت دے ڈرٹوں، وچھوڑے تے
اکلاپے ٹوں، اکلاپے دے ہنیرے نوں تے ہنیرے دی اوس سو جھٹوں، اوس شامیں میں اک
ہور کوتا لکھی:

میرے ہتھاں اُتے ہنیرا ڈ گیا اے
تے رنگاں دا
موت دے نیل وچ ولھیے موندہ ورگا
تے اگست دی سبک جیہا
سبک، جیہڑی سیال دی کالی، برقائی کندھ وچ چنی گئی
تے ساہلیندی اے تے رنگاں وچ اے تائیں
ہنیرا ڈ گدا ای نہیں
میرے ہتھاں اُتے
اوہدے ہونٹھاں توں
اک نیلے دردوانگ

”ایہہ تاں عشق اے“۔ نظم سن کے رشید احمد، ہوراں آکھیا۔

اقبال سنگھ اپنے پاکستان دے پھیرے وچ اشفاق احمد نوں وی ملے تے اوہناں کولوں
شکنتلا کپور دے پورٹریٹ دی کہانی سنی۔ اقبال سنگھ ایہہ کہانی پوری تفصیل نال امرتا شیرگل
بارے اپنی کتاب وچ لکھی اے۔ اوہ 1981ء وچ پاکستان آئے سن۔

گجھ سماں پاکے جدوں میں اشفاق احمد نوں میاں تاں اوہناں دسیا کہ اقبال سنگھ امرتا شیر
گل دی اوہ پینٹنگ لچانا پھوندے سن، جیہڑی اوہناں نوں کباڑیے کولوں لکھی سی۔

ایہہ پینٹنگ کیوں شکنتلا کپور دے گھروں کباڑیے تیک اپڑی، ایس کہانی اُتے اے
تائیں پردہ پیا ہویا اے، جدوں 1987ء وچ امرتا بارے میری کتاب چھپی تاں میں اقبال سنگھ
دے حوالے ناں اشفاق احمد دا بیان اپنی کتاب وچ شامل کینا سی۔ ایہہ 1987ء دی ہی گل اے کہ
شکنتلا کپور جی اپنے پورٹریٹ نوں بھال دے پاکستان آئے۔ اوہناں دی آمد دی کہانی میں دو

لوکاں کولوں سُنی اے۔ اوہناں وچوں اک نیشنل کونسل آف دی آرٹس دے اوس ویلے دے
ڈی۔ جی۔ سن۔ شکنتلا جی دے نال دو تین عورتاں سن۔ اک پاکستانی عورت وی سی شکنتلا جی
آکھیا۔

”ایہہ جیہڑی پورٹریٹ تہاڈے کمرے وچ لگی ہوئی اے۔ ایہہ میری اے۔“

ڈی۔ جی۔ ہوراں حیران ہو کے اوہناں ول ویکھیا، اک عام جیہی شکل صورت، مدھرا
جیہا قد، بھار اپنڈا تے موٹے موٹے ہتھ۔ اوہ اے کجھ کہہ وی نہیں سن پائے جدوں شکنتلا جی نے
چیک ہک کڈھی، ڈی۔ جی صاحب ول اگے کیتی تے آکھیا۔

”ایہہ بلینک چیک ہے، ایس پورٹریٹ بدلے جی رقم چاہو، بھرنو۔“

ڈی۔ جی صاحب، اوس مان متی بی بی نوں دھیرج نال آکھیا۔

”اپنا چیک اپنے کول رکھو۔ ایہہ پورٹریٹ ساڈا مان اے۔ امرتا ساڈی وی اوئی

ہی ہے۔ جی تہاڈی۔“

نراش شکنتلا جی او تھوں پُپ کر کے ٹر گئے سُنیا اے اقبال سنگھ تے شکنتلا جی دیاں
ایہناں کوششوں مگروں ایس پورٹریٹ لئی سرکاری پدھرائے وی گل بات ہوئی پر پاکستان اپنی
دولت، ہندوستان دے حوالے کرن لئی تیار نہ ہویا تے ایہہ پینٹنگ پاکستانی آرٹ دا ائملا خزانہ
بنی رہی۔

1992ء وچ میں اپنی کتاب دے ذو جے ایڈیشن اُتے کم رہیا ساں جدوں میں اک
اخبار وچ پڑھیا کہ امرتا شیرگل دا بنایا اوہ پورٹریٹ نیشنل آرٹ گیلری چوں غائب (یاں چوری)
ہو گیا اے۔ چنگارولا پے گیا۔ پاکستان وچ اپنی طرحاں دی ایہہ پہلی چوری سی۔ اخباراں وچ
کھپ پے گئی افواہ اُڈی جے اوہ پورٹریٹ بارڈر کراس کر گیا اے۔ اوس ویلے دے ڈی جی
اُتے دبا پین لگے۔ اوہدی قیمت لکھاں وچ دی جان لگی مینوں دو گلاں دی حیرانی سی۔ اک
تے ایہہ جے امرتا دے دستخطاں بناں وی اوہدا مل لکھاں وچ پے رہیا سی۔ تے دُوجی گل ایہہ کہ
جے ایہہ پورٹریٹ ہندوستان اپڑوی گیا تے کیہ شکنتلا جی یاں او تھوں دی کوئی گیلری، ایہہ نوں کیسے
کندھ دی سجدوٹ بنا سکے گے؟ اک پترکار جن نے بڑے مزے دی گل کیتی۔

”ایہہ تے انج امی اے جیویں گھر دے اک کمرے وچوں ٹسیں لہہ نوں پُرا کے کسے

دو بے کمرے وچ لاد یو۔“

”پر کمریاں دے وچکار تے کندھ اُسر گئی اے نا!“ میں یاد کرایا۔

”آہو کندھ اُسر گئی اے، میں لہنوں ڈھا بن دی گل تے نہیں کیتی، میں تے اک

کمرے چوں۔“

”کندھ تے کندھ ہوندی اے“

میں ایس توں ودھ ہو رکجھ نہ آ کھ سکیا۔

اُستاد شاعر برکت رام یمن

(26 جنوری 1905 - 22 دسمبر 1967)

میںوں شری برکت رام یمن جی بارے کچھ لکھن لئی کیہا گیا تاں میں کئی دن سوچیں
پیار ہیا کہ کیہ لکھاں! کتھوں شروع کراں! پراج قلم کاغذ لے کے بیٹھا ہاں تاں اکھیاں اگے
اُوہناں نال بتایا سارا ویلا کیویں بھرا ہو گیا ہے! ذہن وچ ولولے اُٹھ رہے ہن! میرے گرائیں
تاں جو یں یاداں دے میے ہی جُڑ گئے نیں۔ بہت ساریاں یاداں جہاں نوں چیتے کر کے اپنے
آپ اُتے مان محسوس ہوندا ہے کہ میں شری برکت رام یمن جی دے پر یوار چوں ہاں! بہت
ساریاں یاداں ایہو چیاں وی نیں، جہاں دا چیتا آؤندے ہی جی گچ گچ بھرا آؤندا ہے! آج کچھ
جھاتی ماری تاں دیکھیا کہ حالے وی بہت کچھ رہ گیا ہے یمن جی بارے ان ڈٹھا! ان کہیا! ایہہ
ساریاں خوبصورت یاداں ایس قلم نال پروکے تہاڈے ساہنے پیش کرن دی کوشش کر رہیا ہاں۔

پنجابی دے ممتاز غزل گو شری برکت رام یمن جی دا جنم 26 جنوری 1905 عیسوی نوں
سیالکوٹ دی تحصیل پسروردے قصبے قلعہ سوہا سنگھ دے نال دے پنڈ بھٹہ وچ ہويا۔ اوہ اے پنج
سال دے ہی سن کہ پتا داسا یہ اوہناں دے سرتوں اُٹھ گیا۔ اوہناں دی ماما جی نے، جس نوں سبھ
'بے بے جی' کہہ کے پکار دے سن، کرڑی محنت کر کے یمن جی اُتے اوہناں دیاں تن بھیناں
نوں پالیا۔ اوہناں دی وڈی بھین اسرا دیوی، چھوٹیاں بھیناں امتی دیوی اُتے کیسری دیوی سن۔
پنڈ دے قصبے قلعہ سوہا سنگھ وچکار ڈیک ندی نوں پار کر کے یمن جی قصبے دے سرکاری سکول
پڑھن جان دے سن۔ جدوں اوہ پنجویں چھیویں وچ پڑھدے سن تاں اوہناں دے من وچ پنجابی
قصبے پڑھن دا شوق اُٹھیا۔ قصیاں دیاں سطران جدا وہ گاگا کے پنڈ والیاں نوں سناندے تاں پنڈ

والے ایس ہونہار بچے توں وارے وارے چاندے جو پڑھائی وچ وی بہت ہشیاری۔ پنڈ دے لوک ایہناں کولوں چٹھیاں پڑھواؤن آتے لکھوان آؤندے سن۔ ہیر (وارث شاہ)، سونی (فضل شاہ)، سستی (ہاشم)، پورن بھگت (پنڈت کالی داس گوبر انوالیے) آد قسیاں نوں پڑھدے گاندے یمن جی اے ستویں وچ ہی سن کہ اوہناں نے چیت، چھند وچ ’رُوپ بسنت‘ دا قصہ لکھ دتا۔ اوہناں دے کاؤ شوق نوں ودھاؤن وچ اوہناں دی جماعت دے انچ راج اُستاد سلام احمد پابند داتھ پڑاسی۔ چوداں پندرہاں سال دی چھوٹی عمرے یمن جی اُردو وچ شعر کہن لگ پئے۔ گھر دی مالی تنگی کارن پڑھائی دے نال نال نوکری وی کرنی پئی۔ پڑھائی دے دوران ڈاکٹر دے کمپوڈراتے کسے وکیل دے منشی وی رہے۔ ایس دے نال نال اوس وقت دے رواج مطابق چھوٹے چھوٹے قصے کاؤ رُوپ وچ لکھ کے دیکھدے رہے۔ روزی روٹی واسطے ایہو جیسے رُجھویاں نے اتے نال ہی پڑھائی دی لگن نے یمن جی نوں چھوٹی عمر وچ ہی سوچھ بوجھ بھریا بنادتا۔ پڑھائی دے دوران ہی اوہناں نے اپنا تخلص ’یمن‘ رکھ لیا۔ ’یمن‘ عربی زبان داسُبد ہے۔ یمن دامتگی وی بُرکت ہی ہوند اے۔ ایس نام نال دنوں دن آس پاس دے ملا قیاں وچ بہت مشہور ہو گئے۔

ایسے سیمیں دوران اوہ دلش وچ چل رہی آزادی دی لہر نال بہت پر بھاوت ہوئے۔ سکولی دناں وچ ہی دلش بھگتی دیاں کوتاواں لکھنیاں شروع کر دتیاں جو اوہ ساتھی و دیاں رتھیاں نوں سُناؤندے۔ انگریزاں دے خلاف لکھی اک کوتا سکول دے سارے بچے گاؤن لگ پئے۔ ایہہ گل سکول دے ماسٹر کول پہنچ گئی۔ کھوج کرن آتے جد پتہ چیا کہ ایہہ کوتا یمن جی دی لکھی ہوئی ہے، تاں ماسٹر نے ایہناں نوں طلب کر لیا۔ بہت دھمکایا کہ ایہہ سرکاری سکول ہے اتے انگریزاں ورو دھ کوتاواں لکھنا جرم ہے۔ اوس نے ایہناں کولوں لکھی ہوئی کوتا منگی۔ ایہناں نے کوتا دین توں انکار کر دتا۔ عُصے وچ بے قابو ہو یا ماسٹر ایہناں دے ہتھ گُرسی دے پاویاں تھلے رگھ کے گُرسی آتے بیٹھ گیا۔ پراس دیش بھگت بچے نے ماسٹر نوں کوتا نہیں دتی۔

قلعہ سو بھا سنگھ دے سرکاری سکول دی پڑھائی پوری کر کے، یمن جی نے پسرورتوں ماسٹری دا کورس کیتا اتے سکول ماسٹر ہو گئے۔ ماسٹر ہو کے آپ اوس سہ دے اُستاد کویاں دی سنگت وچ بیٹھن لگ پئے اتے پھیر دُور دُور کوتاواں پڑھن لئی جانا شروع ہو گئے۔ 1925

عیسوی ویج آپ دی شادی سوران دیوی نال ہو گئی۔ وقت دے نال نال پر یوار ویج دوپتر اُتے دو دھپاں داوادھا ہویا۔ وڈا پتر اوم پرکاش (دلی) بوڈی دھی پرکاش دیوی (بنالا)، نکلی دھی گیلان دیوی (دلی) اُتے نکا پتر پریم پرکاش (بنالا) تیں۔ ماسٹری دے کم ویج یمن جی بہت کامیاب رہے۔ آپ جی دا کوتاواں لکھن دا شوق وی ودھدا ہی چلا گیا۔

کامیاب ماسٹری اُتے کامیاب شاعری یمن جی نوں 1934 عیسوی ویج لاہور لے گئی اُتے آپ سنا تن دھرم ہائی سکول، لاہور ویج ماسٹر لگ گئے۔ لاہور آ کے اوس وقت دے اُستاد کوپاں نال میل جول ہون لگ پیا۔ اپنیاں رچناواں پنڈت رام شرما ایڈووکیٹ نوں وکھالیاں شروع کر دتیاں اُتے اوہناں نوں بی کاؤ گورودھار لیا۔ ایس دے نال ہی لاہور دے مشہور کوپاں اُستاد ملکھی رام لاہوری، اُستاد عشق لہر، اُستاد دیال سیالکوٹی، اُستاد محمد رمضان ہمد دی سنگت توں وی بہت فیض حاصل کیتا۔

آپ لاہور پنجابی کوی سبھ دے اٹھ سال لگا تار پردھان رہے۔ ایہہ سبھ ہر مہینے اک کوی دربار کرواندی سی جس ویج لاہور اُتے آسے پاسے دے کوی حصہ لیندے سن۔ ایہہ کوی دربار وچھووالی، نکین دی حویلی، شاہ عالمی دروازہ، نسبت روڈ، گوالمنڈی آدھواں اُتے کیتے جاندا سن اُتے دیر رات تک چلدے سن۔ ایہناں کوی درباراں دے راہیں لوکاں ویج پنجابی زبان لئی پیار اُتے شوق پیدا کیتا جاندا سی۔ اُستاد کوی اپنے شاگرداں نال شرکت کردے سن۔ 1940 دے دہاکے ویج اُستاد ملکھی، اُستاد ہمد، اُستاد وحشی، سُندر داس زر، فیروز دین شرف، اُستاد دامن ہور اں دا بول بالا سی۔ یمن جی نے ایہناں نال مل کے پنجابی بھاشا دا بھندار بھرن ویج جیہڑا حصہ پایا ہے اوہ بھلا یا نہیں جاسکدا۔ کہندے نیں ایہناں کوی درباراں نوں سُنن واسطے ٹکٹ خریدنی پیندی سی جد کہ اج کل سُنن والے اکٹھے کرنے پیندے نیں۔

آپ دی مشہوری اپنی ودھ گئی کہ جھے جھے پنجابی وسدے سن، او تھوں کوی درباراں لئی آپ نوں سدے آؤن لگ پئے۔ چھوٹی عمر ویج ہی آپ نوں سبھ اُستاد یمن، کہن لگ پئے۔ آپ ہر کاؤروپ، چھند بہر، شعراں دیاں خوبیاں اُتے تھطیاں دیاں باریکیاں پچھاندے سن۔ نوجوان شاعر آپ توں صلاح لین لگ پئے۔

کوی درباراں دے رچھویں اُتے ایہناں لئی دلش دے کونے کونے جان کارن

1946 وچ ماسٹری چھڈ دتی۔ ایہناں دناں وچ جی کتاباں دی دکان کھولی، جو زیادہ وقت آپ داوڈ اہتر ہی چلاندا سی۔ 1946 تک آؤندے آؤندے لاہور وچ فرٹو دنگے ہون لگ پئے۔ 1947 دے شروع تک آؤندے لاہور وچ اگاں لگنیں شروع ہو گئیاں اتے لوکاں اتے حملے ہون لگ پئے۔ 1947 دے رولیں دے دناں وچ آپ لاہور دے گھرنوں تالا لگا کے پنڈ آ گئے۔ اتھے آ کے کریانے دی دکان شروع کیتی۔ پر حالات بد توں بدتر ہون لگ پئے۔ 15 اگست 1947 نوں دیش آزاد ہو یا پردیش دے فرٹو دنگے پنڈاں وچ وی پہنچ گئے۔ 28 اگست دی سویرے لاگے دے پنڈاں وچ اگاں دے دھوئیں اٹھن لگے، اتے یمن جی نوں پر یوار سمیت پنڈ چھڈنا پیا۔ دیش وٹ دے دکھ بھرے واقع نے یمن جی داس بھ کچھ لٹ لیا۔ بس پر یوار بچد اپی وندا تن دناں بعد ڈیرا بابا نانک پہنچیا اتے آپ اپنی بھئی ماں نوں، جو اوس وقت پچاسی ورھیاں دی سی اتے جس دی اکھیاں وچ روشنی نہیں سی، موڈھیاں اتے چک کے ایس پار لے آئے۔ ایس وچ آپ دے وڈے پتر نے وی سارے رستے آپ دی مدد کیتی کچھ دن اپنی وڈی بھین دے پنڈ رُک کے آپ کچھ طور اتے بلا آں سے اتے من وچ دھار لیا کہ آخری ساہ اتھے ہی پورا کرنا ہے۔

دیش وٹ دے سے بھ کچھ کھس گیا۔ ایہہ رآ کے زندگی دی نویں شروعات کیتی۔ مالی تنگیاں توں چھٹکارا پاؤن لئی کدی ہوٹل حوائی دی دکان کیتی، کدے آئے داڈ پوکھویا، کدی کچھ، کدی کچھ۔ دو تن سالوں بعد پھیرا یہہ بھ کچھ چھڈ کے پنجابی ماں بولی دی سیو وچ چو گئے۔ دیش وٹ دے واقع نے یمن جی نوں بہت گہرا صدمہ دتا۔ ایس دُکھ نوں اوہناں نے اپنی اک نظم 'پناہ گیراں دی ہیر وچ انجیا نیا ہے۔

کریں یاد اپنی کدے پناہ گیرا، توں تے چمکدا سیں آب و تاب اندر
 دولت، حُسن، حکومتاں رہندیاں سن، سجدے کردیاں تیری جناب اندر
 وای، ونج، مُلازمت دستکاری، ہر اک مدّ سی تیرے حساب اندر
 رانجھا تخت ہزارے دا چودھری سی، توں سیں چودھری سارے پنجاب اندر
 تیری دُھم ترنجاں وچ ہے سی، تیرے نال محفل ہر اک سج دی سی
 تیرے نال سی رونق اکھاڑیاں دی، تیری وکھلی جگ وچ وچ دی سی
 موجود نام اکھنڈ پنجاب دا سی، تے جندے نال گیا اقبال تیرا

دغے باز بھراواں نے نال دھو کھے، دب لیا زمین تے مال تیرا
 تیری سانجھ دی کسے نہ قدر کیتی، تے رہیوں سانجھ نہھاندیاں سانجھیا اوئے
 سونا شہد بے قدراں دے ہتھ آکے، گیا پتلے دے وانگر مانجھیا اوئے
 چھیک ہون تھلے جناں بھانڈیاں دے، خالی رہن اوہ کدے نہ بھرے جانے
 اوڑک اپنے آپ تے بھار پیندے، نخرے نت نہیں کسے توں جرے جانے
 سبھ کچھ گنوا کے وی اوہناں نے جیون دی اُچائی دا پتہ نہیں چھڈیا اتے لکھیا۔

بھلے عاجزی دے وچ وی اُچائی دا نہ کچھ
 نگاہ نیویں رکھ، نگاہ وچ ارادے اُچے رکھ
 اوہ کیہ بھلیاں توں کہے، اوہ کیہ جھٹھراں توں جھکے
 جیہدے اڈ گئے سواہ ہو کے آٹنے دے لکھ
 دنگے، فدا، اگاں، قتل تے اُچارے دیکھ کے یمن جی دا جیون اک وراگی وانگ ہو
 گپ۔ کلیم وچ ملے بنالاشہر دے نو اس اتے کئی لوک تہ تک رہندے رہے، جدوں تک کہتے ہو آسرا
 نہیں ملیا۔ ہر اک دی مدد کرنا اوہناں دے سُہا وچ سی۔ دھن نال اوہناں نوں کوئی پیر نہیں سی۔
 وقت نے پھیر کروٹ بدلی اتے حالات ٹھیک ہونے شروع ہو گئے۔ آپ نوں
 دُوروں دُوروں سدے آنے شروع ہو گئے۔ یمن جی 'برست رام یمن' توں برکت رام یمن
 'بنالوی' ہو گئے۔ پھیر اپنے ایس پاسے دے ہم عصر کوی ساتھیاں ودھاتا سنگھ تیر، کرتار سنگھ بلکن،
 نند لال نور پوری، ہزار سنگھ مشتاق، ہزار سنگھ گورداس پوری، دیوان سنگھ مہرم، رام نارائن سنگھ
 دردی، گردیو سنگھ مان آدناں کوی درباراں دا ٹھاٹھ بھنن لگ پئے۔

شری برست رام یمن 'پنجابی شعری دنیا دا ہنگامہ' سن۔ اوہناں نے اک ہزار توں اتے
 اُچ پائے دیاں کوتاواں لکھیاں۔ ہر کا روپ اتے کا ذرنگ وچ اوہناں ہتھ از مایا۔ ہلشران دی
 بے ترسی اتے اپنی خالی جیب دی ماروے کارن اوہ اپنا کلام نہیں چھوڑ سکے۔ پنجابی ادھین سکول
 گورو نانک یونیورسٹی دی پریٹا صدقہ یمن جی دے دھیال پتران نے اوہناں دیاں ساریاں
 لکھتاں یونیورسٹی دے حوالے کر دتیاں سن۔ ڈاکٹر بکرم سنگھ بھنن جی اتے ڈاکٹر برجیت جی
 (اجو کا جاندھر دُور درشن) نے کوی دے جیون اتے شخصیت بارے یمن جی دے پریوار توں

جانفاری حاصل کیتی۔ ایہناں دا کجھ کوئٹھ کے سارا کلام فارسی گھر اں وچ سی جس نوں گور ملکھی وچ بدلن دا کم ڈاکٹر مان سنگھ امرت جی نے کیتا۔ اوہناں دے سارے کلام چوں کجھ چونویں پراگیاں نوں ایڈٹ ڈاکٹر ستند ر سنگھ جی نے کیتا۔ ایہہ چونواں کلام کتابی روپ وچ برکت رام یمن، جیوان اُتے رچنا دے ناں نال 1978 وچ چھپیا۔ یمن جی دیاں ساریاں لکھتاں اے جی وی گرو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر دے پنجابی و بھاگ کول نیں۔ اوہناں دا زیادہ تر کلام اے جی وی اُن چھپیا پیا ہے۔ ایس وچ اوہناں دا اک اُن چھپیا ناول، اکھان کوش اُتے اک ہڈ بیتی پاکستان وچ پندرہاں دن وی سی۔ یونیورسٹی نوں چا پیدا ہے کہ اوہناں دا سارا کلام برکت رام یمن رچنولی دے نام اُتے چھاپے تاں جو کہ پنجابی بولی دے بھندار وچ وادھا ہووے۔

پنجابی غزل دے کھیتر وچ جو جمال اُتے کمال یمن جی نوں حاصل ہويا، اوہ ہور غزل کاراں نوں گھٹ ہی نصیب ہويا اے۔ تغزل، نازک بیانی، بریک بینی اُتے روپ ودھان نال ماہو مال اے یمن جی دا کلام۔ غزل دی آتما نوں سمجھن والے پنجابی غزل گو ورتے ہی یمن۔ یمن جی اوہناں وچوں اک نیں۔ اوہ تول جھانت اُتے ہنگل عروض دے کاریگر سن۔ اوہناں دی شاعری بولی دی سادگی اُتے زبان دانی دی امیری دا نمونہ اے۔ اوہ اپنیاں کو تاواں وچ جھادوے بڑے ڈھکویں ورتدے سن۔

سٹیج اُتے جد اوہ اپنیاں نظماں، غزلاں، رباعیاں سناندے تاں سنن والیاں نوں کیل لیندے سن۔ لوک مستی وچ جھوم اُٹھدے اُتے مچھلاں واہ واہ نال گونج اُٹھدیاں سن۔ یمن جی اک بہت ودھیا غزل گو تے ہے ہی سن، اوہناں دا غزل کہن دا انداز وی بہت سُرید اُتے اثر دار سی۔ اوہناں دی اپنی آواز وچ پیش کیتی ہوئی صرف اک ہی غزل دی ریکارڈنگ میرے کول ہے جو اوہناں نے ایس دنیا توں رخصت ہون توں کجھ دن پہلاں ہی ریڈیو سٹیشن جموں اُتے پڑھی سی۔ ایہہ ریکارڈنگ apnaorg.com دی سائیٹ توں سنی جا سندی ہے۔

لوک شہد اولی یمن جی دی کاؤ دا بھنگارا اے۔ اوہناں نے نت دے لوک دیہار وچوں عام پرچلت شہداں نوں بھرویں مطلب اُتے پر بھاوت روپ وچ ورتیا اے۔ ڈاکٹر سُریندر کابلو جی دے کہن طرحاں۔ بیان دی ہنسی، چن چن کے، گھر گھر کے خیال پورے ویک وچ وھاؤنے، اپنے مضمون نوں کھول کے بیان کردے ہوئے اوس دا پر بھاؤ دونا چونا کردے جان،

ایس فن دے اُستاد سن یمن جی۔

اُستاد دے طور اُتے یمن جی اک سکول سن جس توں اوہناں دے درجناں شاگرداں نے فیض پایا۔ اوہناں دی اُستادی توں رہنمائی تے قلم توں اگوائی لے کے اوہناں دے درشکاں، (ناظرین) سروتیاں، شاگرداں اُتے کئی پنجابی کویاں نے خوب توں خوب تر دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ شوگمار بٹالوی وی اوہناں دے شاگرد سن۔ اصل وچ شوگمار نوں شوگمار بٹالوی بناؤن والے یمن جی سن۔

کسے نوں وی سیدھ دین جاں سکھلان لئی اوہ منع نہیں سی کردے۔ ڈیرادون دے اک نوجوان ہرچرن جیت سنگھ 'چن' نے جو مالی طور اُتے کمزور سن، شعری کھیتز وچ پیر رہیا ہی سی۔ یمن جی اپنی گھروالی نال اک مشاعرے وچ شرکت لئی آئے ہوئے سی۔ اک ہور نوجوان کوئی سپورن سنگھ 'بھکاری' یمن جی دا شاگرد سی اُتے ڈیرادون ہی رہنداسی۔ اوس نے 'چن' جی نوں یمن جی نال مصوایا۔ 'چن' جی کسے مہمان استاد شاعرنوں تلاش رہے سی۔ اوہ کلیاں توں نراش ہو چکے سی۔ یمن جی دی اُستاد روپ وچ مشہوری بارے اوہنوں پتہ سی۔ 'چن' مشاعرے دے اگلے دن یمن جی اُتے اوہناں دی چچی نوں اپنے گھر لے گیا۔ چن نے گلاں باتاں دے دوران یمن جی دے چرنی لگ کے کہا: "میںوں اپنے چرنی لگا لو، تسیں آج توں میںوں اپنی اُستادی بخشو، مجھ غریب نوں ہو رکون شاگرد بنائے گا؟" یمن بہت کول دل دے سن۔ چن دی پیار اُتے عزتاں بھری ضد و کچھ کے رُک نہیں سکے۔ چن نوں دونہ ہتھ نال پھڑ کے اٹھایا اُتے چھاتی نال لالیا اُتے بولے: "آج توں توں میرا شاگرداں۔" ڈاک راہیں اوس دی کلاس دھدے رہے اُتے شاعری دیاں بُھیا دی تلیکاں سمجھاندے رہے۔ ہرچرن جیت سنگھ 'چن' نے اپنی کتاب 'رِشاں' وچ لکھیا ہے: "میری کاؤ کلانوں سودھن لئی میرے ستکار یوگ اُستاد سورگ داسی سری برکت رام جی 'یمن' بٹالوی دا میرے سر اُتے ہمیشہ ہتھ رہیا ہے۔" اوہناں دے جیٹھے شاگرد سرداری لال 'تارہ' جی سن جیہناں نوں 'پنجاب دی بلبل' کہا جانداسی۔ جسونت رائے 'رائے' نوں 'پنجاب دی کول' کہا جانداسی۔ رام شران 'پریمی' (لدھیانہ)، کرتار سنگھ 'نرگس' (ممبئی)، شوخ بٹالوی، ہرچرن جیت سنگھ 'چن'، پرشوتم لال وحشی، سپورن سنگھ 'بھکاری'، ست پال 'طالب'، خوش دل سمرالوی، دیوان سنگھ 'عاجز'، رام کرشن 'بال'، چمن لال 'سکھی'، گرداس سنگھ 'نرمل'، رام کرشن 'ناز'، بھیم سین سیوک، ہرنام

داس سیوک، امر ناتھ بارا، جیون پرکاش جیون، پریتم سنگھ دردی، مہاویر سنگھ دردی، تے سادھو سنگھ
اننت آپ دے شاگردن۔

یمن جی پہلاں اُردو وچ شاعری کردے سن، پر 1935 توں اوہناں نے ماں بولی
پنجابی دا پلہ ایس طرحاں پھریا کہ مردے دم تک نہیں چھڈیا۔ جدوں کو تالکھدے تاں اوہ دیش
بھگتی دے گیت گاؤندے، سیاسی جھیدیاں کردے، مذہبی رنگ جماؤندے، اتے سماج دے
وکھرے والاں نوں سنوار دے۔ جدوں اوہ غزل لکھدے تاں اوہ اک استاد غزل گودے روپ
وچ اکھاں ساہمنے آؤندے۔

یمن جی دی شاعری وچ پنجابی ہنگل دا نبھا، بخوبی ہویا ہے۔ کو تادے گیت لکھن
لگیاں جتھے اوہ پنجابی چھند اتے بحر اں وردے اتے بیت اتے کبت نوں اپناؤندے، او تھے اوہ
غزل لئی بیت اتے کبت نوں تیاگ کے فارسی بحر اں ترجیح دیندے سن۔ ایہہ چیز اوہناں
دے غزل پراگے دی آتما نوں جھن دی سوچ ہے۔ ایسے چیتنا کارن یمن جی دیاں غزلاں
ہوراں نالوں کہتے اگے نکلدیاں محسوس ہندیاں نیں۔

پنجابی ہنگل اتے فارسی عروض وچ ’زُرن‘ اک خاص چال وچ بچھے ہوئے ہون کارن
سکتے نوں برداشت نہیں کردا، پر پنجابی ہنگل دیاں بحر اں سکتے نوں لکا کے جال تیز رو وچ پڑھ کے
اُچارن انوسار ڈھال لیاں جاندیاں ہن۔ یمن جی دا کمال ایس چکرتوں بچے رہن دا ہے۔ اصل وچ
وزن تول دی سوچ اوہناں نوں قدرت ولوں ملی ہوئی سی اتے اوہ ہنگل نوں وی او سے شدہ طور
نال نبھاؤن دے کاریگر سن، جس نال ایس اوہناں نوں فارسی بحر اں نبھاؤندے ویکھدے ہاں۔

یمن جی دی اک مشکل ایہہ سی کہ اوہناں غزل وی سٹیج اتے پڑھنی ہوندی سی۔ ایس لئی
جتھے اوہناں نوں عروض دی سختی نال پالنا کرنی پیندی سی، او تھے اوہناں نوں سٹیج اتے غزل سُناؤن
لئی اپنے سروتیاں دے سچ سواد نوں وی مٹھ رکھنا پیندا سی۔

یمن جی دی غزل دی خوشگوار آواز وی ایہو ہے کہ اوہناں نے چھند پر بندھ، بحر اتے
زبان دانی نال اپنی غزل نوں تراشیا۔

پروفیسر گرچرن سنگھ اپنے لیکھ غزلاں دے جھومر وچ لکھدے نیں، ’برکت رام یمن
اک استاد غزل کار ہے جو اپنی ایس کلا وچ پنجابیاں دا امن دخل حاصل کر سکیا ہے۔ (ریشم، انک

ہری کنول اندر کنول اپنے لیکھ پنجابی غزل، ارنہ توں وکاس وچ لکھدے نیں کہ ”برکت رام یمن پنجابی دے اُستاد غزل گوں۔ پر پیراگت مضوعات دے تال تال اوہناں دیاں غزلاں سدا چارک اتے اُپدیشک بھاواں فوں وی درساندیاں ہن۔ برکت رام یمن دیاں غزلاں دی اک نوہکی خاص گل ایہہ ہے کہ اوس نے پوہیاں غزلاں گل بات دے روپ وچ لکھیاں ہن۔ ایس کر کے اوس دیاں غزلاں وچ سرو تاسنند ہنیا رہندا ہے۔ ایہناں وچ بھویں فارسی اُردو اکھراں توں ورتیا گیا ہے، بھروی ایہناں غزلاں وچ پنجابیت دارنگ تھلکدا ہے۔ ایہہ اوس دی مولکتاوی ہے اتے خاصیت وی۔“

کھوج پتر کا، آدھونک کا وائیک (ستمبر 1983، ایک 22، پیج 208) پبلیکیشن بیورو، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ)

یمن جی دی شیلی وی بے مثال ہے۔ اوہ غزل دے اُسلوب، زبان، محاورہ بندی، شبہ چون، لفظی تکرار، قافیے دی چُست بندش اتے شبد اں دے پھیر بدل وچوں ہنے اُجاگر کرن دے خاص اُستاد سن۔ شبد الزکار اتے شبد سندر تال ارتھ دا کھلار پیدا کرن وچ بہت سہل ہن۔ کلا کچھ توں اوہناں جی پکیائی سانوں دو جے پنجابی غزل گو شاعراں وچ گھٹ ہی دی ہے۔ نمونے پاروں اوہناں دے کجھ شعر پیش ہن:-

اوکھا تے وچھوڑا وی، ملنا وی کھری مُشکل
جدھر وی نظر کیتی، او دھر ہی دھری مُشکل
اوہ مل کے کدوں بیٹھا، اوہ رل کے کدوں تڑیا
جس کہہ تاں لنی سوکھی، پر سُن کے جری مُشکل
دُشمن وی نہ پھس جاوے، زُلفاں دے تھکے وچ
ایس پھہی وچ جو پھسیا، ہووے گا بری مُشکل
دم گنویں ’یمن‘ رہ گئے، اوکھی اے دوا پھر نی
بس چارہ گرو جاؤ، مَن چارہ گری مُشکل

سوچدا ہاں دیکھ کے نت ڈگدے مستی وچ پیار
 کجھ نہ کجھ تاں پی کے ٹھنڈے کھان دے وچ ہے سواد
 پین وچ وی رند نوں اونا نہ شاید مل سکے
 ساقیا! جہاں تیرے ترسان دے وچ ہے سواد
 پُپ نہ کر ملاں! ذرا ٹریا چل اپنی لیک تے
 آؤن لگا کجھ تیرے سمجھان دے وچ ہے سواد
 توں سمجھنا ایں، تیرے کھل جان لئی ہاں لوچدا؟
 میٹھوں پچھ، کتنا تیرے شرمان دے وچ ہے سواد
 دل توں چہندے وی زبانوں ہاں کیوں نہیں آکھدے
 آپ ہی جانو کہ کیہ کلپان دے وچ ہے سواد
 کیہ سواد آیا 'یمن' عشقوں بچا لئی زندگی؟
 یار دے تاں توں فدا ہو جان دے وچ ہے سواد

یاد تیری نے کسے دے نال کیہ کیتی؟ نہ پچھو
 رات اوس دی گن دیاں تارے کنج ہیتی؟ نہ پچھو
 چیز سی دیکھن دی ایہہ عیسیٰ جے اکھیں دیکھدوں
 آخری ہچکی تیرے پیار کنج لیتی؟ نہ پچھو
 دیکھ لئی دُنیا تیری اوئے مالکا دُنیا دیا،
 تیری دُنیا وچ 'یمن' دے نال کیہ ہیتی؟ نہ پچھو

فارسی اُتے اُردو غزل وچ پُرانیاں حدیثاں نوں اشارے اُتے کنارے نال نبھاؤن
 دی پر پیرا بھتی پُرانی ہے۔ 'یمن' نے ایسے طرحاں دیاں روایتاں نوں پنجابی وچ آسانی سمیت
 پرچلت کرن دا جتن کیتا ہے۔ اوہناں نے پُرانے رنگ وچ بڑے پیارے شعر آکھے ہن۔ کئی لوک
 اوس دی ایس مجبوری نوں اُردو غزل دی نقل کہن دی جسارت کردے ہن؛ ایس ایس گل نوں 'یمن'
 جی ناں بے انصافی من دے ہاں۔ اوہناں دے وکھو وکھو نگاں دے ایہو جیسے کجھ شعر پیش ہن۔

پتہ وی سو کسے تے وچھن وچ نقصان کنا اے
 وساہ مڑ وی کری جاندا اے، ایہہ دل نادان کنا اے
 بھری محفل وچوں مینوں ایں اٹھایا جا رہیا اے چن کے
 بھری محفل وچوں چنیا جان وچ وی مان کنا اے؟
 تراشا، بے بسی، حسرت، پریشانی، پشیمانی
 اُجڑ گئے دل دے پرچن لئی، اے سامان کنا اے؟
 چتر مھلاں دے وچ بھیسے نہ، اندازے نہیں لگدے
 کنارے بیٹھیاں نوں کیہ پتہ، طوفان کنا اے؟
 'یمن' بھگوان بن سکدے کہ نہیں، ایہہ پھیر سوچاں گے
 اے تاں جاچنا ایں ایہہ آدمی انسان کنا اے؟

غزل دے پار کھواں تغزل، نازک خیالی، تخیل، تجھاؤ، پرتیک اُتے بغنائیت آدنوں
 غزل دی روح نیا ہے۔ شوخی ایہدا اک ہوو وڈا لگن ہے۔ اوہناں دے کمال واسواد مانن لئی
 اوہناں دیاں سرجیاں غزلاں وچوں دیکھو ایہہ شعر -

دوست اپنے ایس طرحاں کجھ کرم فرماندے رہے
 دشمنان دی دشمنی دے گل گلے جاندے رہے
 رحمتاں توں فیض کیہ پاتا سی اوہناں بُردلاں
 قہر توں ڈردے گناہ کردے ہوئے گھبراندے رہے
 کجھ سچائیاں نے بھرم دل دا گنویا وار وار
 کجھ بھلیکھے ہن کہ جو رہ رہ کے بھرماندے رہے
 کس قدر گھائے دا سودا سی، 'یمن' ساڈا پیار
 پل ک پل ہسن تے ساری عمر پچھتاندے رہے

یمن جی رُباعی دے بادشاہ منے جاندے سن اُتے پنجابی وچ رُباعی نوں پرچلت کرن
 وچ اوہناں دا بڑا حصہ رہیا ہے۔ رُباعی دے روایتی نکانت اُتے وزناں نوں یمن جی نے بھلی
 بھانت نہ بھایا اے۔ رُباعی دا پر بھاؤ اوہدی سپورنما اُتے تیکھتا اُتے ہے۔ یمن جی ایس پگھوں وی

اُستاد سن۔ پنجابی کوی ہزار انگھ مشتق دے کہن طرحاں ”بہت گھٹ پنجابی شاعر ایہناں دامتہ بلکہ کر سکدے ہن۔“ اوہناں دیاں کجھ رُباعیاں پیش نہیں:

کوئی دسدا اے اوہ پھل بن کے چمن وچ دسدا
کوئی منددا اے اوہ پریت تے جاں بن وچ دسدا
مندراں وچ تاں صرف مُورِتی رکھی اے ’یمن‘
مُورِتی والا اے انسان دے من وچ دسدا

ہر کوئی آہندائے میں کھاناں ایمان دا کھنیا
نوکری، وای جاں مزدوری دُکان دا کھنیا
بھادیں ہتھ پیر وی کم دیندے نے اپر ’یمن‘
آدی کھاندا اے دراصل دُبان دا کھنیا

’یمن‘ جی نے غزل اُتے کجھ لکھ دی لکھے جیہناں وچ اوہناں نے غزل دی پر کرتی، پنجابی وچ غزل دے پرولیش اُتے غزل دی تکنیک اُتے روشنی پائی اُتے تکنیکی کچھ توں ایس شعری روپ نوں سمجھاؤن دا جتن کیتا اے۔ ’یمن‘ جی دے پنجابی غزلاں دے پٹھ لکھے چار لکھ ملدے نہیں:

1۔ ’پنجابی وچ غزل لڑی۔ 1، کوٹا انک جنوری، سالانہ انک، 1957

2۔ ’پنجابی وچ غزل لڑی۔ 2، کوٹا انک، اپریل 1957

3۔ ’پنجابی غزل اُتے عروضِ رشتاں انک، اگست 1961 (غزل نمبر)

4۔ ’غزل کیہ ہے؟ اُتے ایس طرحاں ایہہ پُستک ”برکت رام یمن: جیون اُتے رچنا

(پتھ 212-203) پرکاشک گورونانک دیویونیورسٹی۔

ایہہ لکھے یمن جی دی اُستادی دی صرف تصدیق ہی نہیں کردے، سگوں نویں شاعراں نوں عروض دیاں بنیادی اصولاں دی واقفیت کرائی اُتے عروضی ودواناں نوں ’غزل‘ کا روپ دے اصولں بارے لکھن پارے inspire کیتا۔ مہان غزل گو شری دیپک جیتوئی جی دی کتاب ’غزل کیہ ہے؟‘ داناں یمن جی دے لکھے لکھتوں ہی لیا گیا ہے۔ جیتوئی جی دے دل وچ

یمن جی دے لئی بہت آدرسی۔

یمن جی دی شخصیت بہت ہی مہان سی۔ یمن جی دا پہناوا سبھ توں وکھرا سی۔ نرمیاں وچ تنگ موہری دا چوڑی دار پجامہ اتے بنگالی کٹ چھوٹے کالراں والی قمیض پاندے سن۔ سردیاں وچ لیہناں کپڑیاں نال ہی بند گلے دا گرم کوٹ پاندے سن۔ بریک ٹمل دی چٹی طرے دار پگ بندھدے سن۔ بڑی تیز چال نال چلدے سی۔ دُوروں ہی پچھانے جاندے سن کہ یمن صاحب آ رہے نیں جاں جا رہے نیں۔ سارا شہر اوہناں نوں جانداسی۔ ہر رکشے والے نوں یمن جی دا گھر پتہ سی۔ بیٹھدیاں یمن جی نوں دسنا نہیں سی پیندا۔ لوکاں نوں کسے وی دفتر، ڈاکخانے، بینک کوئی مشکل ہوندی یمن جی نوں لے جاندے سی۔ یمن جی دی اپنی عزت سی کہ اوہناں دے دفتر، ڈاکخانے، بینک آدہ پہنچدے ہی کم سنور جاندے سی۔

بچیاں نے آؤنا اتے گزارش کرنی، ”باپو جی کل ساڈے سکول فنکشن اے۔ میں اک کوٹا جاں بیت سناؤنا اے۔“ یمن جی بچیاں نوں کہتا اتے بیت لکھ کے دے دیندے۔ بنا لے دے پر یا محلے اک بزرگ سنگیت دے ٹیچر سن جو انھے سی۔ یمن جی بچیاں نوں سکھاؤن واسطے اوہناں نوں بھجن اتے بیت آد لکھ کے دے دیندے سی۔

یمن جی دا دل بہت ہی وڈا سی۔ جدوں اوہ لاہور رہندے سی تاں اوہناں دا اک شاگرد رام کرشن ’ناز‘ سی جو اک کوی دربار وچ اوس نے یمن جی دی اک کوٹا وچ یمن جی تھیں اپنا تخلص ’ناز‘ لگا کے اوہناں دے ساہمنے منج اتے پڑھ گیا۔ خوب واہ واہ لئی۔ کوی دربار ختم ہون اتے یمن جی بولے، ”اوئے میرے اگے ہی توں میری کوٹا اپنا ناں لا کے پڑھ گیا ایس؟“ ناز بولیا، ”اُستاد جی شاگرد تاں تہاڈے ہی ہاں، ناں تہاڈا ہی روشن کیٹا اے۔“ یمن جی بڑے ہی دریادل سن یمن جی، بس مسکرا دتے۔

رام کرشن ’ناز‘ لائل پور دے اک رتے رتے پریوار داسی، پر لاہور وچ اپناں عادتیاں دے کارن اوہ تنگ دست ہی رہنداسی۔ اکثر یمن جی دی چٹنی کولوں (جیہناں نوں چھوٹے وڈے سبھ بھابھی جی کہندے سی) بہانے مار کے پیسے لے جانداسی۔ اوس نوں پتہ سی اُستاد جی مٹھے دے بہت شوقین نیں۔ اک دن یمن جی دے گھر اوہناں دی غیر ضروری وچ گواہمنڈی لاہور آیا تے یمن جی دی چٹنی نوں کہن لگا، ”بھابھی جی، اُستاد ہوراں لئی گئے دی رولیا نی اے، گاگردے دیو۔“

اوہناں نے نازنوں پتل دی گا گردے دتی۔ شام نوں جدیمن جی گھر آئے تاں اوہناں نے یمن جی نوں دسیا کہ ناز آیا سی پتل دی گا گر لے گیا اے رولیاں واسطے۔ یمن جی مُسکرا ندے ہوئے بولے، ”گئی تیری گا گرہن۔ پیسیوں ٹٹیا ہونا اے، گا گر وچ کھانی ایں اوس نہیں۔“ سچ دی ایہہ ہی سی۔ بجائے ناز اُتے ناراض ہون دے یمن کجھ دن بعد گھر واسطے اک ہو رگا رخر پد لے۔

یمن جی اپنے سارے پر یوار نوں بہت ہی پیار کردے سن۔ بچیاں نوں مارنا، دھتکارنا اوہناں نوں بالکل وی پسند نہیں سی۔ اگر کوئی بچہ ضد وچ رو رہیا ہوئے تاں اوہ کہندے سی، ”ایس نوں کوئی نہ چھیڑے، نہ پُپ کرائے۔ ایہہ آپے ہی پُپ ہو جائے گا۔ نہیں تاں اگے وی ضد کرے گا۔“ اُتے پھیر ہوند وی ایہو سی کہ بچہ اپنے آپ پُپ کر جاند اسی۔ اوس دیاں ضد اں وی گھٹ جاندیاں سن۔ یمن جی نے جدوں دُور دے پرو گراماں توں گھر واپس آؤنا تاں آؤندے ہی سارے پیسے اپنی پتی نوں دے کے کہنا، ”بھاگ، وان! من میرے خرچے دے پیسے مینوں دے دے۔“ گھر دیاں ساریاں ذمہ واریاں یمن جی دی پتی ہی سنبھال دی سی۔ پیسے نال اوہناں نوں اکا ہی پیار نہیں سی۔

یمن جی اپنی ماما جی ہر کور دیوی دا بہت ہی ستکار کردے سن۔ ماما جی نے وی اپنے اکلوتے پتر نوں پتا دا سایہ سرائے نہ ہون دا احساس کدے نہیں ہون دتا۔ ماں نے جاں کسی ہو ر نے بالک نوں پیسے دینے تاں بے جی نے کہنا، ”پُت پیسے سنبھال کے رکھیں۔“ بھولا بھالا بالک پیسے پنڈ دے نال وگدی ڈیک ندی دے سڈھے اُگے اک دے بونیوں وچ ریتیلی زمین وچ دب آؤند اسی۔ ماں نے ”کچھنا، پُت پیسے سنبھال کے رکھ لئے نہیں۔“ بالک برکت رام نے کہنا، ”بے جی، میں بوہت سنبھال کے رکھے ہوئے نیں۔“ اک وار پنڈ دے مُنڈیاں نے ایہناں نوں پیسے دبدے ویکھ لیا۔ جدوں اگلی وار بالک برکت رام پیسے دیکھن گئے تاں اوہ تھے اک وی پیسہ نہیں سی۔ بہت پریشان ہو گئے۔ گھر جا کے ماں نوں سبھ کجھ دسیا۔ ماں نوں بیٹے دے بھول پئے اُتے بہت پیار آیا تے بچے نوں چھاتی نال لالیا۔ یمن جی دی ماما پتر نوں سدا انج ہی پیار کردی رہی۔

سن سنتلی شروع ہو یا سی۔ یمن جی داوڈا پتر ستاراں اٹھاراں سال داسی، لاہور دے اک کالج ایف۔ کام وچ پڑھدا سی۔ یمن جی دی وڈی بھین دے پتی (جیجا پنڈت تلّسی رام

بھار دواج) دی بٹالے دے لاگے ایوال وچ ڈوکاں سی۔ اوہناں دی جان پہچان والے پنڈت دیوان چند جی (جونارووال دے رہن والے سن) اپنی دھی میلاش دے لئی ورڈھوٹہ رہے سن۔ ٹکسی رام جی دے خیال وچ یمن جی داوڈا پتر آیا۔ اوہ دیوان چند جی نوں لے کے یمن جی دی ماں کول پنڈ بھٹہ پہنچے۔ یمن جی لاہور سن۔ بے بے جی نوں داماد ٹکسی رام جی نے آؤن دامتقصد دسیا۔ دیوان چند پنجاب پولیس وچ نوکری کر دے سی۔ بے بے جی داماد دے کہن اُتے گڑوی روڑی اُتے سوار وپیہ لے کے رشتہ پکا کر دتا اُتے اگلے دن ہی رشتے داراں اُتے جانکاراں نوں پوترے دے رشتے ہون دے پتا سے وی وٹد دتے۔ کجھ دنوں بعد یمن جی ماں نوں ملن لاہور توں نکلے۔ قلعہ سو بھاگلھر ریوے سٹیشن اُتے اُترے تاں بازار توں ہو کے ہی پنڈ جانا پئید اسی۔ جیوں ہی بازار وچ آئے، جانکار یمن جی نوں ودھانیاں دین لگے۔ یمن جی حیران کہ لوک کاہدیاں ودھانیاں دے رہے نیں۔ آخر کجھ ہی لیا۔ لوک بولے، ”واہ! یمن جی، منڈا پپ چاپ منگ لیا اے تاں من کچھدے او کہ کاہدیاں ودھانیاں؟“ یمن جی نوں سمجھن وچ دیر نہیں لگی۔ بازار وچ ودھانیاں لیندے لیندے پنڈ پہنچے۔ او تھوہی راہ وچ ودھانیاں ملن لگیاں۔ یمن جی گھر پہنچے۔ بے بے جی نوں پیری پینا کینا، گلاں باتاں شروع ہوئیاں۔ کجھ دیر بعد بے جی بولے، ”برکت رام! ٹکسی رام آیا سی، اوم دارشتہ لے کے۔ جوانی سی میں کنج نا نہہ کردی۔ میں سوا روپیہ اُتے گڑوی روڑی لے لئی او اُتے اوم دارشتہ کر دتا سی۔“

یمن جی ہس کے انھی ماں نوں بولے، ”بے جی، تھیں رشتہ کر دتا تاں ہو گیا رشتہ۔ بوہت بوہت ودھائی ہووے۔“ یمن جی دی پتی، پتر اوم پرکاش اُتے سارا پرپوار لاہور سی اُتے کسے نوں پتہ وی نہیں سی ایس رشتے بارے۔ ایسا سی یمن جی داستکار ماں لتی۔ دیش دی وٹد دے بعد وساکھ دے مہینے 1948 وچ یمن جی نے وڈے پتر اوم پرکاش جی دی شادی کیتی۔ او سے گڑوی دے نال جس نال رشتہ بے جی نے پکا کیتا سی۔

یمن جی دی ماما جی داسرگ واس نوے سال توں اپر دی عمر وچ 19 مارچ 1955 دوپہر نوں ہویا۔ اوس دن یمن جی دی جالندھر ریڈیو سٹیشن دے سٹوڈیو وچ ہون والے پنجابی کوی دربار وچ شرکت سی۔ یمن جی دی ماما نوں دُنیا توں اپنے جان دا ویلا ساہمنے نظر آ رہیا سی۔ جدوں یمن جی گھروں جالندھر جان لگے، تاں ہمیشہ دی طرحاں ماں دے پیر چھوہن گئے۔ بے

بے جی بولے، ”برکت رام! آج پُت نہ جا۔“ یمن جی بولے، ”بے جی، سرکاری پروگرام اے، میرا جانا لازمی اے۔“ بے جی سوچ کے بولی، ”پُت نہ جاویں تاں ٹھیک اے۔ پر سرکار دا حکم جو مننا اے ضرور چاہیو۔ پر تینوں چھیتی ہی واپس آنا پینا ای۔“ بے جی چنگے بھلے سن۔ یمن جی بے جی دیاں گلاں اُتے ہس پئے اُتے بولے، ”بے جی، سرکار دا پروگرام اے اگر میں نہیں گیا تے سرکار نے ہتھکڑی لادینی اے۔ ماں پُت اک دوجے نال ہسن لگے۔ پھیر ماں بون،“ ٹھیک اے برکت رام تیری مرضی۔“ پُت نے ماں دے پیر چھوئے اُتے ماں نے پُت نوں چھاتی نال لالیا۔

یمن جی نے ریڈیو سٹیشن اُتے اپنی نظم پڑھ کے ختم کیتی۔ اوہناں دی طرف اک ساتھی کوی بلکن جی نے اک پُرزہ پھرایا۔ ایس اُتے لکھیا سی، ”یمن جی تیں آج توں یتیم ہو گئے ہو، ٹہاڈی بے جی داسرگ واس ہو گیا اے۔“ یمن جی دیاں اکھاں گلیاں ہو گئیاں۔ پگ دے لڑ نال اکھاں پونجھیاں۔ یمن جی بہت ہمت والے انسان سن۔ پُپ چاپ سٹوڈیو وچوں اُٹھے اُتے باہر آ گئے۔ رات ہو چکی سی جد ریڈیو سٹیشن وچوں باہر آئے۔ 1955 وچ کاراں ٹیکسیں دی وریاں ہی نظر آؤندیاں سن۔ کسے طرحاں رات نوں ٹیکسی لہہ کے بنا لے نوں چل پئے۔ ادھی رات بنا لے گھر پہنچ گئے۔ وڈا پُت دلی سی۔ اوس نوں ٹیلیگرام دتی اُتے اوہدا انتظار کرن لگے۔ یمن جی اپنی انھی ماں نوں دلش وند دے وقت ہو رہے قتل عام وچوں بچا کے اپنے موڈھیاں اُتے چُک کے لیئے سی۔ دراصل وڈا پُتر مضبوط شریرا سی اُتے یمن جی دی رستے وچ طبیعت خراب ہون کر کے اوہی بے جی نوں چُک کے لیو یا سی۔ پُتر دے آؤن اُتے یمن جی بولے، ”اوم، توں ہی اپنی دادی نوں ایس پار لے کے آیا سی، ایس لئی تیرا ہی پُت حق اے کہ توں بے جی داسنکار کریں۔“ یمن جی نے اپنی پیاری بے جی دا اتم سنکار اپنے وڈے پُتر اوم پرکاش کولوں ہی کرایا۔ یمن جی بہت وصال دل دے مالک سن۔ جس تھن اُتے ماں داسنکار کیتا سی او تھے اوہناں دی سادھی بنائی۔ سادھی دے چاروں طرف ولگن کر کے اوہناں پھلاں دی کیاری لائی ہوئی سی۔ زندگی دے انت تک ماں دی سادھی اُتے متھانیکن چاندے رہے اُتے کیاریاں دی دیکھ بھال کر دے رہے۔ یمن جی داسنکار وی ماں دی سادھی دے کول ہی کیتا گیا اُتے پریوار نے یمن جی دی سادھی وی ماں دی سادھی دے نال ہی بنائی۔ دوویں سادھیاں بنار وچ آج وی

موجود نہیں۔

بٹالے یمن جی دے گھر دے دو جسے سن۔ اک جسے وچ رہائش لئی کمرے بنے ہوئے
سن، رسوئی سی آتے آتے چو بار اسی۔ ایس چو بارے وچ یمن جی اپنے کوی دوستاں، شاگرداں
نال مشورے کردے سی آتے کلام سانجھا کردے سی۔

مکان دا دوسرا حصہ پہلے جسے توں چار پنچ فٹ اچا سی آتے اوس وچ دی کمرے، رسوئی
سی آتے آتے چو بار اسی۔ ایسے چو بارے وچ آکے شوگمار بٹالوی یمن جی دی اُماری وچوں
کویاں دے کلام دیاں کتاباں لے کے پڑھدار ہندا سی۔ کافی جگہ خالی سی جس وچ یمن جی نے
گلاب آتے موتیے دے پھلاں دے پودے لگائے ہوئے سی۔ کچھ پودے کوار گندل دے وی
لگائے ہوئے سن۔ یمن جی کسے نوں وی پھل نہیں سی توڑن دیندے۔ مکان دے ایس اُچے
جسے نوں گھر وچ تھڑا کیہا جانداسی، ایسے تھڑے آتے یمن جی منی آتے گول تئیں آتے آرام دی
مندرا وچ جگہ پیندے ہوئے کتاباں پڑھدے سی آتے کوتاواں لکھدے سی۔ ایسے ہی تھڑے آتے
یمن جی دے سامنے پیڑھے آتے بیٹھ یمن جی کولوں شوگمار بٹالوی کوتاوی کاریگری سکھداسی۔
1953 توں 1961 تک اوہ اکثر یمن جی دے گھر ہی دیکھیا جانداسی۔

یمن جی دھار مک و ہماں آتے پا کھنڈاں توں دور رہندے سی پر بھگوان وچ اوہناں دا
عقیدہ بڑا پاکاسی۔ گھر دے تھڑے آتے لگائے ہوئے گلاب آتے موتیے دے پھل کوئی توڑے
ایہہ اوہناں نوں گوارا نہیں سی۔ اک دن گھر دے کول ہی رہن والی ساوتری دیوی یمن جی دی
وڈی دھی پرکاش دیوی سی جس نوں سارا محلہ تاندھی پچی کہنداسی، یمن جی دے گھر
آئی۔ اوہ مندر جا رہی سی آتے اوس نے یمن جی کولوں کچھ پھل توڑن دی اجازت منگی مندر
بھگوان نوں چڑھان لئی۔ یمن جی بولے، ”بی بی تیرے بھگوان نوں ساڈے کوٹیاں دے پھل
چنگے نہیں لگدے۔“

اوہ مندر چلی گئی۔ یمن جی اپنے کماں وچ لگ گئے۔ ایسے وچ چوہیاں دی ڈار آئی
آتے پنچھاں نال سارے پھل کھنڈی کھنڈی کر گئی۔ یمن جی جد تھڑے آتے آئے تاں اوہناں
پھلاں دیاں پتیاں زمین آتے کھلریاں دیکھیاں۔ ایسے وچ تاندھی پچی مندر توں واپس آکے
گھر پر ساد دین آئی۔ یمن جی بولے، ”دھیئے! متیوں بھگوان جی واسطے پھلاں دا منع کیتا، پر تیرے

بھگوان جی نے چڑیاں نوں بھیج کے سارے بھل لائے نیں۔ توں ضرور مندر واسطے بھل لے جایا کر۔“ ایس دے بعد بھگوان نوں چڑاؤن واسطے بھل توڑن واسطے کدی منع نہیں کیتا۔
 یمن جی اپنے آدرشاں اتے اصولاں دے بہت ہی کپکے سن۔ بٹالے توں ایم ایل۔ اے۔ اتے پنجاب سرکاردا منتری اوہناں اتے زور پاؤندار ہیا، کہ یمن جی اوہناں دے حق وچ سٹیج اتے آکے کوتاہاں پڑھن۔ یمن جی ایہہ کہہ کے صاف منع کر دیندے، ”میں اپنی قلم نوں داغ نہیں لاتا۔“ ایس وجہ نال اوہ منتری یمن جی نوں تنگ وی کردار ہیا۔ اوہناں دے اک شاگرد نوں وگاڑن والا وی اوہی سی۔

اکتوبر، 1967 دی اک رات یمن جی گھروچ ڈگ پئے اتے اوہناں نوں دماغی سٹ کارن برین ہیمریج ہو گیا۔ سلاج لئی ڈیڑھ مہینہ گزرتیج بہادر ہسپتال، امرتسر ہے۔ پر ہوش نہیں پرتی۔ 22 دسمبر 1967 نوں سد یوی وچھوڑا دے گئے۔ یمن جی دے شاگرد اتے استاد غزل گو چمن لال سکھی جی نے اپنے کاؤگروں نوں ایہناں شہداں نال شردھا نخلی دتی۔

لے گئی یمن نوں، بنھ کے موت ظالم،

جیہڑا بے نہیں سی ایہتھوں جان والا

سوئے امرت دے شعراں وچ سی جس دے،

جیہڑا مویاں وچ جان سی پان والا

دھنی قلم دا شیریں زبان والا،

ماہر فن دا کامل استاد سی اوہ

رمزاں ادب دیاں سکھے جان داسی،

کرداد لے نا شاد نوں شادی اوہ

نقطے شعر دے خوب پچھاند اسی،

دیکھ لیند اسی جھٹ باریکیاں نوں

پورا سخن دے کنڈے سی قول اوہدا،

سہند انہیں سی کدے ودھکیاں نوں

عرشوں اوہدا تخیل بلند ہے سی،

سدا نیک و چار و چار داسی
 جذبہ پیار داسی اوہدے دل اندر،
 دیند ادرس اوہ پریم پیار داسی

اوہدے جان نال پیا خلا جیہڑا،
 پورا نہیں اوہ سُکھی، خلا ہونا
 مات بھاشا پنجابی دا، یمن، ورگا،
 پیدا لال نہیوں دوسرا ہونا

ایہو جیہی وکھن روحانی آتے مہان شخصیت دے مالک سن میرے دادا بھری برکت
 'یمن' بنالوی جی!

○

ایہو جیہا سی لال سنگھ دل

اج توں کئی ورھے پہلاں نہ میں اوبدی کوئی تصویر دیکھی سی تے نہ ہی کدے
اوہنوں میں ملی ساں۔ بس اوبدیاں لکھتاں وچوں ہی اوہنوں تکیا سی تے تمنا سی کدے کدھرے
میں ملاں جاں ویکھاں۔

بھاجی گر شرن سنگھ نال کم کردی ساں اودوں میں۔ موت۔ در۔ موت نالک جیہڑا
اوہناں دناں وچ لوکاں دیاں دلاں دے اندر دھسیا پیا سی۔ اک بڑے خوشخوار ات وادی دی ماں
داروں سی میرا تے میرا نام جیدی سی۔ اسیں مآچھواڑے دے ملا تے دے کسے پنڈ وچ نالک
کیتا۔ پروگرام ختم ہون توں بعد میں کابلی کابلی پنڈال وچوں باہر نکلی بس پھرن لئی۔ لک روڈ تے
جاری ساں تاں چارے پاسے فصلاں نال بھرے کھیتاں تے شام دا ہنیر اپسر رہیا سی۔ اچانک
پتہ نہیں کیہڑے پاسیوں اک بندہ آیا مار چو جیہا رلیا ہو یا مدھرا قد پکا رنگ چہرہ
جھڑیاں نال بھریا ہو یا۔ وٹو وٹ کپڑے تے ہتھ وچ نکا جیہا کالے رنگ دا بیگ۔ اوہ میرا راہ
روک کے کھڑا ہو گیا تے مینوں افسراں وانگ حکم دتا۔

”جیدے تے توں اگے نہیں جاسکدی“

اک دم میں اوبدے ول ویکھیا۔

”کیوں“ اے میرے موہنہ وچ ہی سی کہ اوہ آپے بولن لگ پیا۔

”آؤ کیکھ میرے پنڈے تے زخماں دے نشان“

اوہنے اپنی میلی جیہی قمیض نوں گلے توں اتار لیا تے پجامہ اپر چک کے لتاں باہواں تے

کالے ہو چکے ڈھیر سارے نشان دکھاؤندا پھر جوش وچ بولی گیا۔

”ویکھدی ایس، ایہہ زخم اے جسے مسایا ہی سکے۔ اج پھر ہرے کردتے توں جیہڑا اتہس
 اج سٹیج تے دکھایا اے۔ تینوں کیہ نہیں پتہ ہڈیں ہنڈایا اے پرکمال سی توں تیری سلامتی
 دی دعا منگدا ہاں۔ پچھلے مہینے اجمیر شریف دی درگاہ تے گیا ساں۔ درگاہ توں میں اک نگ لے
 کے آیا ہوں۔ مینوں ہن تک صرف دو ہی عورتاں چنگیں لکیاں نیں۔ اک جھانسی دی رانی
 تے دوجی درگاہ بھابی۔ ایہناں دیاں مڑیاں قبریں لہسن پھر داساں۔ اج تہجی وی ایہناں وچ
 شامل ہو گئی۔ کئی دیر دا ایہہ نگ میں اپنی جیب وچ لٹی پھر داساں۔ اج ایس نگ نوں مسایا منزل
 ملی ہے۔“

او بنے اپنی گوتی دی اندر لی جیب وچوں نکلے جیسے موم جا مے دے لفافے وچوں کچ دا
 چٹا نگ کدھیا تے میری تلی تے رکھ دتا۔

”ایہنوں مندری وچ مڑھا کے انگل وچ پالینا“

اینا کہہ کے او بنے میرا راہ چھڈ دتا تے جھونے دی پرانی نوں لگی اک والے دھوکے نال
 دھکھدے کھیتاں وچوں لنگھد امیریاں اکھاں توں او بٹے ہو گیا۔

پترکاری تے نانکاں وچ کم کرن کر کے ایہو جیسے چاہ واند اکٹر ملدے ہی رہندے
 ہن۔ ایس لئی اوس دن میں اوس واپری نوں وی کلبھیر تانا ل نہ لیا تے نگ نوں پرس وچ سٹ کے
 گھرنوں آ گئی۔

ایس گھنٹا توں تن کو مہینے بعد پنجابی بھون لدھیا نے وچ کے ستھ ولوں لال سنگھ دل دا
 سمنان سی تے ایس پروگرام وچ مینوں وی شاعری پڑھن لئی بلایا گیا سی۔ لال سنگھ دل دی اک
 جھلک دیکھن دی تمنا اوہدیاں کوتاواں۔ جیہڑیاں میرے دماغ وچ ہر ویلے صوفان
 مچاؤندیاں سن۔ میں سارے رتھو یس جھڈ کے پنجابی بھون پہنچی۔ کوئی حد نہ رہی میری حیرانگی دی
 کہ اوس دن اجمیر شریف دی درگاہ توں لیندا نگ دین والا بندہ لال سنگھ دل سی جیہنوں میں بڑے
 ورھیاں توں پڑھ رہی سی تے ملن دی خواہش سی۔ اوس دن فنکشن توں بعد جد مینوں ملیا تاں
 پہلاں ایہو پچھیا،

”نگ مندری وچ مڑھالیا سی؟“

”بس اج ایہتھوں جا کے۔“ میں آکھیا۔

اک وار اوہنوں میں سمرائے امن گئی۔ ٹرک یونین دے وڈے اڈے تے اوہ اپنے اک بھائیوں نال لکڑی دے کھوکھے تے چاہ داکم کرداسی۔ ٹرکوں دے ڈرائیوراں کنڈھڑاں نوں کوڑی چاہ بنا کے دیندا تھاں تھاں توں جو ٹھکے گلاس لکھدا پھر دا۔ تے بڑی رات گئی اوہناں توں دو دو روپے وصولدا تے اوہناں دیاں الٹیاں سدھیاں چٹکیاں گلاں وی سن دا۔ کہندے ہن اک واری اوہنوں پنجابی ٹریبون وچ کلاس فوردی نوکری مل چلی سی پر بلواروی کہن لگا۔

”دل ساڈے نالوں وڈا شاعر ہے۔ اوہ ساڈے پٹھن لنی کرسیاں صاف کردا پھرے تے سانوں پانی پلاندا پھرے، ایہہ ساڈے توں برداشت نہیں ہوتا“

بھلا جے ایہہ نوکری اوہنوں مل وی جاندی تاں کیہ سی۔ اے سی وچ تاں بیٹھدا بھکھدیاں دوپہراں نوں سر داتے رلدا تاں نہ۔ بکھوئیں تنخواہ تاں ملدی۔ دو دو روپے ہن اوہنوں دو ٹکے دے چٹکے ہوئے ڈرائیوراں دیاں بیٹیاں تاں نہ کرنیاں پسندیاں۔

جدوں اوس دن اوہ مینوں اپنے گھر لے کے گیا، اوہدے میانی نماں کمرے دیاں بھیڑیاں پوڑیاں چڑھن لگیاں، پوڑیاں دے نال بنی اوہدی بھر جائی دی ہاتھی جڈی مجھ نے تازے گوہے نال لڑی پونچھ میرے کپڑیاں تے ماری تے میری گلے توں لے کے تھکے تک ساری قمیض گوہے نال لڑ گئی۔

اوہ بڑا دکھی ہو یا تے غصو وچ بولن لگا۔

”جے مینوں پتہ ہندا کہ ایس بھیڑی جیہی بدھی والی نے ایہہ کارا کرنا اے تاں میں ایہوں پہلاں ہی چار ٹوبے مار کے رکھدا۔ بھلا ایہو جیسے جانور نوں وی کیہ کرنا اے جیہوں آئے گئے داوی پتہ نہیں لگدا۔“

اوہدی نیویں جیہی چھت والا کمرہ تھاں تھاں توں سلا بیا پیاسی سارا سامان اکھڑیا اکھڑیا اک گٹھ وچ میسے کھیلے کپڑیاں دا ڈھیر سیونک کھا دیاں کتاباں تے بے شمار چٹکیاں۔ منجے تے سردے والا ورگی وچھی چادر تے پھلکاری دے چند والی گدولا بنی رمنکی۔ ایہو جیسے عالم وچ وی مینوں اوس دن بہت چنگا لگا اوہدے مونہوں اوہدی بنی زندگی دی کہانی سن کے۔ بار بار میریاں اکھاں وچ پانی تیردا ویکھ اوہ تھوڑا چپ ہو جانداتے میرے چہرے توں وی کوئی ایہو جیہی کہانی پڑھن دا جتن کردا۔ اوہنے میرے توں وعدہ لیا کہ میں جدوں وی اپنی ٹیم نال

سمرالے وچوں انگھیاں اوس نوں ملے بنانہ جواں۔

شام لدھیانے پرتن ویلے جدوں اوہ مینوں اڈے تے چھڈن آیا تے بازار وچوں
لنگھدیاں میں اک دوکان توں تھنے دے طور منجے تے وچھان لئی گوہڑے رنگ دی چادر خرید کے
دتی تے کہیا کہ ایہنوں اج ہی وچھالینا۔“

اگلی وار جدوں اوہ مینوں غدري بابیاں دے میسے تے جندھر ٹکریاں میں کچھیا کہ
چادر منجے تے وچھالنی سی جاں نہیں۔ میری گل سندیاں نال اوہ تھوڑا جیہا مسکرایا تے آکھن گا۔
”چنڈی رٹھ توں نر پھادت نے آؤنا اے مینوں ملن۔ میرے تے کوئی ڈاکو مینٹری فلم
بناؤنی اے۔ بس میں اوہنوں ہی اڈیکدا پیا ہاں۔ بس جس دن اوہنے آؤنا ہویا اوہ سے دن
وچھالینی اے میں۔“

اوہناں دناں وچ میں دلش سیوک اخبار داکم کردی ساں۔ اک پورے چچ دا کالم
لیکھک دیاں چار فوٹو لاکے ایتوار دے میگزین سیکشن لئی تیار کردی ساں۔ اوہ دے لئی میں لال سنگھ
دل دا انٹرویو کرنا سی۔ پنجابی بھون لدھیانے وچ اک پروگرام سی جیہڑا رات نوں ختم ہویا۔ میں
بلیئر پروانہ نوں کہیا کہ اوہ ایس انٹرویو کران وچ میری اج مدد کرے۔

ہنیرے ہوئے جد اسیں گھر پہنچے تاں چارواں پاسے دھند گڑھی ہو گئی سی۔ سڑک تے
لکیاں تیز روشنی والیں وڈیاں بتیاں وی دیوے دی روشنی وانگ جھدیاں لگ رہیاں سن۔ ٹھنڈ
نال سارا علاقہ سن ہویا پیا سی تے ہنیری کالی بولی رات وچ ہتھ نوں ہتھ نہیں سی دس رہیا۔ دل دی
نیشے پتے کھان والی عادت توں میں جانو ساں۔ گھر دا گیٹ کھول دیاں میں آکھیا:

”میں اپنے گھر وچ کسے شرابی نوں وڑن نہیں دیندی تے نہ ہی کسے نوں کوئی نشہ کرن
دیندی ہاں۔“

میری گل دا اوہنوں بجلی دے جھٹکے ورگا اثر ہویا تے اک پل وچ اوہ گیٹ دے باہر گلی
وچ چلا گیا۔ میں تے بلیئر نے بزارو کیا پر نہ فیا۔ بلیئر نے اوہدی بانہہ پھڑلنی تے اندرون کھچیا۔
اوہ دے ماڑ چوہیے وجود وچ پتہ نہیں کتھوں لوہے ورگی طاقت آگئی۔ اوہنے غصے نال بلیئر دی بانہہ
اکو جھٹکے نال پرے نوں شئی تے منھاں سکھیاں وچ کالے کالے قدم تر دا ہویا برف وانگ جمی ہوئی
رات دے ہنیرے وچ ساڈیاں اکھاں توں او لھے ہو گیا۔ میں گھر دے ویڑھے وچ بڑی پریشان

کھڑی سی۔ بلیر وی حیران پریشان۔ تھوڑی دیر بعد میں چپ نوں توڑیا:

”اوبدے کول کوئی بھارا کپڑا وی نہیں ایس ویلے ایتھوں سمرا لے نوں کوئی بس وی نہیں جاندی۔ لوہڑے دی ٹھنڈ وچ مر جاوے گا اوہ۔ جان تاں اوبدے وچ اگے نہیں لہدی۔ ایہہ سارا کچھ میرے سر لگے گا۔ میں اپنے آپ نوں کدے وی معاف نہیں کر سکاں گی۔ توں میرے نال چل آ پاں باقی پاس توں اوہنوں لہلیا یئے۔“

اسیں دور چوک تک تے گھٹنا گھروں نوں جاندی سڑک تے دور دور تک گھم کے ویکھیا۔ اوہ سانوں کدھرے نال بھا۔ بہت اداس ہوئے گھر مڑ آئے۔ گھر دا گیٹ ابے وڑے ہی ساں کہ اوہ پتہ نہیں کدھروں گیٹ تے آ کھڑا ہویا۔

”بیبا میری بہن تک دی زندگی وچ پہلی وار ہے کہ میں کسے عورت دا عہم نیا اے۔“

اوہ بنے اپنی قمیض دے پاسے والی جیب وچوں زردے دی ڈبی کدھی تے مٹی رنگی کڑتی دی اندر لی جیب وچوں پواتے دوویں چیزاں نال وگدی نالی وچ وگاہ ماریاں تے تیزی نال گیٹ ٹپ کے اندر آ گیا۔ اوبدے بلکھ ٹھنڈا نال نیلے گوڑے ہوئے پنے سن۔ مینہ ورگی دھند نال کپڑے گلے۔ کمرے اندر نگھ کے اوس نے بجلی دا ہیٹرو وی بند کر دتا تے آرام نال صوفے تے بیٹھ گیا۔

پوری رات اسیں اوبدے نال سوال جواب کردے رہے تے اوہنے چاہے تک وی نہ پتی تے مونہہ ہنیرے سانوں دے بناں ہی چپ چپے بلیر دے نالوں اٹھ کے پتہ نہیں کیہڑے ویلے چل گیا۔

ایس گھٹنا توں کئی مہینے بعد سمرا لے پڑو دروڑ تے کلونت سنگھ ترک دے بیٹے راجے دا ویاہ سی جیہڑا دل دے گھرتوں کئی میل دور شہر دے دو جے پاسے نویں اُس رہی کالونی وچ سی۔ ادھی رات ویسے جدوں اسیں جاگو لے کے محلے دیاں گلیاں وچ پھردیاں پیاں تاں اوہنوں میں دوروں ویکھیا۔ اوہ راجے دے گیٹ موہرے کھڑا سی۔ میں بڑی حیران سی کہ اوہنوں میرے سمرا لے آؤن دا کوئی پتہ لگ گیا۔ میں کول پہنچی تاں میرے کچھن توں پہلاں ہی اوہ دن لگ پیا۔

”توں پا کھر دے رکشے تے سمرا لے اڈے توں بیٹھ کے ایس گھر آئی۔ اوہنے مینوں دسیا کہ جیہڑی پتر کارا اوس دن تینوں چاہدے کھوکھے تے ملن آئی سی اوہ میرے رکشے تے بیٹھ کے ایس گھر گئی ایتھے رکشے والیاں نوں میری ساری خبر ہندی ہے۔ میں سوچیا اوہ مینوں بہکا

رہیا ہے۔ بیباچ آکھدا ہاں جے ایہہ اوہدی گل جھوٹھ ہندی تاں پاکھرنے میرے ہتھوں نہیں سی بچنا۔ اج اوہد ایس دھرتی تے اخیر لادن سی بس میں تاں اپنی رات گئی اپنا شک کڈھن آیا ہاں۔“

اوس دن راجے دے ویاہ تے دل دے شہر سمرالے جان دی خبر میں اوہدے توں چھپ کے رکھی سی۔ میری چوری پھڑی گئی میں بڑی شرمندی جیہی ہو گئی۔
اوہ اکثر مینوں فون کردا۔

بیبا میرا بلا مر گیا۔ اوہ مینوں بہت پیار کردا سی۔ جھاؤ جیہا! جدوں وی میں پڑھن لکھن لئی بیٹھدا اوہ میری ہکل وچ آوڑدا۔ جدوں وی اکلتا وچ غرق ہندا اوہ میرا مونہہ تک چم جاند ا۔ پریم پرکاش نوں جندھر فون تے ضرور دسی اے۔ بلے دے مرن دی خبر کئی واری فون کینا پر بھیڑا فون ہی نہیں چک رہیا۔ بن میں آپ چاہاں جندھر میں چاہندا ہاں جے چار بھرا نہیں تاں اسیں دوویں تاں اوہنوں دفنایے۔ باہرے تے اینویں کاواں کتے تے نہ کھاندے پھرن۔“
”بیبا میں مسیت مسلماناں دے منڈیاں نوں الف۔ بے پڑھاؤن لگ پیا ساں۔ بچے میرے کولوں پڑھ کے بڑے خوش سن۔ پر اج اوہ مولوی کہن لگا مونہہ متھا سوار کے آیا کرتے کپڑے وی حل دے پا کے آیا کر کنجراتوں میرے مونہہ متھے توں کیہ لینا اے۔ بیبا میں کل توں مسیتے نہیں جانا۔“

”اج زہدات آئی سی۔ اوہ میرے کولوں عجیب و غریب سوال پچھدی رہی۔ مینوں وی چنگا لگدا رہیا۔ پھر اوہ مینوں اپنی وڈی کار تے لے گئی۔ نہر دے کنڈھے بیٹھ گئی۔ اوہدا ایس طرح دا سبھ مینوں چنگا لگا۔ عجیب ہے اوہ۔ کدے کدے ایہہ سبھ کجھ میری سمجھ توں باہر ہندا ہے۔۔۔۔۔“

ایس طرح دے فون اوہ مینوں کئی واری کردار ہندا۔ اوہنوں جدوں وی کوئی وڈا انعام ملدا میں پر بندھکاں نوں ہمیشہ کہندی۔ سارے پیسے لیہوں کٹھے نہ پھڑا دیو۔ تھوڑے تھوڑے کر کے دیو۔ جاں لیہدا گھر وساؤن دا کجھ سوچو۔ پیسے دین دی بجائے گھر دا کوئی سامان بنا دیو۔ میری کدے وی کوئی نہ سن دا۔ رقم جی مرضی وڈی ہندی، کجھ دناں وچ ہی ختم شیڈاں توں پتل لاہ کے گھر دے بھانڈے والیاں کول وچ دیندا اتے لوئیاں جے کدے

دھوکے باہر سکنے پاؤںیاں تاں آٹھھی گواٹھھی چوری لاہ کے لے جان دے۔

اک واری اوہنوں تہہ ہزار دانعام دو آجے دے اوہدے باہروں آئے چاہ وند نے
وڈے اکھ وچ دتا۔ میں کیا کہ ایہہ سارے چیسے غلام محمد گوریے نوں پھڑا دیو۔ اوہ تھوڑے
تھوڑے کر کے ہر ہفتے دیندا رہے گا۔ نالوں کوئی گوریے تال لاگت بازی والا بول پیا۔
”اکو بی گل ہے“

پچھلے مہینے پنجاب راج بجلی بورڈ ساہت سبھ ولوں اوہنوں سمنانت کیٹا گیا۔ مینوں
سکول وچ پیراں وچ ڈیوٹی لگن کر کے چھٹی نہ مل سکی تے سٹیج توں اٹھ کے پچھے آ گیا۔
”توں کتھے سی۔ میں تینوں کدوں دا ویکھدا پیا ہاں۔ میں تینوں اج پارٹی دینی
ہے۔ بیبا تیری پارٹی دا کیا اے، 10-15 روپے وچ ہی مک جاندی ہے۔“
پروگرام ختم ہون تے او بنے مینوں چلن لئی کیا۔ بھارت نگر چوک دے کونے والی
پھلاں دی دوکان تے او بنے مینگو شیک دے دو وڈے گلاس بنوائے۔ اک گلاس میرے ہتھ وچ
پھڑا وہ اپنے آپ بولی گیا۔

”بیبا پتہ نہیں من کیہ ہندا اے، میرے پیٹ وچ کوئی بھلیئر سپ اے جیہڑا دنے
رات پھنکارے ماردا رہندا اے۔ مینوں اوہدے پھنکارے ٹکٹن نہیں دندے پتے۔ اپنے
ڈاکٹر۔ اپنے ساہوکار۔ ایڈیاں سرکاراں جیہڑیاں میرے مران مگروں میرے مریشے پڑھن
گیں۔ اوہناں نوں کیوں نہیں خیال آؤندا میں کنا اوکھا ہاں۔ مینوں لگدا ہے مینوں ایس
بھلیئر سپ نے کسے ویلے وی ڈنگ مار لیا اے۔ میں بہت تھک گیا ہاں ایہو جیہا بھار ڈھوڈھو
کے۔ بھلا جے میرا پیٹ پاڑ کے ایس بھلیئر سپ نوں کوئی باہر کڈھ دیوے چندر ماں تک
پہنچی سائنسدانی لئی ایہہ کیڈی کووڈی گل ہے۔ میں کجھ چرہور جی سکاں۔ ایس طرحاں میں
کدے نہیں سی ہاریا۔ ایہہ سالی صحت میرے کولوں دس نہیں ہندی جیسے ایڈیاں ایڈیاں
وڈیاں مہماں نال ٹکراں لئیاں۔ میریاں چورو چور ہوپاں ہڈیاں دی میرا ساتھ دیندیاں
رہیاں۔ اج کیہ ہو گیا ہے مینوں۔ کہندے نے زہرنوں زہر ماردی ہے۔ میرے اندر اپنی
زہر ہے ایس ناگ نوں کیوں نہیں ماردی۔ اے جے میں بہت کجھ لکھنا اے پر نہیں
بیبا میں ہار نہیں سکھی۔ میں متا بلہ کراں گا۔“

اوہدے کولوں میگو شیک پیتا نہ گیا۔ بس، دو گھنٹے بھرے تے باقی دا بھریا بھرایا گلاس
چھڑ دتا۔ مینوں گھرنوں توں ر کے آپ سامنے شراب دی وڈی دوکان دے پچھلے پاسے بنے حاطے
وچ وڑ گیا۔

کچھ دناں لئی میں پنجاب توں باہر گئی ہوئی ساں۔ رومنگ پین کر کے میں کئی واری
کالاں نہیں سن دی تے موبائل پرس وچ سی رکھ دیندی ہاں۔ میں شام نوں مسڈ کارں چیک
کیتیاں تاں اک ہی فون توں چووی گھنٹیاں وچ اوہدیاں بلیٹی کالاں سن۔ اگلے دن میں پنجاب
پہنچدیاں ہی سمرا لے گئی۔ اوہ بوندلی جیہا پیاسی۔ گل کردیاں بے شک زبان وچوں کدے
کدے تھڑک جاندی پر اوہ بولی گیا

”کتھے چلی گئی سی توں۔ مینوں فون تے بڑا لھیا۔ میری موت توں بعد میری زندگی
دے سارے پلں نوں۔ سارے دکھانت نوں توں اپنے ناکاں وچ ضرور ڈھالیں۔ بس
توں ہی ایہہ سبھ کچھ کر سکیں گی۔ ہووے کسے تے مینوں اکا امید نہیں۔ دکھ نوں اوہی سمجھ سکدا اے
جیسے دکھ خود ہنڈھائے ہوں۔ کل دا دن میرے لئی شاید چڑھے جاں نہ چڑھے۔ ہن مینوں
تاں مورچہ فتح ہی لگدا اے“

اوہنے بولنا بند کر دتا تاں میں کئی دیر اوہنوں زندگی نال جوڑن دیاں جھوٹھیاں ترکیباں
دسدی رہی پر اوہدے چہرے دی دکھ وچوں زندگی ناں دی روح غائب ہندی جا رہی سی۔ شام
نوں میں گھر آ گئی پر اوہدی زندگی دی داستان مینوں بہت بے چین کر رہی سی۔

اگلی شام اوہد فون آیا ”بیبا۔ میرے اندر جیہڑا بھلیئر سپ سی اوہنے سینکڑے
سپو لیے پیدا کر دتے نیں اک کولوں میں نہیں سی ہاردا۔ ہن میں کلاتے اوہ سینکڑے۔ میں ہار
گیا ہاں۔ میں تے کدے سوچ وی نہیں سی سکدا کہ موت مینوں انج ہرائے گی میں تاں
بڑے توں بڑے حالات وچ وی بس جینا ہی سکھیا سی۔“

میں اوہنوں کہیا کہ ”بس اچ دی رات کٹو۔ لدھیانے میرے کئی اچھے ڈاکٹر واقف
ہن۔ کل نوں سارے چیک کرواواں گے میں آپ آ کے اپنی گڈی تے لے جاواں گی۔“
تے کل پتہ نہیں سی سچیں چڑھن نہیں سی۔ میں تاں ابے لدھیانے ہی ساں۔
سمرا لے جان لئی سوچ رہی سی۔ گوریئے ہوواں ڈی ایچ سی لے وی آندا۔ حالت زیادہ وگڑ گئی

سی۔ ڈاکٹر اے نے اوہدا پیٹ پاڑیا۔ تے تھیں پتہ نہیں پیٹ وچ کیہ سی۔ ایوے دوے ہسپتال دے اپنے ماہر ڈاکٹر اے دی وی سمجھ توں باہر۔ اوہناں اک پل وچ پیٹ سی دتا۔ حیران ہاں کہ اینا وڈا بچہ اپنے اندر لے کے کیوں پھر دارہیا سی اوہ۔ ثابت۔ ثبوت۔ میری تلی تے رکھیا، جمیر شریف دی درگاہ توں لیندا کچ دا نگ مینوں کسے قیمتی ہیرے جوہرات توں وی مہنگا جاپ رہیا سی۔ جھانسی دی رانی۔ بھابی درگاہیاں مڑیاں مسیتاں توں گھم کے آتے پھر میرے تک پہنچیا۔ دل دی حیات دے سارے ورھے۔ پولیس اینا کندی رہی کہ تے پیا کبل پسینا لگھتے لہو نال ودھ بھجدا۔ پنجابوں بہت دور یوپی دے ویران علاقیاں وچ جیہناں پنہ دتی اوہناں پولیس نالوں وی کئی گنا ودھ ظلم کیے۔ موت کئی واری عین قریب آ کے مڑدی رہی۔ ظلم دے اتہاس کہندی حکومت اوہدے حق بچ دی آواز نوں خزل دا نام دیندی رہی۔ اک نہیں اوہ کئی چکیاں وچ پسیا۔ اک یگ۔ اک اتہاس جیویا اوس۔ میں اپنے نائکاں راہیں زندہ رکھاں گی ایہہ سارا کجھ۔ اوہدی سوچ تے پہرہ دیاں گی جسم ہی تے گیا ہے۔ اوہ زندہ رہے گا ہمیشہ ہمیشہ لئی۔ ساڈے دلاں دیاں دھڑکنیں وچ!

میتھوں میرا پر ہاوڈا

(شوگمار رینالوی نال کیجے سفر تے اک جہات)

شوگمار نال کیجے میرے سفر دی شروعات کدوں ہوئی ایہہ اک لُئی کہانی ہے۔ پرگل
میں 1965 توں شروع کردا ہاں جدوں میں شوٹوں پہلی وار ملیا ساں۔
شو دی کوتا پڑھدا سندا میں جوانی دی دلیر تے پیر رکھیا سی۔ بچپن وچ ہی اپنے گھر
پر وار توں جدائی نے میری ہال عمر وچ اک سوگی احساس بھر دتا سی۔ ایس احساس نے مینوں کوتا
دی پہچان کروائی۔ میریاں اُداس گھڑیاں وچ شو دی کوتا میرا ساتھ دیندی سی۔ مینوں دھرواس
دیندی سی۔ میں شو دے درد نوں کھن لگ پیا ساں۔ اوہدی پیڑ تال میرا شبد ہن رشتہ جو گیا سی۔
شو نے اپنی پیڑ نوں برہا داناں دتا۔ ایہہ شبد اوسدی ہر جنا نہیں سی۔ شیخ فرید نے برہا
نوں سلطان دادرہ دتا سی پر شیخ فرید دی بانی وچ ایس دے ارتھ اوسیا تمک دائرے اندر سمیت
رہے سن۔ شو نے ایس شبد وچ آکاش داکھلا رپسار سمندر دی گہرائی تے پوناں دی بھٹکن بھر
دتی۔ تن حرفاں دے ایس شبد نے اوہدی روح دی سُوچی تڑپ، اوہدی تلاش تے کوڑ سمیٹ
لئی۔ برہا اوس لئی ساری منگھتا دے درد دا مہان کاو بن گیا۔

ایس بھہر ہا گھر جم دے

ایس برہادی سنتان

برہا کھائیے برہا پائیے

پرہا آئے ہندھان

کسے وی زبان وچ شبد منگھئی سوچ وچوں جنم لیندا ہے۔ پھیرا ہی شبد منگھئی سوچ نوں

پر بھارت کرن لگدا ہے۔ اوہنوں اپنے رُوپ وچ ڈھالدا ہے۔ ہر ہاشو دی کاو سوچ تے رچنا دا
 کیندر بن گیا سی۔ ہر ہاناں اوس دا ائٹ رشتہ سی۔ اوس نے لکھ توں (ساڈے پوتڑیاں وچ ہر ہا
 رگھیا ساڈیاں ماواں) قبر تک (اساں جون ہنڈھانی مہک دی، سانوں ہر ہا دا وردان) اپنی
 سنکھپ جیہی عمر ہر ہا دے ناں لا دتی سی۔

شونوں ملن توں تن گوسال پہلاں مینوں بیرنگ کالج بنالہ صرف اک سال پڑھائی
 کر کے چھڈنا پیا سی۔ دراصل ایہنیں دینیں میں بے گھر ہو گیا ساں۔ در در بھنگ رہیا ساں۔
 انیکاں پا پڑو پٹنے پئے۔ ٹیوشناں پڑھائیاں۔ اک پرائیویٹ سکول وچ نوکری مل گئی۔ دوستاں
 نے امرتسر گونیئر روڈ تے اک ہوٹل وچ کمرہ کرائے تے لے کے ہر لکاؤن دا وسیلہ بنا دتا۔ میں
 دن بھر کدیں آرٹ گیلری کدیں میونسپل لائبریری وچ بیٹھا رہندا۔ جد کدیں دوستاں نوں کمرے
 دی ضرورت پیندی اوہ مینوں پیسے دے کے باہر بھیج دیندے۔ میں اُپر تھکے دو تین فلماں دیکھ
 لیندا۔ پھر ریلوے سٹیشن دے ویٹنگ روم وچ بیٹھا سویر ہون دی اڈیک کردا۔

کئی واری پتلی گھر امر چتر کار دی دکان تے چلا جاندا۔ امر نے میری پہلی کوتاواں
 دی کتاب مٹی دے مانس دا کور بنایا سی۔ اک ودھیا چتر کار تے کوئی نوں زندگی دیاں لوڑاں نے
 رکشیاں تے ویل یوٹے پینٹ کران تے مجبور کر دتا سی۔ اک دن اوس کیہا، یار، شوگمار بنالوی اج
 کل تیرے ہوٹل دے نیڑے ہی رہ رہیا اے اوہنوں ملیا ایس؟

اوس شام گرینڈ ہوٹل دے باہر میں شوگمار نوں ملیا۔ اوس نے مینوں گرٹرن سنگھ دا
 ناکہ دیکھن اوس نال جان لئی کیہا۔ سچائی و بھاگ جتھے گرٹرن سنگھ دا ناکہ کھینڈ یا جاناسی زیدہ
 دُور نہیں سی۔ سڑک دی بھیڑ توں بے پرواہ تڑے جاندیاں شو نے دسیا کہ اوس دا کاونا ناکہ لونا
 چھپ رہیا سی۔ اوہ لونا دیاں سطران سناؤن لگ پیا، (میں اگ ٹری پردیس نی سٹیو، اگ ٹری
 پردیس اک چھاتی میری باڑ تپندا، دوجی تپدا جیٹھ)

اج سوچدا ہاں کہ شو دے عورت لئی ورتے بمب۔ اگ تے سہنی دو دھاری تلواری بن
 جان دی سمرتھ رکھ دے ہن۔ اگ تے سہنی داسکیت کام دی اوس اوستھ دل ہے جیہڑی بھارتی
 سہیتا وچ سدا بہن بھاونا نال دیکھی گئی ہے۔ ایہہ بمب ورت کے بے شک اوہ عورت دے
 اوہناں منو بھاواں نوں کیلن وچ پھل رہیا جو اوس توں پہلی پیڑھی دے کویاں دی پکڑ وچ نہیں

آئے سن۔ پر اوس دی کوتا وچ ایہناں بہماں دی بھر مار عورت بارے پر چلت سیر یو ٹائپ دی
انجانے ہی حمایت کر جاندی ہے جیس وچ عورت نوں صرف کام پورتی داسا دھن کھیا گیا ہے۔
پھیر وی میں سمجھدا ہاں کہ پنجابی ساجت وچ سُمو چے طور تے لونا عورت نال جگاں توں ہو رہی بے
انصافی و رودھ اک بے مثال آواز ہے۔ عورت دی نہ ہیکھ پہچان داودھیا نمونہ ہے۔

نائک گھر پہنچن توں پہلاں اسیں کئی سالوں دا سفر طے کر لیا سی۔

امر تر رہندیاں تن چارواری شو غمار نوں ملن دا موقع ملیا۔ اسیں لارنس روڈ تے ٹر
پنڈے۔ کدیں سندھی کافی ہاؤس وچ بیٹھ جاندے، کدیں بیس بار۔ شو اپنے بارے گلاں کردا،
میں سندا رہندا۔ کئی واری اوس دیاں گلاں وچ کجھ نقطے اک دوجے نال میل نہ کھاندے۔ پر
میںوں ایس دا کوئی فرق نہ پیندا۔ میںوں اوس دے مومنوں کجھ وی سنا چنگا لگدا۔

شو غمار امر تر جھڈ کے بنا لے چلا گیا۔

بنالہ جھڈان توں پنج سالوں دے بعد قدرت میںوں ایس شہر واپس لے آئی شو غمار
دے شہر۔ ایہناں سالوں وچ میں کسے طرح پرائیویٹ امتحان دے کے بی اے پاس کر لیا سی۔
میں ہرنگ کانج بنالہ وچ انگریزی وچ ایم اے کرنا چھوندا سی پر کانج دی پڑھائی دے خرچ بارے
سوچ کے دل ڈبن لگدا سی۔ ہمت کر کے عرضی دے دتی۔

کانج وچ داخلہ مل گیا پر رہن دی سمیا حل نہ ہوئی۔ اک دن میرے اک جماعتی نے
کیہا، شو غمار سٹیٹ بینک آف انڈیا وچ نوکری کردا ہے کانج دے نیزے کوٹھی کرائے تے لے کے
رہ رہیا ہے۔ میںوں ہنھیرے وچ روشنی دی کرن دھائی دتی پر میں جھجھدا رہیا۔ کانج دے سالانہ
کانٹیسٹ وچ اک پروفیسر دے کہن تے میں اپنی نظم پڑھی۔ میںوں پہلا انعام ملیا۔ شو غمار نوں پنج
دے طور تے بلایا گیا سی۔ فنکشن دے بعد شو ملیا، گل لایا، کیہا تیری نظم چنی لگی ملدا رہیا کر۔

اک شام کانج دے بعد میں شو غمار دی کوٹھی گیا۔ اوہ بڑے پیار نال ملیا۔ میںوں سمجھ نہیں
آ رہی سی کہ گل کیوں شروع کراں۔ اوہ نے میرے چہرے نوں پڑھ لیا تے کیہا، توں اینا اُداس
کیوں ہیں؟ میں کیہا، میرے کول رہن دی تھاں نہیں۔ اوس نے جھٹ کیہا، توں اتھے کیوں نہیں آ
جاندا۔ اگلے دن میں اپنیاں کتاباں تے چا رکیزے چک کے شو غمار دے گھر رہن لئی آ گیا۔

شو غمار عمر وچ میرے توں نوں سال وڈا سی۔ میں اوس نوں بھاء جی کہہ کے بلاؤنا

شروع کر دتاسی۔ کئی واری نشے دی حالت وچ اوہ آکھدا، توں میرا چھوٹا بھراہیں۔ میرا جی کردا
میں اوس دے ہر لفظ تے وشواس کراں۔ بہت دیر بعد سمجھ آئی کہ شو کہے نوں وی احساس کروا
سکدا اسی کہ اوہ اوس دا چکری دوست ہے۔

شو دے کہن تے میں اپنے امریکن پروفیسر نال گل کیتی کہ اوہ شو دیاں کوتاواں دے
انگریزی انووادنوں ایڈٹ کرے۔ ایہہ انوواد شو دے اک قدر دان انگریزی دے پروفیسر نے
کیتا سی۔ پر جد میں ایہناں کوتاواں نوں پڑھیا تاں میری ہمت نہ پئی کہ میں ایہناں نوں اوس
پروفیسر نوں دکھا سکاں۔ میرے خیال وچ شو دی کوتاواں انگریزی وچ انوواد کرنا اوس دے ہنر
نال بے انصافی کرنی سی۔ میرا مطلب ہے ایہناں سطران وچلے احساس نوں کہے ہووڑ ہان وچ
کیویں پیش کیتا جاسکدا ہے۔

تینوں دیاں ہنجواں دا بھاڑا
نی پڑاں دا پراگا بھن دے
بھٹھی والیے چنے دے ڈالے

ساڈا عشق کنوارہ مر گیا
کوئی لے گیا کڈھ مسان وے
ساڈے عین تیری اج دیدی
پے کر یا کرم کران وے

سانوں دے بھر تویتوے
تیری فرقت دے سلطان وے
اج پریت نگر دے سورے
سانوں چوکی بیٹھ کھڈان وے

کیہ غیر پنجابی پاٹھک ایہناں شہداں دی روح نوں پہچان سکے گے؟ اوس مٹی دی
مہک محسوس کر سکے گے جیس دھرتی دی ایہہ اُچھ ہن؟ شو نوں شاید میرے کولوں ایہہ اُمید نہیں سی۔

دو چار رواریا دکر واؤن بعد اوس نے کہنا چھڈ دتا۔

سابت بارے جے اسیں کدیں گل کیتی ہووے تاں یاد نہیں۔ اپنے سمکالی لیکھکاں بارے شودے کیہ وچ رسن؟ اپنی عمر توں وڈے کجھ اک مشہور ساہوکاراں توں علاوہ اوس کول کسے دی پرسنسا لئی شبد گھٹ ہی سن۔ اوس کول چنگر دے لیکھکاں دیاں کتاباں آؤندیاں پر میں اوس نوں کوئی کتاب کھول کے پڑھدیاں کدیں نہیں دیکھیا سی۔ اُنج اوس دی یادداشت کمال دی سی۔ جو کجھ اوس نے اپنے کالج دے دنوں وچ پڑھیا سی یسے کجھ یاد رکھیا سی۔

سال 1966 دے آخری دن سن۔ شو اپنے ویہ بارے گل کرن لکيا۔ مینوں حیرانی ہوئی۔ کون سی اوس دے جیوان ساتھ دی چوان؟ ایہہ سبھ کدوں ہو یا؟ کیوں ہو یا؟ شاید اوس نے ایہہ گل میرے نال سانجھی کرن دی ضرورت نہ سمجھی ہووے۔ خیر، اوس دے چہرے تے رونق آ گئی سی، آواز وچ اک نواں سرور بھر گیا سی۔ کئی واری گلاں کرا کر داوہ اداں ہو چندا۔ میں اوس دی ادا سی سمجھدا سی ایس لئی چٹھن دی لوڑ نہیں سی۔ اوہ اپنا ویہ دھوم دھام ٹال کر ناچ ہوندا سی پر اوس کول ویسے نہیں سن۔

شودے کہن تے میں اوس دے دوستان نوں چٹھیاں لکھن لگا۔ اوس نوں سہائتا دی بوڑ سی۔ مینوں یاد نہیں اک وی خط دا جواب آیا ہووے۔ شودی ڈپریشن ودھ رہی سی۔ اوہ اپنی برات وچ شامل ہون والے وڈے وڈے لوکاں تے اپنے رُتبے دی موہر لاؤنی چاہوندا سی۔ مینوں ایس مدھورگی برتی تے گھبرنا ہون لگی سی۔ اوس دے کہن تے میں نہ چاہوندا ہو یا وی اوس دے اک قدر دان پنجاب سرکار دے منتری نوں ملیا تے اوس دی سہائتا کرن واسطیہا دتا۔ پٹھان کوٹ جا کے اوس دی ہون والی پتی دے پر یوار نوں ملیا۔

شوگمار دے ویہ بارے میری یاد دھندلی پے گئی ہے۔ بس یاد ہے پٹھان کوٹ دے ریسٹ ہاؤس وچ فروری مہینے دی اک سرد شام، یاد نہیں کون ایس جشن وچ شامل سی تے کون نہیں۔ یاد ہے نشے داؤد اور یا اوس دریا وچ ڈوب جے کئی لوکاں وانگ میں وی ڈوب گیا ساں۔

ارونا بھابی جد شودے ایس گھر آئی (جتھے میرے علاوہ ہرنگ کالج دا اک ہور سٹوڈنٹ وی رہندا سی) تاں لکيا جیویں بہت جھڑوچ بہار آ گئی ہووے۔ شودی سنگت وچ میری پڑھائی دا کافی نقصان ہو چکا سی۔ مینوں آؤن والے امتحاناں دا فکر لگ گیا۔ شو نوں کیہا، میرا

اک جماعتی انگرا رہندا ہے۔ میں کچھ دنوں لئی اوس نال رہ کے پڑھائی کرنی چاہوندا ہاں۔ شو نے
کیہا، ٹھیک ہے جدوں تیراجی کرے آجایا کراہیہ گھر تیراوی ہے۔ میں اپنیاں کتاباں تے چار
کپڑے کچھ مارے تے ہناں کچھ کہے باہر نکل آیا۔

میری خانہ بدوشی واسلسلہ بھر شروع ہو گیا۔ دن کالج وچ نکل جاندا، رات اج اتھھے
کل او تھے۔

ایہناں دنوں وچ میں شو گمارنوں ملن نہیں گیا۔ میں نہیں چاہوندا سی کہ اوس نوں
میری مفلسی تے ترس آوے تے اوہ مینوں مزد گھر آؤن لئی کہے۔ شو دیاں اپنیاں ذمہ داریاں
سن۔ میں ایہناں ذمہ داریاں وچ شامل نہیں ہونا چاہوندا سی۔ کدیں کدیں ایہہ جان نوں من
کردا، کیہ اوہ میرے بارے سوچدا سی؟ شو نوں اپنے بارے کہن دی لوڑ کدیں محسوس نہیں کیتی سی۔
درد دے رشتے دی کوئی زبان نہیں ہوندی۔

میں ایم اے واپسلا سال پاس کر لیا سی۔ میرے امریکن پروفیسر نے مینوں ہوشل وچ
کمرہ لے دتا۔ ہوشل شو گمار دی کوٹھی توں پنج کلو منٹ دور سی۔ کئی داری اوہ اچانک آ جاندا۔
اسیں قادیان والی سڑک تے نکل خردے۔ اوہ اپنی کوئی نویں نظم سناؤندا، میں سُندا۔ میں کیہ لکھیا
ہے، ایس بارے اسیں گھٹ ہی گل کردے۔ صرف اک داری اوس نے گلاں گلاں وچ کیہا سی،
توں اپنی نویں کتب داناں دل دریا سمندروں ڈونگھے رکھ لے (ایہہ کتاب 1968 وچ تیتی
کو تاناں دے ناں بیٹھ چھپی سی)

شو گمار جدو ناناں دتے گئے بھارتی ساہت اکادمی دا پد سکار لے کے دلی توں واپس
آیا تاں مینوں ہوشل وچ ملن آیا۔ میرے نال شام دی روٹی کھادی تے پھیرا سیں بازار ول تڑ
پئے۔ کہن گا کہ اوہ اک لمبی کوتا لکھ رہیا ہے۔ کچھ لائن سنا نیاں۔

میرا سنکٹ سدا ایہہ سی

میرا سنکٹ سدا ایہہ ہے

عمر جد ہاں سی میرے

میں اوس دے ہاں دا نہیں ساں

میں اوس دے ہاں دا جد ہویا

اوہ میرے ہاں دی تدرہی
 سو مینوں کل دی عمر ا
 ہمیشہ اج بندھانی پئی
 تے میری اج دی عمر ا
 میرے لئی روز ورتھ گئی

چار دہاکے پہلاں سُنیاں ایہہ نکال اج وی میرے ذہن وچ تازہ ہن میں سمجھدا ہاں
 چنگی کو تادا ایس توں وڈا ثبوت کیہ ہو سکدا ہے؟ مینوں اپنے دوست دی پراپتی تے مان سی۔
 شوگمار جد باپ بن گیا تاں سُن کے ہور خوشی ہوئی۔ پھیر سوچیا، شو مست ملنگ انسان
 ہے پروارک بندھن تے ساجک رساں دے دائرے توں زریپ۔ کس طرحاں چلے گی گرہست
 دی گڈی؟ پھیر اوس دے گھراک بیٹی نے جنم لیا۔ سُنیا شو نوں اپنے بچیاں نال بڑا موہی۔ اوہناں
 دا بہت خیاں رکھدا سی۔ اوس نے اپنے بارے کدیں فکر نہیں کیتا سی۔ ہُن اوہ اپنے بچیاں دیاں
 لوڑاں بارے فکر مند سی۔ سُن کے چنگا ہی لکھا۔

شوگمار لئی ہُن بنالہ بہت چھوٹا ہو گیا سی۔ بٹالے ورگا شہر اوس دے پیراں نوں ٹرن لئی
 سڑکاں دے کچھ ٹوٹے دے سکدا سی۔ اوس دے پنکھاں نوں اڈن لئی اسان دے اک ٹکڑے دی
 لوڑ سی۔ شو بنالہ چھڈ کے چندی گڑھ چلا گیا۔ میں ایم اے پاس کر لئی سی۔ مینوں پیرنگ کالج وچ
 انگریزی دے لیکچرار دی نوکری مل گئی۔

اگلے کچھ مہیناں وچ میرا چندی گڑھ جانا ودھ گیا سی۔ میری ہون والی پتی پنجاب
 یونیورسٹی وچ کلاساں لے رہی سی تے گرلز ہوسٹل وچ رہندی سی۔ میں اوس نوں ملن یونیورسٹی
 جانا پر ٹھہر دا شوگمار دے گھر ہی۔ جد شو نوں ساڈے میل جول بارے پتہ لگا تاں اوہ بڑا خوش
 ہویا۔ تے پھیر اک دن شو دے گھر میری ہون والی پتی دا وڈا بھرا مینوں ملن آیا۔ شو نے
 میریاں تعریفیں دے پُل بٹھ دتے۔ میری ہمت دی داد دتی۔ میرے اُجلے بھوکھ دی گل کیتی۔
 ایس سنکھپ جیسی ملنی نے ساڈے رشتے تے پروانگی دی موہر لا دتی۔

مئی 1970 وچ مینوں اک امریکن یونیورسٹی وچ داخلہ مل گیا۔ 6 جولائی نوں پٹیا لے
 میری شادی ہوئی۔ شام نوں شوگمار آیا۔ مینوں مبارک دتی۔ پھیر اوہ بٹالے توں آئے کچھ

دوستاں نال باہر چدا گیا۔ اگلی سویر شوٹران لکھیا تاں میں وعدہ کیتا کہ امریکہ جان توں پہلاں اوس
 نوں ملن چنڈی گڑھ آواں گا۔ اگست دے انت وچ میرے سپدیاں دی پیر مینوں سمندروں پار
 لے گئی۔

امریکہ آ کے میں شوٹنوں اک وی خط نہیں لکھیا سی۔ میں اوس نال کیتا وعدہ نہ پایا نہیں
 سی۔ سوچدا ساں کہ دو گوسال بعد میں اپنے دیس مڑ جاواں گا۔ چنڈی گڑھ جا کے اوس کولوں
 معافی منگ لواں گا۔ اوہ سمجھ جاوے گا۔ پروقت نوں ایہہ منظور نہیں سی۔

امریکہ وچ پہلے دو سالوں وچ میں سنگھرش کردا لگ بھگ ٹٹ گیا ساں۔ حوصلہ قائم
 رکھن لئی میں بھوکھ بارے سوچن لگدا۔ میرے تے میرے اتیت وچلی زوری ودھ رہی سی۔ میں
 اپنے اتیت وچ مڑنا نہیں چاہوندا ساں۔ دوستاں دے خط آؤندے، میں دو چار سطران لکھ
 بھیجدا۔ پھیر اوہ سطران وی پُپ دے سمندر وچ ڈب گئیاں۔

جون 1973 دا اوہ دن اج وی یاد ہے جیویں کل دی گل ہووے۔ میں واشنگٹن سٹیٹ
 یونیورسٹی دے انگریزی و بھاگ وچ پی ایچ ڈی دا ودیا پڑھی سی۔ بنا۔ اتوں اک دوست داخلہ آیا۔
 لکھیا سی، شو بھااجی ہمن نہیں رہے۔ ایوں لکھیا جیویں جسم دا اک انگ ٹٹ کے سدالٹی جدا ہو گیا
 ہووے۔

میرے امریکہ آؤن توں بعد شو دی زندگی وچ کیہ واپریا ایس بارے مینوں کوئی خبر
 نہیں سی۔ پردیس رہندیاں تیراں سال میں دیس نہیں پریتا۔ پنجابی سابت نال میرا رشتہ لگ بھگ
 ٹٹ گیا سی۔ کئی سال بعد شو دے آخری دنناں بارے پتہ لگا۔ اوس دی جسمانی، مانسک تے جذباتی
 حالت بارے طرحاں طرحاں دیاں کہانیاں تے قصے پڑھن سُنن نوں ملے۔ اوس دے آخری
 دنناں دی ویتھیا نے میرا دل ہلا کے رکھ دتا۔ میرا من ایہہ سمجھ مٹواں انکار کردار ہیا۔

سُندا کہ اوس دی ایس حالت وچ اوس دی انگلینڈ پھیری داوڑا تھہ سی۔ اوس دے سر
 تے انگلینڈ جان دا ٹھوٹ کئی سال پہلاں سوار ہو چکیا سی۔ کئی واری اوس مینوں اپنے اک مہربان
 دے بھیجے سپر شپ دے کاغذ دکھائے سن۔ اوہ انگلینڈ جان لئی اینا اتا ولا کیوں سی؟ شہرت کھٹن
 لئی؟ پیسہ کمان لئی؟ اپنا علاج کروان لئی؟ جاں؟ کدیں آ کھدا، گارگی، سیکھوں امرتا سبھ باہر تڑے
 رہندے نیں انگلینڈ وچ لوک مینوں دیکھن نوں ترسدے نیں بس ہمن میں وی چلے ہی جانا

اے۔ اوس دی ایہہ خواہش آخر پوری ہو ہی گئی۔

جس شوگمارنوں میں جولائی 1970 وچ چھڈ کے آیا سی اوہ شو اپنے جو بن تے پر تہھا دی سکھر تے سی۔ اوس شو دی یاد میرے جیتے دناں واسر مایہ ہے۔ میں صرف اوس شو دی گل ہی کراں گا۔

شوگمار نے اپنے آپ نوں جو بن رُتے تے تہر جان دا وچن دتا سی۔ ایس پلکھوں اوہ وچن دا پکا نکلیا۔ میں اکثر سوچدا ہاں، شو زندگی توں ایسا اُپر ام کیوں سی؟ آخر ایسا کیہ دُکھی جیس نے اوس نوں سٹوچی زندگی توں اُپر ام کر دتا سی۔ شو نے لکھیا سی، ایہہ پھٹ ہن عشق دے، لیہناں دی کیہ دوا ہووے۔ بے شک عشق دے پھٹ لا علاج ہن پر فیض احمد فیض دے کہن انوسار، ”اور بھی غم ہیں زمانے میں محبت کے ہوا“۔ غم تاں ہر زندگی وچ ہے پر ایس دی کوئی وجہ تاں ہونی چاہیدی ہے۔ اپنے وڈے دُکھ دی وجہ وی وڈی ہونی چاہیدی ہے۔

میرے خیال وچ شوگمار دا دُکھ تجھن لئی سانوں شو دی لا جوتی دے مُکھ بندھ وچ سنت سنگھ سیکھوں دے شو بارے لکھے شہداں تے دھیان دینا پوے گا: ”اوس دے دُکھ اوکھوں شروع ہوندے ہن جتھے کیٹس دے ختم ہوندے ہن“۔ ہن ذرا انگریزی دے ایس امر کوئی کیٹس دے دُکھ تے نظر مارینے۔ اٹھ سال دی عمر وچ باپ مر گیا۔ دس سال دی عمر وچ دادا، جو کیٹس نوں پل پوس رہیا سی، مر گیا۔ مامے نے اوس دی دیکھ بھال دی ذمہ داری لئی پر کیٹس ہالے تیراں سالانہ اسی جد ماما مر گیا۔ چودھویں ورھے وچ ماں مر گئی فی بی دی لا علاج بیماری نال۔ سارے پرپوار دا بھار کیٹس دے موڈھیاں تے آن پیا۔ ہالے اگی سال پورے نہیں کیٹے سن کہ چھوٹے بھرانوں نامراد فی بی کھا گئی۔ دو سال بعد اوہ ٹوکی جیس نال اوس نے جین مرن دے وعدے کیٹے سی چھڈ گئی۔ چوہہ سال دے وچالے فی بی نے کیٹس دے جسم نوں اپنا گھر بنالیا۔ عمر دے پنجھی سال تے چار مہینے پورے کر کے جان کیٹس ایس دنیا نوں الوداع کہہ گیا۔

میں ایہہ تجھن دی کوشش کر رہیا ہاں کہ جتھے کیٹس دے دُکھ ختم ہوندے ہن اوکھے کس طرحاں دے دُکھ شروع ہوندے ہون گے؟

پر آلوچہ دی اک سطر نے شوگمار دی زندگی بدل کے رکھ دتی۔ اوہ موت نوں چٹھیاں لکھن لگ پیا۔ اوس دے اپنے کہن مطابق، پہلے پیار نوں گنو آ کے اوہ مُرد زندگی بھر کسے

گڑی نوں پیار نہیں کر سکيا۔ ہُن اوس نوں موت نال عشق ہو گیا سی۔ پر جان کیٹس نوں موت نال عشق نہیں سی۔ زندگی نے بے شک دکھ ہی اوس دی جھولی پائے سن اوہ سدا زندگی داءِ شق بنیا رہیا۔ سگوں اوس نوں سدا ایہہ جھورا کھاندا رہیا کہ وقت اوس نوں زندگی دیاں انمول داتاں نوں مان توں وانجھیاں رکھے گا۔ ایہہ سوچ کے اوہ ڈر چاندا سی۔ ایس ڈر دا پرگٹاوا اپنی کوتاہی وچ کردا سی۔ موت دے سہم نوں سوچا کرنا اوس دی کوتاہی ایمانداری ہے۔

جس سال سنت سنگھ یکھوں نے شوگر دی زندگی دی کتاب دے اک پنے تے جان کیٹس داناں جھریٹ دتا سی اوس سال شوگر دے پنجھی ورھے پورے کر چکا سی۔ ہُن اوس نوں موت دے اک نوں میل تھردی تلاش سی (برہن چند میری نے سنیو، کوہ اک ہوڑ مکا یانی، پکا میں موت دا نظریں، اے وی نہ پر آئی)۔ اک رات امرتسر توں کوی دربار بھٹکا کے مڑ دیاں اوس کیہا، بس ہُن میں ہو نہیں جینا پیسے نوں تیتی سال دی عمرے سولی چڑھا دتا سی میرے لئی شاید کوئی صلیب۔ میں سن کے کنب گیا سی۔ شوگر دی عمر اوس ویلے تیرہ سالوں دی سی۔ کچھ سمیں بعد اوس لکھیا:

میرے ورگے مسخے واسطے

کل ہُت ستے نیں

صلیباں توں بناں وی مرنا دے

کئی ہوڑ ستے نیں

ایہناں رستیاں وچوں اک رستہ جاندا سی نشے تے مدہوشی دی دُنیا ول۔ کچھ سال ایس رستے تڑیا جاسکدا سی۔ شوگر اوس سفر لئی کسے پاسپورٹ، کسے ویزے دی ضرورت نہیں سی۔ اوہ ستھ پت لوکھرے شاعری۔ ایس رستے تڑان نال اوس دا اپنی منزل تے پہنچنا نچت سی۔ موت اوس داراہ وکھ رہی سی۔

جے سوچیاں جو دے تال شوگر دی زندگی وچ قدرت نے کینیاں داتاں بخشیاں سن جو تھنراں مارے ایس دیش وچ ہُت گھٹ لوکاں نوں نصیب ہوندا ہن۔ پھیر اوہ کیہڑا دکھ سی جیہیں توں چھڑکا راپاؤن دی اوس نوں اپنی کاہل پئی سی؟ شاید اصلی غم تالوں کلپت غم دے دریا وچ دُبن دا اپنا ہی آئندہ ہے۔

کو تا لکھدا لکھدا شوگمار خود کو تا بن گیا سی۔ کو تا اوس دی زندگی وچ ایس طرحاں رچ گئی سی جس طرحاں ناڑیاں وچ وگدا خون۔ اوہ اوس مقام تے پہنچ چکا سی جتھے کلاکار اپنی کلا وچ سما جندا ہے۔ جہاں انج کہہ لو کہ کلاکار نوں اپنے وچ سمیٹ لیندی ہے۔ دوہاں وچ کوئی فرق جہاں فاصلہ نہیں رہندا۔ شوگمار لئی زندگی تے موت وچ کوئی فاصلہ نہیں رہیا سی۔

زندگی شوگمار لئی اک کاونا تک بن گئی سی جیہیں دی کتھا اوس نے خود لکھی سی۔ ایس نائک داسوتر دھار اوہ آپ سی تے آپ ہی ایس دائرہ دیشک۔ ایس دائرہ شک وی اوہی سی۔ اپنی آواز دے جادو دا کیلیا سر و تاوی آپ سی۔

انج ایہہ سطر اں لکھدیاں سوچا ہاں کہ میلاں تے ورھیاں دا اکٹھے سفر کرن دے باوجود وی شوگمار میرے لئی ہمیشہ اک پیرا ڈاکس بنیا رہیا ہے۔ کسے حد تک ایس سارے اپنے اپنے پیرا ڈاکس ہاں۔ آتم ورودھ منکھی فطرت ہے۔ شوگمار نوں جتنی محبت تے ماننا اپنے سروتیاں تے پاٹھکاں کوں ملے اوس دا اندازہ لاؤنا مشکل ہے۔ پر اوہ آلوچکاں توں ملن جہاں نہ ملن والی ماننا نوں ہی ترجیح دیدار ہیا۔ سمکائی ساہوکار سمنان تے پرمانکتا حاصل کرن لئی جد طرحاں طرحاں دے پرچہ رچدے تاں اوہ اوہناں دی بندیا کردا۔ برزوا قیمتاں دی نکھیدی کردا پر خود لیہناں دا شکار بن جندا۔ اپنے ناں نال آپ جوڑے اپنے پہچان پتر ”بنالوی“ نوں وگاہ وگاہ ماردا۔ اپنے منڈھلے گیتاں (مینوں بیرے بیرے آکھے) نوں نکاردا (”ایہہ میری ان پڑھتا دا ڈھنڈور لہٹ رہے“۔) اپنے مدھورگی چھوڑ تے شرم محسوس کردا۔ زول تھی کو تا (لوکیں پوجن رب میں تیرا برہڑا، سانوں سو مکیاں دا جج وے تیرا برہڑا) لکھن دی سرتھار کھداسرکاری محکمے لئی اشتہاری ٹیک بندی کرنوں وی گریز نہ کردا۔ مینوں ایہہ شبد لکھن لئی اپنے ضمیر تے دوستی دے احساس نال سنگھرش کرنا پیا ہے۔ لیہناں شبد اں دی تثنیٰ نے میری روح نوں جھنجھوڑ دتا ہے۔

شوگمار بارے لکھدیاں مینوں اسر تھتا محسوس ہوندی ہے۔ شوگمار ورگا شخص اپنا اتہاس آپ لکھدا ہے۔

شوگمار دا ناں موہن سنگھ، امرتا پریتم دی پیڑھی نال جوڑیا جندا ہے۔ اصل وچ اوس دا رشتہ مرزا غالب سنج ز لکھنوی دی پرپرا نال ہے۔ اوس نے کو تا لکھی ہی نہیں، کو تا نوں جیویا ہے، بھو گیا ہے۔ جے اوس نے عمر بھر غم دے بیت ہی گائے ہن تاں ایہی اوس دی ہوندا، اوس دی کلا

دا بچ سی۔ غالب دے کہن وانگ، قید حیات و بند غم اصل میں دونوں ایک ہیں، موت سے پہلے
 آدمی غم سے نجات پائے کیوں شو دے غم، دکھ، درد اگے پرشن چنھ کھڑا کرن دی لوڑ نہیں۔
 شو گمار دی رچنا کسے سہتک ما پند جاں روا سنی کسوٹی تے پوری اترے جاں نہ اترے،
 اوس دی مہنتا اوس دے پاٹھکاں دے دل دیاں گہرائیاں، ذہن دیاں پرتاں تے روح دیاں
 گکھاواں وچ اتر کے اپنا سد پوی ستن بنالین وچ ہے۔ میرا دشتا اوس ہے کہ جد کدیں دُنیا دے
 کسے وی کونے وچ دو پنجابی مل پٹھن گے تاں شو گمار داؤ کر کیتے ہناں نہیں رہن گے۔

مرن داشوقین، منیر نیازی

سفر دی رات مک گئی۔ سائیں منیر نیازی رحمتہ اللہ علیہ حیاتی دادر یہ پار کر گئے۔ منگل، 26 دسمبر 2006ء اوہناں دے کوچ دادن مٹھیا گیا سی۔ اوہ اُناسی سال دے سن۔ منیر اوہناں لوکاں چوں سن جیہڑے کدی نہیں مردے پر اوہناں نوں مرن دا بڑا شوق ہوند اے۔ اوہناں نے آپو کیہا سی:

کجھ اُنج وی راہواں اوکھیاں سن
کجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کجھ شہر دے لوک دی ظالم سن
کجھ مینوں مرن داشوق وی سی

تے اوڑک منیر داشوق پورا ہو گیا۔ موت جھاتی پائی تے منیر نوں نال لے گئی۔ پر اوہ کتے وی نہیں گئے۔ کجھ لوک ایہیے ہوندے نیں جیہن دی زندگی موت نال مک نہیں جاندی۔ منیر وی اوہناں لوکاں وچوں نیں۔

میں ایس گل نوں ذرا دو جے لفظاں وچ کہتا چاہواں گا جدوں کمیونی کیشن دا کاریکرم چل رہیا ہووے اوس ویے شہداتاں کنناں وچ گھل جاندے نیں پر سمجھ اپنی تھاں توں نہیں ہلدی۔ سُنن تے پڑھن والا اپنی سمجھ ورتدا اے۔ اُنج دو جے بندے کول جا کے شہداں دا انواد ہو چاندا اے۔ شہداں دا ارتھ بدل جاند اے۔ میرا مطلب اے میں اوہناں لوکاں وچوں نہیں، جیہناں لئی لوک مر جاندے نیں۔ موت کسے نوں مٹا نہیں سکدی۔ موت اک ٹرانزٹ لاؤنچ اے جتھوں لوک جہاز بدل دے نیں۔ منیر نیازی اُنج وی حیات اے پر منیر نیازی بارے گل کرنا اُنج ای اے

جیویں کسے ڈنگھی تے تل پائی جھیل وچ کسے ٹئے ہوئے ڈالے دی بری سُنتاں۔ منیر دی زندگی
ایک لمی کوتا ورگی اے۔ اک اجیہی لوک داستان جیہڑی ہر دو پہر نوں ٹوتاں دی سنگھی چھاں تھلے
وت وت پڑھی جاندی اے۔ کدی لگدا اے منیر دی شاعری اک چوندی جاگدی گزری اے جیہڑی
رستہ بھل گئی اے تے اوہنوں راہ وکھان لئی کل جہان اٹھ کے ٹر پیا اے۔

منیر نیازی دی حیاتی داپنڈا ضلع ہوشیار پور دے اک نلے جیسے پنڈ خان پورتوں شروع
ہو یاسی۔ رستے وچ سری نگر وی آیا، بہاولپور تے ساہیوال وی پراوہناں دی ڈاچی اپور آ کے بہہ گئی
تے پھیر ایہہ شہر اوہناں دا شہر بن گیا۔

منیر سمندری فوج وچ نوکری وی کیتی پر کدی ایس نوکری دا ناں بھل کے وی نہیں لیا۔
ایہہ ملازمت اوہناں دی حیاتی دا بک گجھا کچھ سی۔ ایس ملازمت دی یاد شاید پنی دا اوہ استعارا
اے جیہڑا اوہناں دی شاعری دا بک وڈا چا اے۔

ایس زمین تے ٹردے جاؤ گے ملے گا پانی
ایس زمین نوں پُندے جو تھسے ہووے گا پانی
چارے پاسے مل کے بیٹھا، لا کے پھیاں پانی
جن نوں ویکھ کے شوکراں مارے وانگ سودائیاں پانی

منیر دی شاعری تے شخصیت دادا ازا انا وڈا اے جو میرے جیسے بونے دی نگاہ اوہ تھے
تیک نہیں اپڑ سکدی۔ اوہ بک اجیہا Jade اے، جیہدے ہزاراں شیڈ نیں۔ سمجھ نہیں آوندی کہ
کیہڑے کیہڑے shade دی گل کراں۔ اوہدی شاعری ایس ویلے دا سبھ توں وڈا لیکھا اے۔
اوہدے نال بتائے ہوئے زمانے کہانیاں ورگے نیں۔ میں اوہ کہانیاں سناؤ ناں چاہناں پر لگے گا
جو میں اپنی سیلزمین شپ کر رہیا ہاں۔ ایہہ کہانیاں میں ضرور لکھاں گا تے تہانوں سناواں گا۔ ایہہ
کہانیاں سب دیاں صفتاں ورگیاں نیں۔ کلا دے اوس سب دیاں صفتاں ورگیاں جیہنوں منیر
کیلایا ہو یاسی۔ اوہ کہند اے:

مہک ہووے تے او تھے سب
سُر ہووے تے او تھے سب
دھرتی پٹھہ ہنیریاں اندر

زر ہووے تے اوٹھے سب

اک دن، ستر دو پہریں میں تے اچیز بٹالوی چائیز لٹج ہوم وچ بیٹھے شاعری دے رُکھ گن رہے ساں۔ اچیز کیہا: مسعود! تینوں نہیں لگدا جو منیر نوں ویران نظر اوندے نیں؟ مینوں اوس ویلے مجید امجد ہور اں دی گل یاد آئی جو منیر دی شاعری آسانی طاقاں دا چھکار نہیں، ایہہ تے چچ مچ دی شاعری اے۔ پراچیز بٹالوی دا خیال سی جو منیر ویراناں دی دنیا دا پاندھی اے۔

سمندر نوں منیر اپنا نکا بھرا کہندے ہوندے سی۔ اک واری کراچی وچ پاکستان نیوی دے اک جہاز اُتے اپنے چاہی واناں دی دعوت اُتے جیہناں نوں او admiraers کہندے سن، اُم الخبائث نال شغل کر رہے سن۔ منیر نیازی شراب نوں ہمیشہ پیار نال اُم الخبائث کیہا کردے سن۔ جہاز دے عرثے تے بہہ کے اوہناں شراب گلاس وچ پائی تے سمندر دے پانی تے ترو نکا مار کے آکھیا۔ لے کا! توں وی پی۔ منیر زیادہ تر ستر دی حالت وچ رہندے سن۔ اُم الخبائث اوہناں دے ویران نوں بہت موکلاتے چیز اکردندی سی۔ تے perception بہت wide ہو جاندی۔

منیر دی گل بات وچ وی شاعری دارنگ ڈلھکاں ماردار ہنداسی۔ اوہ لفظاں نوں شاعرانہ رنگ وچ ورتداسی تے اوہدی گل بات وچ ہک نوکلا پن پیدا ہو جانداسی۔ منیر جدوں صوفی ہووے اوووں نیویں پا کے ٹردا اے تے بڑی نرمی تے بھولپن نال گل کردا اے۔ ایہہ حالت اک انٹرول ورگی ہوندی اے جیہدے وچ اوہ بولن دی طاقت لھور ہیا ہوند اے۔ بولن دی ایس طاقت نوں اوہ قوت گویائی کہند اے تے کدی پیار نال اُم الخبائث۔ اُم الخبائث کدی گرائی وائر بن جاندی اے، تے شاعر اوس بال وچ تبدیل ہو جاند اے جیہڑا چنگھوڑے وچ پیا پیا بڈھا ہو گیا ہووے۔ منیر جدوں اپنے توں گھٹ عمر دیاں لیکھکاں یا شاعراں نال گل کردا اے تاں اوہناں نوں کا کا بغل بچہ یا گلکسو بے بی کہہ کے بلاوند اے۔ اوہدے بہت ساریاں گلکسو پیدیاں وچوں اک میں وی ہاں۔ ستر دے دہاکے وچ میں ذرا چوکھا صحت مند ساں تے منیر میراناں گلکسو بے بی پایا ہویا سی۔

منیر نوں میں پہلی واری سٹھ دے دہاکے دیاں چھٹیویاں سالاں وچ لہور وچ دیکھیا سی۔ اوہ حلقہ ارباب ذوق داسکرٹری سی۔ بیٹھک مکن عمروں سارے لکھری ٹی ہاؤس وچ جا بیٹھے تے چاء دا دور چمن والا سی۔ اوس دن منیر گوڑھے سیٹی رنگ دا سوٹ پایا ہویا سی تے دیکھن وچ

ادیب گھٹتے ہو رو کر بیٹا لگ رہی سی۔ پیرے چاہلیں کے رکھی تے منیر چاہکپاں وچ پان لگ پیا۔ اچن چیتی اوس نگاہ ماری، میرے ولوں دیکھیا تے پچھیا: تسیں چاہ پوگے؟ میں نا نہہ کر دتی۔ میں اوس ویلے ہو ردے کسے وی لکھری نوں ذاتی طور تے نہیں ساں جندا تے اوہناں دے نیڑے بہند اوئی سنگ رہیا ساں۔ میں اک خالی میز دیکھ کے بیٹھ گیا۔ لکھری اک دوجے تال گلوگی ہو رہی سن۔ چاہ دیاں پیالیاں وچ چمچ بھنوالیاں لے رہی سن۔ چنگا بھلا رول سی۔ مینوں منیر دی ہک نظم یاد آ گئی:

آدم سن، یاں جانور سن
روٹیاں کھائی جاندے سن
رولاپائی جاندے سن

منیر عام گل بات شاعری دی جس پدھرتے کرداسی اوہنوں سن کے دوجا شاعری بہمبل بھوسے وچ پے جانداسی۔

اک شام دی گل اے۔ فی ہاؤس دے باہر لال پری اڈا کے منیر تے میں مال دے فٹ پاتھ تے رکھ دے ریگل چوک نوں جارہے ساں۔ جی پی او دے کول حبیب جالب مل پیا۔ جالب صاحب داموڈ آفسی۔ شراب وی نہیں سی لکھی تے سیاسی منیری وی ڈپریشن پیدا کیتا ہوئی سی۔ جالب زمانے دا شکوہ شروع کردتا منیر دلاسا دین لئی جالب نوں کیہا: حبیب! فکر نہ کر۔ میرے کول بڑی طاقت اے۔ میں سارے دلہر دور کر سکناں۔

منیر طاقت دا استعارہ جالب نوں کسے ہو ردیا وچ لے گیا تے اوس ولد ادتا: ہاں بھئی، تیرے تال فوج تے حکومت جو ہوئی۔

جالب دی ایہہ ٹکرسن کے منیر نوں غصہ آ گیا۔ اوہ جالب نوں کہن لگا، اوئے بڑھیا رچھا! تینوں ڈالان لئی ہمیشہ کوئی کالا باغیاں کوئی ایوب خان پامیدا ہوندا اے۔ جدوں نہیں لکھدا او دوں توں یاراں تال ڈالان دی کوشش کرنا ایں۔ ایس شاعرانہ expression دے بعد دوویں گورو شانت ہو گئے تے پھیر باسیاں دافوار اچھٹ پیا۔

بادہ نوشی منیر دی زندگی دا سبھ توں اچھا عمل سی۔ شراب اوہ دے لئی سواری سی جیہڑی اوہنوں پرستاناں تے اپسراواں دیاں واساں والے ہرے بھرے جنگلاں وچ لے جاندی سی۔

منیر دے اندر کئی جہان لگے ہوئے سن۔ اوہ دے ان ٹلیکٹ دی بند دروازیوں والی حویلی دے اندر
کئی صدیاں، کئی نسلاں، کئی وکٹوونکی خلقتاں آباد سن۔ بھوتاں، چوہلاں، کچھل پیریاں، نشانیاں
چھڈ جان والے جنات، فقیر تے اولیاء اللہ دی اک ان ڈٹھی کائنات سی جیہدے وچ منیر رہندا
سی۔ شراب اوہنوں پچھاندی سی تے اوہدا آدر کردی سی۔ شراب اوہدی دوست سی۔ اک واری
اسلام آباد وچ بادہ نوشی دی اک محفل وچ کسے اوپرے جیسے جوان منیر نوں آکھیا:

”خاں صاحب! سئیں شراب کیوں پی لیندے او۔

میں پیواں تاں مینوں دھمکھڑ نکل اوندے نیں۔“

منیر پوری سنجیدگی نال اوہنوں ویکھیا تے آکھیا:

”پتر! شراب نوں پتا لگ جاندا اے اوہنوں ون پی رہیا اے۔“

دارو چھکن والیں دے مہاراج حکیم بوعلی سینا دارو اتے فارسی وچ ہک چوکا ماریا سی۔
اوہناں کیہا سی جو داروئن ہو جان والیں داویری تے پی کے ہوش وچ رہن والیں دایا راء۔
تھوڑا پیوتاں تریاق اے جے بہتا پیوتاں دارو سپ دی وس بن کے لڑ جاندا اے۔ میرے حساب
نال دارو نے منیر نال ہمیشہ وفا کیتی اے۔ منیر کہندا ہوندا سی جو تھوڑی جیہی مجھاں نوں لاو نلی مل
جودے تے پچھر شہر وچ چھڑے اُڈان داندھ بچھ جاندا اے۔

بولن دی طاقت لہسن لئی کدی کدی منیر نوں اڈیک دالما تے سنگھنا جنگل کچھن پیندا
سی۔ جس زمانے ذوالفقار علی بھٹو مولویاں دامو نہ بند کرن لئی اوہناں نوں خالی بوتل دی چوسنی لائی
تے شراب تے پابندی لائی اودوں منیر نوں ایس دا بڑا دکھ ہویا۔ اوس آکھیا:

”ایڈی سختی تاں حضرت عمرؓ نے وی نہیں سی کیتی جنی بھٹو نے کر جھڈی اے۔“

شراب تے پابندی لگ گئی سی۔ فی ہاؤس دیاں پوڑیاں تے شاماں نوں کھلن والا اے
خانہ بند ہو گیا سی۔ بادہ نوشی دا نکال سک گیا سی۔ شاعر تے مرن لگ پئے سن۔ اوس ویلے پانی نوں
شراب سمجھ کے پین دا جادو ایجا دہویا:

شام کے رنگوں میں رکھ کر صاف پانی کا گلاس

آپ سادہ کو حریفِ رنگِ بادہ کر لیا

منیر دے چاہن والیں دا جتھا بڑا وڈا اے تے ویلے دے نال نال ایہہ جتھا اک

مہن سینا بن داچار ہیا اے۔ منیر ایہناں ساریاں لوکاں نوں نال لے کے ٹرنا چاہندا اے تے اوہ اک وڈے پرپورتن دے نقشے واہندار ہندا اے۔ اوہ لوکاں نوں انھیرے چیتا دوا کے اک سوہن تے سچا وسیب اُسارن دا اُتساہ دیندار ہندا اے۔

سرتے گھپ منیر تے دھرتی اُتے کال
پیریں کنڈے زہر دے، لہو وچ بجے وال
جتن کرو کچھ دوستو، توڑو موت دا جال
پھڑ مرنی اوئے رانجھیا، کڈھ کوئی تکھی تان
مار کوئی تیر اوئے مرزیا، کھج کے ول اسمان

منیر نیازی، اقبال دی روایت دا ورودہ کردا اے تے طوُس ورباب دی مندی نہیں کردا۔ پر اوہ رانجھے دی دلچسپی دیاں سراں نوں بدلنا چاہندا اے۔ اوہ ایسی سُر لہر ہیا اے جیہدے وچ کسے اُڈدے ہوئے تیر دی شغتی ہووے جیہڑی سینے دے آر پار ہو کے موت دا جال توڑ سکے، اوس موت دا جیہڑی وسیب تے لکھی ہوئی اے تے شہراں نوں قبرستان بنارہی اے۔ منیر نئی تیر، سُر تے حرف اکوچت دے تن ناں نیں۔ اوہ ایہناں ناواں دا چاپ کر کے گھنی پورنتا تے لگن نال اپنے سفنے چتر دا اے۔ ایہہ سفنے اک سلیہا نیں، اک ان ڈھی دنیا دا پیغام نیں۔ پر ایہہ پیغام اپڑایاں وی نہیں اپڑ رہیا:

حرف اک دو جے حرف دا پردہ میتھوں قیاس نہ ہویا
ساری حیاتی حرف لکھے پر حرف شناس نہ ہویا

ایہہ اوہدی کلاتے اوہدی انا یاں میں دی عاجزی وی اے۔ میں دی عاجزی؟ اوہ پر نہیں مگدا ایہہ شبد؟ پر ایہہ عاجزی وڈپ اے، مہانتا اے۔ حرف شناسی دے دعوے توں انکار بچ دا سبھ توں وڈا گواہ اے۔ اوہدی ایہہ گل سن کے سقراط یاد آوندا اے، جیسے کیہا سی جو اوہ اک گل چندا اے کہ اوہ کچھ وی نہیں چندا۔

منیر دی میں یاں انا دا ویروا کرے تے میں ذاتی گھٹ تے سدھانت پورک بہتی لگدی اے۔ نظریاتی میں اوہدی دھار مک میں اے۔ اوہ کہندا اے:

سب سے بڑا ہے نام خدا کا، اُس کے بعد ہے میرا نام

ایہہ قرآن و فلسفہ اے۔ منیر اپنے اندر اک دھار مک صوفی سی۔ اوس اپنی اک کتاب رسول کریم ﷺ دے ناں وی کہتی ہوئی اے۔ اک واری اوہ دے المثال دے دفتر وچ اسیں دوویں رسول کریم ﷺ دے ذکر تے روپے ساں تے منیر نے کہا: تیریاں اکھاں وچ رسول کریم ﷺ دے ناں تے جنو آئے نیں تے مینوں بڑا چنگا لگا اے۔ ایہہ اک خوبصورتی دی گل اے۔

قرآن دے مطابق رب نے فرشتیاں نوں دسیا سی جو اوہ زمین تے اپنا نائب بنان لگا اے۔ اوس نائب یں خلیفے دا تصور منیر دی شاعری وچ خدا تے انسان دے رشتے نوں بیان کردا اے تے رب دے ناں دے بعد اپنے ناں دی وڈیائی کردا اے۔ پر اوہ میں منیر دی ذاتی میں نہیں انسان دی میں اے۔ اوہ انسان جیہہ اک چہرہ محمد ﷺ دا چہرہ، انور وی اے۔

ایہہ تاں سی نظریاتی گل۔ ہُن ذاتی گل وی کرنی چاہیدی اے۔ مینوں دن تے ترخ یا نہیں۔ لاہور نیشنل سینٹر وچ منیر دی کتاب 'ماہ منیر دی مونہہ وکھائی یا ادگھائن سی۔ کشور ناہید سینٹر دی ڈائریکٹر ہوندی سی۔ فیض صاحب مرحوم بیٹھک دے پردھان بن۔ منیر اوہتاں دے ناں کرسی تے بیٹھ ہو یا سی۔ لیکھک اپنی اپنی واری تے منیر دی کتاب بارے اپنے وچاردس رہے سن یا لیکھ پڑھ کے سنا رہے سن۔ منیر دے کرتے دی جیب وچ وکی دا ادھاسی، اوہ تھوڑی تھوڑی دیر بعد کرسی توں اٹھ کے واش روم ول جاند اسی تے گھٹ لا کے آ جاند اسی۔ اک واری اوہ گھٹ لا کے مُڑیا تے ویکھیا جو فیض صاحب اپنی تقریر کر رہے بین۔ منیر بے چین ہو گیا۔ اوہنے بیٹھک وچ بیٹھے سہیل احمد خان کولوں پچھیا: ایس گٹھو (فیض صاحب) نے میری عدم موجودگی وچ میرے خلاف تاں کوئی گل نہیں کہتی؟ ایہہ اوس شک دا اظہار سی جیہہ دے وچ اوہ رہند اسی۔ اپنی کتاب 'دشمنوں کے درمیان شام' دا مظلوم منیر آپ اے۔ اوہ ساری عمر ایسے شک شبے دا شکار رہیا تے ایس شک توں کدی وی چنڈ نہ چھڑا سکيا۔

بیٹھک مکن مگروں فیض صاحب آکھیا: منیر! کوئی تازہ کلام سنا: منیر نیازی ایہہ شعر پڑھیا:

جو مجھے بھلا دیں گے، میں انہیں بھلا دوں گا

سب غرور اُن کا میں، خاک میں ملا دوں گا

فیض صاحب ایہہ شعر سن کے کہا: منیر! ایہہ شعر تاں پنجابی دا ہویا۔ اک اردو دا وی

سُنا۔ شعر وچ پنجابی پُنے دا کھڑکا دڑکا ایسا سی کہ اوہ اردو ہوندا یاں ہو یاں وی اردو نہیں سی لگدا۔ نالے

اوہدے اندر بدلہ لین دی پٹھان روایت وی پوری طرحاں رچی ہوئی سی۔ اوہ پستول نہیں سی چلاؤندا پر جملہ مار کے تراہ وی کڈھ دیند اسی تے ساہ وی۔ اوہدی گل تھلے آکے بڑے بڑیاں دی چیں نکل جاندی سی۔ بابے ظہیر کشمیری نوں ویکھ کے شاید منیر دی کوئی شرارت دی رگ پھڑکدی سی تے اوہنوں بابا سنہری بچھو کھندا ہوندا سی۔ ظہیر نوں ایس چھیڑتے بڑی کوڑ چڑھدی ہوندی سی۔ اک واری لاہور ٹیلی ویژن تے کوئی پروگرام ریکارڈ کراتا سی۔ میں تے منیر شوڈیوول جا رہے ساں تے رستے وچ ایک منڈلی بیٹھی ویٹھی۔ صوفی غلام مصطفیٰ تبسم کچھ چاہن والیاں وچ گھرے ہوئے سن۔ میں کیہا، جے خان صاحب اجازت دین تاں میں صوفی صاحب نوں سلام کر لوں؟ منیر کیہا، میں وی چلں گا۔ صوفی صاحب دے کول جا کے منیر نے کیہا: ہیلو بے بی تبسم! صوفی صاحب اگوں بولے! ہاں بے بے۔ تے پھیر صوفی صاحب مینوں آکھن لگے، اوئے ایس بد معاش نوں ایتھوں لے جا۔ تے منیر صوفی صاحب نوں اکھ ماری تے پھیر ایس دوویں اگے کھسک گئے۔

منیر دے جملے توں وڈے بزرگ تے اولیا وی نہیں سن بچ سکدے۔ اک رات شراب دی تلاش وچ ایس بھائی دروازے توں لنگھ کے داتا دربار ول نکلے۔ داتا دربار دا سنہری بوہا نوں نوں لگا سی۔ اوہ دروازے نوں ویکھ کے رُک گیا۔ پھیر ٹھنڈا ساہ بھر کے آکھن لگا: اچھا بھئی علی ہجویری! اللہ محمد ﷺ دے صدقے میرے تے تیرے دوہاں دے گنہ معاف کرے۔ شاید منیر سنی اوہ دروازہ چیدے اُتے سونا لکيا ہو یا سی اک گناہ دا آنچھر سی۔ بھلا کسے فقیر نوں سونے نال کیہ لگے۔ مردنوں تاں نبی کریم ﷺ سونا پان توں انج ہی منع کیتا ہو یا اے۔ جدوں مذہب لوکاں دی جہالت دا اکھاڑہ بن جاوے، تے حکم دے خلاف سونا ورتیا جان لگ پوے تاں مذہب باقی نہیں رہ جاند۔

اوہ دوجیاں نوں تاں ایہہ نصیحت کردا ہوندا سی کہ ردِ عمل وچ مبتلا نہیں ہونا چاہیدا پر آپ ہر وی ردِ عمل دا شکار رہندا ہوندا سی۔ کسے وی صورت حال وچ، کوئی وی بنداہو وے تے اوہ منیر دی پسند دے خلاف گل کرے منیر اوس نوں نہیں سی بخشدا۔ اوہدے تے مکروہ ہون دا لیبیل لا دیندا سی۔ منیر دے ویلے دا اک دو جا شاعر مینوں یاد آؤندا پیا اے۔ ناصر کاظمی۔ ناصر حلقے دے وچ پڑھے گئے ہک مضمون وچ کیہا سی جو اوہ گاہل دا جواب گاہل نال نہیں دے سکدا۔ اوہ گاہل سن کے اداس ہو جاند اے۔ پر منیر دی ذات دے اندر یہ تے مزاحمت دا اک سو ماسی جیہڑا ہر

وے شے شر و گدار ہند اسی۔

اوہدے بارے کہن دیاں ہزاراں گلاں نیں۔ اوہ اپنی ذات وچ اک الف لیلیٰ سی۔
یا تر، ان ڈٹھیں سیماواں دا ہول، ہجرت تے منزل تے نہ اپڑ سکے داملال، اوس دی شاعری تے
ذات دی ست رنگی پینگھ دے ہلارے نیں۔ ایہناں ہلاریاں دی فریکوئنسی ماپنا میرے وس دی گل
نہیں۔ پر میں چاہتاں جو میں ہاراں ورھیاں وچ منیر نوں ویکھ کے مل کے، اوہدے نال سفر کر کے
جو کچھ ویکھیا اے اوہدے منظر نامہ لکھوں۔ مینوں نہیں پتا میری نظر تے کوئی دوجا کتنا اعتبار کر سکے گا۔
جے کوئی اعتبار نہ وی کرے تاں کیہ۔ میں منیر دے نال اپنی ارادت دی چرچا ضرور کرنی اے۔
ہُن جدوں منیر دریا دے پار چلا گیا اے، اوہدے قدماں دے نشان ایس کنڈھے تے
ایڈے پکے نیں جیہڑے کدی نہیں مٹ سکدے۔ چورسم پوری کرے تے منیر لئی فاتحہ آکھیے:

—

گیت گلزار دانش نگار نند لال نور پوری

ایس گل وچ اٹل سچائی اے کہ سماں لہراں نوں جنم دیندا اے اتے لہراں انقلاب نوں جنم دیندیاں نیں۔ ایس نال معنوی سوچ وچ اکسارتا بھنگ ہوندی اے۔ ایس پرکار اکسارتا وچ جدوں ورودھ اُٹھدا اے تاں کوئی نہ کوئی لہر اُٹھ کھڑی ہو جاندی اے۔ اُنہویں صدی دے پنج ہواں کو دے نیڑے ول جے جھاتی ماریے تاں صاف اے جو اُس ویلے بابا رام سنگھ کوکا دی کوکا لہر پورے زور شور نال اُبھر چکی سی جو سراسر انگریز سرکار دے ورودھ وچ سی اتے جس نے سن 1857 دی جنگ آزادی، کانگریس لہر، کالی لہر، خلافت لہر، کرتی کسان لہر اتے سنگھ سبھا لہر آدینیکاں لہراں نوں سر جیت کر دتا سی۔ ایہناں لہراں دے پر بھاو نے بدیشاں وچ بیٹھے بھارتی وی چوکنے کر دتے سن اتے غدر گونجاں اتھے پین لگ گئیاں سن۔ جتھے سرائیجھے اتے اوس دے ہور ساتھیاں نے امریکہ وچ تو پنا آرنھیا او تھے اجیت سنگھ، راس پہاری بوس اتے سردار بھگت سنگھ ہوراں نے بھارت وچ بل چل پیدا کر دتی اتے لوکاں نوں سچیت کرن لئی کاوک تھہیاں دی ورتوں نال کاوک کھیتز نوں گرماؤنا آرنھیا۔ کوی درباراں نوں راجسی جاگ لا کے انقد بی رنگ یکھیر دتا۔ دلش بھگتاں دی ودھدی لہر نے پر میرائی تے مذاحتی کاؤنوں تھم کے دلش پیار وچ بدل دتا جو بہت ای اہم تبدیلی سی۔ ایس دا اثر غلامی ہنڈھاری لوکاں اتے تاں پینا ای سی، کالجیاں وچ پڑھدے و دیارتھیاں نوں وی حرکت وچ لے آندا۔

نند لال نور پوری دا جنم 1906 وچ لائل پور لاگے مائی جھنگی والے پاسے پنڈ شیر پور وچ ہویا۔ اوس دے پتا دانانیشن سنگھ اتے ماتا دانام حکم دیتی سی۔ ڈسٹرکٹ بورڈ دے پرائمری سکول وچوں پرائمری پاس کر کے پنجویں جماعت وچ خالصہ ہائی سکول لائل پور وچ داخل ہو گیا

جتھوں اوس نے میٹرک پاس کیتی اتے اگوں پڑھائی لئی خالصہ کالج لائل پور وچ داخدا لے لیا۔
 ساہتک، حول نے کوی درباراں دے شنگار، کویاں نوں رچناواں وچ انقلابی رنگ بھرن لئی ہمت
 دتی اتے گاما گاما رو، بچ بچ گھاٹ، جلیاں والے باغ اتے بھگت سنگھ دی شہیدی نے سٹے پے
 کویاں نوں جگا دتا۔ سکولاں کالجاں دے نوجوان و دیارتھیاں نے جلسے جموساں راہیں اتے کویاں
 نے کوی درباراں راہیں لوک بھلائی پکھیاں دا زور دار مظاہرہ کر کے دلش بھگتی دی لہروں گرم کر
 دتا۔ اُستاد شاعراں دیاں مجلساں وچ کوی لوک، عشق تے شنگار دیاں نظماں نوں چھڈ کے لوک
 حقان اتے دلش بھگتی دے دل کدواؤ بولاں نال جڑ گئے۔ ایہناں وچ شرف، ہمد، تیر اتے دیوی
 داس سرے ای نوجوان کئی پر میرائی وچ رہاں نوں تیاگ کے راجسی کھیت وچ رلن لگے۔
 ایہناں نوجواناں دیاں تکھیاں قلمناں توں پر بھوات ہو کے بیر سنگھ درد، گرنگھ سنگھ مسافر سنے
 کشتہ تے چا ترک دلش آزادی دی لہر والے کوی درباراں وچ شامل ہون لگ پئے۔ نند لال
 نور پوری اے کالج وچ ای پڑھدا اسی جو ایہناں کوی درباراں وچ آؤن لگت پیا۔ ایس واسطے ایہہ
 ہو یا جو درباری دلش پیار دی رنگت نے اوس توں کالج چھڈا دتا اتے اوہ پڑھائی چھڈ کے ایہناں
 کویاں نال قدم پٹن لگ پیا۔

نند لال دی گھریلو حالت بوہتی چنپی نہیں سی۔ اوس نوں چھیتی ای گیان ہو گیا جو کا ور چن
 نال من تاں رج سکدا اسی، پیٹ نہیں رج سکدا۔ ایس لئی کوئی دھندا اپناؤنا پینا اے۔ ایس گل نوں
 اندر وسا کے اوس نے سکول ماسٹری اختیار کر لئی۔ طبیعت منجلی سی اتے ایہہ نوکری راس نہ آئی۔
 میڈیاں ٹھیلیاں اُتے جا کے چھنچھناں ویکھن دا شوق سی۔ ایس لئی شریہ چکاؤن اتے لشکاؤن دا
 خیال زور پھرن لگ پیا۔ بار دے علاقے دی کھلھی اتے رس بھری چانگلی ہوا، سرسبز چر انداں،
 گنڈھیاں مجھاں دے دوڑھ اتے من دے بے لگام گھوڑے نے اوس نوں بوہت قد آور اتے تکررا
 جوان بنا دتا۔ اک دن سکول وچ ای ماسٹراں وجوں کرسی اُتے بیٹھے بیٹھے ای کدھروں ایہہ گل
 کئیں پے گئی جو نائل پور وکھے پولیس دی بھرتی ہونی اے۔ بھرتی والا دن پتہ کر کے پناں سوہ
 کڈھیاں سویرے سویرے لائل پور جج کے بھرتی دفتر وچ ہو رکئی نوجواناں دی قطار وچ جا کھڑا
 ہو یا۔ انگریز ریکروٹنگ افسر نے پہلی تگنی وچ ای اوس نوں چھوٹا تھنیدار چن لیا اتے بیکانیر دے
 اک تھانے وچ تعینات کر دتا اتے اوس نے اوتھوں ای ماسٹری توں استعفا بھیج دتا۔ بھاویں

پولیس دی نوکری تاں چنّی سی اُتے ٹھک نال تھانیداری کر کے اوس نے اپنے فرائض وی پوری
 ذمہ داری اُتے ایمانداری نال ادا کیتے پر پولیس و بھاگ دے کُھن اُتے ورتاؤ اوس نوں پسند نہیں
 سی۔ کیونکہ پولیس داویہار، کُھن اُتے سُہاء اوس دے سُہاء نال میل نہیں سن کھاندے اُتے کوئی
 ہر دا پروان نہیں سی کردا۔ ماڑی قسمت، ایسناں دتاں وچ ای اک گھٹنا واپر گئی۔ سپرنٹنڈنٹ پولیس
 نوں خبر ملی جو اک تھان اُتے شراب کڈھن دی ناجائز کھنٹی چل رہی اے۔ اوس نے نور پوری
 نوں چھاپا مارن لئی کھل دتا۔ جدوں اوہ عملے سنے او تھے کُجا تاں ہنڈ دے لوک اکٹھے ہو گئے اُتے
 پولیس اُتے حملہ کر دتا۔ دوہاں پاسیوں ڈھیر چرمقابلہ ہوندا رہیا اُتے پولیس نوں گولی چلاؤنی پئی
 جس نال تین بندے مارے گئے اُتے شراب کڈھن والے گرفتار کر لئے گئے۔ ایس بدلے
 بھادیں نور پوری دی دھاک بیٹھ گئی اُتے اوس نوں بہادری دا تمغہ دے کے آدرکیتا گیا پر اوہ
 اندروں اندریں اپنے آپ نوں بہت دکھی محسوس کرن لگا۔ کئی دن اُداسی وچ پُپ چا پ بیٹھا رہیا
 اُتے ایہہ گیت لکھ کے دل دے غبار کڈھے اُتے من نوں ہولا کیتا:-

اتھوں اڈجا بھولیا پنچھیا
 وے توں اپنی جان بچا
 اتھے گھر گھر بھایاں کڈیاں
 توں چھریاں بیٹھ نہ آ
 اتھے ڈاکے چین دوہہر نوں
 تیرا دین گے آکھنا ڈھا
 اتھے زہر بھری وچ دانیوں
 تیری دتی چوگ کھنڈا
 اتھے چوڑے والیاں روندیاں
 گل وچ زلفاں پا
 اتھے ڈب ڈب مویاں سونیاں
 اتھے لہو بھرے دریا
 اتھے قبریں سُنے سورے

ملاواں نوں ترنا

۱۔ تھے بندے کھاوے آدمی

۲۔ تھے بھیڑیاں مار بھرا

۳۔ تھے چھوٹے کٹا کے جائیں گے

۴۔ تھے گیت نہ ٹھہرے گا

۵۔ اوہ توں نور پوری پچھتا نہیں گے

۶۔ ایتھوں مڑ وطنائوں جا

نور پوری اے بیکانیر وچ ای تھانیداری جو ستادری نام دی اک گڑی نال اوس دا
ویہ ہو گیا جس توں چھ گڑیاں آتے دو مہندے پیدا ہوئے اک داتا مہنتاں تے دوجے داس
کرتار رکھیا۔ نور پوری بھاویں آپ تاں کیس دھاری نہیں سی پر اوس دے سہندہ ہندو آتے سکھ
دونوں پر پوراں نال سن۔ گورو گھر نال نور پوری دی بے انت شردھاسی۔ اوس دی سکھی شردھا
پٹھ لکھے گیتیں چوں ڈلھ ڈلھ چندی ہے:-

1. چم چم رکھوئی ایہہ کلنی بھاروی

2. وسدے آند پورنوں چھڈ چیاں کھنیاں والا

3. ادھی راتیں ماں بھری گھوڑیاں چنناں دیاں گاوے

4. بندیا توں رب دے چیراں ماریاں

5. کتھے مانتا توں ریا جیت تے تجھارنوں

نور پوری دھارمک دکھاوے دا پنج کے درودھی سی۔ جدوں وی کوئی اوس نال
دھارمک گل چھیڑدا تاں اوہ ایہہ کہانی سناؤن لگ جاند اوس دی پتی امرت چھک کے اپنے
آپ نوں شیرنی تے چنڈی دس لگ پئی سی آتے آپ نوں او پری جیہی ہواوچ اڈوی دس دی سی۔
کافی سماں اوہ سہندہ رہیا اک دن اوس نوں اوہ پیکے چھڈ آیا آتے اوہوں تک نہ لیا جد تک اوس
دی عقل بکھانے نہ آ گئی آتے اوس نوں سمجھ نہ آ گئی کہ دھرم چھڑا رہیہ ریت نوں ہی نہیں کہندے۔
ایہہ کہانی بھاویں کئی ای سچی ہووے پر جس صبر سنتو کھال سترادی اوس نال زواہ
دنیا بھر دے دگھ سہہ کے کر گئی، ہوو کوئی ہوندی، کدوں دی کنارہ کر جاندی۔ پولیس دی نوکری

توں استعفا دے کے پہلی سال دی عمر سے سن 1941 وچ اوس نے جدوں بیکانیر توں پنجاب ول
 مونہہ موڑیا تاں اوس دی وچا ردھار وچ بوہت پکیائی آگئی سی جس نال اوس دی کاو پرکریاوی
 بوہت پختہ آتے اثر والی ہوگئی سی۔ اوس نے ہُن گھل کے کوی درباراں وچ جانا آرنجھ کر دتاسی۔
 کوی دربار وچ جدوں وی کوئی کوتاہیاں گیت بولدا تاں سروتیاں نوں جھومن لاکے اک نواں
 رنگ جمادیندا۔ ایس طرحاں اوس نوں تھوڑے سمیں وچ ای کوی درباراں دا شنگار تجھیا جان لگت
 پیا۔ اوہناں دنوں وچ چھڑے دورنگ ای اگھڑ رہے سن۔ اک دھار مک، ٹرورنگ وار آتے
 دوجا دلش بھکتی والا۔ پنجابی وچ ایس دے تال نال اک نرول ساہتک لہروی چل پئی سی جس
 دے زیر اثر فلمی کمپنیاں دی لوڑ متعلق نور پوری نے بہت سندر گیت لکھے۔ اوس ویلے دھوری فلم
 کمپنی بہت پرسدھ سی جس دی منگ آتے نور پوری نے سن 1940 وچ فلم 'مگتی' دے گیت لکھے
 جس نال اوس دی دھاک بیٹھ گئی آتے ہر پنجابی دی زبان اُٹے اوس دے بول سر بن بن نکلن
 لگے۔ ایس چھوٹے گیت بہاراں دے آتے ولایت پاس دے ایسے گیت لکھے جو کالجاں دے
 منڈے گزیاں گلیاں مٹھلیاں وچ اوس دے گیتاں نوں گاؤندے سنے جان لگے۔ ایس چھوٹے اوس
 نے مرزا صاحب دے اوچھراوی لکھیا۔

نور پوری دی مقبولیت دُور دور تائیں کھنڈ گئی جس نوں بھانپ کے کولمبیا ریکارڈنگ
 کمپنی نے اوس نوں فلمی گیت لکھن لئی رکھ لیا آتے تال ای اوہ نور کمپنیاں لئی وی لکھن لگ پیا۔
 گراموفون مشیناں مارکیٹ وچ آچکیاں سن جیہناں راہیں اوس دے گیتاں دی چھبر توں راہیں
 گھر گھر لگن لگ پئی آتے ایس طرحاں نور پوری دے دن بھر گئے آتے اوس دا بوہت ودھیا گزرا
 چل پیا۔

15 اگست 1947 نوں دلش دی ونڈ ہوگئی آتے پاکستان ہونڈ وچ آ گیا آتے انیکاں ای
 گھربار دے اجڑے اجڑے لوکاں نال نور پوری اپنے پر یوارنوں وی پنجاب توں ٹٹ کے بنی
 ڈھائی آب دھرتی آتے آن ویسا۔ ہُن وُسں لکیاں نور پوری پھیرا کھڑ گیا آتے مندی حالت دا
 شکار ہو گیا۔ سبھ لوک مزد و سپے دے چکر وچ پھسے ہوئے سن۔ انجیسی حالت وچ ساہتکار وچاریاں
 ول کس نے دھیان دینا سی۔ نور پوری نے چونہ پاسیں ہتھ پیر مارے۔ دن رات کوششاں
 کرنوں بعد اوس نوں بھاشا بھاگ پنجاب وچ نوکری مل گئی جو اوس دو کو سال ای کیتی سی کہ من

اُچاٹ ہو گیا اُتے اوس نے نوکریوں استعفا دے دتا۔ نوکری چھڈن توں بعد نور پوری ماڈل ہاؤس
 کالونی جالندھر وچ رہن لگ پیا۔ ہُن گزارا چھڑا کو تا کہن اُتے ای سی۔ ایس لئی کدی کوئی مشعرہ
 اینڈ کرلینڈ اُتے کدیں ریڈیو اُتے کو تا پڑھاؤندا اُتے تھوڑے بوجھے پیسے مل جاندا۔ آمدنی
 ونودن گھنڈی چلی گئی اُتے اوہ غریبی وچ جکڑ دا چلا گیا۔ اُتوں دھیاں جوان ہو گئیاں اُتے اوہناں
 دے ویہڈن ورن دی چٹا گھٹن وانگ کھان لگ پئی۔ جے چا ہوندا تاں دوستاں مٹراں اُتے
 اپنے ان گنت مداحاں توں سہایتا لے سکدا سی۔ پر بے لاگا کھنڈی اُتے غیرت مند طبیعت نے
 ایس پاسے جھاکن توں روکی رکھیا۔ خُدداری اوسدے روم روم وچ بھری پئی سی۔ آمدنی دے گھٹن
 نال پر یوار وچ کھان ہنڈاں دیاں وسٹواں دی تھوڑ ہو گئی اُتے اوس نوں سریرک کمزوری نے آن
 گھیریا۔

شراب پیون دی عادت تاں نور پوری نوں چڑھدی جوانی توں ای سی۔ وچنی پریشانی
 دے گھیرے نال اُسی اُتے غم نے ہو زور پالیا جس دے غلبے نوں غلط کرن لئی ہر وقت شراب دا
 سہارا بین لگت پیا اُتے نشے وچ گڑوند ہو کے گھر دی دشمنوں بھل گیا۔ بچیاں دی دیکھ بھال بھلا
 اوہ ہُن گھروں باہر ای تھڑیاں اُتے راتیاں گواراں لگ پیا۔ اوس دی ایہہ حالت دیکھ بھادیں
 سرکار وکوں اوس نوں ساہتک سیوا بڈلے 5 روپے مہینہ وظیفہ وی لا دتا پر 12 جیاں دے تزارے
 لئی ایہہ بہت گھٹ سی۔ اوہ مایوسی وچ گھر کے ہر پکھوں ای بے انت تھک گیا۔ کمزوری کارن کوئی
 درباراں اُتے جاناوی چھٹ گیا۔ خوشی بھرے گیتاں دی تھیں غماں نال بھرے گیتاں دا سہارا لے
 کے اوہ من نوں ہولا کرن لکيا۔

بڑا دُنیا دا میں ستایا ہویا ہاں
 کہ تنگ ایس زندگی توں آیا ہویا ہاں

کفن وچ فوراسون دیو، نہ بولو
 میں زندگی دے پندھدا تھکایا ہویا ہاں
 ندوزخ دی اگ وچ میری بالومٹی
 میں دُنیا دا پہلاں جلایا ہویا ہاں

قبر وچ غر شتے نہ ساہ لین دیندے
گناہاں دے ڈردا بیاہو یاہاں

ذرا سا بننے بہہ کے دیکھن دے اوس نوں
جو لگد اسی اوس کول آیا ہو یاہاں

جدیل چوں نکلی ہوک ویکھو:

بناں کفن دے لے چو یا مینوں
'ہے لگ کے گیا' آکھو سنسار مینوں
گوانڈھی نے دبی حقیقت ہے میری
اوبدے رو برو کر لو اک وار مینوں
نشر جس نے کرنا میرے مکروں مینوں
اوہ ہنس کیوں فی کہند اگنا وگار مینوں
جیہناں دے پیاراں نے تھوں تھوں تے بھنڈیا
بڑے یاد نہیں میرے اوہ یا مینوں
میں اج خالی ہتھیں جن کول چیں
بڑا ہوتا پیناں شر مسار مینوں

جویں میں پہلاں وی کیہا، نور پوری بہت حد دار بندہ سی۔ اوس نے نہ کسے اگے ہتھ
اڈیا اتے نہ زبان تک ہلائی۔ ویلے دے دھکے کھاندا رہیا اتے جیون نوں بھار سمجھدا رہیا۔ ایسے لئی
اوس نے کیہا سی: ”گھرو کی تروٹاں اتے تنگیاں توں تنگ آ کے اک وار میں آتم ہتھ لئی من بنالیا۔
میں گھوہ وچ چھال مارن ٹر پیا۔ رات دا ہنھیر اسی۔ اک تھوں ماڑی جیہی لو سی۔ ایہہ کسے منیاری
والے دی دکان سی۔ میں اندر جھاتی ماری تاں سا بننے کندھ اتے شہید بھگت سنگھ دی تصویر سی۔
میں کیلیا گیا۔ سولپاں اتے گاؤن والے وریام نے میرے من نوں مڑ کے قائم کر دتا۔ میں سوچیا

کہ اپنے جے اُتے اُن جے گیتاں دا گلا گھٹن دامیرا کید حق اے؟ میری کلاہتاں لوکاں دی امانت اے۔ کید مینوں امانت وچ خیانت کرنی پامیدی ہے؟ سو میں اونئیں پیریں پرت آیا۔ نور پوری دی بیماری اُتے غریبی و دھدھیاں گئی اُتے آس دا دیو اتیل توں سکھنا اُتے چنن وٹوں مدھم پنیدا گیا اُتے ہولی ہولی آتم بھیا دا خیال، اندر مڑ جاگن لگ پیا اُتے اُسل وٹے لیند الیندا سکھراں اُتے اپڑ گیا۔ 13 مئی سن 1966 نوں رات 9 بجے اوس نے اپنے گھر لاگلے کھوہ وچ پھال مار کے جیون توں مکتی پراپت کر لئی اُتے سماج اوس دی موت بارے جئے مونہہ اونیاں گلاں کر کر کے اگلے سارے دن اوس دی موت دے زرنے کردار ہیا۔

نور پوری نے پہلی عمرے ای خوبصورت گیت لکھنے شروع کر دتے سن جو ہر ضروری موقعے نال میل کماندے ہن۔ ساہت نوں پڑھن توں پتہ چلد اے جو یں کہ اوس نے مینوں دی دسیا سی، کہ نور پوریاں اوس دی پہلی پُستک اے جو سن 1947 توں پہلاں اوس نے لاہور وچ چھپوائی سی۔ ہولی ہولی ہمیں دی ثور دے نال نال اوس دی رچنا دی ثوروی جاری رہی اُتے اوس نے وٹنگاں، 'جیوندا پنجاب'، 'نور پوری دے گیت'، 'سوغات' اُتے 'آخری سوغات' پستکاں ماں بولی پنجابی دی جھولی پائیاں۔ پُستک 'سوغات' نوں بھاشا و بھاگ پنجاب ولوں پہلا انعام دے کے مان دتا گیا۔

نور پوری 'لوک کوتا' پکھاں داسر جن ہارسی۔ اوس نے کوتا، سیت، غزل کا وروپاں اُتے قلم کشائی کر کے خدھ لکھن کلاہ دا ثبوت دتا۔ اوس نے اپنیاں کوتاواں وچ اتہاسک، رومانیک اُتے روحانی رنگاں نوں بہت خوبصورتی نال کھلاریا اُتے پنجاب دی دینی بہنی، پنجابی سکھیا چرتے پنجابیاں دے سبھا نوں یوت رتجھ نال اُلکیا اُتے ٹھیشھ پنجابی ورت کے اپنا پنجابی ماں داوشیش پتر ہون دا ثبوت دتا۔ ایس طرحاں اوہ پنجابی جیون دیاں رنگینیاں اُتے شوخیاں بیان وچ اپنا بدل نہیں رکھدا۔

نور پوری نے کئی صفاں اُتے ہتھ ازمایا اے اُتے ہر صنف دی ہر جن وچ سہل وی رہیا اے۔ پر جو کمال اوس نے سیت ہر جن وچ کیتا اے، اوہ لازوال اے۔ اوہ اپنی پُستک 'نور پوری دے گیت' وچ آپ ای کہند اے کہ سن 1925 وچ میں اپنا سبھ توں پہلا سیت 'میں وطن دا شہید ہاں' بھگت سنگھ دی شہیدی 'پچھوں لکھیا سی جیہنوں گا کے سینکڑے کلاکاراں نے پیسے کمائے۔ ایس پچھوں میں سینکڑے گیت لکھے اُتے گیتاں دیاں کئی پستکاں لکھیاں اُتے فلمی

گیت دی لکھے جو آج وی نویں جا پدے نیں۔“

نور پوری دا وچاری سی کہ جیہدے گیت جیوندے نیں اوہ دلش وی سدا جیوندہ رہندا اے۔ اوہ اپنے گیتاں راہیں دلش نوں کجھ دے جان دی تاں گھر رکھدا سی تاں جو اوس ولوں اپنے دلش تے قوم دا حق ادا ہو سکے۔ ایسے لئی اوہ اپنے گیتاں نوں اپنی سبھتوں بہترین کمائی کہندا ہوندا سی۔ اوس نے جنگی طرحاں بھانپ لیا سی کہ اوہدے گیتاں نوں گاؤن والے بہت ناشکرے نیں۔ پر اوہ ایہہ کہہ کے ای من ڈھا لیندا سی۔ میں دیکھیا کہ اوہ ایداں کہندا یاں اکھاں بھر لیندا سی۔ پچھن تے لہو کہہ دیندا سی:-

”ایہہ میرا سہا اے۔ سہ سہ اے اتے آدی آدی اے“ ایس طرحاں اوس نے گاؤں دی ناشکری دا بیج اگھاڑیا اے۔ اوہدا عقیدہ سی کہ لوک گیت صدیاں تک جیوندے رہندے نیں، بھادیں لیکھ رہے جاں نہ رہے۔ اوہناں دی کیتی کمائی گاؤن والے ہزپ کر جاندے نیں۔ لیکھک تاں بلھاں اتے جیہدے اسی پھیر دے رہ جاندے نیں۔ گائیک آزادی نال گم کدھ کے بھڑو۔ بھر لیندا اے اتے لیکھک ہتھ ملدا اسی رہ جاندے اے“ نور پوری اپنے تاں دا پری ہارے ایس طرحاں کہندا سی:-

”لکھن والا ہمیشہ ای پچھتاںدا اے۔ گیتاں دی کمائی اوہ آپ نہیں کھاسدا، دوجے ہور لوک ای کھاندے نیں میرے سینہوے گیت ریکارڈ ہوئے نیں۔ کمپنی والیاں دی ہمیشہ چاہ رہی اے کہ میرے گیت جویں وی میں دے سکاں، اوہ ریکارڈ کردے رہن پر میں تاں سدا ایہو چاہیا اے جو اوہ گیت ریکارڈ ہون جیہناں دی عمر ہووے اتے قوم، بولی اتے دلش دی خدمت وچ پورے اترن۔“

گیت معنوی منں دے احساساں اتے جذبیاں وچ اگیاں من دیاں لہراں دے ہڑھ ہوندے نیں جو آپ ہمارے بے روک ٹوک کانگاں بن بن لفظاں دی بنتر وچ اچھل پیندے نیں اتے ایہناں دار چہار ہناں سوچے سمجھے ای اپنے تاثرات دا شکار ہو کے اپنی منزل اتے اپنے ڈٹھے جاں اُن ڈٹھے نشانے ول بندھ کر دار ہندا ہے اتے دھیانے بے دھیانے روائتی مٹلاں نوں دکھاؤندا رہندا ہے۔ نور پوری نوں میں ٹھیک ایہیے روائتی مٹلاں نوں ای مان دین لئی بندھ کر دیاں دیکھیا ہے۔ سن 1945 دی گلں اے۔ میں اے۔ ایس۔ کالج کھٹہ وچ پڑھدا ساں

اُتے پروفیسر برہم سروپ سکینہ مینوں فارسی اُتے پروفیسر ہری کرشن رتن پنجابی پڑھاوندے سن۔
 دونویں اپنے ویلے دے اُگھے لکھاری سن۔ اوہناں نے کالج وچ اک کوی دربار کروایا جس وچ کئی
 نامور شاعران نوں سدیا گیا۔ ایہناں وچ نند لال نور پوری وی سن۔ ایہناں دے گیت اسیں اوس
 ویلے چل رہی مشہور فلم وچ سُندے ہوندے ساں جو 'مگتی' نام نال مشہور سی۔ ایس فلم دا گیت
 'ایتھوں اڈ جا بھولیا پنچھیا' تاں پنجاب دے پنڈ و حلقیاں وچ گھر گھر تک لہو یا پیاسی۔ میں کالج
 وچ پہلی وار نور پوری دے درشن کیے سن۔ اوس ویلے اوہ 48 سال دے سن ایہناں ہی دناں وچ
 پنڈاں وچ راتاں نوں گاؤن و جاؤن دے جلے لکیا کردے سن جیہناں وچ مُنڈے، گڑیاں دا
 بھیس کر کے نچار بندے سن اُتے نچدے گاؤندے سن اوہناں دے نال اٹھ سٹھ ہور بندے وی
 ہوندے سن جو سازی اُتے کتھ کار ہوندے سن۔ جس دن جلسہ ہونا ہوندا سی، آ لے دو آ لے دے
 پنڈاں دے لوک رات نوں ہم ہما کے بچ جانے دے سن نچار نچدے ہوئے عام کر کے نور پوری
 دے ایہہ گیت گاؤندے سن:-

بھولا پنچھی...

اوہ دُنیادے بند یو۔

وطن دا شہید۔

چلے میرا گویا۔

دیوردی جوانی نے۔

اک کُندے والا آ گیا پروہنا۔

سڑکے سڑکے جانے نیے۔

مینوں دیوردے ویہا وچ

ڈولی وچ وٹ لگے

گڈے اُتے آ گئی صندوق مٹیارا آدک۔

میں دیکھیا کہ لوکی جھوم جھوم جلسے والیں دے نال نچن لگت جانے سن۔ اسیں
 جدوں اپنے پروفیسراں نال ایہناں گیتاں بارے گل کردے تاں پتہ چلدا کہ ایہہ سارے ای
 گیت نند لال نور پوری دے نیں۔ کوی درباراں وچ بھاویں تیر، بلکن، گندن، عاصی، مان،

صابر، مسیت اُتے ہو رکئی کوی اپنا کلام پیش کر دے سن پر نور پوری دارنگ سدا ای نیارا ہوندا سی۔
 کالج دے کوی دربار وچ جیہڑا گیت نور پوری نے سُنا یا سی اوہ ایہہ سی:-
 ”میں وطن دا شہید ہاں میری یاد بھلا دینی“

میں توں مَن تک یاد اے کہ سارے حاضرین جھومن لگ پئے سن۔
 نور پوری اگلے گیتاں دا ای اُستاد نہیں سی، اوس نے بہت خوبصورت 12 غزلاں وی
 لکھیاں تھیں جو بہت رتجھ نال ارشاد کردا ہوندا سی۔ ساریاں غزلاں شُدھ بحر اں، قافیے اُتے
 ردیف و جوں بے مثال تھیں اُتے غزل موڈھی دے سارے نیماں دے مطابق تھیں بھاویں ایہہ
 غزلاں اک توں اک ودھ نہیں پر دو تین تاں بوہت ای ودھیا تھیں۔

زندگی وچ ہر قدم نوں سنبھال کے دھردار ہیا
 زندگی وچ چار دن آئی بہار

ہناں کفن دے لے چلو۔۔۔۔۔

نور پوری شراب دے نال سگرٹ وی بے تحاشہ پیندا سی۔ سگرٹ کشی دے نال نال
 عام کر کے ایہہ واک بار بار ای دہرائدا ہوندا سی۔

”مند لال تاں جمن توں پہلاں ای مر گیا سی۔ پر نور پوری؟ نور پوری تاں کدے نہیں مرے
 گا۔ اپنا رنگ پیدا کرو۔ بھلایں بوری دے کپڑے پاکے ترو، پر بھرے بازار وچ تہاڈا اپنا رنگ
 ہووے۔“

نور پوری بندھڑک ہو کے ہر گھل کہہ دین دی دلیری رکھدا سی بھاویں اوہ گئے لگے اُتے
 بھاویں گوڈے کسے دی پرکھ دی اوسدی اپنی ای کسوٹی سی اوہ تاں امرتا نوں وی پھل گیت کار نہیں
 سی مند۔ امیراں دے چونچلیاں بارے کہندا ہوندا سی:-

”عیب! عیب!! صرف غریباں وچ ہوندے تھیں۔ امیراں دے پاپ وی مَن
 ہوندے تھیں۔ گناہ تاں میں اُتے توں کردے ہاں جاں اوہ کردے تھیں جو چ دی بھال کردے
 تھیں، امیر نہیں۔۔۔۔۔“

میں نور پوری نوں ہست نیز یوں ویکھیا اے اوہ سچ کے کوئل دل سی اوہ اپنے گوانڈھیاں
 نال بہت پیار کرداسی۔ اپنے بچپن دی اک گھٹنا بارے اوس نے مینوں دسیا۔
 پاکستان وچ رہندیاں اپنی اک گوانڈھن دی ٹودی دی موت ہو گئی جیہنوں اوہ اپنی دھی
 سمان سمجھداسی اوس نے رو کے کیہا۔

”میں اونہوں اپنیاں بچیاں وانگ پیار کرداسی پر اک دن اوہ اچانک مر گئی اوہدی چیز
 درساؤن لئی میرے شبدان وچ شکستی نہیں میں ایہہ وین لکھیا سی۔“

لڈی جاندے ای اوڈھولیا

جیہناں دی کرچی لوءاے

چند کئی مدھم سی ہوئے

لڈی جاندے ای اوڈھولیا

میں چاہندیاں فقیر ہو جاواں اتے تھوڑے تھوڑے نہیں گاؤندا بھراں۔

نور پوری وچ لوک درد سٹن سٹاؤن دی بہت زبردست تاگھ سی اوہ لوکاں نوں اپنا درد
 سٹا کے اپنے غم نوں غلط کرنا چاہنداسی۔ اوہ لوک دکھاوے دے ورو دھکی تاہیوں اوہ کہندا ہوندا
 سی اتے لوکاں دے روئے دا خوب پانچ اُٹھاؤداسی۔

”لوک میرے شعراں دیاں تعریضاں کردے نیں، گل وچ ہار پاؤندے نیں۔ انعام
 وی دیندے نیں۔ پر کاش! اوہ میری اندر لی ٹھکھ نوں وی ویکھن، ایہی سرمایہ داراں دا جگ
 اے۔ اتھے گھوہ اتے کھڑے لوک وی پیاے نیں۔ میری بد نصیبی اے جو میں شاعر ہاں۔ کاش!
 میں کوئی چھوٹی موٹی دکان پالیندا، میرے بچے بچھٹے تاں نہ مردے۔ شعر کہنا جاں تاں
 بد معاشاں دا کم اے اتے جاں پھیر فقر دا میں تاں گجھ وی نہیں ہاں۔ سُریندر کور ہوراں میرے
 گیت گا کے کٹھیاں پالیاں۔ ہر ماسٹر والیوں نے کاراں خرید لیاں ہر بھجن سنگھ رتن دے گل وچ
 ریشمی قمیض اے اوس نے کوئی شعر نہیں کیہا اتے لکھیا۔ میں شعراں نوں خون وچ رنگیا اے پر
 میرے کوں ایہی نیلا رنگیا کھد ردا کڑتا اے۔ کٹھی کاراں بارے تاں میں کدی سوچ وی نہیں سکدا
 کوئی درباراں دیاں چار چھلوان نال کیہ بند اے؟“

اک وار میں اوس نوں پچھیا کہ تیں ادیب کس نوں منڈے ہو؟ اتر وچ اوس نے اتر

دیتا سی کہ اوہ شور پاؤں لکھاریاں توں نفرت کرداسی نشے وِچ آ کے اوہ کئی واری تاں اجو کے کویاں
 اُتے پروگرہ کویاں نوں گالھیاں کڈھدا ہوندا سی جو اندروں ہو ر اُتے باہروں ہو رہیں۔ کئی وار اوہ
 مشعرے وِچ ای کھریں کھریاں سناؤن لگ پیندا سی۔ اوہ بے پرواہ شاعری، منگتا اُتے مٹھی
 چپٹی کرن والا کوئی نہیں سی۔ اوس نوں اٹکھ اُتے اپنی پہچان دا احساس سی۔ کہندے نیں کہ مرن
 توں پہلاں اوس نے شراب پینی جھڈ دتی سی۔ غماں وِچ دُبے نے جُڈ گشی کر لئی نہ مکان، نہ
 دُکان، نہ رسوئی وِچ آنا۔ اوہ بچیاں دارب راکھا سمجھ تڑ گیا۔ دُنیا نوں اٹلے سمیں تک، جی کر دالے
 ایس دُنیا نوں میں ہس کے ٹھوکر مار دیاں، کہندا 'پنجابیاں نے میری یاد بھلا دینی' کہہ کے اوداع
 منگدا ہی تڑ گیا جگتا روئے شہداں وِچ۔

'نور پوری ہونلاں، کلباں وِچ جیوندا رہے جاں نہ، اوہ کھیتاں، کساناں دے
 وِڑھیاں، کرتیاں دے دلاں، جھومدیاں فصلاں، گوری دیاں جھانجراں، میے دیاں شوکناں،
 رُتتاں اُتے کامیاں دے وِشال مناں وِچ سدا ای وسیار ہوئے گا۔'

o

نور جہاں

میرے لئی ایسی دُنیا بارے سوچنا وی ممکن نہیں سی جس وچ میڈم نور جہاں نہ ہون۔ پرسن 2000 ممکن دے نیڑے آیا تے اوہ واپر ہی گیا جس بارے سوچیا وی نہیں سی جاسدا۔ میڈم نور جہاں نہیں رہے۔ اتے اسیں ہُن کدے وی اوہناں جیہا کوئی ہو نہیں ویکھ سکاں گے۔ نہ اوہ آواز سُن سکاں گے۔ پر اوہ اوس گانگی وچ ہمیشاں جیوندے رہن گے جو اوہ ساڈے لئی چھڈ گئے ہن۔

اوہ ستمبر 1926ء ہفتے والے دن مدھی اتے فتح بی بی دے گھر قصور وچ پیدا ہوئے سن۔ اوہناں داناں اتہ دوسائی رکھیا گیا سی۔ تیراں پچیاں وچوں اوہ سبھ توں چھوٹے سن۔ چھ بھیناں سن۔ سبھ توں وڈی بھین عیدن سی۔ جیہناں دانکا گیت کارتنور نقوی نال ہویا۔ ہوہ بھیناں سن بی بی گلزار، امینہ بیگم، بہار واتے عمدہ مشین۔ ایہہ ناں ایوں پیا کہ اوہناں دی واج سان اُتے لگی ایچی تانکھی سی کہ لوک کہندے سن کہ ایس گڑی دے گلے وچ تاں جیویں کوئی مشین لگی ہوئی اے۔ ست بھرا سن جیہناں دے ناں سن: میاں نواب دین، گل محمد ”گلگو“، محمد حسین، صدیق، عنایت حسین اتے محمد شفیع۔ اوہناں دے تن بھراتاں پاگل خانے اپڑ گئے سن۔

نور جہاں نے ساری عمر اپنے وڈے سارے بُہر دیاں مالی لوڑاں پُوریاں کیتیاں اتے دُور پار دے ہوہ ساکاں دیاں وی۔ اک وار اوہناں کہیا، ”لوک مینوں کہندے ہن کہ میں کم کرنا بند کیوں نہیں کر دیندی۔ نئی کیویں کراں کم بند؟ جے میں کم نہ کراں، تاں ایہناں ساریاں دا دھیان کون رکھے؟“

پاکستان فلمی صنعت دیں دو نوجوان اتے ٹیٹ چنگیاں گانگی دیاں فنکاراں، عذرا جہان اتے شاعرہ نسیم، اوہناں دے ٹبر وچوں ہن۔

لہور توں 1933 وچ چھپے فلم ساز رسالے وچ فلم اشاراں دی اک فہرست وچ اوہناں بارے درج ہے کہ ”اوہ ڈبل پتلے، نازک اتے خوبصورت ہن۔ اوہناں دے وال کالے، ملائم اتے اکھاں ٹونے ہار ہن۔ اوہ کوہ نور یوناٹڈ آرٹسٹس وچ شامل ہو گئے اتے اوہناں دیاں کجھ فلماں وچ کم کیتا۔ مگروں اوہناں نوں سیون یوناٹڈ آرٹسٹس نے ملازمت دتی اتے اوہناں دیاں کجھ فلماں وچ اوہناں خلیل دے ساویں مذہلا کردار نبھایا۔ مگروں شاردا فلم کمپنی وچ شامل ہو گئے اتے ڈھیر فلماں وچ اہم کردار نبھائے۔ بُنے جیسے پر تھادی پست پاؤن وچ نظر آئے ہن۔“

اوہ صرف چار ورہیاں دے سن جدوں اوہناں دی پہلی فلم بنی سی۔ نور جہاں ہمیشہ چاہیا جو ایہہ اک رُمانک بھیت ہی رہے پئی اوہ کہہ دے ورہے جسے سن۔ جدوں پہلی وار 1967 وچ میں اوہناں نوں لہور بلیا، اوہناں مینوں کیہا سی، ”لوک اکثر میری عمر دا حساب لاؤندے رہندے ہن۔ زندگی اتے لوکاں ولوں اپنے تجربے دے حساب نال میں ہمیشہ توں سو سال دی ہاں۔“

اوہناں دی گانگی اج وی اوویں دی اوویں جیوندی اے جیویں سٹھ سال توں ودھ پہلاں دے اوس ڈراڈے سمیں جیوندی سی، جدوں پہلی وار اوہناں دی کوئل ورگی آواز لہور دے گاؤں ہالاں وچ اتے چھوٹیوں شہراں وچ سُنی گئی۔ بکلی وانگ سریر وچ بھر جان والی آواز، سکھراں اتے کدے وی جھوٹھی نہ پیندی، کدے وی بے سُری نہ ہوندی، سگن کجھ اجیہی مکمل جو رب نے کسے سو بنے جیسے دیہاڑ آپ گھڑی ہووے۔ اوہناں وی اپنا ایہہ ٹکھہ ازائیں نہ کیتا۔ اوہناں سخت محنت کیتی، اُٹ، سُلگ، انتھک، بنا شکوے، ہر ویلے اوس نوں سودھ دیاں اتے مانجھدیاں رہے جیہدی اوہناں نوں بخشش دتی گئی سی۔ مہان ہن لئی اوہناں بڑی محنت کیتی۔

اوہ اک غیر معمولی تربیت سن جیہناں ہمیشاں اپنی ہی منوائی۔ اوہناں چنگے ویلے وی ہنڈھائے تے ماڑے وی، ویہا ہوئے، طلاقاں ہونیاں، کئی واری دل ٹٹیا، وقتی اتے سنجیدہ عشق وی کیتے۔ مشہوری، دولت، اکلا پاوی دیکھیا اتے زندگی دے اخیر وریاں وچ ماڑی صحت

او ہناں دا کھہڑا نہ چھڈیہ۔ ایہہ بھہ او ہناں اک چپ چپتی خُو دعتادی اتے بہت ساری بہت نال ہنڈھیا۔ اوہ کدے وی اپنے دکھاں دی کہانی نہ کردے، کدے ترس نہ منگدے۔ او ہناں اتے الزام لگا کہ اوہ کجوس بن۔ ایہہ سچ ہے، اوہ ہے سن کجوس، کیوں جے اوہ، اوہ بھہ کجھ گوانا نہیں سن چا ہوندے جو او ہناں آپ اپنیاں مختاں نال حاصل کیاسی۔ پر بڑے کھلے دل وی سن۔ او ہناں ورہیاں بدھی اپنے وڈے سارے نیر دامالی بوجھ چکیا۔ اپنے دو جے گھر والے اچیز دُرانی دی امداد نوں سچ کے اپڑے جدوں اوہ ٹیلیاں شیواں دی سمگلنگ دے جرم وچ انگلینڈ جیل وچ ڈکے پئے سن پر جیسے جنسی ملاں مارن خاطر او ہناں نوں چھڈ کے او ہناں نال بڑی ماڑی کیتی سی۔

کسے سے شوکت حسن رضوی، او ہناں دی خاص محبت رہے سن۔ جیہناں میڈم بارے اک گندی کتاب لکھی جیہدے پاروں او ہناں دی جد پُشت بدنام ہوئی۔ اوہنوں مُعاف کرنا او ہناں نوں بہت اوکھا لگداسی۔ اک وار میں نور جہاں نوں پچھیا، ”کیہ اخبار سچ آکھ رہے نیں جوں ٹساں شوکت حسین رضوی نال صلح کر لئی اے؟“

وڈی حیرانی نال او ہناں دے مونہوں نکلیاسی، ”جو کجھ او ہناں میرے نال کیتی اے، اوس توں بعد میں کیوں مُعاف کر سکتی آں؟“

میں کیہا اوہ بھہ کجھ واپرے نوں تاں مَن بہت عرصہ ہو گیا اے اتے شاید مَن تائیں تہا نوں اوس صدے وچوں نکل آؤنا چاہیدا سی۔ او ہناں جواب دتاسی، ”اوہ مَن افسوس کردا اے۔ اوہ تاں بس ایہو چاہندا اے کہ میں اوہنوں مُعاف کردیواں۔ روند اے، کیرنے پاؤندا اے تے چیرکاں ماردا اے۔ پر میں کس طرحاں بھلا سکتی آں جو اوس میرے نال تے میرے بچیاں نال کیتی؟“

میں کیہا، ”میرا تاں خیال سی سمیں بڑے نرم دل او؟“

”اوہدے واسطے نہیں“، او ہناں جواب دتاسی۔ کہن لگے ”بھرف ایہی نہیں، میں تاں او ہناں دی بیوی نوں وی پسند نہیں کردی۔ اوس عورت، گٹھو بیگم نوں۔“ او ہناں جڑیا۔

ایکسٹریس یا سمین بارے، جیہڑی زرینہ، ریشماں دے تاں توں فلماں وچ آئی سی اتے جیہدے نال نور جہاں نوں طلاق دے کے رضوی نے نکاح کرایا سی، نور جہاں ایسے طرحاں گل کردے سن۔ یا سمین قد دی مدھری سی، ایسے لئی نور جہاں نے اوس نوں ایہہ تاں دتاسی۔

دل دے پہلے اپریشن مگروں جدوں اوہ لاہور پرتے تاں چھیتی مڑ گاؤن لگ پئے،
 اوہناں کیہا کہ ”ایہہ آواز اللہ میاں دا ٹکھہ اے اتے اوہناں دی بخشش نال میں ایس نوں سانہی
 رکھیا اے۔“

1992 وچ اوہناں مینوں کیہا، ”جدوں میں مائیکروفون ساہنے کھونڈی آں، تاں
 صرف میں نہیں او تھے کھوتی ہونڈی۔ اپنے موڈھیاں اُتے، مینوں اپنے ماپے کھوتے محسوس
 ہوندے ہن۔ مینوں پتہ ہے اوہ او تھے ہوندے ہن۔ ایہہ اک کرشمہ اے۔ کسے وی شو ویلے سٹیج
 اُتے کھوتی دی جیہڑی آواز سنیں سُن دے او، اوہ میری بول چال والی آواز نہیں ہونڈی۔ یقین کرو،
 میں نہیں جاندی اوہ کتھوں آؤندی اے۔ ایہہ اُپر والے دا ٹکھہ اے جو اوس اپنی بخشش نال میری
 سانجھ وچ دتا اے۔ ایہہ اوہدی چیز اے، میری نہیں۔“

اوہناں دسیا کہ اوہناں دے دل دے باقی پاس اپریشن توں بعد اوہناں نوں پک نہیں
 سی کہ اوہ مڑ کے گاؤں سکے کہ نہیں۔ پر چھ ہفتیاں بعد، اک سویر بڑا ڈر ڈر کے، اوہ گاؤن بیٹھے
 تاں بس لگ پئے گاؤن۔

”میں پنتالی منٹ گایا۔ میری آواز چنگی تے ٹکڑی سی اتے میں رب دے احساناں پٹھ
 دب گئی۔ مینوں اپنے کم نال محبت اے۔ جدوں گاؤندی آں، مینوں رب اپنے نیڑے جا پدا
 اے۔ ایہہ میری دُنیا اے، میری زندگی، میرا عقیدہ اے۔ صرف رب جاند اے میرے دل اُتے
 کیہ پندی اے، میں کیہ محسوس کرنی آں۔ میں سمجھا نہیں سدی۔ میری ہُن اکوفٹ ایہہ اے۔
 دوسریاں نوں خوشیاں ونڈاں، لوکاں دے کم آواں، ہسپتال بناواں، اپنے بچیاں دی امداد کراں۔
 مینوں محسوس ہوند اے پئی جیہڑی زندگی رب مینوں میرے اپریشن بعد دتی اے اوہ کسے خاص
 مقصد لئی دتی اے۔ میں ایس وقت نوں اللہ رسول دے لیکھے لاؤنا چاہونڈی آں۔ ایس طرحاں
 محسوس کردی آں ہُن میں۔“

1980 وچ کسے ویلے، لاہور وچ نوید ریاض نال گل بات کردیاں اوہناں اپنے
 مڈھلیاں ورہیاں نوں چیتے کیتا تاں اوہناں دا لہجہ بڑا اُتھاں سی۔ ”میں صرف 15 دی ساں
 جدوں ماں بن گئی ساں (اصل وچ اوہ 16 جاں 17 ورہیاں دے سن۔ شوکت حسین رضوی نال
 اوہناں دا ویہہ 1943 وچ ہو یا سی)۔ بچیاں بارے کجھ نہیں سی جاندی۔ اپنے آپ نوں بچہ ہی

سمجھدی سی۔ میں اپنی چھوٹی سی کچھ پتہ نہیں سی ہوندا۔“

پھیر اوہناں اپنی ماں بارے گل کہتی۔ ”سویر دے ریاض توں بعد، مینوں پڑھنا لکھنا سکھاؤن لئی اک اُستانی آؤندے سن۔ کدے کدے، ایہہ مینوں بہت اوکھا لگدا، ایس کر کے اک دن میں اعدان کر دتا کہ میں ہُن ہو رہی ہوں۔ اوہ اکو واری جدوں میری ماں میرے تے ہتھ چکھیا۔ اوہناں بس اکو واری میرے اُتے ہتھ چکھیا اتے کیہا، ”نہیں، نوری جی، تسی پڑھو گے۔“ ہُن سوچدی آں کہ ماں پاروں ہی سی جو میں پڑھنا لکھنا سکھ لی۔ جدوں میں کوئی گانا ریکارڈ کردی آں، میرے سامنے کاغذ اُتے لفظ ہوندے بن اتے رب دی سونہ جی وار میں ورقہ دیکھدی آں، اپنی ماں نوں یاد کردی آں۔ دل کردا اے ہتھ اُچے چک رب اگے دعا کراں کہ میری پیاری ماں نوں اپنے نیڑے رکھے۔ ”ہاں نوں پتہ اے، ایساں لکھن بعدوں وی مینوں چیتا اے کہ پو دے کندھاڑے چڑھی اوہناں نال گلی وچ آئی آں۔ کندھاڑے چڑھی، ہٹھاں لوکاں اتے دوکاناں ول دیکھدی پئی آں۔ ہائے، بڑے یاد آؤندے نیں اوہ دن!“

جدوں پہلی وار نور جہاں نوں دل دی تکلیف ہوئی، مینوں چیتا اے میں کیہا سی، ”اوہ دل وی کیہ کردا، دیکھو نہ، کسے داعویدار رہے نیں ایس دے اتے کئی وار پھڑ پھڑایا اے ایہہ اوہناں لئی جیہڑے اوس دل نوں چنگے لگے۔ چلدیاں چلدیاں جاں کسے سہانی جیہی گرمیاں دی شام نوں۔“

سائوں ہمیشہ چاہنا کہ میڈم نوں کوئی چیز نہیں توڑ سمدی۔ ایس لئی اوہناں دی موت، اک اجیہا لگدا اے جس نوں پورن لئی بڑا سماں لگے گا۔ آخری سال وچ اوہناں بہت تکلیف دیکھی۔ ہُن اخیر اوہناں نوں چینن آ گیا اے۔ اک وار کسے اوہناں توں پچھیا کہ اوہ کدوں توں گارہے نیں۔

”شاید گاؤندی ہی جمی ساں۔“ اوہناں جواب دتا سی۔

میرے دوست ایم رفیق لنڈان رہندے بن جیہناں اپنی زندگی دا بہتر حصہ خاموش فضاں دے زمانے توں لے کے آج تیک دے بھارتی اتے پاکستانی سنیم بارے کھوج وچ لنگھایا اے۔ نور جہاں دے گاؤن بارے سبھ توں بہتی جانکاری بے شک اوہ رکھدے ہن۔ اوہناں ثابت کیتا اے کہ نور جہاں دائرہ قصوروں لاہور آ یا سی جتھے اوہناں دی وڈی بھین عیدن اتے حیدر

ہندی نے (جیہناں نوں اوہناں دی بھین آکھیا گیا اے پر شوست حسین رضوی کہندے ہن کہ اوہ اک رشتے دار سن) اپنا سٹیج داکیریز شروع کیتا۔ نور جہاں اک نعت گاؤن وچ اوہناں دا ساتھ دتا جو بہت مشہور ہوئی۔ ایس دا منہر اسی، ہنستے ہیں ستارے، یا شاہ مدینہ۔ ایس دی موسیقی ضیاء چشتی نے دتی سی۔ پھیر اوہناں ایہہ ٹر کلکتے ٹر گیا، جتھے آس کیتی چارہی سی کہ دونوں وڈیاں کڑیاں نوں فلمماں وچ کم کرن دا موقع مل جاوے گا۔ پر اصل وچ ایس طرحاں نہ ہو سکيا حالانکہ اوہ سٹیج آتے آؤندیاں رہیاں۔

کوئی 1930 دے آئے دوا لے دی گل اے کہ نور جہاں نوں اک خاموش فلم ہند کے تارے وچ اداکاری دا کم ملیا۔ ایس فلم نوں انڈیا کچرز، کلکتہ نے بنایا سی۔ مگروں، ایہہ ٹر بمبئی چلا گیا جتھے نور جہاں نے ہور خاموش فلمماں وچ وی کم کیتا۔ بمبئی وچ 1931 وچ جیہڑیاں خاموش فلمماں اوہناں کیتیاں اوہ سن: بریو واریر، چندر منی، گڈ بائی کنگ شپ، ہارٹ تھیف، جنگ دولت، میچک آف لو، نیکلیس، پرتھوی راج، شالیواہن، سوگ آف سورو۔ بھارت دی پہلی بولدی فلم جو اوہ سے سال آئی، آردیشیرانی دی عالم آرا سی۔

پہلی پنجابی فلم 'شیلہ جاں پنڈ دی گڑی' 1936 وچ کلکتے بنی سی۔ جدوں نور جہاں نوں اک کافی جنگی گاؤن والی اداکارہ لے طور اُتے جانیان لگا سی۔ پروڈیوسر کے ڈی مہرا ایہناں سماں بھیناں نوں ایس فلم وچ اداکاری اُتے گاؤن لئی اوہنے لیا تدا۔ اتے کجھ سال پہلے اوہناں دی پنجاب وچ بڑا ای مشہور ہون والی نعت نوں چیتے رکھدیاں، اوہناں ایہہ نعت وی اپنی فلم وچ رکھ لئی۔ بھاویں اردو وچ ہون کر کے ایہہ پنجابی فلم وچ کجھ اوپری ہی لگدی سی۔ ایس توں علاوہ، نور جہاں نوں اک پنجابی گیت وی گاؤن نوں دتا گیا۔

اوہناں دی پہلی بولدی فلم سی 'سسی پھوں'۔ جیہڑی 1932 وچ بمبئی وچ بنی۔ اتے اوہناں دی بھارت وچ آخری فلم سی 'مرزا صاحبان'۔ جو 1947 وچ آئی، جس ورھے انگریزاں دا راج مکیا اتے بھارت اتے پاکستان دو آزاد ملک بنے۔ اوس دوران اوہناں دیاں ایہہ فلمماں آئیاں۔

1933۔ آپ حیات، انتقام، پت پوان، شاہ سہجان

1934۔ سینما کوئین، کالا باگھ جاں بلیک ٹائیگر، غریب کا پیارا، نیکی کا تاج، قسمت کی کسوٹی، سہیتا،

وامن اوتار جاں دانی سمرات، ویر بھارت جاں شیر ہند۔

1935۔ علاؤ الدین دوئم جاں آج کا علاؤ الدین، گھر جوانی۔ جان عالم، انجمن آرا جاں پریم
پُر نما، کالا سوار، کارواںِ حسن، مصر کا ستارہ، رنگیلا نواب، کشتری دھرم۔

1936۔ رُمینک انڈیا، شیلہ جاں پنڈ دی گروی (پہلی پنجابی بولدی فلم، کلکتے بنی)، توپ دا گولا،
مسٹر اینڈ مسز بومے۔

1937۔ آدرش مہلا، ہسمل کی آرژو، چ بک سوار، فخر اسلام، جواہر ہند، پرکھ، مسٹر 420، سروجنی،
تارن ہار۔

1938۔ برہمچاری، میر سیال (بھارت دی دوجی پنجابی فلم، کلکتے بنی)، پُر نما، رائیل کمانڈر،
شریف ڈاکو، نہ ہونے والی بات جاں امپوسبل۔

1939۔ گل بکاؤلی (بھارت دی تہجی پنجابی فلم، لاہور بنی)، ایماندار۔ پیغام حق۔

1940۔ بجنی۔ میلا جٹ (پنجابی، لاہور وچ بنی)

1941۔ چوہدری۔ ریڈ سکینل، اُمید، سسرال

1942۔ چاندنی، دھیرج۔ فریاد، خاندان (لاہور بنی)

1943۔ دُہائی، نادان، نوکر

1944۔ دوست، لال حویلی

1945۔ بڑی ماں، بھائی جان، گاؤں کی گوری، زینت

1946۔ انمول گھڑی، دل، بھولی، جادوگر، مہارانا پرتاپ

1947۔ عابدہ، جگنو، میرا بانی، مرزا صاحبان۔

نور جہاں نے بھارتی فلماں لئی 127 گیت گائے اتے 1932 توں لے کے 1947

تک اوہناں دیاں فلماں دی کنتی سی 69۔ اوہناں دیاں بے آواز فلماں 12 سن۔ اوہناں دیاں
55 فلماں بمبئی پیاں، 8 کلکتے، 5 لاہور اتے 1 رنگون، برما وچ۔

پاکستان وچ نور جہاں نے 13 فلماں بنائیاں،۔ چن وے (پنجابی، 1951) توں

شروع ہو کے مرزا غالب (1961) تک۔ ایہہ فلماں سن۔ چن وے (1951)، دُپٹہ (1952)،

گلنار (1953)، پائے خاں (1955)، لخت جگر، انتظار (1956)، نوران (1957)، انارکلی، چھو

منتر (1958)، پردیس، عینداتے کوکل (1959) اتے مرزا غالب (1961)۔ چار پنجابی دیاں سن، نو اُردو دیاں

نوید ریاض نال اپنے انٹرویو وچ، اوہناں کیہا کہ اوہناں نوں اپنے گھروں باہر جانا پسند نہیں سی اتے پارٹیاں اوہناں نوں کدے پسند نہیں سن۔ اوہ ہوٹلاں اتے عوامی میل جول توں وی کئی کتر اوندے سن۔ ”میں اک سدھی سادی، اُلجھناں توں بنا زندگی جینا چاہندی آں۔“ اوہناں کیہا سی۔ اوہناں دی سبھ توں وڈی دھمی اودوں ہی لہور دے شاہنور شوڈیو دا اندر لا پاسہ ویکھیا سی جدوں اوہ ویہی گئی سی۔ اعجاز ذرائی توں ہونیاں اوہناں دیاں تن دھیاں نے تاں اک وار وی نہیں سی دیکھیا۔ اوہناں کجھ مان نال کیہا سی۔

اک اجیہی زنانی ہون دے باوجود جو ویمینز لب جیویں اسیں اج ایس نوں سمجھدے آں توں پہلاں ویمینز لب والی سی، نور جہاں روانتی سن۔ حیرانی دی گل اے کہ اوہناں دا زانیاں ہارے نظریہ، پُرانے رواج داسی۔ جاں شاید اوہ انسانی نیکی توں نا اُمید سن۔ ایس دی ہمیش مینوں حیرانی ہوندی کیونکہ اوہ اک اجیہی زنانی سن جیہناں اپنیاں شرطیں اتے زندگی ہنڈائی اتے جو کسے دی محتاج نہیں سی۔

شوکت حسین رضوی اپنی گھر والی بارے اپنی گل گلوچ نال بھری کتاب وچ دعویٰ کیتا کہ اوس نوں اوہناں نے ای شار بنایا سی۔ پر گل اینویں نہیں سی۔ نور جہاں رضوی نوں ملن توں پہلاں ہی شار سن۔ اُنج وی کون اوہناں دے زور آور اتے انوکھے فن دی راہ وچ کھلوکے اوہناں دی مشہوری داراہ ڈک سکد اسی؟

1981 وچ اوہناں اک انٹرویو وچ کیہا، ”زنانی کم کردی اے تاں اوس نوں اخیر ملدا کیہ اے؟ جے سکھ اوس نوں ملدا اے تاں اپنے گھر دیاں چار دیواراں اندر۔ میرے نالوں ودھ محنت کس کرنی اے؟ تے میں تہا نوں پچھدی آں کیہڑا سکھ لکھیا اے مینوں؟ جدوں گھر والے نوں پتہ لگدا اے کہ اوہدی گھر والی اوہدے توں ودھ کما سکدی اے، تاں اوہ اوس توں نفرت کرن لگ پیندا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ گھر والی دی اوس اتے ای ٹیک ہووے، پوری طرح۔ جے اوس اپنے لئی سویٹر خریدے ہوں تاں اوہ چاہے گا کہ گھر والی اوس توں خیرات منگے۔ ایہہ ہوندا اے ساڈے مُلک وچ ساڈیاں زانیاں نال۔ مرد نہیں چاہندا کہ گھر والیاں

مالی طور اُتے آزاد ہوں۔ زنانی پوری طرح اس اپنے خاوند دے آسرے اُتے ہووے تاں ہی اس
کر سکی اے پئی اوس کول گھریا راتے اک زندگی ہووے گی۔“

اوہناں اک وار مینوں کیہا سی، ”جدوں کسے مردنوں پتہ لگدا اے کہ اوہدی گھر والی
وچ پیسے کماؤن دی، یسٹ سارا پیسا کماؤن دی وی، قابلیت بہتر جاں لیت اے تاں اوہدا حوصلہ
ڈول جندا اے، اوہ لڑن نوں اُلاؤ پیندا اے۔ ایہہ اے ساڈا زنانیاں دا حال جو اج کل کم
کر دیاں نیں۔ ایہہ ملدا اے زنانیاں نوں بدلے وچ جے اوہ کم کرن تاں۔ بیٹی اتے نکارنا۔ اوہ
سارے آدمی جیہناں دیاں گھر والیاں کھل بن دکھو کھری پدھر دیاں بن۔ اوہ بھاؤنا دے شکار
ہونے بن۔ میرا خیال اے ایس دیس وچ زنانی نوں کماؤنا نہیں چاہیدا۔ مینوں چاہدا اے اوس دا
دیہہ تاں ہی چل سکدا اے جے اوس کول کچھ نہ ہووے۔“

اوہناں مان نال دسیا کہ اوہناں دی اک دھی نے فرانسیسی سکھی، ٹائپ رائٹر ورتتا
اتے گھوڑ سواری وی۔ ”پتہ اے میں اوس نوں کیہہ کیا؟“ اوہناں پچھیا۔ ”میں کیہہ، تینوں گھریا
بارے سوچنا چاہیدا اے۔ تُوں کیہہ بننا چاہندی ایں؟ پو لو گھوڑ سواری کھیڈی گی؟ اخیر تاں زنانی دی
خوشی اوس دا گھر والا، اوہدے بچے اتے اوہدا گھریا رای ہونے نیں۔ ایس سماج وچ تاں ایہو چلدا
اے۔“

اک واری اوہناں 1965 وچ پاکستان دی بھارت نال پہلی جنگ ویلے گائے اپنے
جوشیلے گانیاں دی گل کیتی۔ ”میں تہا نوں اوہناں دتاں بارے دسدی آں۔ کسے مینوں گاؤن لئی
نہیں سی کیہہ۔ میں آپے سویرے ریڈیو پاکستان نوں فون کیتا تے کیہا کہ میں آکے گانا گاؤنا
چاہوئی آں۔ اوہناں نوں یقین نہ آیا، بس کچھی جان، ”تسیں میڈم نور جہاں او؟“ اوہناں سوچیا
کوئی جھوٹھ ہی مار رہیا اے۔ اخیر میں کیہا ”کیہہ سوچدے پئے او۔ ایہہ سارے پاسے بمب ڈگ
رہے نیں، گولا باری ہو رہی اے۔“

پہلاں مینوں گھروں باہر جان لئی پاس لینا پیا کیونکہ شہر وچ کرفیو لگا سی۔ جدوں میں
اوتھے اپڑی اوہ بہت خوش ہوئے تے بڑے حیران دی۔ ”جج ٹسیں او؟“ اوہ آکھی جان۔ ”ہی،
ٹسیں دیکھ ہی رہے او، میں کیہا۔ کوئی سازندے آس پاس نہیں سن۔ پر میں کیہا کہ کوئی فکر نہیں۔
میں آپ ہی مبارک سمیت چار سازندے نال لے آئی ساں۔ میں ہی لفظاں نوں موسیقی دتی۔“

میریا ڈھول سپاہیا، میرا سو ہنا شہر قصورنی، اتے ایہہ پتر ہٹاں تے نہیں وکدے، سبھ میریاں ای بنائیاں ہونیاں دھناں نیں۔ مینوں کچھ کچھ ایہہ پتر ہٹاں تے نہیں وکدے دی دھن بناؤن لئی کجھ منٹ ہی لگے سن۔ طبلے اتے صابرن اتے سارنگی اتے نظام صاحب۔ ریکارڈنگ اعظم صاحب نے کیتی۔ اتے بے شک نلام تھم صاحب وی سن، جیہناں کلام لکھیا۔ تھوڑے جیسے ای ہوندے سی نا، اسیں!۔“

اوہ چیتے کردے رہے، ”میں سازندے اپنی گڈی وچ چڑھالینے اتے جتھے ریکارڈنگ ہوندی اسیں اپڑ جانا۔ جدوں تک مینوں یقین نہ ہو جانا اپنی سبھ کجھ صحیح ہو گیا اے میں گھر نہ جاندی۔ اک وار، میری گڈی ابے سٹوڈیو وڑی ای سی کہ اک گولے دی تھلتر ڈگی اتے اوہ سنتری مر گیا جس نے ہٹے ہٹے دے اشارے نال مینوں اندرواڑیا سی۔ اوہدی تھل میں وی ہو سکدی سی۔ اودوں میریاں تن نکلیاں نکلیاں دھیاں سن، دس، نوں اتے دو سال دیاں۔ اوہ ہتے ڈھیاں مٹھیاں سن اتے گھراو ہٹاں دا خیال کران لئی کوئی نہیں سی۔ جتا، جیہڑی سبھ توں وڈی سی، اوس نے چھوٹیاں دا دھیان رکھیا۔ حالانکہ اوہ آپ دی ابے پچی ہی سی۔ میں سویرے پنج بجے اٹھ کے اوہناں لئی کھانا پکاؤندی اتے پھیر کر آؤندی۔ جدوں سائرن وجنا، میں اوہناں نوں اوس مورچے وچ دھک دینا جیہڑا اسیں پٹیا ہو یا سی۔“

”جدوں سائرن وجنا، اسیں ریکارڈنگ کردے ہونا۔ میں اوہناں نوں کہنا، جانا ای اے تاں مائیکروفون ساہنے گاؤندیاں جائیے۔ اوہناں منڈیاں بارے سوچو جیہڑے اوہ تھے ٹر رہے ہن۔“ جدوں میں ’میریا ڈھول سپاہیا‘ گایا سی، ایہہ پہلوں ریکارڈ نہیں سی کیتا۔ میں ایہہ بدھا مائیکروفون وچ گایا سی۔ تے ایہہ لائیو ہی سنایا گیا سی، کیونکہ ٹیپ ریکارڈر خراب سی اتے چل ہی نہیں سی رہیا۔ میرے لئی اوہ گھڑی بہت دل مُنوس سی اتے میں بہت روکی سی۔ حسن طیف جو میرے لئی میرے بھر او انگ سن، اونیں دینیں میری بڑی مدد کیتی۔ اوہناں مینوں کیہا، بسیں اک بہت خوبصورت کم کیتا اے۔ اوہناں مینوں بہت ہلاشیری دتی۔ اوہناں کیہا میں اُم کلثوم وانگ آں۔ اوہناں دے لفظ مینوں کدے نہیں بھلے۔ اوہناں دا میرے اتے بہت ڈونگھا اثر پیا۔“

شوکت رضوی، جس نے نور جہاں نال لاہور اتے بمبئی وچ اک بڑے طوفانی عشق مگروں ویہہ کرایا اتے آزادی توں بعد پاکستان آؤن دے کجھ سالوں بعد طلاق دے دتی،

نور جہاں نال بتائی زندگی بارے لکھی اپنی کتاب ’نور جہاں کی کہانی میری زبانی‘ وچ نور جہاں بارے، اوہناں دی آواز اتے اوس دے اوس جادو بارے جو کہیں دے یقین نال نہا نہیں پیا اک وی گل چنگی نہیں کہیتی۔ پھیر وی، ایہہ واجب ہی ہووے گا جو اوہناں دے لکھے دا خلاصہ ہتھے دے دتا چاوے۔

اوہناں لکھیا اے کہ جدوں رضوی نوں 1942ء وچ خاندان ڈائریکٹ کرن لئی لاہور سدیا گیا، نور جہاں، اپنیاں بھیناں نال امرتسر وچ اک ڈانس پارٹی نال سن۔ نویں فہم لئی ہیر وکین چٹنی سی جس دے پروڈیوسر دل سکھ پنچولی سن۔ اوہناں لکھیا اے کہ ایس پی سنگھا، پنجاب یونیورسٹی دے وائس چانسلر، دی مدد نال کئی ٹریڈیاں آڈیشن لئی پھچیاں سکیاں سن پر اوہناں وچوں اوہناں نوں کوئی وی نہ چچی۔ اوہ چا ہوندے سن کہ اوہناں دی ہیر وکین پر دے اتے پندراں سولہاں سالوں توں ودھ دی نہ نگے۔ نور جہاں دی اوس ویلے ایٹی گواہی عمر سی۔ اوہناں فیصلہ کیتا کہ اوہناں نوں اوے دی لوڑ سی۔ نور جہاں نوں بلا لیا گیا پر دیا نہ گیا کہ تئیں ہیر وکین بنا اے۔ اوہوں توں ہی ایہہ عشق شروع ہو گیا اتے پھیر نور جہاں دے بھر اوں دی مرضی دے اُلٹ ویاہ ہو یا۔ جیہڑے نور جہاں نوں ہتھوں گواہ نا تئیں سی چا ہوندے۔ اوہ اوس ڈانس پارٹی دی روح اتے سبھ توں وڈی گھج سی۔

اک دن، شوٹنگ چل رہی سی، جدوں رضوی نے نور جہاں نوں محول کیتا، ’تئیں کیہو! تیل لاؤندے اووالاں توں؟ بڑی بھیڑی مہک اے۔‘ اوہ کہندے ہن کہ ایہہ لفظ اوہناں دے مونہوں نکلن دی دیر سی کہ نور جہاں رون ڈھ پئی اتے چپ ہی نہ ہووے! ’او کیہو جیہی زنانی اے ایہہ!‘ اوہناں نوں چیتا اے کہ اوہناں نے اپنے آپ نوں اینویں ای کیہا سی۔ ’مینوں اودوں ہی خبردار ہو جانا چا ہیدا سی کہ ایہہ تاں بڑی خطرناک تربیت ہن پر مینوں تاں عشق چڑھیا ہو یا سی۔ مینوں کجھ نہ دیا۔ ایسے گل کر کے شوٹنگ پنچ چھ دن رکی رہی۔‘

اوہ کہندے ہن کہ جدوں شوٹنگ مڈ چالو ہوئی تاں میں پکی دھار لئی سی کہ نور جہاں ول دھیان نہیں دیاں گا۔ پر ہو یا ایہہ کہ پنچولی دے بھتیجاں دے من و نال، جیہڑے سٹوڈیو وچ گھمدے پھر دے رہندے سن، رضوی نے نور جہاں نال صلح کر لئی۔ عشق پھیر شروع ہو گیا۔ اک دن، بڈھے پنچولی نے رضوی نوں سد کے آکھیا، ’وکیھو شوکت، میرے بھتیجے تہا ڈے دوست

ہن اتے میرے لئی شمس او ہناں ور گے ای او۔ میری اک صلاح اے تھانوں۔ ایس عشق نوں
اپنے دونوں وچ لے اک کھینڈ تائیں ای رہن دینا، ایس گل نوں کھینڈ توں اکا نہہ نہ دھن دینا۔
اج دے دن تائیں او ہناں دے لفظ میرے کناں وچ گونج رہے ہن۔ پر میں اٹھا ہویا ہوساں
عشق وچ۔“

رضوی نے ہور لکھیا اے کہ ”اک دن، مال روڈ (لہور) اتے مینوں اک دوست نکر پیا
جس مینوں کیہا کہ تینوں کوئی لہر ہیا اے۔“

اوہ دوست مینوں مال روڈ توں ہنویں اک گھر وچ لے گیا جتھے میں نور جہاں نوں دیکھ
کے حیران رہ گئے۔ پر اوہ اگلی نہیں سی، اوہ بے نال حسن امین دی سن۔ (اوہناں بارے تھوڑی دیر
بعد گل کراں گے)۔ انج چا پد اسی اوہناں دونوں دی باسے مخول وچ اک دوجے نوں سر ہانے
مارن دی لڑائی ہو رہی اے۔ ”میں او اک رہ گیا۔“ رضوی نے لکھیا اے۔ ”ایہہ اوہ زنانی سی
جیہڑی مینوں اپنی محبت دالیقین دواؤندی رہندی سی۔ میں حسن امین نوں چٹھیا ایہہ سبھ کیہ اے۔
اوہناں جواب دتا کہ ایہہ نور جہاں دی شرارت اے۔ اوہناں ہی آکھیا سی کہ مینوں او تھے سدیا
جائے۔ تانجو میرے دل وچ حسد پیدا ہووے۔“

میں اٹھے ایہہ ذکر وی کر دیاں کہ حسن امین نے آپ مینوں دسیا سی کہ نور جہاں
اوہناں دی پہلی محبت اے۔ اوہ گورنمنٹ کالج، لہور، پڑھدے سن جدوں اوہناں نے پہلی وار
نور جہاں نوں اپنیاں اکھاں نال گاؤندیاں دیکھیا سی۔ اوہناں نوں نور جہاں نال عشق ہو گیا۔
اوہناں قصور تائیں نور جہاں دا چٹھا کیتا اتے اپنے ٹیر دی مخالفت دے باوجود، نور جہاں نال
اوہناں دا عشق چیا۔ میں حسن امین نوں اوہناں دے گھر اسلام آباد وچ 1999 دیاں ریمیاں
دے اخیر ول ملیا سی تاں اوہناں مینوں نور جہاں لئی اپنی عمر بھر دی سچ بارے دسیا۔ ایس توں
پہلاں، اوہ دن اک افواہ اڈی سی کہ نور جہاں کراچی وچ وفات پا گئے ہن۔ حسن امین نے
کیہا، میں نے نور جہاں نوں فون کرنا اتے اوہناں اوہ وے فون کر دتا۔ اوہ وار وار نور جہاں
نوں کہہ رہے سن، اوہ نوری، مہربانی کر کے مینوں معاف کر دے۔ میں حسن نوں کیہا کہ میرے
دلوں وی اوہناں نوں سلام آکھدے اتے میرا یاد وی کرادے تاں امین نے نور جہاں نوں آکھیا
میرا اک مٹر میرے نال اے اتے تھانوں سلام آکھ رہیا اے۔ جدوں امین ہور اس فون اتے دسیا

کہ میں کون آں تاں اگوں نور جہاں نے کیا، میں اوس دا اک پُرانا اتے خاص مہتر آں۔ ساڈے اندر خوشی دی لہر دوڑ گئی کہ اوہ جیوندے سن، بھادویں کسے طرحاں وی تند رست نہیں آکھے جا سکدے سن۔ میں حسن امین نوں کیا، سانوں جشن مناؤ نا چاہیدا اے۔

”پھیر آؤ شمپین نال ہی جشن منائیے۔“ اوہناں شان نال آکھیا۔

”اسلام آباد وچ شمپین؟“ میں پچھیا۔

”ہاں بالکل، اسلام آباد وچ شمپین،“ اوہناں جواب دتا۔

اوہناں سچ سچ ہی چنگی فرامیسی شمپین دی بوتل کدھ لی ندی جس نال اسیں میڈم دی صحت دا جام پیتا۔ میں اوہناں نوں ایہہ وی پچھیا کہ اوہ اوہناں توں مُعافی کس گل دی منگ رہے سن۔ اوہناں حسرت نال جواب دتا۔ ”اوہ پچھوندے سن کہ میں اوہناں نال ویاہ کراواں، پر میں تاں اونئیں دینیں بس کرکٹ ہی کھیڈنا چھوند اسان۔“

مُز شوکت حسین رضوی دی کہانی ول آؤندے آں۔ نور جہاں نے وعدہ کیتا کہ اوہ باقی ساریاں نوں چھڈ دے گی اتے ایہہ عشق پھیر نوں دم شروع ہو گیا۔ خاندان رلیز ہوئی اتے جھٹ پٹ ہی ہٹ ہو گئی۔ اتے چھیتی ہی مگروں، اوہناں ویاہ کرا لیا۔ رضوی اتے نور دے پہلے دو بچے، اکبر اتے اصغر، بمبئی جے۔ اوہناں دی شادی خد ازندگی کافی ٹھیک ٹھاک ای جا پدی اے اتے رضوی کہتے وی اپنی بیوی دے کسے آپ ہدرے و طیرے دا ذکر نہیں کردے، ہوائے اک حادثے دے کہ اوہناں دی اپنے پرانے عشق حسن امین نال ملاقات ہوئی جو بمبئی اوہناں نوں ملن آ گئے سن۔ خاندان توں بعد، نور جہاں دا تاں چڑھ گیا اتے اوہناں کئی فلمیں بنائیں۔

اونئیں دینیں ماحول کجھ ایہو جیہا خراب ہو گیا سی کہ ایہہ مہر بمبئی چھڈ کے کراچی آ کے وس گیا جتھے رضوی نے گارڈن ایسٹ وچ اک گھر خرید لیا۔ رضوی لکھدے ہن کہ اوہناں اپنا کم بدلن دا فیصلہ کر لیا سی اتے فہماں چھڈ کے جاسید ادرید و فروخت کرن دا کم شروع کرن دا سوچیا۔ اوہ اوس تھوں خریدن دے چا ہوا ان سن جتھے بعد وچ بجلی دے بلب بناؤن والی ہاسٹن فیکٹری بن گئی۔ پر نور جہاں ایس اتے زور دتا کہ اوہ اوہ کم کار کرن جس دا اوہناں نوں تجربہ اے اتے جس لئی اوہ بنے سن۔ ایہہ سیانی صلاح پاروں۔ رضوی دی لکھت وچ نور جہاں لئی کوئی شکر یہ نہیں لکھدا۔ اوہ لہور آ گئے، جتھے رضوی نے بھاں بھاں کر دا شوری سٹوڈیو خرید لیا جس نوں اوہناں

پاکستان دے بانکے اوپنگ بیسمن نذر محمد نال نور جہاں دار مانس فلم چن وے بناؤن ویلے شروع ہويا۔ رضوی دے لکھن مطبق نذر محمد موسیقار فیروز نظامی دے رشتے دار سن اتے شاہنور دے چاندے سن جتھے ایہہ فلم بن رہی سی۔ نذر محمد نوں موسیقی دا کجھ علم وی ہے سی۔ نور جہاں اتے نذر دیاں آپس وچ اکھاں وی لڑ گئیاں ہوئیاں سن۔ رضوی مطبق، نور جہاں کول کر فیو پس ہوندا سی۔ اوہ چٹا برقع پہن کے نذر نوں ملن جاندی۔ رضوی دے ٹخراں اوہنوں ایہناں خفیہ ملاقاتاں دی دس پائی اتے اک دن، اوہناں پُپ کر کے نور جہاں دا ہتھکھا کر کے پتہ کر لیا کہ جو اوہناں نوں دسیا گیا اے اوہ سچ اے۔

جدوں وی میں نور جہاں نوں نذر محمد بارے چکھنا تاں اوہنے کہنا کہ اوہ اوہدے لئی اکبر جہاں اصغر وانگ اے۔ پر پھیر جدوں ایس بدنامی پاروں بہت شرمندہ ہونا پیا تاں رضوی نے ایس بارے کجھ کرن دا فیصلہ کر لیا۔ اک دن اوہناں دے ڈرائیور امیر حسن نے اوہناں نوں رپورٹ دتی کہ اوہ ہنسے ہنسے نور جہاں نوں اسلامیہ پارک جھڈ کے آیا اے جتھے نذر محمد نال ملن لئی تھیں مٹھی ہوئی سی۔ رضوی دو کاراں بھر کے دوستاں اتے مددگاراں نال اوس گھر اپڑ گئے جیہدی ڈرائیور نے پہچان رکھی ہوئی سی۔ ایہہ اک ہڈھے بندے دا گھری جیہڑا تعویذ دھاگے دے نال دیسی دوواں دا کمروی کرداسی۔ رضوی نے جڈو ہاکھڑ کا یا۔ اوہدے بندیاں گھرنوں گھیرا لیا۔ بوہا کھلایا تاں اوہنے چکھیا، اتھے نور جہاں آئی اے؟

ہڈھے آدمی نے اینویں داوکھالا کیتا پئی اوس نوں پتہ ای نہیں کہ نور جہاں کون اے۔ ایہدے توں رضوی دا پارہ چڑھ گیا۔ اوہنوں پاسے کر، اوہ اپری منزل دیاں پوٹیاں چڑھن لگ پیا، جتھے صرف اک کمرہ ای سی۔ ہڈھا آدمی چیرکاں مارن تے رولار پاپاؤن لگ پیا تاں جو ایہہ چھاپا پین پاروں عاشق خبردار ہو جاون۔ نذر محمد نے باری وچوں باہر بچی ٹٹ بیٹھاں زمین اُتے چھال مار دتی۔ اوہ اپنی ہانہ دے بھار ڈگا اتے اوہدی ہانہ ٹٹ گئی۔ رضوی دے مددگاراں اوہنوں پھریا۔ نور جہاں ایس دوران رون لگ پئی۔ نور جہاں تھکے آچیک چھاڑا پاتا کہ اوہناں دا گھر والا ہی تاں اوہناں نوں ہور مرداں کول بھیجا اے۔ نور جہاں اینا گورولا پیا کہ آئڈھ گواٹڈھ باہر آ گئے۔ جھٹ پٹ ہی کوئی دو گوسو لوک اوہتے آجڑے۔ نذر بیٹھاں زمین اُتے بے

سُدھ پیا سی۔ کر۔ سیٹ۔ قلمز دے میاں احسان وی آ پہنچے اتے نور جہاں نوں اوتھوں لے گئے۔ پنجی فٹ توں چھال مار کے ہانہ تھوان پاروں نذر پھیر کدیں کرکٹ نہ کھیڈ سکیا۔ پاکستان دی کرکٹ نال ایہہ بھتوں ماڑی رنجیدی واپری سی۔

رضوی نے نور جہاں دے خلاف جو کجھ چچکا بھڑا لکھیا اے، میں اوس دا غدا صد دے دتا اے۔ اک میو زکولو جسٹ، سعید ملک ہوراں جیناں دی رائے دی میں قدر کرداں، اتے جیہڑے رضوی نوں وی چنگی طرحاں جان دے نیں، اک وار مینوں دسیا کہ میں نور جہاں پاروں اپنے لیکھاں وچ رضوی اتے بہت سخت لکھیا اے۔ اوہناں ایہہ وی آکھیا کہ رضوی نے نور جہاں بارے جو وی کیا جانا لکھیا اے، اوس نوں وی تھاں دینی بندی اے۔ پر جو وی رضوی نے کیا جانا لکھیا اے اوہدی تائید نہیں کر رہیا۔ ایس وچ تھوڑا بہتا سچ وی اے۔ پر ایس نال نور جہاں دی مہانتا گھنڈی نہیں۔ اوہ اک غیر معمولی زنانی سی اتے معمول دے معیاراں نال اوہناں بارے فیصلہ کرنا واجب نہیں ہووے گا۔

رضوی دی لکھت وچ بابے دی چھوہ لئی کوئی تھاں نہیں، نہ اوس گھنی محبت لئی جو کدے اوہناں نور جہاں لئی محسوس کیتی۔ ایہا چر لکھن دے بعد رضوی نوں قصور دی ایس اُبھردی جا دو گرنی نال، جس دی آواز پکھلی پاندی ورگی سی، محبت کر پٹھن دا افسوس کران دی کیہ لوڑی۔ اوہناں دیاں یاداں وچ جیناں وچوں میں بہت کجھ اتھے لکھ دتا اے، اوہناں بار بار نور جہاں نال ویاہ کر پٹھن دا افسوس جتایا اے۔ جد کہ اوہ کسے اُپے نوابی جاں جاگیر دار گھرانے دی لڑی نال دی ویہہ کراسدے سن۔ پر اخیر اوہناں نوں چیتے کیتا جائے گا تاں اوہناں دے اپنے کیتے کم راہیں نہیں سگوں ایس لئی کہ اوہ کدے نور جہاں دے شوہر رہے سن۔ رضوی اتے نور جہاں ویاہ گئے سن جدوں نور جہاں مساں سولہاں دی سی۔ ایہہ کئی گل اے کہ رضوی اوس الہڑ گڑی دے عشق وچ انھے سن جس دا موسیقی دا ہنر چٹکاری سی اتے کامیاب ہون دی جس دی دھن اپنی کولمی چوڑی سی جانا کہ اوہ پیئڈ و علاقہ جس وچوں اُبھر کہ اوہ ساہنے آئی سی۔

رضوی دی کتاب اوس زنانی دے خلاف الزاماں دی جھڑی اے جس اوہناں نوں تن پچے دتے سن: اکبر، اصغر اتے ظہیر ہما۔ نور جہاں داناں اتے اوہناں دی شہرت نوں نیواں کرن وچ رضوی نوں کوئی نموشی جاں پچھتاوا نہیں ہویا۔ ایہہ رونا روندیاں کہ نور جہاں نے

او ہناں نوں وار وار دھوکھا دتا سی۔۔۔ اوہ اپنے آپ نوں اک وچارا گھر والا پیش کرن دی کوشش کردے ہن۔ جیہڑی گل دا اوہ ذکر نہیں کردے اوہ ایہہ اے کہ اوہ آپ دی کوئی فرشتہ نہیں سن۔ اتے اوہناں دی زندگی وچ ایہیاں گوزناتیاں سن جیہناں نوں قبول کرن دی اوہناں کول ہمت نہیں۔ رضوی کہندے ہن کہ اوہناں نے پچیاں خاطر ویاہ چلائی رکھیا، ایہہ اک اجیہی دلیل اے جو کہتے نہیں کھوندی۔ جے ویاہ ایٹا ہی ماڑا سی جتا اوہ دسدے ہن تاں پھیر نور جہاں اوئی ای بھٹری، لا پرواہ ماں وی ہوئی اے۔ پھیر تاں پچیاں لئی بہتر ایہو سی کہ ایہہ ویاہ نہ رہندا۔ نور جہاں دا رضوی نوں چھڈ جان دے بہت چر بعد رضوی ایہہ شکایت وی کیتی کہ نور جہاں نے اوہ دے پتر اوہ دے خلاف کردتے سن۔ اوہ میرے خون دے پیا سے سن۔

نور جہاں نوں جانن والے گواہ ہن کہ اوہ اپنے پچیاں اتے کیویں جان چھڑکدے سن۔ اکبر خاص کر، اوہناں دیاں اکھاں دا تارہ سی۔ اوہ اوہناں دی کمزوری سی اتے اوہناں توں بھاویں جو مرضی منوالیندا۔

رضوی دے اپنے دونوں جیاں دی سانجھی زندگی بارے ایس گھٹیا بیان وچ اک وار وی اوہناں نور جہاں دے موسیقی دے کمال ہمنونوں نہیں منیا۔ اوہ اک غیر معمولی زنانی سن جیہناں دیاں خوبیاں اتے کمیاں اوہناں دی وڈتن دی فطرت کر کے ہی غیر معمولی سن۔ نور جہاں جیہیاں زنانیاں نوں اوہناں ہی معیاراں نال نہیں پرکھیا جاسد جیہناں نال عام انساناں نوں پرکھیا جاند اے۔ ہوسد اے اوہ لوڑی، حرصی، ڈکڈوڈ لے کھاندے اتے کچھس ہون پر اوہناں ہمیشہ بہت فراخ دلی وی دکھائی۔ ساری عمر، اوہناں اپنے پرپوار دا خیال رکھیا۔ اوہناں کدے وی اپنے منڈھلے سمیاں نوں نہیں بھلایا جس نوں کوئی بہشت نہیں آکھیا جاسد۔ نور جہاں اپنی زندگی بڑی خود اعتمادی اتے بڑی بھبت نال بندائی۔ ہورتاں ہو، مرداں دی ایس دنیا وچ اوہناں اپنیاں شرطاں اتے زندگی گزارے۔

اک وار میں اوہناں نوں پچھیا سی کہ اوہناں اتے ایہہ الزام وی لگدا اے جو اوہ کدے کدے اپنے پرسنکاں نال کورے ہو جاندے سن۔ اوہناں جواب دتا۔ ”میںوں جدوں کسے دے گھر رات دے کھانے واسد املد اے۔ اتے جدوں سارے کھاٹن، تاں میںوں کچھیا جاند اے کہ کیہ میں گانا گاواں گی۔ اتے میں کہندی آں نہیں، کیونکہ میں کھانا کھان سی آں،

گاؤں نہیں۔ جے میں ایہہ آکھاں، تاں کیہ ایہہ ان پروفیشنل ہووے گا۔ میں اپنے کم دی بھرت اتے ایس داماں رکھن دی کوشش کیتی اے۔“

جدوں پہلی وار میں اوس کمال دے موسیقار حسن لطیف نوں جیہناں ’لٹ‘ اُکھی سلجھا جا رے بالم (’لٹ‘ اُکھی سلجھا جا رے بالم دی دھن اصل وچ موسیقار رشید عطرے نے فلم ’سوال‘ لئی بنائی سی۔ اے فلم 1966 وچ ریلیز ہوئی۔ ایڈیٹر)؛ میرے ہاتھوں میں مہندی لگی، اتے جا اپنی حسرتوں پے آنسو بہا کے سو جا، دیاں طرزاں بنائیاں، نور جہاں دے گلبرگ والے گھر (جوہن ڈھاء دتا گیا اے) 1969 وچ ملیا۔ تاں نور جہاں نے میری اوہناں تال ایہہ کہہ کے واقفی کرائی کہ، ”ایہہ میرے گینٹ دے نیں۔“

میڈم دے عشق وی قصہ بن گئے سن۔ کیہ کدے اوہناں نوں کسے نے اوہناں دے مونہہ اتے پچھپاوی؟ اک شخص جس داناں میں لے سداں، اوہ راجہ تجمل حسین سی او بنے جی جی نور جہاں نوں پچھیا سی۔

”کچھ جی نیں اتے کچھ جھوٹھ“۔ نور جہاں نے جواب دتا سی۔

چو جھوٹھ جی ای سُنیے۔“ تجمل نے ٹوہیا سی۔

اگوں اوہ وی کھلھے موڈ وچ سن اتے کیہا، ”ٹھیک اے۔“ پھر اپنے کمال دے چیتے وچوں پھر ول پھر ول کے دس لگے پنے۔ کچھ منٹاں بعد، اوہناں تجمل نوں پچھیا:

”ایہہ کہنے ہوئے؟“

”ہن تک کوئی سولہاں“۔ تجمل نے بنا کسے ہاے بخول دے دسیا۔

اگوں پنجابی وچ اوہناں اک خاص نور جہانی جملہ آکھیا، ”اوہ، ہائے اللہ! نانہہ نانہہ کر دیاں وی سولہاں ہو گئے نیں!“

نور جہاں نے حسین حقانی نوں آکھیا سی، ”حُسن پرست ہوں میں، مگر بد کردار نہیں۔“ حسین حقانی نور جہاں دے آخری دناں وچ اکثر اوہناں نیڑے ہندے سن، کیونکہ نور جہاں کہندی سی کہ اوہناں نوں حقانی دا ساتھ دل پرچاؤ لگدا اے۔

اک دن اوہناں حسین حقانی نوں کیہا، ”میں تہا نوں اودوں کیوں نہ ملی جدوں جوان ساں ہُن، ہڈھے وارے تسمیں مینوں ملے او۔ ایس لئی ہُن تہا نوں اپنا پتر ہی بناسدی آں۔“

اک دن حقانی نے پچھیا، ”کیہ جہانوں زندگی وچ کوئی پچھتاوا دی ہے؟“ اوہناں
جواب وچ آکھیا سی۔ ”میں پڑھائی نہ کر سکی تے گھر نہ بنا سکی۔“

اوہناں ہمیشاں اپنیاں تہاں دھیاں، جیہڑیاں اعجاز نال ویہ توں ہوئیاں۔ جنا،
شازیہ اتے نازیہ۔ نوں ایہو نصیحت کیتی، ”زمانی دی اصلی خوشی چنگے ویاہ وچ ہی ہوندی اے۔“
اوہ اپنی سبھ توں نکلی دھی نازیہ دے اداکار شان اتے مرثن ولوں دکھی سن جس نوں
اوہ بیٹا لائق نہیں سن سمجھدے اتے نہ ہی شان دی ماں اداکارہ نیلوٹوں۔ اداکارہ نیلوٹوں سات لاکھ
دے اک گانے ”جھٹی لے کے آجا ہلما“ اتے نچن دی اداکاری کر کے فلم دی رلیز توں بعد
سارے پاکستان وچ مشہور ہو گئی سی۔

اعجاز نال ویہ وچوں نور جہاں دی سبھ توں وڈی دھی جنا دی آواز چنگی سی پر نور جہاں
نہیں سن چا ہوندے کہ اوہ اوہدے نقش قدم اتے چلے۔ اک وار اوہناں حقانی نوں کیہا سی، ”کیہ
فیدہ، ویکھیا جائے تاں ایہہ کدے نور جہاں نہیں بن سکے گی۔“

اوہ اپنے پتراس نوں بہت پیار کردے سن، خاص کر اکبرٹوں، اتے ساری عمر اوہناں
دی مالی مدد کردے رہے۔ حقانی نے مینوں دسیا کہ منڈیاں دیاں منگاں کدے ملکیاں ای
نہیں۔ اوہناں دی لمی بیماری وچ وی نہیں

میڈم دے آخری دن تکلیف بھرے سن۔ اوہناں دا دل ول نہیں سی، گردے وی ول
نہیں سن اتے ایہناں پاروں اوہناں نوں ہور وی کئی تکلیفاں سن۔ اک وارتاں حیاتی دادیوالگ
بھگ بھگ ای گیا سی پر پھیر زندگی مل گئی۔ اوہناں حقانی نوں کیہا کہ رب نے مینوں بخش دتا اے
تاجو میں اپنے جیوندے جی اپنے بچیاں وچ اپنی جائیداد برابر ونڈ سکوں۔ جے میں انج نہ کیتا،
تاں میرے رُج جان پکھوں لڑائیاں جھگڑے ہون گے جیہناں دی مینوں بہت تکلیف ہووے گی۔
اوہ بے آسے نہ ہوئے۔ لہرٹی چوک گلبرگ، بہور وچ اوہناں دا وڈا سارا گھر، جس نوں اوہناں
بڑی صفائی نال کارپوریشن توں وپارک جائیداد اعلان کروالیا سی، 20 کروڑ روپیاں دا وکیا۔
اوہناں اپنے چھپیں بچیاں اکبر، اصغر، ظلمہ، ہما، جنا، شازیہ اتے نازیہ نوں ڈھائی ڈھائی کروڑ
روپے دتے۔ ایس ونڈ بعد وی نور جہاں نوں بڑا سکھ اتے تسلی ہوئی۔

میڈم اجیہی زمانہ سن جیہناں دے راہ وچ کوئی نہ ای آوے تاں اوہدے لئی چنگا اے،
خاص کر زنانیاں۔ بہت ورھے پہلاں دی گل اے کہ نور جہاں نے اداکارہ نگہت سلطانیہ نوں دو
دھروں دیتیاں سن جیہنے نور جہاں لئی اوہناں دی ہوشہ چکھے چھل لاو، جیہے لفظ دے سن جوں پھیر نور

جہاں نوں اوہدے اُتے شک سی کہ اوہ اوہناں دے خاوند نال اکھ مٹکا کر رہی اے۔ اوہوں اہجے اوہناں نوں حالی پرواہ نہ سی اپنے گھر دی۔ اک ہور بویں اٹھدی گئی جس شیخی ماری سی کہ اوہ نور جہاں توں گھٹ نہیں۔ نور جہاں اوس نوں ڈاڈھے ہتھیں لیتے اوہدیاں چیرکاں کڈھوا دیتیاں۔ لوکاں نے وچ پے کے بچ بچا کروایا۔

ایہہ لگ بھگ 1994-95 دی گل اے نور جہاں دی طاہرہ سید نال وی ٹوٹوں میں میں ہوئی سی۔ طاہرہ نے نور جہاں بارے آکھیا سی، جو نور جہاں دی آواز مینوں اکاؤ چا پدی اے۔ میں اوہناں نوں دو وار توں ودھ نہیں سُن سکدی۔ اوہناں ایہہ وی آکھیا سی، میرے پسندیدہ گائیکاں نصرت فتح علی خان تے عطا اللہ میسٹی خیلوی میں۔ میں ایہناں نوں سدا سُن سکدی آں۔ میں کوئی پیشہ ور گائیکاں والی نہیں۔ میں تاں بھلائی دے کماں لئی پیسے اکٹھے کرن لئی گائیکاں آں۔

ماد خبرے اوتھے ای ٹھپیا جاندے۔ پر نور جہاں دے ایس گل دے جواب مگروں طاہرہ سید دی ماں نے آکھیا بھہ نوں پتہ اے اسیں کون آں تے ٹوٹوں کتھوں آئی ہیں۔ سُن نور جہاں نوں اپنی دھی توں معافی منگن دی صلاح وی دتی۔ جھٹ فلمی دنیا دے لوک اک مُٹھ ہو کے نور جہاں دی حمایت وچ اُٹھ کھلوتے۔ اوہناں ماں دھی دی نند یا کیتی تے اک آواز ہو کے اعلان کیتا، نور جہاں اکو اک اے اوہد کوئی غانی نہیں۔ پھبتی کس وچ وی نور جہاں دا کوئی غانی نہیں سی۔ ٹرکاں لاریاں تے دیکناں والیاں دے من بھاؤندے گائیکاں میسٹی خیلوی بارے گل کردیاں نور جہاں نے ایس جھیرے دا انت انج لایا، میسٹی خیلوی جو کجھ وی گائیکاں دے میں میرا تے میرے اوس سنگیت دا اوہدے نال کوئی واسطہ نہیں جیہڑا مینوں سکھایا گیا اے۔ انجے ایہہ گل آکھنی نور جہاں نوں پھبیدی وی اے۔ بڑے غلام بھی خان، نور جہاں دے فن نوں مندے سن تے اپنی شہرہ گرد آکھن وچ مان وی کر دے سن۔ اُنج وی اپنے استاد نوں چتار دیاں اوہناں دا آدر و دھاؤن لئی نور جہاں دا ایہہ وی اک ڈھنگ سی۔ سچی گل تاں ایہہ اے کہ سنگیت دیاں باریکیاں تے بھیتاں بارے جو کجھ وی جانن دی لوڑ سی، کسے ہور نالوں اوہ بہتر جاندے سن! اچیہا ہور کجھ وی نہیں سی جو کوئی اوہناں نوں سکھاندے۔ جدوں نور جہاں فوت ہوئی تاں اوہناں دی اک دادی پھپھی نے دسیا پئی جدوں نور جہاں جی سی تاں اوہناں دے راون دی آواز سُن کے نور جہاں دی

پچھلے ہی نے اپنے بھرانوں کیبا،واہ،ایہہتاں روندی وی سُر وچ اے۔

1988۔ وچ میڈم دی مسرت نذیر نال اک بڑی مشہور جھڑپ ہوئی۔ میڈم نوں ایس دا کوئی چاء چڑھیا تاں نہیں سی آکھیا جسد پئی مسرت نذیر نے او میرالونگ گواچا گاکے جیوندی یاد وچ سبھ توں ہرمن پیارا گیت گایاں۔ ایہہ اوہی گیت اے جیہدے وچ، ٹاہلیاں پیٹھ دوڑی آوندی مٹیاردے نک داکوکا (لونگ) بڑھک کے ڈگ پیندا اے تے اوہ نہیں لبھدا۔ اوہ مٹیارد اپنے پچھے پچھے آوندے گھڑونوں ونگار پوندی اے جو اوہ میرالونگ لیھے۔ ہر اک توں میرا لونگ گواچا دی واہ واہ سن سن کے میڈم نکو نک آگئے تاں اوہناں وی ایہہ گیت اپنے ڈھنگ نال گاء کے ریکارڈ کروادتا۔ پر میڈم دے ایسے گائے گیت دی کسے ساراہی نہ لئی۔ نور جہاں نوں ہور وٹ چڑھ گیا۔ جدوں میں اوہناں نوں پچھیا کہ تئساں انج کیوں کیتا اے؟ نور جہاں نے دسیا کہ سارے مینوں آ آ کے کہندے سن جے میں ایہہ گیت نہ گایا تاں باری سٹوڈیو وچ قتل ہو جان گے۔ حال دی گھڑی مینوں اوہ وجہ بھل گئی اے۔ پر نور جہاں نے مینوں بڑا کھل کے باری سٹوڈیو وچ قتل ہو جان دا کارن دسیا سی۔

مینوں چنگا بھلا چیتا اے، میں اوہناں نوں پچھیا سی، تئسی مسرت نذیر دی کامیابی اُتے رشک کر دے او؟ رشک! اوہناں دی آواز وچ جھڑپ سی۔ میں رشک کراں کسے گاؤن والی اُتے، پھیر اوہی مسرت نذیر..... اوہناں واک ہو اوچ ای لمکیا رہن دتاسی۔ ایہہ میڈم دا خاص ڈھنگ سی۔

کچھ سے بعدوں مینوں مسرت نذیر توں نورانو وچ ایس کہانی بارے پچھن دا موقع ملیا تاں اوہناں سو نہہ کھا کے مینوں دسیا، جدوں میں لبور وچ ساں تاں میڈم نور جہاں ولوں مینوں سنیہا ملیا پئی میں پٹھے پیریں لبوروں او تھے ای پرت جواں جتھوں میں آئی آں، نہیں تاں چنگا نہیں ہووے گا، ایس پچھ دس وچ کالے اعلم دا ذکر وی ہویا۔ (شوکت حسین رضوی وی ایس گل دی دس پاؤندے سن جو نور جہاں لبھدے وچ ماہر اے)۔

میں پہلی وار 1967 وچ نور جہاں نوں ملیا جدوں اوہناں دا اعجاز نال طلاق دا جھیرا ٹریا ہویا سی۔ اوہ اداکار جس وچ کلا تاں دی خبرے کوئی چیز نہیں سی، سوائے شکل و صورت دے، جیہدے نال نور جہاں کچھ ورھے پہلاں ویاہ کرایا سی تے جیہدے فلمی کیریئر بنواؤن وچ اوہناں

مدد کی تھی سی۔ تن دھیاں تے کئی بے وفائیاں توں بعد ایہہ دیاہ مک گیا۔ اوہناں دتاں وچ میں نور جہاں نوں کئی وار ملیا۔ نور جہاں دی آواز دا میں خُدا لئی تاں ہے ای ساں پر اوہناں دی ترکھی اٹکل جھولی علت، لوکاں تے حیاتی بارے ڈونگھی جچھ داوی قائل ہو گیا۔ اوہناں اچیز بارے گلاں کرنیاں۔ کئی وار زہر دا ٹیکالا، تے کئی وار کسے بھرم ملن دے احساس نال۔ اوہناں نوں اوہناں پارے تے اوہناں توں دھوکھا ہویا جاپدا سی۔ اپنے آپ نوں وی دوش دیندے سن اپنی ماری چون لئی۔ اوہ تاں کدے وی ٹوڑے توں ودھ کچھ نہیں سی، مینوں چیتے ہے اوہناں اچیز پارے کیہا سی۔

کئی ورہیاں بعدوں، جدوں لندن دے ہوائی اڈے پتھر وُتے، فلم دیاں ڈبیاں وچ بھر یا شیلیاں وستاں پاروں اچیز نوں پارسال قید دی سزا ہوئی تاں ایہہ نور جہاں بی سن جو اوہناں دی امداد نوں بچے۔ اوہناں ای مہنگیاں وکیلاں دیاں فیساں تاریاں۔ پر مشہور ایہہ سی جو نور جہاں کتھوس اے۔ نور جہاں تاں اوس بندے دی وی اوہدی اوکھی گھڑی وچ کھلے دل نال مدد کیتی جیسے اوہناں نال ماری کیتی تے تن دھیاں پالن لئی اوہناں دی جھولی وچ سٹ کے نس گیا سی۔ ایہہ وی نور جہاں دا اک پکھی جس بارے عام طور اُتے خبرے نہیں پتے۔ اوہ اپنے پیسے نوں بڑے دھیاں نال خرچدے سن۔ اوہ اندروں بڑے گولے سن، خاص کر اوہناں لئی جیہناں لئی اوہناں دے دل وچ موہ سی۔

مینوں میڈم نال اپنی پہلی ملاقات کل وانگ چیتے ہے۔ بھائیں پنتی ورھے بیت گئے نہیں اوہناں نوں پہلی وار ویکھیاں۔ اودوں میں پاکستان نائنٹر وچ رپورٹرساں تے نور جہاں دے طلاق دے منہ دے اُتے لکھ رہیاں ساں۔ فلماں، کلچر تے اہیاں ہو رہی گئیاں میرے ذمے سن۔ اُردو اخبار نور جہاں تے اچیز دیاں کہانیاں نال بھرے رہندے سن، پر ساڈے اخبار نے اوہ دے بارے اک حرف وی نہیں سی لکھیا جیہدا ڈھنڈورا سارا شہر کیہ سارا مُلک پٹ رہیا سی۔ پاکستان نائنٹر ایہناں مامیاں وچ واہوا نک چڑھاسی۔ پھیر وی مینوں یقین سی کہ جے میں نور جہاں نوں مل سکیا تے اوہناں کولوں لکھن لئی کوئی چٹنی گل کدھوا سکیا، تاں میں اوہ لازمی چھو الوں گا۔ ساڈے ایڈیٹر خواجہ آصف دی ترکھی اکھ تے لال چینسل دے باوجود۔ مینوں حیرانی ہوئی کہ نور جہاں دا ٹیلی فون ڈائریکٹری وچ درج سی۔ نور جہاں دے تاں اگے ٹیلی فون ڈپارٹمنٹ نے بے

تھو اچھا اشارہ لکھیا ہو یا سی۔

میں اودہ نمبر کئی وار گھمایا۔ جاں تاں رُجھا ہوا لکھدا آستے جاں چُپ چان۔ پر میں وی کھنڈر اناہ چھڈیا تے اخیر میریاں کوششیاں نوں پُر پے ای گیا جدوں میڈم نے آپ جواب دتا۔ اوہناں ”ہیو“ آکھیا ای تاں میں پچھان لیا کہ ایہہ نور جہاں آپ ای اے۔ اوس ہیلو میرے کناں نوں ٹھنڈ پائی۔ میں دسیا کہ میں کون آں تے کیوں فون کیتا اے تاں اوہناں کیہا، ”تسیں لوک کہہ سچ نہیں لکھدے۔“ ”مینوں ازماؤ“ میں جھٹ دینی آکھیا، ”جو گچھ تسیں آکھو گے، او سے طرحاں لفظ بالفظ چھپے گا۔“ جدوں اوہناں دے کچھن پاروں میں دسیا، میں کہہ دے اخبار توں آں تاں اوہناں دا بھروسہ کچھ ودھیا لگدا سی۔ پاکستان ٹائمز دا کافی وقار سی، بھاویں نیشنل پریس ٹرسٹ جو مرضی پیا آکھے۔ خیر میں اے جاں کھورا تے ہی لکھیا ہو یا ساں کیونجے اگلی ہی گل اوہناں ایہہ آکھی، ”پر اودہ تاں انگریزی دا اخبار اے تے میں انٹرویو پوئیاں نوں انگریزی وچ نہیں دے سکدی۔“ پھیر اودہ ہسے، اک چھیر دا، اکھ مٹکا کر داہا سا، عین نور جہانی۔ ”پر تہاں نوں پتہ اے اُن پڑھ وی نہیں آں میں، گٹ مٹ کرای لیتی آں۔“ اوہناں ایہہ وی کیہا کہ میری آواز توں ایمانداری مچھلکدی اے۔ اوہناں مینوں کچھیا توں اج ای دوپہرے آسکنا اس تے کیہ تینوں میرے گھر دا پتہ اے۔ ”جی میڈم، بلکل پتہ اے۔ ایہہ تاں ساری دُنیا جاندی اے تسی کتھے رہندے او۔ یونائیٹڈ کرسچین ہسپتال دے ٹھاہ ساہنے، وڈی ساری چٹی کوشی، کالا لوہے دا گیٹ۔“ (لہرٹی مارکیٹ دا تاں کوئی ناں نشان وی نہیں سی اے۔)

مینوں اندر لی چھوٹی پر بڑی سونی سجائی ہوئی بیٹھک وچ لجا یا گیا جتھے میڈم دے انعام شیشے دی الماری وچ سجے ہوئے سن۔ پہلاں چاء آئی۔ اک چھیلی رئیس چاندی دی ٹرے وچ۔ کچھ پلاں کچھوں میڈم آکھے۔ چٹی ساڑی وچ اودہ غضب ڈھاء رہے سن۔

اُننگاں وچ ہیرے جڑیاں مند ریاں تے وینیاں وچ سونے دے کڑے کھن کھن کر دے جدوں اوہناں میرے لئی چاء دا کپ بنایا۔ میں اوہناں نوں کچھیا کیہ تسی ہمیشہ چٹا لباس ہی پہندے او۔ اوہناں آکھیا ”جدوں میں پُرانے چنولی سٹوڈیو لاہور پہلی وار آئی ساں تاں بہت چھوٹی ساں تے میرا آپ بھروسہ وی اسے ڈانواں ڈول ای سی۔“ سیٹ اُتے پہلے جاں دوجے دن میں اک لمی چھمک ورگی ٹھٹھ باٹھ والی نار ڈنھی، چم چم کردی چٹی ساڑھی وچ۔ اوسدی سدھی

سادھی چھب اک اثر چھڈ رہی سی۔ اوہ اکثر ای آؤندی تے میں جدوں ویکٹن اوس چٹے کپڑے ای پائے ہوندے۔ اوہنوں میں کدے رنگدار کپڑیاں وچ نہیں ویکھیا سی۔ اوہدی بڑی پھب سی، اپنے آپ وچ مست تے آل دوآ لے نال سگوں سوکھی، کسے نال کوئی لینا دینا نہیں۔“ میں اوہداناں کچھیا پر میڈم نے نہ دسیا۔ مینوں جاپیا کسے پروڈیوسر جہاں ڈائریکٹر دی رکھیل ہووے گی۔ میڈم بولدے رہے ”اودوں توں، میں چٹے کپڑے ہی پائے نیں۔ مینوں کپڑے تے گہنے اکٹھے کرن دا ہوا شوق اے تے میرے کول ایہہ دونویں چیزاں اینیاں ڈھیر ساریاں نیں جو کوئی وارورھیاں بدھی اک ساڑھی دی واری نہیں آؤندی۔ کدے کدے پاؤندی آں رنگدار وی پر چٹا ای میری خاص پسند اے۔“ نور جہاں نے اعجاز بارے دسیا، مینوں سچ سچ اوہدے نال پیار ہو گیا سی جدوں اوہدے نال ویاہ کرایا سی۔ اودوں تاں اوہ بس گجرات دا اک منڈاجیہا ای سی جس نوں میں اپنے کھنکھیاں پٹھ کج لیا سی۔ اوہناں مینوں ”کچھیا پئی کیہ میں اعجاز دے بھراواں نوں چناناں۔ جدوں میں کیہا نہیں، تاں اوہناں کیہا، ”پھیرتاں تہا نوں ضرور جانتا چمیدا اے اوہناں نوں کیونجے کوئی وی اک ذو جے نال میں نہیں کھاندا۔“ ”ایہہ کیوں؟“ میں ”کچھیا۔“ ایس لئی کہ اوہ سارے ای حرامدے نیں،“ اوہناں جواب دتا، ”وکرے وکرے پیوواں دی اولاد۔“ اوہناں ہس کے پھیر آ کھیا، ”میں جدوں چاہواں اُجڈ ہوسکدی آں، اپنی اُجڈ کہ مرداں وی کیہ ہوتا اے۔ مینوں اکثر غصہ نہیں آؤندا، پر جدوں آؤندا اے، ٹی گھابر جاؤ گے سن کے پئی میں کیہو جیہا گالھ مند ابول سکنی آں۔“ اگلے کجھ ہفتیاں وچ دو گھو موقعیاں اُتے مینوں ایس دا کجھ ثبوت ملن والا سی۔ اوہناں مینوں اعجاز دے پرپوار دیاں زنانیاں بارے بھٹریاں تے ماریاں کہانیاں سناؤندیاں آ کھیا، جو جی کر دا جے اوہناں بارے لکھ دیو گھلی تھئی اے تہا نوں۔ ”نہیں، بڑی مہربانی میڈم،“ میں کیہا:

اوہ پھیر ہسے۔ اوہناں ایہہ وی قبولیہ جو شوکت رضوی توں بعد کجھ سانجھاں بیویاں سن جیہناں توں کوئی سکھ چین نہیں ملیا۔ جذباتی طور اُتے اوہ اک بن چو دی بیڑی وانگ ای رہے۔ ”کسے مرد لئی ڈاڈھی کجھ دی لوھیٹ وچ ہونا ضروری اے میرے لئی نہیں تاں میں گاہے نہیں سکدی۔ میرا سنگیت مینوں چھڈ جاندا اے۔“ نور جہاں دسیا جو اعجاز دے کیریر دی گڈی اسماناں اُتے چڑھاؤن وچ میرا ڈاڈھی تھی۔ کامیابی اوہدے سرنوں چڑھ گئی تے اوہ میرے توں دور ہون لگ پیا۔ اوس اک ادھ واری میرے اُتے ہتھ وی چلکيا سی، پر جس چیز نے اوہناں نوں

توڑیہ، اوہ سی فردوس نال اعجاز داسر عام عشق والا مالا۔ فردوس نوں نور جہاں ”گھٹیا“ آ کھدی سی۔ نور جہاں پیش گوئی کیتی کہ اعجاز تے فردوس والے ماسے دا بڑا ماڑا اخیر ہووے گا۔ میڈم صحیح سن۔ اینویں ای ہو یا۔

اوہناں آ کھیا، اعجاز ایکسٹرا تے چھوٹیاں موٹیاں ہیر ویناں نال رنگ رلیاں منڈن لگ پیاسی، اوہناں وچوں بھتیاں ”اوتھوں“ (چٹے) دیاں سن۔ ویلا لنگھدا رہیا، اوہدیاں کرٹو تال تے بے حیائی وی ودھدی گئی۔ ”اینا تاں مینوں پتہ اے کہ سارے مرد ایدھر او دھرمونہہ مار دے ای ہوندے نیں۔ سیانی بیوی ایس نوں قبول کے گزارہ کردی رہندی اے۔ پر اک حد ہوندی اے جیہڑی اصلوں نہیں توڑی جانی چاہیدی۔ جھکھ مارن والا خاوند جو مرضی پیا کرے، پر حیہ دا پلانہ جھڈے۔ اپنا لچر پنا بگاڑا نہ بھرے۔“ بھاویں اعجاز دی فردوس نال عاشقی دا اوہناں نوں پہلاں توں ای عم سی۔ نور جہاں مینوں دسیا اوہناں کتھے آ کے لیک کھج دتی سی ”ہر شام اوس زنانی نوں کار وچ نال بٹھ کے میرے گھرا گوں لٹھنا۔ رتا ٹوکا رکھلہ رنی تے اک دو وار ہارن مار کے جانا۔ میں اوہنوں کیہا بس، ہن ٹر دا ہو۔ سامان چک تے پھٹ۔“ میں ”کھیا،“ تے بس مک مکا ہو گیا۔“ تاں نور جہاں نے آ کھیا، ”میں واجب عورت آں تے اوس دی چنٹی بیوی ساں۔ وی اہی ساں تاں ایدھر او دھریاں نہیں سی لاؤندی بھردی۔ ایہ وی میں تہا نوں دس دیاں، میری اکھ دی اک ماڑی جیہی سینت نال مرداں دی بھیر لگ جائے۔“

میں اوہناں نوں ”کھیا تہا نوں کیہو جیہے مرد پسند نیں؟ کسے جیسے داناں لین دس اُتے فدا ہوو؟“ ہاں، ”اوہ مسکرائے،“ ”اوہ امریکی ایکسٹراے نافلم بین خروچ؟“ ”شارلٹن پیسٹن؟“ میں ”کھیا۔“ ”اوہ جیہا مرد مینوں پسند اے،“ اوہناں کیہا سی۔ ”مینوں مرداں بارے کجھ ہو ردو،“ میں اوہناں توں منگ کیتی۔ اوہ خڑے نال مسکرائے، ”سر کھانا نہ سٹ کے بسے تے پنجابی وچ کیہا، ”جدوں میں کوئی سوہنا بندہ نکلی آں تاں میرے اندر کھد بد شروع ہو جاندی اے۔“

نور جہاں دا طور طریقہ تے ارادہ کمال داسی۔ ایسے موقع اُتے اوہناں مینوں کیہا، ”ایس سماج وچ، زنانی دی وقعت ای کیہ اے؟ کجھ وی نہیں! بس گھر دے فرنیچر ورگی اے۔“ ایسھوں گھڑ لیس کے اوتھے رکھ دتا۔ اوہ اپنے مایاں بھراواں، گھر والیاں تے عاشقاں دے رحم و کرم اُتے رہندی اے۔ میں اج جوہاں ایس لئی آں کہ میں جدو جہد کیتی۔ جو کجھ وی میرے کول

ہے میں اپنی ای ممنت نال بنایا اے۔“ اوہناں سچ آکھیا سی۔ نور جہاں ایسے لئی نور جہاں اے کیونجے اوہ نور جہاں سی۔ اوہناں ثابت کیجنا کہ زنائی ثابت کرسدی اے کہ اوہ مرد دی مدد بنا فیصلہ کرسدی اے کہ اوہنے کیویں رہنا اے تے کیہ کرنا اے۔ پر ایہہ اوہناں ای کرسدی اے جے اوہ آپ تکڑی ہووے تے ارادے دی پکی۔

مرحوم نصیر انور نے اک وار مینوں نور جہاں بارے اک بڑی پیاری گل دی۔ 1930 دا واقع اے۔ لہور شہر دے اک علاقے دے لوکاں اپنے پیر دی خدمت وچ گیتاں تواریں۔ نعتاں دی اک شام دا پر بندھ کیجنا سی۔ پیشکاری لئی آؤن والیاں وچ اک نکلی جیہی کڑی وی سی جیسے کجھ نعتاں پڑھیاں۔ پیر ہوراں اوس نوں کیہا، ”پنجابی وچ کجھ گائے سنا، ٹکینے دھینے،“ اوس جھٹ اک پنجابی لوک گیت چھوہ دتا جس دے بول کجھ اینویں سن۔ ”ایہناں پنج دریاواں دی دھرتی دی گڈی اسمان چھوہ ہے۔“ اے اوہ ایس بیت دے بول اپنی پوری سودھی ہوئی، آواز وچ گائے ای رہی سی کہ پیر ہوراں نوں حال جیہا چڑھ گیا۔ اوہ اپنی تھوڑی اٹھے، جاٹلوی دے سر اُتے ہتھ دھریا تے پیش گوئی کیتی، ”جائینے تیری گڈی وی اک دن اسمان چھوہے گی۔“

پاکستان ویلے نال کننا نکھر گیا اے۔ لیہذا تاں مینوں اودوں احساس ہو یا جدوں 1970 دے اخیر وچ لاہور دے اک مٹاں نے نور جہاں دے خلاف فتویٰ دے کے، نور جہاں نوں ایس لئی اسلام توں باہر کندھ دتا سی کہ نور جہاں نے موسیقی نوں عبادت دی ہی اک شکل کیوں آکھیا اے۔

کدے کدے میں نور جہاں نال اپنیاں اخیریاں ملیاں بارے سوچاں۔ ایہہ 1992 دی لاہور دی گل اے۔ میں ویہاں ورھیاں بعد پاکستان پر تیا ساں۔ وی آتا توں جتھے دس سال رہیا، میں کئی وار اوہناں نال فون اُتے گل کیتی۔ 1980 دے شروع وچ وی لندن وچ اوہناں نال سماں بتایا۔ اک وار جدوں پیرس آئے ہوئے سن تاں مینوں کیسے اوہناں دانمبر دتا، میں اوہناں نوں فون کیجنا۔ ایہہ اوہ ویلا سی جدوں اوہناں داسر ت نذیر نال بڑا مشہور اٹ کھڑکا ہو یا سی۔ 1976-77 وچ لندن وچ جدوں میں ایمپھی دے پریس کاؤنسلر دی حیثیت نال کم کردا ساں، اودوں نور جہاں او تھے آئے تے اوہناں دالمپٹر ہال وچ اک پروگرام ہو یا سی۔ میں ای اوہناں نوں انٹرویو کرایا سی۔ ایہہ سب کجھ چیتے کر کر ہمیشہ لطف لیا اے۔ خیر سردیاں دا

شروع سی تے اوہناں دے گلبرگ والے گھراک دن میرے نال زیندر گمار دلی دے مشہور پہلشنگ گھر دے مالک وی سن۔ میرے نال ای ہوائی جہاز وچ دلیوں لہور آئے سن۔ اوہناں میتھوں کچھیا پئی میں لہر عمر دے اپنے پترنوں وی نال لی سکنا؟ میں کیہا، ”ضرور۔“ میرا اچھوٹا بھرا مسعود ساڈے نال سی۔ اصل وچ اوہوائی گڈی چلا کے سانوں میڈم دی کوٹھی لی یا سی۔ زیندر میڈم نوں کہندے نیں کہ میں تاں جنکے ہون توں ای تہاڈا فین آں۔ ”پھیرتاں میں ہڈھی ہوئی،“ نور جہاں آکھیا۔ ”نہیں،“ زیندر نے جواب دتا، ”تسی وی تاں اوہوں جنکے جیسے ہی سو۔“ اسیں سارے ہس پئے۔

میں ایس نظارے بارے اکثر سوچداں۔ اوہ لشکارے چھڈ دے میڈم بیٹھے نیں، بلکی گلابی ساڑھی وچ، سونے دے بھارے کڑے تے ہیرے دیاں مندریاں پائی۔ پر مینوں تاں اوہناں دی آواز دی چندی کیل دی پئی اے، ہمیشہ واگ ای۔ زیندر کہندے نیں کہ اوہ اوہناں دی پوری حیاتی بارے کتاب چھاپنا چہوندے نیں۔ انگریزی، ہندی تے اردو وچ چھاپنی چہوندے نیں۔ نویں دلی، لکھنؤ، بمبئی تے لہور وچ وڈے وڈے اکٹھاں وچ ایس کتاب دی گھنڈ چکائی کرن گے۔ دلی دے اکٹھ لئی بھارت دے پردھان منتری نوں وی لیاواں گا۔ میڈم خوش ہوئے نیں۔ اوہ میرے دل ویکھدے نیں تے میرا خیال اے کہ اوہناں نوں وی چیتے ہے۔ کوئی چودوی سال پہلاں اوہناں چہیا سی کہ میں اوہناں دی حیاتی بارے لکھاں۔ بے روک، انجھک۔ ایہہ کدے نہ واپریا۔ پراج پھیرا تھیاں بیٹھاں میں، کھوٹے سکے داگوں مڑ کے آیا ہویا۔ میڈم بھلے نہیں سن، تے نہ ای میں۔ میں ایسے کمرے وچ پہلاں وی آیاں، چاء پیندا، جیویں اناج پی رہیاں تے اک کمال دی عورت نوں ویکھداتے اوہناں دی آواز سندا۔

”خالہ لکھن گے،“ زیندر کہندے نیں۔ اوہ بڑے جوش وچ نیں۔ اوہناں دا جوش ہوراں اُتے وی چھارہیا جا پداے۔

میڈم نوں وی چاء چڑھ رہیا اے۔ ”ہور کون سی؟“ اوہ کہندے نیں، پھیر میرے دل ویکھدے نیں تے کم نیڑ وڈھنگ نال کچھدے نیں، ”تے ایہہ لکھی کیویں جا نیگی؟“

”اوہ تاں،“ میں آکھیا، ”ٹیپ ریکارڈر لے کے کئی کئی گھنٹے لگا تار تہاڈے ناں رہواں گا۔ کوئی ویہہ بیہہ گھنٹے۔ اگلے گھ مہینے ایہدے اُتے لاواں گے۔ تسی بس بولی جانا۔ میں لکھت

وچ لے آواں گاتے پھیر اکھیاں اوس اُتے نظر مار لوں گے تے کجھ مہینیاں وچ اک نویں کتاب بن جائیگی۔“ اوہ ہاں وچ سر پلانڈے نہیں تے چا نکج کاروباری عورت وانگ زیندر ول ویکھدے نہیں۔ پر کہندے کجھ نہیں۔ نہ ای اگوں زیندر، جو، میرے خیال وچ، اک غلطی ہے۔ مینوں ایہہ وی پتہ ہے کہ میں کدے وی اوہناں توں اوہ سار او پلا چکی مچی نہیں لے سکاں گا۔ اوہ اک بڑی تلوکویں زنانی نہیں۔ مینوں پتہ ہے، کیہ ہووے گا۔ اوہ مینوں کہن گے دس وچ آج تے دس وچ مینوں نہیں ملن گے، نہ گیاراں، نہ بارہاں وچے ای۔ اوہناں دی زندگی کئی جھل داراے۔ ہر پاسے اُچھلاں ای اُچھلاں اک ڈوجی نال کھہندیں۔ پروار، ریکارڈنگ، سٹوڈیو، ملن والے، جائیداداں، رائلٹیاں، وکیل، بچے، کچھلا خاوند، نویاں عاشقیاں۔ اچے تاں میں اوہناں دے جھل دیاں لازمی تنہاں ای گوانیاں نہیں۔

میں اوہناں ول ویکھداں تاں حیران ہوتاں، اوہ جیہڑی حیاتی ہنڈار ہے نہیں تے اچے ہوہ ہنڈاؤنی اے۔ میں ہوکا بھر داں کیونجے میں ڈھڈوں ایہہ کتاب لکھنی چا ہوناں تے میڈم وی چا ہوندے نہیں کہ میں ایہہ کتاب لکھاں تے زیندر، جیہڑا اپنیاں اکھاں اوہناں ولوں بھواں نہیں سندے، اوہ وی چا ہوندے نہیں کہ میں ایہہ کتاب لکھاں۔ پر میں جاندان کہ اسیں ایہہ کم کدے وی نہیں کر سکاں گے۔ چا نکج زیندر میڈم نوں کہندے نہیں، ”میں تہا تھوں اپنے پتر دی خاطر اک منگ کرنی چا ہوناں تاں جے اوس نوں ایہہ گھڑیاں ساری عمر چیتے رہن۔ میں چا ہونداں اوہنوں ورھیاں بدھی وی لاہور دی ایہہ اک خاص سویر چیتے رہوے جگ جانو نور جہاں نال اکو کمرے وچ بیٹھاتے اوہناں نوں گاؤندیاں سلایا۔ کیہ تسی کجھ گاؤ گے؟

میں اپنا ساہ ڈک لیا اے کیونجے ایہو تاں اوہ اک کم اے جیہڑا اوہ کسے اچھے ویلے توں اڈا کدی نہیں کردے۔ مینوں پکا چیتا اے اک وار میں وی اوہناں توں ایہو ای گاؤن دی منگ کیتی سی جدوں اسیں اوہناں دی کوٹھی دے اگلے لان وچ گریساں اُتے بیٹھے ساں۔ گرمیاں دی کجھ نرم جیہی دوپہری۔ میں اوہناں توں منگ کرداں اوس گانے دی جیہڑا مینوں اوہنیں دینس پسند سی تے مین وی پسند اے، اوس وچوں بھورا گواہی سنادیوان۔ جدوں ہولی جیہی لینا ایں میراناں، میں تھال مرجانی آں۔ جدوں میں لوکاں نوں دسداں پئی نور جہاں نے میرے لئی گایاں سی، اوہ میرا یقین نہیں کردے۔ جیہڑے نور جہاں نوں بڑی چننی طرحاں جاندے سن اوہناں وچوں اک دو

جہاں اک خاص ٹکٹی نال میرے ول تھکدیاں آکھیا، ”اوہ تینوں بڑا ای پسند کردے ہوں گے۔“
 ”اونہیں نہیں،“ میں آکھوں، ”ایہو جیہی کوئی گل نہیں۔ ساڈی بس آپے وچ سُر بڑی
 ملدی اے۔ ایہہ تاں کیمسٹری ہوندی اے، میں سمجھا نہیں سکدا۔“

اوہناں زیندر ول ویکھیا، پھیر اوہناں دے پتر ول تے اخیر اپنے عمر بھر دے اُستاد
 غلام محمد جہاں گامے خان ول۔ اوہ بیٹ بزرگ سن۔ میڈم اوہناں دایست ادب کردے نیں۔ جتھے
 جان اوہ لازمی نال ہوندے نیں۔ ”ذرا وادھا تے منگوانا،“ نور جہاں اوہناں نوں کہندے نیں۔
 اک مُنڈا، جیہڑا کسے وی حکم دی اڈیک وچ نیڑے ای کھوتا سی، نال دے کمرے وچوں وادھا
 لی وُندا اے۔ ایس ناں نال ای ہارمونیم نوں سدیا جاندا اے۔ ایس نوں پتی وی کیہا جاندا اے۔
 اُستاد گامے خاں اک سُر اتے اُنگل رکھدے نیں، پھیر دوسری اُتے، پھیر کسے ہور اُتے تے نور
 جہاں ول ویکھدے نیں۔ میڈم اک عارضی تان لا وُندے نیں تے کہندے نیں، ”اوہ اُتے والا
 ’س’ لوو۔“ اوہ اینویں ای کردے نیں تے اوس سُر اُتے اُنگل رکھدے نیں۔

”کیہ گواں؟“ میڈم زیندر نوں انج پُچھدے نیں جیویں اوہ ساڈے توں نہیں اپنے
 آپ توں پُچھ رہے ہوں۔
 ”کوئی پُرانا گیت۔“

”پُرانا گیت؟“ جواب آ وُندا اے۔ ”اوہ تاں کئی نیں۔ کیہڑا؟“ اوہ پُچھدے نیں۔
 زیندر نوں کجھ نہیں اُوڑ رہیا۔ اوہ بیٹ ٹُپے ہوئے تے بڑے پلے ہوئے نیں۔

”بدنام محبت کون کرے گاؤ، دوست دا۔“ میں آکھیا۔ کیونجے مینوں چیتا اے۔ میڈم
 نے اک دارمیںوں دسیا سی جو اوہناں نوں ایہہ گیت سد بہار پسند اے۔ اوہناں دامنکھ کھڑا اُٹھدا
 اے۔ ”اوہ ہاں، حجاب صاحب دا، میں ایہہ ورھیاں توں نہیں گایاں۔“ اوہناں کجھ عارضی جیہی
 شروعات کیتی تے جدوں پک ہو گیا کہ ایہو ای اے، تاں پورا اُٹھڑا گیاں۔ پہلے اتھرے دے
 وچاے ہی رُک کے کہندے نیں، ”ٹہناں پتہ اے زیندر صاحب، ایس مُلک وچ چنگا ہارمونیم
 نہیں لبھدا۔ صرف کلکتے ہی ملدا اے۔ ٹہناں پتہ اے دُنیا داسجھ توں اصل وادھا کیہڑا اے؟ داس
 دا وادھا۔ اوہ اتھے نہیں ملدا۔ ایہہ سارے لوک، غلام علی تے ہور، اٹھیا جانداں نیں تاں وادھا
 لے آ وُندے نیں تے آکے مینوں دس گے۔ پُرٹ پنے میرے لئی نہیں لی وُن گے۔“

”میں بھیجاں گٹھانوں“، زیندر نے آکھیا۔

پر میرا نہیں خیال اوہناں پھچیا ہووے گا۔

میڈم گاؤن لگ پئے نیں۔ اوہ اک لائن ٹھلے نیں تاں میں ایس پکھوں اوہناں دی مدد کرتا۔ پھیر اوہناں گیت مُکالیا۔ اسیں ہوو چاء پیندے آں۔ بڑی نزاکت نال کیک کٹ کے میڈم سانوں ورتاؤندے نیں۔

بس پھیر اسیں اوہناں توں اجازت منگدے آں۔ اوہ سانوں بوہے تاں چھڈن آؤندے نیں۔ چہرے اُتے بڑی پیاری مُسکان نال ہتھ ہلا کے وداع کردے نیں۔ سانوں ساریاں نوں اک خوشی اپنیاں رگاں وچ دوڑدی محسوس ہوندی اے۔ ایہہ اے جو نور جہاں لوکاں اُتے دھوڑ دیندے نیں،۔ ایسے لئی تاں اوہ ملکہ نیں، میں اپنے آپ نوں کہنداں، اک ایسے ملکہ وچ، جتھے خوشی کئی گھٹ اے۔ ہاں، تے جدوں اہجے اسیں اوہ تھے ای ساں، اوہناں دی اک دھی اندر لنگھ آؤندی اے تے ساڈی اوس نال جان پچھان کرائی جاندی اے۔ اوہ مٹیواراے تے ویکھن نوں بڑی سوتی۔ پر اوہ نور جہاں تاں نہیں، جیہڑے مینوں اگلی شام اوہناں نوں فون کرن نوں کہندے نیں۔ میں فون کرناں پر اوہ گھر نہیں ہیگے۔ اگلے دن وی ایہو حال۔

اک بُرائی ملاقات چھتے آؤندی اے جدوں اوہناں مینوں قصور وچ جیتے بچپن ہارے دسیا سی۔ اوہناں دسیا کہ اوہناں نوں استاد مُلام محمد نے کلاسیکی سنگیت سکھایا سی۔ اوہی جہاں نوں اسیں بُنے ملے آں، تے ”فلم لائن“ دے اوہناں دے استاد سن ماسٹر مُلام حیدر۔ اوہناں دسیا کہ ایہناں ہی نور جہاں نوں مائیکروفون دے سامنے کھڑا کیتا تے محبت جیسے لفظ آکھنا تے گاؤندیاں ساہ لینا سکھایا سی۔ ”سانوں بڑے لاڈاں ملہراں نال پالیا گیا سی۔ ساڈے ماپے ساڈے اُتوں چند واردے سن تے اوہناں سانوں آکھیا ہو یا سی کہ دنیا وچ بھادیں جتھے وی جاؤ، اصلی خوشی تہاڈے اپنے ہی دل وچ وسدی اے تے ہمیشہ تہاڈے نال تھری بھر دی اے۔ کوئی تہاں خوشی نہیں دے سکدا اہجے تہاڈے اپنے دل وچ نہیں۔“ اوہناں کیہا اوہناں دیاں مایاں دیاں آکھیاں کئی گلاں اوہناں نوں زندگی بھر راہ وکھایا۔ ”میرے والد کہندے ہوندے سن کہ جے تئیں کسے دی مدد نہیں کر سگدے تے تھکان تاں نہ کرو۔ میں ایہہ ہمیشہ چھتے رکھیا اے۔ اوہ کبیر دا لکھیا وی سناؤندے ہوندے سن۔

ایہہ کبیر تیری جھونپڑی جل کٹیوں کے پاس

جو کریں گے سو بھریں گے توں کیوں بھاپو اُداس

”اپنے مایاں کر کے اسیں ایمان دار تے مٹھتی بنے، کدے لالچ لپٹھیں کردے ساں۔ نہ

اوہناں نال ریس جہاں کول ودھیر اسی۔ اسیں او سے نال خوش ساں جو ساڈے کوں سی۔ اسیں

اپنے ماڑے حالات توں شرمندہ نہیں ساں۔ جدوں میں بچی ساں، اک دُعا ہمیشاں کردی، یو

رب، سوائے اک اپنی ربی مہر دے، مینوں کسے داحتاج نہ کریں۔ اپنیاں دھیاں نوں وی میں ایہو

سکھایا اے۔“

نور جہاں نوں 1942 وچ فلم خاندان لئی چلیا گیا تاں اوہناں دے لگا تار کئی پنجابی

گانے ہٹ ہو چکے ہوئے سن۔ اوہناں دی اک ہوور ہٹ اُردو فلم زیبت، 1945 وچ بنی سی۔ پہلی

دارزانا آوازاں وچ ریکارڈ ہوئی اوہ مشہور قوالی اج وی ہر کسے توں یاد ہووے گی، جیہدے وچ

نور جہاں دی آواز باقیں ساریاں آوازاں توں اتانہہ اٹھدی اے۔ زوہرا بائی انبالے والی تے

امیر کرناٹکی دیاں آوازاں دے ساویں۔ جیویں کوئی بھائیڑ اٹھیا ہووے۔ بول خشب دے سن۔

”آپیں نہ بھریں شکوے نہ کیے، بمبئی وچ اوہناں دیاں ہوو وی ہٹ فلماں سن۔ بڑی ماں،

دوست، لال حویلی تے گاؤں کی گوری دے گیت، جہاں وچوں اخیر لی داہیر ولہور جمیا ادا کارنذر

سی، جہاں دابعد وچ رتن ناں دی موسیقی ولوں سارے ریکارڈ توڑن والی فلم دی پیر وکن سورن لت

نال ویاہ ہو یا سی۔ انڈیا وچ نور جہاں دیاں اخیر لیں فلماں وچوں اک فلم ’جگنو‘ سی جیہڑی

1947 وچ بنی۔ جیہدے نال دو ہستیاں ’دلپ کمار‘ تے ’محمد رفیع‘ دے کیریئر دا پندھ شروع ہو یا۔

فیروز نظامی ولوں دتی موسیقی ہر پاسے چھا گئی سی، ’آج کی رات‘ تے ’یہاں بدلہ وفا کا بے وفائی

کے سوا کیا ہے‘۔ اک ہوور خاص گل ایس فلم دی ایہہ سی، جیہدے وچ نور جہاں نے اک کالج دی

گڑی دار کردار نبھایا سی جیہڑی ٹی۔ بی دی مریض اے تے اک پاسٹر پیار کر کے مرجاندی اے۔

ملکہ موسیقی روشن آرا بیگم جیہی اول درجے دی گائیکا نے وی گیت گایا سی ’دیس کی پر کیف رنگیں سی

فضوں میں کہیں‘۔ ایس فلم نال شوٹ حسین رضوی دا کیریئر اپنی سکھرا تے جاہنجا، جہاں نوں

کدے پھیرا جیہی کامیابی حاصل نہیں سی ہوئی۔

نور جہاں بڑی عقل والی تے حاضر جواب زنانی سی۔ 1965 دی جنگ ویبے صوفی

غلام مصطفیٰ تھم نے ہوراں وانگ نور جہاں لئی اک خاص گیت لکھیا اوہناں دے سوہنے شہر قصور دی شان وچ۔ اک دن صوفی ہوراں آکھیا ”آپاں دوویں قصوروں پھیرا پکے آئیے۔“ نور جہاں نے صوفی صاحب نوں جیہڑا جواب دتا اوہ اچ تاں نور جہاں کلاںک مینا جاند اے، ”صوفی صاحب، اوہتھے ہوائی حملہ ہو گیا تے دوجے دن میں تے تسی دوویں بے تھلیوں دے ہوئے لیھے، تاں میں کسے نوں مونہہ دکھان جوگی نہیں رہواں گی۔“ اوہناں دی حاضر جوابی داتے اوہناں نوں پھر دیاں گلاں دا جواب نہیں سی۔

اک وار اوہ پی. آئی. اے. دے ہوائی جہاز وچ بیٹھے سن جو اپنے انجن گیر داپتر وانگ پیا کلبدا سی، پراڈان لئی دوڑ نہیں سی رہیا۔ اوہناں کولوں لنگھدے اک کبرندے نوں آکھیا، ”پتر، ایہہ ہوائی جہاز میری گونہ دا لگدا اے، کیہ خیال اے، کراچی لے جائے گا؟“

اک وار جدوں لہور کسے پراڈیوسر اوہناں نوں پچھیا کہ اوہ اوہدی فلم وچ ہیر وکمن دی حیثیت نال کم کرن گے جیہڑی اوہ انارکلی دی زندگی بارے بنا رہیا اے۔ نور جہاں جواب دتا، ”پھیر تہاں نوں تے فلم نوں پرائی انارکلی سدا پئے گا۔“ پرائی انارکلی اوس مٹیاردے ناں پاروں سدی چاندی لہور دی اک بستی اے جس مٹیارد نال بادشاہ بن والے مغل شہزادے سلیم نوں عشق ہو گیا سی تے مٹیارد نوں شہزادے دے پو، اکبر بادشاہ نے بہت ای کرڑی سزا دتی سی۔

1971 وچ پاکستان دے دو ٹوٹے ہون توں اک دم بعد نور جہاں دے خلاف ٹھکریں اک ہر ٹوری گئی کہ اوہناں دا جنرل یحییٰ خاں نال عاشقانہ سبندھ سی۔ بھائی ایہہ صحیح اے کہ یحییٰ خان نور جہاں دا ساتھ پسند کردے سن، پر اصل وچ اوہناں دے سبندھ بارے بیاں لچر کہانیوں دی کوئی بنیاد نہیں۔ یحییٰ چنگے ساتھ داشوقی سی تے میڈم توں چنگا ساتھ کیہو اسی۔ میڈم اوہناں نوں سرکار کہہ کے سد دے سن، اک وار اوہناں مینوں دسیا سی۔ اک گیت یحییٰ نوں بڑا پسند سی جیہڑا میڈم اوہناں نوں سنایا کردے سن، ”سیونی میرا مای میرے بھاگ جگاں آ گیا۔“ اک وار یحییٰ خان نے اپنے مڑ تے شاماں دے ساتھی جنرل حمید نوں آکھیا، ”جے میں نوری نوں چیف آف سٹاف بنادیاں، میں کہناں، اوہ تہاڈے ساریاں دے رل کے کیچے ہوئے کماں توں بہتر کم کران۔“ ویکھ لینا، ”میں نور جہاں نوں یحییٰ بارے کچھیا تے اوہناں کیہا، ”اوہ بھلا مانس، رحمدل، خوش مزاج انسان اے۔ میں اوہناں دی بہت عزت کردی ساں۔ میں اوہناں دے پتر علی دے

و یہ اُتے گایاں سی۔ اوس ویاہ دیاں تصویراں بارے، جنہاں وچ یچی خان دا پر یوار حاضر سی، ایدھر او دھرایہو جیہیاں بڑیاں گلاں کیتیاں سکیاں، دیکھو یچی خان دی بد چلتی تے نور جہاں دا اوس نال بڑا گھناؤنا سبند ھاے۔

ڈوانفقار علی بھٹو دے حکومت سنبھالنے دے جھبے ای، پاکستان پیپلز پارٹی دے اخبار ’مساوات‘ نے نور جہاں دی یچی خان نال نیڑتا تے بدنامی والے سبند ھ بارے کئی وار چھاپیا۔ اوہ بہت سڑے بلے ہوئے سن۔ پریس نوں دتے بیان وچ اوہناں آکھیا کہ جے میں سچے سچ ایہو جیہی زنانی آں جیہو جیہی شمس دے رہے او، تاں میں پاکستان نوں چلی جاواں گی تے مُزکدیں نہ پرتاں گی۔ اوہناں بھٹو تائیں وی اپڑن دے جتن کیتے۔ پر بھٹو کول ملن لئی ویلا ای نہیں سی۔ اک دو وار نور جہاں مینوں وی فون کیتا۔ میں تسلی دتی کہ اپنے دس موجد جووی ہو سکیا لازمی کراں گا۔

نور محمد مغل جوں نور، بھٹو دا ذاتی سیوک سی تے اوہ آدمی سی جس نوں ان گولیاں کر کے شمس آپ ای اپنے نال دشمنی سبب دے اوہ۔ نور میڈم دایہت وڈا بھدائی سی۔ اک دن اوس مساوات دی اک کاپی جیہدے وچ میڈم بارے گلاں لکھیاں ہوئیاں سن بھٹو نوں دکھاؤندیاں آکھیا، ’’صاحب، ایہہ حنیف رامے، میڈم دے کھپڑے کیوں پیا ہو یا اے؟ اوہناں لیہدا کیہہ وگاڑیا اے؟‘‘ بھٹو نے رامے نوں آکھیا کہ اوہ نور جہاں نوں تنگ کرنا بند کرے۔

میڈم اپنے راہ لیہ لیندے سن۔ اوہناں دے بھدائی ہر تھاں بھرے پئے نیں۔

جہاں نوں اپنے گیتاں وچوں کیہز آگیت سبھ توں ودھ عزیزاے؟

’’ایہہ میرے بچیاں وانگ نیں۔ ایہناں وچوں کیویں دساں؟‘‘ اوہناں کیہا سی پر

میرے زور دین اُتے اوہناں بڑا سوچ کے جواب دتا، ’’بدنام محبت کون کرے، 1947 توں پہلاں دی فہم دوست دا۔‘‘ اوہناں کیہا، ’’اوس نخرے باز سجاد نے ایس دی دھن بنائی سی۔‘‘ اوہناں ایہہ وی دسیا، ’’سجاد نے کدے کوئی سدھی دھن نہیں سی بنائی۔ ایہہ حقہ گل اے تے جے شمس نہیں مندے، تاں سجاد دی بنائی کوئی وی دھن کنگنا کے دیکھو، جیویں، درشن پیاسی آئی داسی‘ جوں آج میرے نصیب نے مجھ کوڑ لا لایا۔‘‘

میرے دوست ایم رفیق نے میڈم بارے آکھیا سی، ’’ایہہ رضوی، اعجاز تے باقی دے سبھتاں اک شینہنی دے ساہمنے بونے سن۔ میڈم تاں عام زندگی نالوں بکتے وڈے سن۔ نور جہاں

ورگا بندہ تاں جہد اے، 'فٹنس' وانگ، اک مہ کال وچ اکو داری، بس۔ اک 'کلیپ' وچ اکو داری۔ زندگی لئی اوہناں دی انجھ پیاس اجیہی سی جیہدے لئی مرداں دے امدادی ہتھ اینویں کڈ جے تے بے تھوے سن۔ قدراں تے مُلاں پکھوں اوہناں بارے عام جیہا سدھ پدھر احساب جوڑیاں بسہ غلط نکل آوے گا۔ میرا نہیں خیال کہ بندے دی انکل اجیہا ماپ لھسکی اے جیہڑا اوہناں دے حوالے نوں پڑھ سکے۔

میں اوہناں نوں صرف اکو وار دیکھیا اے، میزدے اوس پار پڑھیاں۔ پرنسپل دے دفتر وچ چیفس کانجہ لہور، جدوں اوہ اپنا پتر داخل کرواؤن آئے سن۔ اپنے اُتے پئے ایس اثر دا چراں بعد مینوں بڑی شدت نال احساس ہويا۔

کدیوں لوکاں پچھیا اے کہ نور جہاں لہور کیوں نہیں دفنائے گئے، جس شہر لئی اوہ جنا چر کراچی بیمار پئے رہے، ترلو مچھی ہوندے رہے۔ 'حُسنِ حقانی' موجب۔ اوہناں دا آکھن اے، 'میڈم دی دھی جنا، جس نوں اپنی ماں وانگ دو نوک فیصلہ کرنا تے پکارا دہ ورے وچ ملیا ہے، نے فیصلہ کیتا۔ کیونجے میڈم شب قدر نوں فوت ہوئے نیں، جیہڑی رات سارے مُسداں سبھ توں پاک تے مقدس مندے نیں تے اوہناں بہشت وچ جانا اے۔ ایس لئی ایس رات دے بچن توں پہلاں اوہناں نوں دفنانا لازمی اے۔ جے ایس لہور لے کے گئے تاں چر ہو جائے گا۔ جدوں اصرار تے ظلم ہمانے اپنی ماں نوں دفنان لئی لہور لیجانا چاہیا تاں جناس توں مس نہ ہوئی۔ او بنے آکھیا، "تسیں نہیں چاہوندے ایہہ بہشت جان؟" ایس کہانی بارے جیہڑی گل مینوں اُداس کر دی اے۔ جیہڑی سچی وی اے۔ حقانی نے مینوں پک نال دیا۔ اوہ ایہہ اے کہ جنا نوں کیوں شک سی اپنی ماں دے بہشتیں جان بارے۔ بھادیس اوس دی ماں کسے وی ویلے فوت ہوندی تے جتھے وی دفنائی جاندی، تقریباً سٹھ سال دُنیا بھر دے کروڑاں لوکاں نوں خوشیاں وٹن پاروں اوہناں بہشتیں تاں جانا ای جانا سی۔ ہور کیہڑا پاسپورٹ چاہیدا سی میڈم نوں بہشت لئی؟ فرشتیاں جیہی اوہناں دی آوازیں۔ ایہدے وچ وی کوئی شبہ نہیں کہ فرشتے ہی اوہناں نوں بہشتیں اڈالے گئے۔

میڈم نور جہاں اک ممتاز تربیت سن تے اک ممتاز فنکارہ۔ تے ہُن دیوتیاں اوہناں نوں امر بناتا اے، اوہناں دے سنگیت وانگ ہی۔ اوہ بھارت دی لاڈلی سن جدوں پاکستان تے

اوہناں پاکستان آؤنا چھیا کیونجے اتھے ای تاں سی اوہناں دا دل۔ اوہ نکا جیہا شہر
 قصور جتھے اوہ جے ہمیشہ اوہناں نوں عزیز رہیا، تے لاہور اوہ شہر سی جس تال اوہناں نوں عشق
 سی۔ پر اوہناں دی مٹی اوہناں دے نصیباں وچ نہیں سی۔ آکھیا چندا اے کہ اوہناں قصور دفنائے
 جان دی اچھا ظاہر کیتی سی پر ایہہ وی نہیں سی ہوتا۔ ملکہ ترنم نور جہاں، کیہ موت تے کیہ زندگی وچ
 اوہ سے طرحاں دے اوہ سے طرحاں نہیں۔ کروڑاں لوکاں دے چیتے وچ تے پیار نال چیتے کیتے
 جاندے۔ سچ منج اوہناں اتے رب دی بڑی مہر سی کیونجے جیہڑی عقیدت لوک اوہناں لئی محسوس
 کر دے نیں اوہ جیہی رب کسے ورے ورے لوں ای دیندا اے۔
 آواز دے کہاں ہے۔۔۔

خالی

تماہی سانجھ بارے لکھیاں لکھتاں

خالی

دولی سانجھ

(سانجھ ایک پہلا لہریل 2007ء ص 114: نمل 15 روپے اینڈیٹر سفیر رامہ، منوثر ماسوئل، جگتار دھیمان، جاوید مونا اتے امت کور۔)

ورجینیا امریکہ رہندے سفیر رامہ ہوراں دی ہمت نال گور مکھی اتے فارسی ہی وچ نکلے وکھرے وکھرے تہا ہی پرچے سانجھ (اپریل-جون 2017ء) دی پٹھ تے ایہہ دانیہ چھپیا ہے: ”شاہ مکھی تے گور مکھی دوہاں لپیاں وچ آوجیہا چھپیا ایہہ تہا ہی رسالہ سانجھ، جیہڑا لاہور وں شاہ مکھی وچ تے لدھیانوں گور مکھی وچ چھپ رہیا اے، سارے پنجابیاں دی سانجھ نوں اگے ودھاؤن دا جتن اے۔ تاں جے پنجابی دیاں دوو کھ لپیاں ہوں دے کارن لفظی دے ودھ رہے وکھریوں نوں ڈکا لگے۔ پنجابی دیاں دوہاں لپیاں دے لکھریاں، سوچواناں اتے پڑھنہاراں وچ سرت تے وچاراں دی سانجھ ودھ تے پنجابی کلچر تے بولی دی سانجھ سنبھال تے ودھائی پکی پیڈی سانجھ بنے۔ ایہہ رسالہ تہاں پنجاب (لہندے، چڑھدے تے باہر لے پنجاب) دے لکھریاں دی سوچ دا نمائندہ اے تے دنیا دے ہر اوس ملک وچ وڈیا جاند اے، جتھے پنجابی وسدے نیں۔

پرچے دے شروع وچ ہی امریکہ دی پینسلوینیا یونیورسٹی دی ودوان اتے بھارت دا ڈونگھا مہرے کرن والے سینئر (سینئر فار دا ایڈوانسڈ سٹڈی آف انڈیا) دی ڈپٹی ڈائریکٹر ڈاکٹر الیسا آرزو دادوناں پنجاب دی پرانی سانجھ دی گل کر دیکھ ہے۔ پچھلے کجھ ورھیاں توں واشنگٹن دی اسلام آباد دی ہری جھنڈی نال پنجاب دی سانجھ دی جواچا تک گل چلن لگی اے، اوہدا خلصہ کیتا ہویا اے اتے ایہہ وی انکشاف کیتا اے کہ اس آدم دا خرچ امریکہ والی فورڈ فاؤنڈیشن وی کر

رہی اے۔

ایسا آرزو دے لکھ وچ دوو ڈیاں غلط بیانیاں بن: پہلی ایہہ کہ شہید اودھم سنگھ نے سن ۱۹۰۴ وچ لنڈان وچ چلے مقدمے وچ ہیر وارث دی کتاب تے ہتھ رکھ کے عدالت وچ سونہہ کھادی سی اتے دوجی ایہہ کہ اوہ اپنا ناں رام محمد سنگھ آزاد لکھدا سی۔ اودھم سنگھ نے اپنی بیروانی کران والے نوں جیل چوں چٹھی لکھ کے ہیر منگوائی ضرور سی اتے اوہ اپنا ناں محمد سنگھ آزاد لکھدا ہندا سی۔ ایہہ رام پتہ نہیں کیسے کدوں تے کیوں جوڑ لیا؟ عدالت وچ ہیر وارث دی سونہہ کھان والی گل وی من گھڑت ہے۔ انگلینڈ وچ تاں کیہ، پنجاب وچ وی کسے عدالت دا جج ملزم نوں ہیر وارث دی سونہہ کھان نہیں دیوے گا۔

اودھم سنگھ دے دستخط: محمد سنگھ آزاد

کچھ کہانیاں کچھ نظمیں تے غزلاں رباعیاں دا جو پکیا سو پر وس نالوں لکھاریاں نوں موضوع دے کے لکھواؤ نا کوئی سوکھا کم نہیں اتے رامہ پوراں اتوں سال دے چا رشارے کدھن دا ڈھول گل وچ پالیا اے۔ ایہہ آپ تے ایہناں دے نال دے بڑے ہمتی نیں۔ آس اے، ڈھول سرتال وچ وجدار ہے گا۔

سناجھ دیاں ایہناں لکھتاں نے مینوں تنبیا اے: پورے ہو گئے تن کویاں منیر نیازی بارے مسعود منور دا، شریف گنجابی بارے اظہر محمود چودھری دا اتے جاوید ذکی بارے جمشید اہل دا لکھ۔ منور دے منیر نیازی بارے لکھے لکھ وچ اوہناں دی کھست دی گل گھٹ ہے، پر شراب دی ودھیرے۔ ظاہر اے، نظریہ پاکستان دا سبھ توں ودھ سواد سو جھوٹاں لکھاریاں نے چکھیا اے اتے ایہناں وچ اس نظریے دے خلاف اک لفظ تک بولن دی ہمت نہیں؛ شاعری کرن دی گل تاں بڑی اگانہہ دی اے۔

جاوید ذکی پاکستان دی ماؤ وادی مزدور سنان پارٹی دا کارکن رہیا اتے مگروں امریکہ دی مٹی گن یونیورسٹی وچ سماجی سائنس دی ڈاکٹری کیتی۔ ایہدیاں نیچیاں نظمیں سناجھ وچ چھپیاں بن، جس وچ گورو ناتک جی والی نظم پڑھن مانن والی ہے۔ لہذا آخری بند اے:

آونج ماہی اندروس چا

لوں لوں دے وچ رس چا

من تھیوے چاہریا بھریا
 کدھروں نہانماہس چا
 پریم دی رنگی جوت جگادے
 دنیا تھئے سکھالی
 میں اوگن میرا سینہ بھر چا
 اندر نوری کر چا
 منک جاون بھرو لے گولے
 روح نوں امرت کر چا
 توں پنجاب داسر جن تارہ
 پنج ندیاں دا والی

کسے سدھو صاحب دا لکھیا لہندے پنجاب دا سفر نامہ پڑھدیاں مینوں اشفاق احمد
 ہوراں دا عینیتی چاہی ساس پہلوں لکھیا چین دا سفر نامہ چیتے آ گیا۔ نکلے نکلے چست فقرے،
 پولیاں پولیاں پتے دیں گالاں۔ سدھو صاحب موٹر کاراں تے موٹر سائیکلاں دا علم بیان کردا کردا
 نال ہی گردھاماں دے کیتے درشناں دی گل وی کری جاندا اے۔

میں پوری واہ لا کے لکھداں کہ میری لکھت لاہور بیٹھے نوں اوپری نہ لگے۔ پر جد لاہور
 دے میرے ناشر نے میری لیکھاں دی کتاب چھاپوں پہلاں اوکھے لفظاں دی لسٹ بنا کے
 مینوں کھلی، تاں مینوں بڑی ہانج آئی سی۔

دو لپیاں دے نال ہن تاں دو پنجابیاں وی ہو چکیاں ہن۔ اپنی کرتوتیں اسیں اپنیاں
 باہواں آپ ہی وڈھی بیٹھے ہاں۔ ماں بولی پنجابی نال سبھ توں وڈا دھرو پنجابی مسلماناں نے کمایا
 ہے۔ سفیر رامہ، نجم حسینیہ ہوراں ورگے لچال تاں ورلے ٹاویں نہیں، جنہاں نوں اسلامی جمہوریہ
 پاکستان وچ کوئی نہیں کچھدا۔

اُمید ہے کہ سانجھ نال نویں ابھر دے لکھاریاں نوں ٹھیٹھ پنجابی دی رتا کو سُر ت
 آوے گی، جد کہ چڑھدے پنجاب دے ساڈھے تن ہزار پی ایچ ڈیاں دی دھاڑ اتے پنجابی ٹیپی
 ویشٹاں اتے روزانہ اخباراں دے خبرچی پورے زور نال ٹھیٹھ پنجابی محاورے نوں پیریں رو دیاں

انگریزی تے ہندی دی ریے غلط ملت پنجابی لکھ لکھ ماں بولی دی عزت لٹی چاندے ہن۔
 سانجھ دے سرورق تے چھپی پنج پیراں جاں تا تھ جوگیاں نوں وکھلی سناؤندے رانجھے
 دی تصویر اکمال صابر نذر دا اے۔ اس ورگی تصویر پہلاں کسے پنجابی چتر کار نے نہیں بنائی سی۔
 کہندے ہندے نیں کہ سمندر وچ ڈگی اک بوند سارکھی وی موتی بن جاندی ہندی
 ہے۔ شالا، سانجھ ایسا موتی بنے۔

o

تماہی ”سانجھ“ وچ چھپیاں لکھتاں دی بیلوگرافی

(اپریل 2007ء تا دسمبر 2010ء)

حصہ نمبر	نمبر شمار	مضمون (عنوان)	لیکھک
		شمارہ 1۔ اپریل، مئی، جون 2007ء	
1۔		دو پنجاب: جنوبی ایشیا وچ امن دا ثقافتی راہ	الیہہ ارز / ڈاکٹر ظفر اقبال محسن
2۔		کینیڈا دا پنجابی ادب (اک جہات)	سادیو
		بتنگ / یا سر جواد	
3۔		قطر وچ بچناں تال ملاقات	راجا محمد احمد
4۔		مڑ سکندر ہاریا	
		سندھی لوک ادب / محمد آصف رضا	

- 5- پاکستان یا ترا
سدرہ صاحب / ثناء اللہ گوندل
6- کد کے جگر اڑتے کٹنے

ڈاکٹر اظہر محمود چودھری
7- مرن داشوقین
مسعود منور

- 8- جاوید ذکی دی یاد وچ
جشنید اہل

شمارہ 2- جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

- 9- کتھا اک چوری دی
احمد سلیم

10- دردرویشی
مسعود خالد

- 11- لہور تے اوہدے آل دوال دا اک جذباتی سفر
چمن لال / ثناء اللہ گوندل

12- بولیں دے وٹا ندرے: پنجابی راہیں
فاخرہ ریاض / محمد افضل شاہد

- 13- پرہاد سلطان - شوکار
پریم کمار

14- ادبی سفر - اردو ادب توں پنجابی ساہت تک
پروفیسر زینجی سنگھ تنیم

- 15- کیسا ملکی
سنگھ دیو ماد پوری

17۔ پروین ملک نال گل بات

شہدہ د، ورشہ

18۔ پنجابی بولی دے لہجے

ہر جپ سنگھ او جلا / شاء اللہ گوندل

19۔ سٹھں ور حیاں بعد مڑ وطنی پھیرا

اکمل علمی / نرندر جیت کور

20۔ بھگت سنگھ دا انقلابی ورثہ

چمن

لال / وسیم ابرار

21۔ ایہناں نوں بزرگ نہ سمجھنا

کنہیا لال کپور

22۔ بن گئے اسیں وی لیکھک

ڈاکٹر فقیر چند شکلا

23۔ موہن سنگھ دی شاعری وچ دھمیاں دا ویسی رنگ ظفر علی راجا

24۔ پنجابی بولی کدی نہیں مرے گی

جسمییا سنگھ جواہل

25۔ کتھا بریڈ لالہاں تے اوہدے وسنیکاں دی

احمد سلیم

26۔ کشمیر آتے پنجاب دی یا ترا۔1

چارلڑوان بیوگل / نرندر جیت کور

27- محبت داسفر نامہ-1

سلیم پاشا

28- سکھ یوماد پوری نال گل بات

منوشر ماسوہل

29- کدے ندمٹ سکھ والی دلاں دی سانجھ

این۔ ایس۔ ننڈا

30- وچھڑے جمن نیڑیوں تکیاں، پروفیسر سردار سوز

درشن سنگھ آسٹ

31- ایہو جیہاں لال سنگھ دل

بیبا کلونت

32- سنٹرل جیل لہور داپرا نار جسر

اکمل علمی

33- تن پنجاباں دی ادبی رعتلی سانجھ

ایس پرمندر جیت سنگھ

شمارہ 5- اپریل، مئی، جون 2008ء

34- پنجاب دامبارتن شناس موڈھی سنگیت کار

ہرجاپ سنگھ اوچلا

35- دوسرہیاں نیں سانجھے پنجاب دیاں بال کھیڈاں درشن سنگھ

آسٹ

36- رب تے بندہ

انور چودھری

37- کشمیر اتے پنجاب دی یاترا-2

چارلزدان ہیوگل / نرندر جیت کور

38- گیت گلزار دانش نگار: تند لال نور پوری

گردیو سنگھ چندوہل

39- پنجابی بولی نوں پیش چنوتیاں

نرنجن تسنیم

40- سدھیانا

پریت سنگھ گریوال

41- محبت داسفر نامہ-2

سلیم پاشا

شمارہ 6-7- جولائی تا دسمبر 2008ء

42- درگاہ پیر حضرت علی ہجویریؒ

عافرشہزاد

43- کتھاسردار و مصلن آتے اک گواچے پنڈوی

احمد سلیم

44- استاد شاعر برکت رام بھمن

سُکھاش شرما

45- ستیہ نند سیوک نال گل بات

منوشر ماسوہل

46- کشمیر آتے پنجاب یا ترا-3

چارلز وان ہیوگل / نرندر جیت کور

47- بربھجن ڈھلوں: کاوگن آتے کامیاں

ڈاکٹر سردار ن سیوک

48- پڑھیے نجم دی بانی

صدیق ارشد (مرحوم)

49- باہر دابینڈ

گر ندر مکننا

50- کینیڈا توں آیا لیکھک دوست

ڈاکٹر فقیر چند شکر

51- ”سانجھ“ لئی اک ویلی ہوکا

ہر بھجن سدھو مانسا

شمارہ 8- جنوری، فروری، مارچ 2009ء

52- اک ہور پاکستان

چمن لال / زبیر احمد

53- کتھا چاچے غلام لہار دی

احمد سلیم

54- کشمیر آتے پنجاب یا ترا-4

چارلز روان ہیوگل / زندر جیت کور

55- بوہتا پیار نہ کریں نہیں تے زل جاویں گا

ہر نیک سنگھ گھڑاؤں

56- سانجھ

گردت سنگھ کانگ

57- پیار

اجیت سنگھ چندن

58- دربار داتا گنج بخش

اکمل علمی

شمارہ 9- اپریل، مئی، جون 2009ء

59- سکھی دور دیاں ہیراں

عامر غفار گوری

60- کتھا چاچے غلام اُہار دی

احمد سلیم

61- استاد غزل گو: چمن لال سکھی

سُبھاش شرما

62- لوک سنگیت دابادشاہ: مُکلدیپ مانگ

علی محمد راجپوریا

63- مرا کہ

اقبال قیصر

64- کافی بلھے شاہ دی۔ (پہلی لڑی)

زبیر احمد

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

65- خانقاہ بہا فرید

عافرشہزاد

66- زنجن تنسیم ہال گل بات

منوشر ماسوہاں

67- نور جہاں

خالد حسن / پونم سنگھ

68- سانجھ پال

اظہر محمود چودھری

69- ننگانہ صاحب

اقبال قیصر

70۔ کافی بکھے شاہ دی۔ (دو جی لڑی)

زبیر احمد

شمارہ 11-12۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

71۔ امروز: محبت دالوک گیت

سلیم پاشا

72۔ نور جہاں

خالد حسن / یونم سنگھ

73۔ ٹر گیا مارا ڈاری سا ڈا حسن پوری

ٹر بھیجن گل

74۔ پنجابی ڈھولے دابا دشہ: میاں راجا

محمد اظہر ورک

75۔ کافی بکھے شاہ دی۔ (تبی لڑی)

زبیر احمد

76۔ رام سروپ آنکھی 1932-2010

امر جیت چندن / زبیر احمد

77۔ سنتو کھ سنگھ دھیر 1920-2010

امر جیت چندن / زبیر احمد

شمارہ 13-15۔ اپریل تا دسمبر 2010ء

78۔ لوک کہانی راجا پورس دیاں نیںہاں تے سبھا

سعید بھٹ

79۔ میتھوں میرا برہاؤا

پریم کمار

80۔ بہارو مشین

رانا زاہد

81۔ پنجابی زبان تے لہجیاں داسلا ٹراؤس

قاروق ندیم

82۔ کافی بکھے شاہ دی۔ (چوتھی لڑی)

زبیر احمد

83۔ وارث شاہ دی ہیر

محمد افضل شاہد

84۔ کالیاں گھٹاواں

سر جندر سنگھ

انگریزی لکھتاں

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

85. Punjabi In Biscrptic/ Dr. Jaspal Singh

86. Common Thread at the cross roads:

Reconciling/Minna Zutshi

87. In Twin Punjabi Scripts / Prof. N.S Tasneem

88. A Promissing Cultural Sturring /Atamjit

89. What is Common Between Two Punjabs/STM

کہانی

نمبر شمار

کہانیکار

عنوان

شماره 1- اپریل، مئی، جون 2007ء

- 90- بٹ صاحب اعجاز
سید / زندرجیت کور
- 91- پورا پورا زیر احمد
- 92- جیون زہر پیالا امر جلیل
- 93- اپنا خون ڈاکٹر فقیر
چند شکار
- 94- مٹی داموہ پر بحیت
کور بھر

شماره 2- جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

- 95- گر مگھ سنگھ دی وصیت سعادت
حسن منٹو / فالکن
- 96- وینس مسز اندر
جیت بھندر
- 97- وڈا دن تارن
گجرال
- 98- رام دین موہن
کلپنا / محمد آصف رضا
- 99- باغچی بھوتیاں پروفیسر
س۔ سوز
- 100- رحمت تھانیدارنی پروفیسر

شماره 3- اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

101- تویت راجا محمد انور

102- گروتن میر تنہا یوسفی

103- آکھنوں ڈگا بوٹ امرجیت

تاز

104- پُریاں دی دھی آتے پُریاں دی نو نہہ کیدش

پوری

شماره 4- جنوری، فروری، مارچ 2008ء

105- اک بھوکا گرچن

کور تھند

106- پنڈت دانکاج بی۔ ایس

- بیر

107- مُردہ تاری زبیر احمد

108- اک شرط محمد افضل

شاہد

شماره 5- اپریل، مئی، جون 2008ء

109- پرسنل اکاؤنٹ فہیدہ

ریاض / رنجیت سنگھ تمہر

110۔ ایہہ کیوں اے تیرے نال؟ راجا محمد احمد

111۔ دو مسافر گُر نامہ گل

112۔ میلہ لٹن والی عذرا وقار

113۔ پر یاد من منیّت کور
دھیماں

شمارہ 6-7۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

114۔ بہادر سنگھنی امرجیت سنگھ ہینر

115۔ دس قدماں دے وچکائے داسمندر ہمدرد دی
نوشہروی

116۔ نگر فضل احمد
خسرو

117۔ گوی جمیکا
کنکیز / عرفان ملک

118۔ گکھ داسوا گرچن کور جھند

شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

119۔ تندور اختر شمار

120۔ یاترا پریم بھوشن
گوئل

121۔ کبھڑی رتیں آئے بی۔ ایس

بیر

122۔ انھا کوتر زبیر احمد

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

123۔ معجزہ سعیدہ مختار

یونس

124۔ ریت اُتے اُکرے سُنے اشونی

باگڑیاں

125۔ رواج افضل

راجپوت

126۔ پٹھا چرخہ فضل احمد

خسرو

شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

127۔ لہراں تے پرچھاویں سُریندر

رامپوری

128۔ پل بی۔ ایس۔

بیر

129۔ بھیڑی عورت عذرا پروین

130۔ کہانی وچ کہان اعجاز علی

اعجاز

شماره 12-11۔ اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

- 131۔ نیلے سوٹ والی گڑی منو شرما
سویل
- 132۔ اُروار غلام حسین
ساجد
- 133۔ ٹچھ انتون
چینوف / طارق مقبول
- 134۔ اک جام لبوردے نام رام
دل / مہندر بیدی جیتو
- 135۔ ہوئے کیوں نہ غرق دریا شفیع مہدی / مہندر
بیدی جیتو
- 136۔ برکتے سکھدیو
سدھو

شماره 15-13۔ اپریل تا دسمبر 2010ء

- 137۔ گجری مردی نہیں اقبال
راموالیا
- 138۔ بُیان امینش آگنی
ہوتری / جاوید بوٹا
- 139۔ کفن دفن سعیدہ یونس
- 140۔ میرا ناواں چنچل سنگھ
بل
- 141۔ نئے پکڑاں دی داستان گر شرن

142- کون اپنے کون پر اے
بل
چنچل نگار

حصہ شاعری

نظم

نمبر شمار
عنوان

شاعر

شمارہ 1- اپریل، مئی، جون 2007ء

143- پنج پیر نجم حسین

سید

144- نظم (جیہناں جانا ہا وہ تے ٹر گئے) نجم حسین

سید

145- لگی والیاں نجم حسین

سید

146- اَلکھ نجم حسین

سید

147- شکار دی سیاست تے اک ویب سائٹ چوں نجم حسین

سید

148- اپولو مندر ڈڈم امر جیت

چندن

149- رب دیاں گھڑیاں دا عجائب گھر امر جیت

چندن

- 150- توں ایہ ہر، میں اودھردا
ہرش کمار
- 151- نظم (ساڈی اکھو دے ڈورے کڈھو)
سلیم شہزاد
- 152- نظم (خبرے ہونی کیاے)
ثروت محی
- الدین
- 153- نظم (سُنیاں گُلیاں۔)
ثروت محی
- الدین
- 154- آپ ہتی
مسعود منور
- 155- مکے داماجرا
مسعود منور
- 156- ذکر
مسعود منور
- 157- سی حرفیاں
محمد افضل
- شاہد
- 158- کافی
محمد افضل
- شاہد
- 159- حیاتی دی اخیر لی رات
شمینہ اسماء
- 160- قبر اں دی مٹی
سلطان
- کھاروی
- 161- پانی داسرناواں
سلطان
- کھاروی
- 162- قطعہ
افضل ساحر
- 163- جیوان کیہڑے کار
افضل ساحر
- 164- پتر
اجیت اولکھ
- 165- گورو نانک جی
جاوید ذکی
- 166- نابرتے نروار
جاوید ذکی

جہوید ذکی	انکار	167-
جہوید ذکی	زرتیاں سوجھاں	168-
جہوید ذکی	ساندل باردی سبک	169-
جہوید ذکی	کرڑی رت داوین	170-
جہوید ذکی	1983ء	171-
جہوید ذکی	ڈلے بھٹی دی وار	172-
جہوید ذکی	ٹا پر سبک	173-
جہوید ذکی	لگی رت دا گاون	174-
جہوید ذکی	اکھیں بند کرو نہ لوکو	175-
جہوید ذکی	مزدور اں دے عالمی دن دے حوالے نال	176-
جہوید ذکی	بسنت بہار	177-

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

نجم حسین	نہیں چا ہوندے ایہہ سڑک پارا سیں کرے	178-
	سید	
نجم حسین	گاون	179-
	سید	
پریم کمار	اک ٹوی سی لکیر جیہی	180-
محمد افضل	تھرا	181-
	شاہد	
افضل راز	میری کیہ مجال	182-
سورن	رکھ	183-
	جیت سوی	
سورن	ثانی	184-

- 185- مئے مئے --- سلیم پاشا
 186- وہیاں بابا نجی
 187- آدرش تاج بلوچ/
 محمد آصف رضا
 188- مزاحمت تاج بلوچ/
 محمد آصف رضا
 189- اسیں جے بچ بول پئے طارق گوجر
 190- محبت دا گیت گرچن
 کور تھند
 191- رائے حسن نواز خان صاحب دے ناں گر بھجن
 گل

شمارہ 3- اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

- 192- وائی نجم حسین
 سید
 193- اپنے آپ نوں غلام حسین
 ساجد
 194- ساوئی غلام حسین
 ساجد
 195- چیت و ساکھ وی مٹی و چوں غلام حسین
 ساجد
 196- دے توں نہ گھبرائیں پورنا گر شرن
 سنگھ نرولا

- 197- ٹھٹ پئے نے توت
کابلوں
سُرندر
- 198- باپ
ہرش
ہرش کمار
- 199- بالوں دے خلاف اک نظم
رشید ندیم
- 200- ویلے دے ہر پل۔۔۔
شہاب
محمد افضل
- 201- توں تے میں
جیت کور
سُرندر
- 202- اک پہلی دے ناں
محمد ندیم
- 203- ان سمجھ
بھامہ
محمد ندیم
- 204- مچھلی شوہر دیادی
مسز پال کور
- 205- تیل تیل
مسز پال کور
- 206- بوہڑ دے پنڈے توں
پریم جیت
سوبل
- 207- آکاش دیکھد اے
شمیل
- 208- چھپ لے دل وچ
شمیل
- 209- مورتی پوجک
شمیل
- 210- سادے پتر
پروفیسر
- 211- رب
پروفیسر
- موہن سنگھ
- موہن سنگھ

- 212- کھوہ دی گادھی اُتے پروفیسر
موہن سنگھ
- 213- چھتو دی پیری پروفیسر
موہن سنگھ
- 214- ماں پروفیسر
موہن سنگھ
- 215- میں نہیں رہتا تیرے گراں پروفیسر
موہن سنگھ
- 216- چپ پروفیسر
موہن سنگھ
- 217- انہی دا بوٹا پروفیسر
موہن سنگھ
- 218- سہاں دی کندھی پروفیسر
موہن سنگھ

شمارہ 4۔ جنوری، فروری، مارچ 2008ء

- 219- پلّس والے دی راہ چاندی مائی بھوگی نال گل نجم حسین
سید
- 220- کافی محسن
مگھینا
- 221- پانی پت دے کول سمجھوتہ ایکسپریس وچ دھماکہ شمعینہ اسماء
- 222- خاب دی شراب غفور شاہ
قاسم
- 223- سیال دی اک شام آصف ڈار

شماره 5- اپریل، مئی، جون 2008ء

- 224- اک مراٹھی بچے دی گل نجم حسین
سید
- 225- مارکیٹ احمد سلیم
- 226- نظم (دل درداں والی واٹ تے) زاہد حسن
- 227- اسیں برہوں جائے زاہد حسن
- 228- اے اکھ سفیاں وچ رہن دیو زاہد حسن
- 229- تینوں خط انکار
پریت
- 230- پیار انکار
پریت
- 231- ہاسیاں رنگی رافعہ ضیاء
- 232- چانن وچ سویر رافعہ ضیاء
- 233- دل دے شہر فوزیہ رفیق
- 234- جگنو فوزیہ رفیق
- 235- سدا فوزیہ رفیق
- 236- راوی فوں..... امریک
- سنگھ پونی
- 237- ماں دی ٹیوشن ہر بھجن سدھو
مانسا
- 238- پیڑھی دی اسپس ہر بھجن سدھو
مانسا

- 239۔ کدے کدائیں منجیت پٹی
-
- شمارہ 6-7۔ جولائی تا دسمبر 2008ء
-
- 240۔ نظم (وقت کیہ ہو یائے.....) نجم حسین سید
- 241۔ ہوا دی حمد جینیر
- باربر / عرفان ملک
- 242۔ لہور ہمدرد دیر
- نوشہروی
- 243۔ اک سمندر میرے اندر ہمدرد دیر
- نوشہروی
- 244۔ بخش رہندی رہو! ہرش کمار ہرش
- 245۔ پہلا آپ ہرش کمار ہرش
- 246۔ پُرا ہرش کمار ہرش
- 247۔ اتہاس تے متھہاس شونا تھ
- 248۔ نکلے ہونڈیاں دی یاد ظہور احمد
- 249۔ نوں توں پنج دے چکرو چوں نکل آئیے ظہور احمد
- 250۔ نظم (بے وسای جنڈری رنگ کون بھرے) شمینہ اسماء
- 251۔ مینڈی انگلی اوس مندری پائی کنول نمین کپور
- 252۔ پارے دائر کھ جمایا کنول نمین

- کپور
253- دھارا کنول نمین
- کپور
254- آوے مترا کنول نمین
- کپور
255- توں آپنی رت سہاگن آپے لہے زیر احمد
- 256- پردیسی انور کنیر
-
- شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء
-
- 257- موبائل ازم نجم حسین سید
- 258- کردارنگ سلیم شہزاد
- 259- اک دازہر سلیم شہزاد
- 260- ہون دا کال زاہد نواز
- 261- پھکی لو زاہد نواز
- 262- پاڈی لیکھ اساڈے اخلاق
- عاطف
- 263- عمروں لیاں پچاں اخلاق
- عاطف
- 264- امن دے بوٹے افضل راز
- 265- نظم (میں تیرے درھیاں نوں چک پاسکئی آں) عائشہ اسلم
- 266- نظم (اک سنگدھی پیاردی) عائشہ اسلم
- 267- پرانی کہانی سلطان
- کھاروی
- 268- وعدہ معاف گواہ گرمیت

- برار
269- بخشش گرمیت
- برار
270- تیرے وصل دی یاد گرمیت
- برار
271- آپنا خیال رکھیں گرمیت
- برار
272- رو برو کنول نمین
- کپور
273- سائیں ڈاڈھا کرتب کیا کنول نمین
- کپور
274- عشقے دا پاسہ پا کیلے کنول نمین
- کپور
275- نی پھڑ لے سدھی لکیر کنول نمین

شمارہ 9- اپریل، مئی، جون 2009ء

- پڑھت
276- نجم حسین
- سید
277- اک دی دھونی سلیم شہزاد
- 278- اک نظم دیپ دے ناں اقبال قیصر
- 279- رات آؤندی اے۔۔۔ سلیم پاشا
- 280- سانوں جیہڑیاں کہانیاں یاد نہیں اظہر منیر
- 281- ہڑپے دی شیلا لکھ مجید

- 282۔ نویں گل اعجاز علی
- اعجاز
- 283۔ اعتبار و ایشیہ اعجاز علی
- اعجاز
- 284۔ اکھیاں وچ تریل اعجاز علی
- اعجاز
- 285۔ ہر پاسے دھماں تیریاں اعجاز علی اعجاز
- 286۔ سدھر اعجاز علی
- اعجاز
- 287۔ ویلے دا ٹھوسا اعجاز علی
- عاحف
- 288۔ نموشی مرزا شاہد
- بیک
- 289۔ میرے نیناں جھنے ہوئے عائشہ سلیم
- 290۔ اک نظم (ایس توں پہلاں) عائشہ سلیم
- 291۔ باقی ساڈا کم نرندر ڈانسو الیا
- 292۔ البیلوا میں ونود کھرانا
- 293۔ پاک کوتا ونود کھرانا
- 294۔ نظم (تاریاں نوں.....) منجیت پٹی
-
- شمارہ 10۔ جولائی، اگست، ستمبر 2009ء
-
- 295۔ منسلک نجم حسین
- سید

- 296- نظم (رج روون نے۔) سلیم شہزاد
- 297- ٹوٹا سلیم شہزاد
- 298- نظم-1 (اوس رات دی گڈی) آفتاب
- نوید
- 299- نظم-2 (گل کھل دی کیوں نہیں) آفتاب
- نوید
- 300- نظم-3 (اجیہا جیون جا لڑتا) آفتاب
- نوید
- 301- نظم-4 (کمر میرا ہانی سی) آفتاب
- نوید
- 302- نظم-5 (سفنے اندر مورتاں بہن) آفتاب
- نوید
- 303- نظم (پچھن لگی) افضل
- راجپوت
- 304- ٹوری نورانی افضل
- راجپوت
- 305- نظم (ورھیاں دی سار لوئی) شمعینہ اسماء
- 306- وچولا شمعینہ اسماء
- 307- ساڈے ہتھ تگھے ہوک سن زبیر احمد
- 308- میں جدوں وی اٹھائی قلم دوستو گنگن
- دیپ سنگھ دیپ
- 309- بچی دی پکار منجندر
- دھنورا

- 310- نظم (لکھنا رکھ دے بیٹھ میں بیٹھا) نجم حسین سید
- 311- نویں بھارت غلام حسین
ساجد
- 312- گرین ہاؤس وچ یک خیال غلام حسین
ساجد
- 313- بھکھ تے بھاٹے غلام حسین
ساجد
- 314- گوڑ محمد افضل
شاہد
- 315- مٹا انور کنیر
- 316- اکھ داتا را انور کنیر
- 317- رشم دے وداع ہون تے انور کنیر
- 318- نظم (ہوانے ہولی جیہی) آفتاب
نوید
- 319- مشورہ فرخ
ہمایوں
- 320- نواں ولد ر فرخ
ہمایوں
- 321- ہمت مرداں مدد خدا فرخ
ہمایوں
- 322- من بیتی فرخ
ہمایوں

- 323- روزنویں اک دُنیا اندر خالد حسین
تھتھال
- 324- کدے بُھلی و سری کوئی یاد اِنج آؤندی خالد حسین
تھتھال
- 325- اُردو کلام اقبال ترجمہ پنجابی خواجا امید
محی الدین
- 326- جیون دو دھر بی۔ ایس۔
بیر
- 327- اک خط سرجیت
کلسی
- 328- بے آواز عورتاں سرجیت
کلسی
- 329- سولی روئند رووی
شمارہ 13-15۔ اپریل تا دسمبر 2010ء
- 330- کدیں پھیرا پاکھنا عاشق
رحیل
- 331- سانوں روگ اولہڑے گجھے عاشق
رحیل
- 332- رات پوے راشد حسن
رانا
- 333- کالے راشد حسن
رانا
- 334- بے چہرہ لوک راشد حسن

رات

335- خلاء راشد حسن

رات

346- دل راشد حسن

رات

337- ہڑھ جیتی مندا اے

شمینہ اسماء

338- اک گل کر نو چیتے رہ گئی

شمینہ اسماء

339- ہاؤس پیروز

سنیل نیل

340- مزہی دے بول

سنیل نیل

341- ہتھ

کے سادھو سنگھ

342- ونگاں

کے سادھو سنگھ

343- ایکس ہم بارک

کے سادھو سنگھ

غزل

نمبر شمار

پہلا مصرعہ

شاعر داناں

- 344- اکھاں دی رکھوالی رکھ
محمد علی مضطر
- 345- فردا جاویں سدھے ہتھ
محمد علی مضطر
- 346- چناں وے تیری چاننی، تاریا وے تیری لو
محمد علی مضطر
- 347- پیامل نہیں میرا تے کیہ ہویا، قدر اوس دی کیوں نہ پائی لوکاں
تنویر بخاری
- 348- حسن اکھیاں وچ پیا ہضم کرناں، ہویا سن میں حیرت دے
نال نہیں جی۔ تنویر بخاری
- 349- میں خاک ہاں، ہوا ہاں، پانی ہاں، نار ہاں
طفیل خلش
- 350- پک نال چیراں ست سمندر، ہتھ پتال نوں لاواں
طفیل خلش
- 351- چنے پھل کیراں لے کے
سیدم کاشر
- 352- اوہناں اگے بھرے پیالے پنے ہوئے نہیں
عبدالکریم قدسی
- 353- چانن دا بھریا تھاں الٹ دے سائیں
عبدالکریم قدسی
- 354- جیہڑے گھر دے گھڑے تریڑے جاندے نہیں
عبدالکریم قدسی

- 355- کنڈیاں نوں گلاب کیہ لکھنا
عبدالکریم قدسی
- 356- بارش وچ بارش سی سنی اوس دن دی بارش توں بعد
شگفتہ نازلی
- 357- پیڑاں مکیاں ساریاں راہواں
رُوحی کنجاہی
- 358- نویں زخم دکھاواں جی کردا اے
صفدر حسین برق
- 359- غزل (کچھ تدبیراں چیں نہ)
جاوید ذکی

شمارہ 2۔ جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

- 360- ظلمی کہن بلاواں ہندیاں
ترلوچن لوچی
- 361- رشتیاں وچ تازگی وی ہے اے
جسونت ہانس

شمارہ 4۔ جنوری، فروری، مارچ 2008ء

- 362- موسم دیکھ، نظارے دیکھ
رمضان شاہر
- 363- میں جدوں اپنے آپ نوں اس جیسے اندر دیکھناں
زاہد نواز
- 364- آؤندے نہیں پر آؤن دا کہہ جان دے نیں
عاشق رحیل
- 365- دکھیا ری ہمشیر دی گل اے

حکیم ارشد شہزاد

366- ٹٹی ڈھانی وانگوں جندڑی مکدی جاوے

ونسٹ پیس عسیم صلیبی

367- سوچ رہیا وال گل دے پچھے تینوں وی میں تار دیاں

صابر چودھری

368- خشبورنگ ہواتے چان لبھناواں

عادل صدیقی

369- یاداں دے میں تھلے ورے

مہر اقبال بٹ

شمارہ 5- اپریل، مئی، جون 2008ء

370- نال تیرے رابطہ بنیا رہے

ترلوچن لوچی

شمارہ 6-7- جولائی تا دسمبر 2008ء

371- جدھر نہیں سی جانا او دھر جانے رہے

محمد افضل شاہد

372- کدھرے دھوا نکھے چہرے، کدھرے دھوا نکھے درمیں

منجند ردھنودا

373- میری عبادت دوستیاں

ترلوچن لوچی

شمارہ 8- جنوری، فروری، مارچ 2009ء

374- کوٹھے اُپر منجا ڈاہ کے عرش چ جگدے تارے دیکھ

گر بھجن گل

375- ورھدے مینہ وچ اڈن کھنول اڈیا جانداوا ہوداوا!

گر بھجن گل

376- ندی طوفانی اچھلی سی ہن ٹک کے بہہ گئی اے

گر بھجن گل

377- ایٹم دا ونج کر دے گھگھیاں اڑا رہے نیں

گر بھجن گل

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

378- پیار کسے نال پا کے ویکھ

ڈاکٹر نثار ترابی

379- اجڑے باغ دادوش لگاؤ ندے لوک بہاراں اُتے

بوٹا سنگھ چوہان

380- وفانوں پالنا ہی زندگی ہے

بوٹا سنگھ چوہان

381- میرا ہر ساہ میرا ہر پل تیرے نال

بوٹا سنگھ چوہان

382- ایہہ لوکاں داراج ہے، بھرم رہیا اے ٹٹ

جسوندر مہرم

383- میرے سنگ تاں ہمیشہ ہی اجیہا حادثا ہویا

جسوندر مہرم

384- آجنا گلہ، اوس دی خطا، بھل جان دی کوشش کریں

جسوندر مہرم

385- رکھ حوصلہ منزل دے دل ودھدا جائیں ہولی ہولی

جاگیر پریت

386- ایہہ کس نے لیک ماری ہے ایں ایدھر تیں او دھر
گرچن کور کوچر

شمارہ 10- جولائی، اگست، ستمبر 2009ء

387- ہونیاں نے آکیتی بندگی شماں ڈھلے

اجیت پیاسا

388- خودی نوں ہوش ہے آئی، میں نوں میتھوں جدا کر کے

اجیت پیاسا

389- ساڈی چپ دے ہو ہے دہ کوئی الکھ جگا آ کے

اجیت پیاسا

390- خچم کے متھار ہا جیکر دیوے گیت بنا مینوں

اجیت پیاسا

391- ہزاراں حادثے اک حادثے اندر نکل آئے

جگتار

392- نشانی رکھ کے پر موراں دے کیہ ملیا کتاب اندر

جگتار

393- شام دی کھڑکی کھول کے رکھیا دیو اتیرے نام دا

جگتار

394- رشناں ور گے حرف اُگاواں

سمگن دیپ سنگھ دیپ

395- رنگ نہ ہی روپ نہ اوہ دل رہیا

منجند روہنوا

شمارہ 11-12- اکتوبر 2009ء تا مارچ 2010ء

396- اکھاں اتوں پٹی لاہ کے بہن تے بندیا جاگ

397- تپدے تن تے گھڑا ڈولھ اوہ جدا گزائی بھردی ہے
گر بھجن گل

398- جھیل بلوری نیئاں اندر سُپنے تر دے ویکھ رہیا ہاں گر بھجن
گل

399- دیہہ گیا پانی پلاں دے پیٹھ مڑاؤ نہ نہیں
گر بھجن گل

400- سیاستدان جتن گے توں ویکھیں لوک ہارن گے
گر بھجن گل

401- غماں دی رات ہووے تاں ستارے کون ویہندا ہے
گر چن کوچ

402- جدوی ویکھدی ہاں میں کسے کچنار دا چہرہ
گر چن کوچ

شمارہ 13-15- اپریل تا دسمبر 2010ء

403- سنیاں ون سونیاں گلاں عاشق

رجیل

404- موسم او بھڑ پکیاں تھاواں

احسان رانا

405- فجرے اُس نوں چیتے آگنی چیتری دی مہکار

احسان رانا

406- پوٹ پوٹ کھارہیاں نہیں ماس میرے جسم دا

سنیل نیل

407- شعراں دے وچ کرے گل محبت دی

سنیل نیل

408- ہر قدم دتا سہارا یار نے

روپ نما

409- رب توں سہارا کیہ لوں، میرا سہارا توں ہی ہے روپ نما

گیت

نمبر شمار پہلا مصرعہ

شاعر داناں

شمارہ 1- اپریل، مئی، جون 2007ء

410- بولیاں

کلیم شہزاد

411- تیرے نال چا اکھیاں لائیاں

جاوید ذکی

شمارہ 2- جولائی، اگست، ستمبر 2007ء

412- میرا ہی گھر آیا گھڑی وصلہاں دی آئی

مسز منجیت دھیمان

شمارہ 3- اکتوبر، نومبر، دسمبر 2007ء

413- بولیاں

محمد ندیم بھٹہ

414- روپ دیئے رائے توں دھرتی داماں نی

سہندر پیر

شمارہ 5- اپریل، مئی، جون 2008ء

415- گیت (پھلاں نال لدی لدی)

شمارہ 6-7۔ جولائی تا دسمبر 2008ء

416۔ آہتھیاراں نوں اگاں لائیے

اندر جیت حسن پوری

417۔ سمانوں عشتے داروگ جیہالا کے

اندر جیت حسن پوری

418۔ پھرنہ توں ڈوراڈ دی پتنگ دی

اندر جیت حسن پوری

419۔ چناں آجا رکتوں آجا

اندر جیت حسن پوری

420۔ بولیاں

امین باہر

421۔ میری رنگاں بھری پھدکاری نی مائے

منجند رو دھنوا

شمارہ 8۔ جنوری، فروری، مارچ 2009ء

422۔ جندے نی اسیں ہوئے وی ان ہوئے

ہری سنگھ موہی

423۔ ساہاں نے اک گیت بنایا پوتاں گود کھڈایا

ہری سنگھ موہی

شمارہ 9۔ اپریل، مئی، جون 2009ء

424۔ ماہیے

اظہر منیر

اشاریہ مصنف (Author Index)

الف

نثر - 88	انتم جیت:
نظم - 164	اجیت اولیہ:
نظم - 387, 388, 389, 390	اجیت پیاس:
نثر - 57	اجیت سنگھ چندن:
نظم - 404, 405	احسان رنا:
نظم - 225	احمد سلیم:
نثر - 09, 25, 43, 53, 60	
نثر - 119	اختر شمار:
نظم - 262, 263, 287	اخلاق عطف:
نثر - 124	اشونی پگڑیاں:
نظم - 280, 281, 424	اظہر منیر:
نثر - 90	اعجاز سید:

اعجاز علی اعجاز: نظم - 282, 283, 284, 285, 286

نثر - 130

افضل راجپوت: نثر - 125

نظم - 303, 304

افضل راز: نظم - 182, 264

افضل سرحد: نظم - 162, 163

اقبال راموایی: نثر - 137

اقبال قیصر: نظم - 2-8

نثر - 63, 69

اکمل علی: نثر - 19, 32, 58

الیہ انرز: نثر - 01

امر جلیل: نثر - 92

امر جیت چندن: نظم - 148, 149

نثر - 16, 76, 77

امر جیت سنگھ سیر: نثر - 114

امرجیت ناز: نثر - 103

امریک سنگھ پونی: نظم - 236

امین بابر: نظم - 420

اشون چیخوف: نثر - 133

انور چودھری: نثر - 36

انور کنیز: نظم - 256, 315, 316, 317

ایس پرمندر جیت سنگھ: نثر - 33

این۔ ایس۔ منڈا: نثر - 29

اندر جیت حسن پوری: نظم - 416, 417, 418, 419

انیش اگنی ہوٹری: نثر - 138

انکار پریت: نظم - 229, 230, 415

آ

آصف ڈار: نظم - 223

آفتاب نوید: نظم - 298, 299, 300, 301, 302, 318

ب

بابا جمی: نظم - 186

بوٹا سنگھ چوہان: نظم - 379, 380, 381

پیر کلونٹ: نثر - 31

لی۔ ایس۔ بیر: نثر - 106, 121, 128

نظم - 326

پ

پر مہجیت سول: نظم - 206

پر مہجیت کورنجر: نثر - 94

پروفیسر س۔ سوز: نثر - 99

پروفیسر کلونٹ جگراؤں: نثر - 100

پروفیسر موہن سنگھ: نظم - 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218

پروفیسر زرنجن سنگھ تنیم: نثر - 14, 39, 87

پریم سنگھ گریوال: نثر - 40

پریم بھوشن گوئل: نثر - 120

پریم کمار: نثر - 13, 79

نظم - 180

پونم سنگھ: نثر - 67, 72

ت

تاج بلوچ: نظم - 187, 188

تارن مگرال: تثر - 197

ترلوچن لوبچی: نظم - 360, 370, 373

تنویر بخاری: نظم - 347, 348

ث

ثروت محی ادرین: نظم - 152, 153

ثمینہ اسامہ: نظم - 159, 221, 250, 305, 306, 337, 338

ثناء اللہ گوندل: تثر - 05, 11, 18

ج

جاگیر پریت: نظم - 385

چاویدو نا: تثر - 138

چاویدو ذکی: نظم - 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,

176, 177, 359, 411

جسونت ہانس: نظم - 361

جسوندر مہرم: نظم - 382, 383, 384

جگنار: نظم - 391, 392, 393

جہشید اُپل: نثر - ۵8

جیکا کنکلیڈ: نثر - 117

جیمی سنگھ جویل: نثر - 24

جینیلر باربر: نظم - 241

ج

چارلزو ان ہیوگل: نثر - 26, 37, 46, 54

چمن لال: نثر - 11, 20, 52

چنیل سنگھ بل: نثر - 140, 142

ح

حکیم ارشد شہزاد: نظم - 365

خ

خالد حسن: نثر - 67, 72

خالد حسین تختہ لال: نظم - 323, 324

خواجہ امید محی الدین: نظم - 325

و

درشن سنگھ آشت: نثر - 30, 35

ڈ

ڈاکٹر اظہر محمود چوہدری: نثر - 06, 68

ڈاکٹر جہاں سنگھ: نثر - 85

ڈاکٹر سردار نسیوک: نثر - 47

ڈاکٹر ظفر اقبال محسن: نثر - 01

ڈاکٹر فقیر چند شکلا: نثر - 22, 50, 93

ڈاکٹر ثار ترابی: نظم - 378

ر

راجا محمد احمد: نثر - 03, 110

راجا محمد انور: نثر - 101

راشد حسن رانا: نظم - 332, 333, 334, 335, 336

رافع ضیاء: نظم - 231, 232

رام لال: نثر - 134

رانا زاہد: نثر - 80

رشید ندیم: نظم - 199

رمضان شکر: نظم - 362

رنجیت سنگھ تمہر: نثر - 109

روپ نما: نظم - 408, 409

روندر روی: نظم - 329

روحی کجی ہی: نظم - 357

ز

زاہد حسن: نظم - 226, 227, 228

زاہد نواز: نظم - 260, 261, 303

زبیر احمد: نثر - 52, 64, 70, 75, 76, 77, 82, 91, 107, 122

نظم - 255, 307

س

سردھوہنگ: نثر - 02

نثر - 05	سردھووا جب:
نثر - 84	سر چندر سنگھ:
نثر - 95	سعادت حسن منٹو:
نثر - 78	سعید بھٹو:
نثر - 123, 139	سعیدہ مختار یونس:
نظم - 160, 161, 267	سلطان کھاروی:
نثر - 27, 41, 71	سیم پاش:
نظم - 185, 279	
نظم - 151, 258, 259, 277, 396, 397	سیم شہزاد:
نظم - 351	سیم کاثر:
نظم - 183, 184	سورن جیت سوکی:
نثر - 44, 61	نبھا ش شرما:
نظم - 327, 328	نرجیت کلسی:
نظم - 201	نرندر جیت کور:
نظم - 197	نریندر کاہوں:

نثر - 127: نثریندر را پوری:

نثر - 15: نثر دیو ماد پوری:

نثر - 136: نثر دیو سدھو:

نظم - 339, 340, 406, 407: نثر نیل:

نظم - 414: نثر ریز:

ش

نثر - 17: شہادہ دلاور شاہ:

نثر - 89: شہقت تنویر مرزا:

نثر - 135: شہق مہدی:

نظم - 356: شہقت نازلی:

نظم - 207, 208, 209: شہمیل:

نظم - 247: شہواتھ:

ص

نظم - 367: صابر چودھری:

نثر - 48: صدیق ارشد:

صغیر تبسم: نظم - 396

صغدر حسین برق: نظم - 358

ط

طارق گوجر: نظم - 189

طارق مقبول: نثر - 133

طفیل خلش: نظم - 349, 350

ظ

ظفر علی راجا: نثر - 23

ظہور احمد: نظم - 248, 249

ع

عادل صدیقی: نظم - 368

عاشق رحیل: نظم - 330, 331, 364, 403

عامر غفار گوری: نثر - 59

عائشہ سلیم: نظم - 265, 266

عائشہ سلیم: نظم - 289, 290

عبدالکریم قدسی: نظم - 352, 353, 354, 355

عذرا وقار: نثر - 112

عذرا پروین: نثر - 129

عرفان ملک: نثر - 117، نظم - 241

علی محمد راجپوریا: نثر - 62

غ

غافر شہزاد: نثر - 42, 65

غفور شاہ قاسم: نظم - 222

غلام حسین ساجد: نثر - 132

نظم - 193, 194, 195, 311, 312, 313

ف

فاخرہ ریاض: نثر - 12

فاروق ندیم: نثر - 81

فالکن: نثر - 95

فرخ ہمایوں: نظم - 319, 320, 321, 322

فضل احمد خسرو: نثر - 116, 126

فوزیہ رفیق: نظم - 233, 234, 235

فہمیدہ ریاض: نثر - 109

ک

کلیم شہزاد: نظم - 410

کنول نمین پور: نظم - 251, 252, 253, 254, 272, 273, 274, 275

کنہیا پور لال: نثر - 21

کیلاش پوری: نثر - 104

کے سادھو سنگھ: نظم - 341, 342, 343

گ

گنگن دیپ سنگھ دیپ: نظم - 308, 394

گڑ بھجن گل: نثر - 73 نظم - 191, 374, 375, 376, 377, 397, 398, 399, 400

گڑ چرن کور جھند: نثر - 105, 118، نظم - 190

گڑ چرن کور کوچر: نظم - 386, 401, 402

گرددت سنگھ کانگ: نثر - 56